9(~)
Բ-58
ՄՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ.

ԴԱՐՁՊԱՏՈՒՄ

Տեառն Հ. Պ. ուվասու Վ. արդասեաի
Յովհաննեան
Ի ՄխաբանուԹենէ ՄխիԹարեան։

13578

ՈՐ Է
ԸՆԽԱԲՀԱՄԸ
ԿԱՄ
ԸՆԴՀԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական, Եկեղեցական, Ռուսումնական,
և Արուեստական.

Դարուց Ի դարս բաժանեալ։

292
Ֆ 780

ԴԱՐ ՈՒԹՈՒՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ
1757—1768

Ի ՎԻՆԵՏԻԿ
Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1825

3

ԸՄԲԵՐԱՑՈՒՄՆ

Պատերազմին պատճառը, ու սկզբնատեղիները։

1755։

Այս տարի մեզի մէկ նոր տեսիլ մը կըցըցնէ աշխարհ։ Ճեճ մը կըբացվի ամերիկայ վրայ աշխարհ ինկլիզին ու ֆրանսզին մէջ, ան վարի աշխարհին ճեճը պատճառ կըլլայ որ վերի աշխարհ եւրոպա տակնուվրայ կըլլայ, ալ աւելի սաստիկ ու երկար ճեճ կըլլայ, ալ աւելի զանազան տէրութեց մէջ։ անանկով իրաւ կըլլայ ոմանց ըսելը՝ թէ ամերիկայի գլուխը աւելի շնաս տրվավ եւրոպացւոց քան թէ շահ։ Արդարս ապահովութիւնը

ու սաստիկ չահասիրութիւնը պատճառ կըլ-
լայ, ան բաննալ որ շահ պիտի բերէր, ա-
ւելի վնաս բերելու պատճառ կըլլայ։
Այնկ ուրիշ զարմանալի տեսիլ մընալ ան է
որ՝ կրաեմնաս մկ պզտիկ տէրութիւնն մը՝
ինչպես էր պրուշին տէրութիւնը, աս պըզ-
տիկ տէրութիւնը օխտը տարի հինգ միանգ
տէրութեանց դէմ կըզնէր կըպատերազմի,
նեմցէին, ֆըրանսզին, մոսկովին, շվէտին,
ու գերմանական տէրութէ դէմ։ Այս կը-
ցըցնէ որ՝ աշխըրհիս շատ բանը միայն
բազմութենով առաջ չերթար, հապա ա-
ւելի պէտք է որ՝ գլուխ եղողը վարպետ ու
յարմար ըլլայ ան բանին մէջ որ բանին
մէջն որ գլուխ է եղած. ինչպես որ աս պա-
տերազմին մէջ պրուշին թագաւորը ը ֆե-
ատերիքոս գլուխ ըլլալով իր պատերազմին,
պատերազմական արուեստին մէջնալ խիստ
վարպետ ըլլալով անանկ ըրաւ որ իրեն
դէմ ծեծկըլտոզ ամէն զօրապետներուն
աչքնափ տարի դիմացաւ։
Հիմա գանք պատմելու պատերազմին պատ-
ճառը ու սկզբնաւորութիւնը։ Ը ատ հեղ
կրավի՝ սուտ իրաւ, թէ թագաւորները
դաշնադրութիւն կընեն միջերնին՝ չէ թէ
լման սրտանց իրարու հետ հաշտըվելու հա-
մար, հապա երկու դիսպետնալ յոքնած ըլ-
լալով քիչ մը առեն յոքնութենին առ-
նելու համար է որ հաշտութէ կընեն, ա-
նոր համար ինչ որ ըլլայ՝ իրենց չուզած
դաշնադրութենալ ըլլայ՝ ձեռք կրզնեն.
եաքը ան դաշնադրութիւը պատճառ կըլ-

լայ շատ երկիրներու փոխոխութիւնէ, և շատ
ջարդի։ Յանկ եղավ 1713 ուդրէք եղած
հեղվլայ դաշնագրութիւնը, և հիմաալ
1748ին դաշնագրութիւնը աքվիսկռանայ
եղած, որ հեղ վլայ ու անորոշ խօսքերով
ըլլալով պատճառ եղավ նոր նոր հակա-
ռակուէ որոնիներ ցանելու, ոմանք ասանկ
մեկնելով դաշնագրութէ խօսքերը, ոմանք
անանկ, անկից անպակաս կռիւ կելլար մէ-
ջերնին։ Ինչպիսի եւրոպայի բանկրու վլայ
մէկ տեղ կուգային, բարեկամաբար մեկնե-
լով բացատրելով կըշահկէին, բայց ասիայի
մէջ ինկիլիզը ու ֆրանսզը կռիւ կընկէին
իրարև դաշնակից ու օգնական հինտիստանի
ազգերուն, թէպէտև մտալընին ան էր
որ՝ վաճառականութիւնը իրարու ձեռքէն
յափշտակէն, ասանկալ ափրիկէի մէջ կը
կռուէին. իսկ ամէն տեղէն աւելի հիւ-
սիսայիս ամերիկայի մէջ ամէն օր կռիւ
կելլար ինկիլիզին ու ֆրանսզին սահմանակ
ցութեան (հիւտիւտանէրու) վլայ, որոնց
վլայ, բան մը չէր որոշված ան աքվիսկռա-
նային դաշնագրութեանը մէջ։

Ինկիլիզները միշտ ծաւալել կընայէին ի-
րենց տերութիւնը նոր սկովտիային սահ-
մանակցութէը վլայ, անկէց երկու թա-
դաւորութեց մէջ միշտ խօսք խօրաթայ կըլ-
լար, իրարու կըսպառնային նորէն ձէձ
բանալու։ Վէկալ դիացնալ ինկիլիզը կը-
տեսնար որ՝ տասը տարուան պատերազմին
մէջ որ ֆրանսզին դէմ ըրաւ, մէկ բան մը
չհաշեցաւ, կարելի է որ ինկիլիզը յատուկ

դիտմամբալ չորոշեց դաշնադրութիւնը պահպանել ընդհանրապէս, և քանատային ու ազատական սահմանները [1], ոչ միայն ուզած տեղը խլեն դին մեկնեն։ Ուզեց զատ՝ ինկլիզը շահագրգռել վրան էր առեր որ աշխարհիս հաստատակեցութիւնը թագաւորաց մէջ ինքը ըլլայ պահող, չիթողու որ՝ մէկ թագաւոր մը աւելի մեծնայ. և խելքը միտքը ան էր որ՝ ֆրանսոյին վաճառականութիւնը հնոստանի մէջէն ու վարի աշխարհէն ամերիկայէն՝ վերցնէ, ջնջէ, մանաւանդ հիւսիսային ամերիկայէն՝ ուր ֆրանսոյները գաղթականութիւն ունենալով ուժով էին հոն։ Տեսաւ որ՝ ֆրանսոյին ծովային ուժը 1761ին ետև խիստ տկարացած էր, վասն զի ամէն իր սահմանները մէջ եղած պատերազմական նաւերը 63 հատ էին, անոնցմէ իրեքնալ բանի չէին իգար, ուրիշ կարօտ էին դրեթէ բոլորովին նորոգվելու, մաղ տուր որ՝ փայտ է, հալատ է, թօփ է, ասոնք ամէնն ալ ֆրանսային կրպակէին։ Ուստի կիսիկալ խիստ կարօտութիւն ունէր, վասն զի ինչպէս որ վերը ըսինք, քառասնալ ֆլուտին մեռնելէն ետև՝ որ ֆրանսային եկամուտը կարգի դրեր էր, ժէ լուիզ թագաւորը շատ պարտքի տակ ձգեց ֆրանսան։

Ուստի դեմ ինկլիզին ծովային ուժը շատ

---

(1) Ա՛ս երկիրները ժէ լուիզ ֆրանսային թագաւորը տվեր էր ինկլիզի թագուհին, որ կըսվէր Աննա ըսդվարտ։

վեր էր. 1754ին 89 հատ երկու խոփախոլը նաւ ունէր. 92 ֆրխաթա. 67 քօռվէթ, ու հավան Թօփու նետօղ, Թոյ տուր ուրիշ պզտիկ նաւերը. իր Թէրսանէնէրը ամէն տեղ լեցուն էին ինչ որ պէտք էր նաւու, տանդրմէկ նաւալ ապսպրերէնին նոր շինելու։ Վ՚ասանկ ըլլալով 1755. ապրիլի 22ին սկսաւ հինգ հեղ զանազան նաւատորմիղ (տօնանմա) հանէց զանազան տեղերէն։ Վ՚որ երկիր ըսած տեղին դիմացը մէկ ֆրանսզի նաւատորմիղ մը տեսաւ, աւանց մէկ բարեւիչնալ տալու, երկու պատերազմական նաւ առաւ. իսկ վաճառական նաւ՝ ամէնն ալ Կիպրիանոս Ծովին մէջը պարտելով, 300 նաւէն աւելի առաւ ֆրանսզին, աւանց մէկ յայտարարուած Թուղթ մը հանելու պատերազմին պատճառը հաս կըցնելու համար, ինչպէս որ օրէնք է, այլ այն Թուղթը 1756 յունիսի 9 հանէց (1)։

Պրուզին խոպվելը Ինկլիզին հետ. 1756։

Վ՚դաջ ֆրանսան իբրև ամէնէն վեր ծովանց կրնսօսը ուրիշ Թագաւորներուն հետ, հիմա ժէ լսիլը զուարճասէր Թագաւոր մը ըլլալով ֆրանսայի վրայ, միայն

---

(1) Ինկլիզին ծէծ բանալը ֆրանսայի դէմ, ամանք մայիսի 17 կըդնան, ամանքալ յունիսի 9։

աս դիս ան դին դանկատ գրելը գիտեր ին-
կիլիզին գէմ, թէ աս ինչ անիրաւութիւն
է որ կընէ, բայց իրենկերուն Թող չէր ի-
տար գանէ ծովասպատակութիւն (խուր-
սանտութէ) ընել։ Ուրաչ ինկիլիզին գրեց
որ՝ կամ ետ տայ իր առածները որ արգա-
րութէ գէմ էին, և կամ պատրաստ ըլլայ
պատերազմելու. երբոր ինկիլիզը չայտա-
րար Թուղթը հանեց ձեռկրվելու, ֆրան-
սըզնալ իր չայտարար Թուղթը հանեց 1756.
յունիսի 16. բայց ինկիլիզը իբրև մեծ
մը կրնասեր, ուրիշ բանէ չէր վախնար որ՝
գերմանիայի մէջ (որ նեմկետանն է) եր-
կիր ունէր հանուելը ըսած հարուստ ու
լեցուն մարդով, կրնասինար որ ֆրանսզը կը-
վազէ կառնէ. ասորոյ Ճարը մտածեց պրու-
շի Թագաւորին հետ կապվելով. ը ֆեաերբ-
քոսին հետ խօսք դրաւ որ՝ ֆրանսզին Թող
չտայ նեմկետան մտնալու։ Ոսկ ֆրան-
սան չիզիանալով աս բանս, ինքնալ մարդ
խրկեց պրուշի Թագաւորին՝ որ իրեն հետ
կապվի, հանուելը երկուքնիս մէկ տեղ
ինկիլիզի ձեռքէն առնենք ըսելով։
Տեսնալով պրուշին Թագաւորը ը ֆեաերբ-
քոս՝ որ երկու Թագաւոր զինքը կուզեն,
առաջ մտածել սկսաւ, եւքը ինկիլիզին հետ
կապվեցաւ ասանկ դաշնագրութիւն ընե-
լով 1756. յունվ. 16։ Ինկիլիզը օսդֆրի-
զիայի իշխանութիւնը (որ առաջ միշտ կը-
պահանջէր պրուշին ձեռքէն առնելու,)
բոլորովին տըվավ պրուշին. 20 հազար կի-
նեե ոսկիակ տըվավ, որ պրուշի վաճառա-

կան նաեւ երբ եղած ժնասը վճարվի, թէ պէտ աս բանս դաշնագրութեանը մէջ գրուած չիկար։ Պրուչնալ պարտաւորեց զինքը որ՝ ինկիլիզին առնելիքը վճարէ, որուն համար գրաւ էր դրած շէկլիան։ պարտպան կենայ որ՝ ինկիլիզի Թագաւորին յաջորդութիւնը հանուելերի ցեղին վրայ ինայ։ արգելէ որ՝ գրսի տերութեց զօրքը գերմանիայի մէջ չիմանան, այսինքն նեմցիատան, ու հանուելերին կայսրնաւրութիւնը ամէն թշնամիներէն պաշտպանէ։

Պրուչը շատոնցմէ պատրաստ կենալով պատերազմելու, 150 հազար զօրք ոտքի վրայ ունէր անատենը, կրփագէր իր գինուորական գիտութիւնը ու իր քաջութիւնը եւրոպային ցցընել, իր երկիրը ընդարձակել, տէղմանք առնելով նեմցիէն։ Ինչ կապ ընելին հետ պրուչը՝ պատասխան տալ ֆրանսզի դեսպանին (էլչիին), Վիանըլըբս ձամ ռշ եկաւ։ Ես արդէն գաղտ դրութեան ընելով ինկիլիզին հետ կապուած եմ։ Պատճառ որ՝ պրուչը չուզեց ֆրանսզին հետ կապվիլ, ասանք են։ Իրկմը որ՝ պրուչը ասկից առաջ եղած պատերազմի մէջ երկու հեղ ձգերը ֆրանսզները, անոնցմէ բաժնուվերը, անոր համար կրկասկածեր որ՝ հիմա աղէկ ընդունելութիւն չիգտնայ ֆրանսզներէն։ Յիշելորգ՝ որ ինկիլիզին ան ատենուան վեզիրը բլլալով լօռտ չամ, աւելի հաստատուն՝ աւելի ազդ եր անոր խօսքը, քայց ֆրանսայէն ան ատենուան կառավարութիւնը բօմբատուր բլլած խաթուն

նի մը ձեռք ըլլալով ուզածին պես պաշտօնեները (մանաւանդ) փոխել կուտար Թիւրին, երբեմն ան մարդը՝ երբեմն ան մարդը դնել կուտար. չկայելով որը յարմար է ու ընտանի: Սակայն զատ՝ դիտէր որ՝ ան բռմբատուրը իրեն խիստ թշնամի էր, վասն զի պրուշին Թագաւորը որ ոտանաւոր շնօղ էր, ատենօք բռմբատուրին դէմ քամահրական կծու խօսքերով ոտանաւոր (պէյիթնէր) ղրկեր էր, ինչպէս նաև վերոյիշեալ պէհնիս քահանային ու քառատիսալին դէմ, որ ֆրանսային լեզուս էֆէնտին էր եղած: Սակայն հասկընալու է որ՝ մարդուս պրզտիկ բան կարծածը՝ ատեն անցնելէն ետև ինչ մենծ հետևութիւններ կրնանք խելքէ չանցած:

Ղեմպէին հաւկիլը Քրանսէին հետ.

1756:

Պրուշին ու ինկիլիզին կապվիլը իրարու հետ՝ մէկ ուրիշ մենծ փոփոխութիւն մը պատճառ եղավ Եւրոպայի մէջ, որ պրուշի Թագաւորին մտքէն չէր անցած. վասն զի ֆրանսան ու նեմչին տեսնալով աս երկուքին կապվիլը, իրենքալ մէկ նոր դաշնադրութիւն մէջերնին կապվեցան 1756. մայիսի 2. մէկմէկու երկիրները պաշտպանելու համար՝ բայց առանց խառնըվելու հիմակ վան նոր եղած ձեռնին ինկիլիզին ու ֆրանսըզին մէջ: Փոփոխութիւն մեծ որ աշխարհս

տեսաւ, ինկիլիզն որ հին ու հաստատուն բարեկամն էր և դաշնակից նեմցկին, հիմա կապվեցաւ նեմցկին Թշնամիին հետ, որ է պրուշը. իսկ ֆրանսան՝ որ միշտ Թշնամի էր նեմցկի հետ [1], հիմա բարեկամ եղան իրարու հետ. ասկից առաջ քանի դաշնադրուի, քանի խնամութի որ ըրեր. կին կապվելու համար նեմցկին ու ֆրանսըզը, պարապ եղած կին։

Ու կապվիլը աւելի յորդորեց երկու տերութեց մէջ վերոյիշեալ պէտնիսը, որուն յառաջանալուն պատճառը ասանկ եղավ, երբոր բօմբատուը խաթունը աս պէտնիս քահանան ձեռք առավ, որ շատ յոդորիլով Թագաւորը բառլամէնդին հետ հաշտեցուց՝ ինչպէս որ վերը պատմեցինք, աս արդեանցը համար բօմբատուը՝ դեսպան (ելչի) խավրել տրվավ պէտնիսը առաջ վճնետիկ, եռքը վեննա, բառլամէնդնալ ասանկով յաղթօղ ըլլալով, պէտնիսը մեծութե հասցուց, ըրիս էֆէնտի ընել տալով, եռքը քառտինալ։ Այայ առաջ երբոր պէտնիսը վեննա դեսպան գացած էր, հոն վարպետ խօսքերով գաղտուկ յորդորեց նեմցկին աս դաշնադրութիւնը ընելու [2],

---

(1) Ա՛ս երկուքին Թշնամութիւնը սկսեր կա՛ րոլոսի մեռնելէն ետև, որ պուրկոյնի եռքի դուքսն էր, 1477ին ինչման աս տարի, որ ըսեմ իրը 300 տարի։

(2) Թէպէտ պէտնիս ֆրանսցին դեսպանը յորդորեց նեմցկին աս կապս ընելու, բայց կարելի է

ցրցընելով որ Ֆեռեերիքոս պրուշին Թագա-
ւորը մեկ անհանդարտ մարդ մընէ . դրսէն
սեր մը կերևցընէ իբր եւրոպային ու գեր-
մանական տէրութեանց աղատութիւնը պաշտ-
պանելու համար , բայց միտքը ան է որ՝ ին-
քը վհռօղ իշխող ըլլայ երկուքին վրայալ ,
անոր համար կընայի որ մանաւանդ ներսն մէջ
երկպառակութեանց (ֆռախա) ձգէ հաւատքի
պատճառով , ասոր համարալ է որ՝ դէմ
կըդնէ հռոմայու Թագաւորը ընտրելու յով-
սեփը , որ նեմցեի կայսրուհւոյն զաւակն
էր . Թող չիտար ուրիշ տէրութեան զօրքը
գերմանիայի կամ նեմցեատանի մէջ մտցը-
նելու , որպես զի անով նեմցեին ու մոսկովի
մէջի բարեկամութիւնը պարապ հանել տայ :
Յետոյ նաև որ ինկիլիզը մեկ աղվոր պատ-
րուակով (մանանայով) մը Թէ ես պահօղ
պիտոր ըլլամ եւրոպայի Թագաւորաց մէջի
հաւասարակշռութիւնը , 300 տարիէն վեր
է՝ որ Ֆրանսան ու նեմցեին Թշնամի կրպա-
հէ իրարու հետ , եաքը իբր Թէ արդիւնք
մը ցրցընել ուզելով , հաշտութեանց առէնը
երկիր մը առնել կուտայ օտարի , ինչպէս
որ ըրաւ եաքի պատերազմի մէջ , չէզվիայեն
աղեկ կտորը՝ ու կլայեն կոմսութիւնը դուբա
հանել տրվավ նեմցեէն :

Այս պատճառները լսելով կայսրուհւոյն մա-
րիամ Թերեզիենան՝ յանձն առաւ պրուշին

որ առաջ նեմցեն Ֆրանսայի Թագաւորին առաջար-
կեց , ինչպես որ ամանք կըդնեն :

իր Թշնամւոյն դէմ դնել որ չիմեծնայ (1), բայց միտքնալ դրաւ որ չխասնըվի ինկիլիզին ու Ֆրանսզին մէջ եղած պատերազմին (2)։

Յիլէդինը ձեղայերին հետ ծեծ կուենայ, եւ ոչ պայ ծեծին դէմը չըդնայ։

1754—1757։

Ձեղայերին մէջը 1754 մէկ աղմուկ մը բըբըվոյ (խալապալըխ արպէտէ) մը ելլ լալով, իրենց մենծը որ Տայի կըսվի, սպանելնէին, եաքը ուրիշներնալ բըբըվոյ հանողները իրենց գլխաւորով սպանելնէին, ուրիշ նոր տայի դրին։ Պատճառը աս էր որ՝ ձեղայերցիք շատ ծուլասպատակութեամբ (խուբսանտութէ) կըշահէին, տայիին ու իրեն մենծերուընալ շատ պարգեւներ կուտային, հիմա քրիստոնեայ տէրութեց հետ խաղաղութէն ըրած ըլլալով իրենց տային՝ չէին կրնար շահիլ, աս բանիս վրայօք տաքցած ըլլալով կըձգոհային։ Ինոր համար նոր դրած տային ժողովուրդին սիրտը շահելու համար, դօսքանցոց ու Ֆիլէմէնկին՝ բուն վրայ ծեծ բացաւ, յուսալով որ շատ աւար կըգտնան, կը կողոպտուեն մանաւանդ

---

(1) Աս տէրութեանց կապվիլը ամանք հեռեւկալ տարին կրդնեն 1757։

(2) Ղեմէկին ու Ֆրանսզին հետ եաքը մէկ տէղ կապվեցան նաեւ մոսկովը, շվէտը, ու սաքսոնիան։

ֆիլէմինկի նաւերէն։ Այդ առ բանիս վը-
տմին եւրոպացոց տէրութիւնները սըրտա-
զելով օգնութիւն տալու եղան ֆիլէմին-
կին՝ մնացանդ ըսպանիան, որ իր նաւերը
դուրս հանեց, ֆիլէմինկեան 15 պատե-
րազմական նաւեր հանեց իրեն վաճառա-
կանի նաւերը պաշտպանելու. անանկով
բան մը չէրհասկցան Հեղայիներուն։
Այդ որ ֆիլէմինկները՝ ամերիկայեն ծե-
ծին պատճառովը նեղութիւն քաշեցին. ո-
րովհետեւ 1756, ինկիլիզը ու ֆրանսազը ու-
զեցին որ՝ ինչպես պրուշը՝ ասանկալ օգնա-
տան կամ ֆիլէմինկը իրենց դին քաշեն,
օգնական առնեն. ինկիլիզը ֆիլէմինկին
կը յիշեցըներ հին դաշնադրութիւնները
ժէ դարուն (1), հիմա ատենն է ըսաւ ինկի-
լիզը, պէտք է որ օգնէք մեզի 6000 ոտա-
նաւոր (եաեան) զօրք տալով, 4000 ձիա-
ւոր, ու 20 նաւ պատերազմական, ինչպես
որ խօսք կարըված է։ Ինչափ ապահով էր
առ բանիս վրայ ինկիլիզը, որ մինչեն նաւեր
խրկեց օգնուտա, կամ ֆիլէմինկ, որպես զի
անոր զօրքերը ինկիլիզդադա բերեն, միւս-
քը հաստատ դնելով որ հարկաւորապես
պիտոր խրկեն։ Այդ մինչ դիացինալ
ֆրանսային իշխանը Ֆիֆրի կոմսը կըցը-

---

(1) Ինկիլիզը ու ֆիլէմինկը խօսք կապերէին ի-
րարու օգնելու երբոր մեծ մը բացվէր առ երկու
բանիս վրայ, մէյմը՝ ինկիլիզին թագաւորութիւնը
հիմակուան ցեղին վրայ հաստելու համար, մէյմեալ հա-
տաքի ազատութեան համար։

ցըներ Փիլէմհնկներուն որ՝ Ինկիլիզին հիմակվան ծեծ բանալը ոչ Թագաւորին ցեղին համար էր, և ոչ հաւատքի համար, այլ նոր համար ձեր շահը նայելով՝ ձեղի կըվայելէ որ՝ Ինկիլիզին հետ չիկապվիք ետ քաշվիք, մանաւանդ Թէ անոր տեղը մեզի Ֆրանսային հետ կապվիք մէկ ըլլաք, որպէս զի մէկ տեղ զսպենք Ինկիլիզին ագահութիւն ու անբարտաւանութիւնը որ ծովային տերութիւնը միանակ իրեն քաշել կուզէ, ու վաճառականութիւնալ մանաւանդ ամերիկայեան մէջ միանակ իրեն ձեռքը անցընել։ Ին առենվան Փիլէմհնկի մէջ եղած մեծ ձերը սրտերնին տաք, գլուխնին պաղ մարդիկ ըլլալով՝ երկուքինալ ուշացուցին պատասխան տալը. ըսել կուզենք որ՝ իրաւ սրտերնուն մէջը շատ սէր ունէին իրենց մեծնալուն ու թէնամիները վերցըվելուն վրայ, բայց գլուխնին հանդարտ մարդիկ ըլլալով՝ չիտաքնալով՝ խոհեմութիւնէ կամայ կամայ մնացեցին ինչ պատասխան տան։ Ինկիլիզին նաւերը տեսնալով ասոնց ուշանալը՝ պարապ դարձան, գացին որ հանգիստ վերէն հասնիլնին գօրք առնեն։ Փիլէմհնկը եաթը աղէկ մը մնացելով որ՝ ինքը չիկրնայ պիտոր Ֆրանսային դէմ գնել, յայտնի զուրցեց Ինկիլիզին որ՝ չեմ կրնար քեզի օգնութիւն տալ, այլ չեզոք կրնամ. և Թէ պէտ Ինկիլիզը շատ հեղ կրկնեց իրեն ուզածը, բայց Փիլէմհնկը միշտ ընտրեց չեզոք մնալ։

Ասկէց Ինկիլիզին որ միշտ բարեկամէր Փիլ

լեմինկին՝ խիստ դժարցաւ վրանին, աւելի նեղեցաւ՝ երբոր տեսաւ որ՝ Փիլեմինկը 1757 բանադատեալ Թող տրվիլ Փրանսըզ-ներուն, որ իրենց զօրացը համար ձեպիտաւ նէ տարին, նամուսին ու մասդրիքին կա-պանէն (պօղազէն) անցընելով, անոր հա-մար սկսաւ Փիլեմինկին նաւերը մանալ նայիլ, ու պատրուակ (մահանայ) բերե-լով որ արգելված ապրանք կրտանին Թշնա-միներուն, կառներ կրտաներ նաւերնին: Ետոր վրայ Փիլեմինկը շատ գանկտեցաւ, լսնտրա լինկիլիզին մարդ խրկեց որ՝ տա-րած ապրանքնին առնեն, իրենց նաւերը խրկեն, բայց ենկիլիզը յաղթօղ ու զօրաւոր ըլլալով՝ Փիլեմինկին իրաւունքը ամենևին բանի տեղ չդնելով, նորին անտես նաւերը յափշտակեց:

Վերոնշեալ դիպուածս կղզին կառնէ.

1756:

Ետանիկ շտկելէն ետև իր բանը ուրիշ տե-ղութեց հետ Փրանսոզը իրը Թէ նոր սր-Թընցաւ, սկսաւ իր ծովային ուժերուն շտկել. 6 հազար արուեստաւորներէն աւելի գիշեր ցորեկ սկսան աշխատիլ Պրեսդ ըսված նա-ւահանգստին մէջ նաւեր շինելու համար, և ամէնն տեղ զօրքեր սկսան պատրաստել: Ետոր կարօտութիւն ունէր՝ բայց ան առեւտուր Փրանսայեան ժողովրդեան մէջ շատ հարուստներ կային, քիչ մը ժողովուրդէն

առնելով, քիչմընալ նոր պաշտօնները ճա-
խելով, և փոխ ըստակ առնելով, հերիք ըս-
տակ դտաւ ծեծին առջի տարինները, Թէ-
պէտ ետքը աս եղավ պատճառ որ ֆրան-
սային կործանուի բերաւ։

Ինչ ընէ որ՝ առջի բերանը իր ուժը ցրցը-
նէ ինկիլիզին վրը, ու վարկուի ձգելտայ իր
զօրացը վրը, ձան հանել տրվավ որ՝ ֆրանսը-
զը իր ամէն պատրաստութեամբը պիտոր
վազէ, ինկիլզեռան պիտոր կոխէ։ Այս
ձանս խիստ վախցուց ինկիլիզին Թագաւո-
րը՝ զէորգ, անոր համար հաննօվերի մէջ
եղած իր զօրքնալ կանչեց, ինկիլզեռա-
մնուց, որպէս զի աղէկ մը ամրցընէ, բայց
ինկիլիզի ժողովուրդը օտարական զօրք չա-
խորժիր, սկսաւ ձչդհալ Թէ ինչու նեմ-
ցէի զօրք ինկիլզեռա մնուց Թագաւորը.
շատնալ վախնալ սկսան, չըլլայ Թէ ասով
իրենց ազատութիւնը կորնչցընեն։

Երբոր ինկիլիզը կըսպասեր որ՝ ֆրանսզը
ինկիլզեռա պիտոր գայ, մէյմընալ լսեց որ
ֆրանսզին մնուէշալը ռիշլիւ բսված դուք-
սը [1] ապրիլի 10 զօլճնէն ելավ, վազեց և
կավ միւնօքա կղզին. 18ին անոր բօռդօ
մնոն բսված բերդը պաշարեց, հետը 12
հնաւ երկու խափխրը, 5 ֆրիսաթա, 120
հնաւ պաշար (զահրէ) բերօղ, 11 հազարալ
զինուոր։ Այս բօռդօ մնոնին բերդը որ Այ

---

(1) Այ որ քիչ մը առաջ Ձինովան պաշտպանեց
նեմցէին դէմ։

Ֆիլիպպոս կըսվի, խիստ զօրաւոր բերդ մը նէ, իբր երկրորդ Ձիպրալդաո. դիրքը աւմուր, եւեւէ եւեւաւ 30 տարիվընէ վեր նորէնոր շինքերով ամրութիւններ եվելցուցին. մէկ ապառաժ քարի մը վրայ է, չորս դին խորունկ փոսեր փորուած նոյն քարին մէջը, տեղ տեղ 20, տեղ տեղ 30 ոտնաչափ խորունկ. ձկ տեղաւ գաղտուկ ական՝ այսինքն լաղմ փորած ուներ շինքերուտակ:

Ինկլիզը աս գարուս սկիզբները իրեն եր առեր աս բերդս, հիմա Ֆրանսզին յարձրկիլը լսածին պես ինկլիզի ժողովուրդը՝ խիստ կատղեցան, որչափ ըստակ որ պէտք եր՝ տրվին Թագաւորին, Պինկ անունով զօրապետնաւ հոն խրկեցին 13 նաւով, անչափաւ Ֆռխաթա. ասիկայ մայիսի 17 կըղզիին դիմացը երևցաւ, մայիսի 20 (1) Ֆրանսզին նաւերը ելան ձեծկըվելու: Պինկ ամէնն քաջութէ ձեծկըվեցաւ Ֆրանսըզի նաւերուն հետ, բայց իր նաւերը շատ վնասեցան, անոր համար Թողուց բօռդօ մնօնը, քաշվեցաւ Ձիպրալդաո որ նորդել տայ: Երբոր ինկլիզին նաւերը քաշվեցան, Ֆրանսզիները իրենց ՁարտարուԹիը շուտ մը սանդուխքներ (նեռտիվներ) շինեցին 13 ոտնաչափ բարձր, ու անհնարին արագուԹէ մէկմէկու եւեւէ վեր ելլելով ան ապառաժ քարին վրայ ուր որ

(1) Ո՞մանք յունիսի 20 կըդնեն:

բերդն էր, նեբա մտան, բերդը առին։
Ներսին մէջի եղող հնկիլիզները թէպէտ
թօփերը նետելով դէմ կը դնէին, բայց պա-
րապ եղավ, չկրցան դիմանալ, յանխիթ

28 ՓՐԱՆՍԷԶՆԵՐուն տալին։

Այս բանս շատ անուն հանել տրվավ Փրան-
սըզներուն քաջութեանը վը։ ամէնքնիս
զարմացան որ՝ ինչպես ան ապառաժին փո-
սերուն մէջէն վեր ելան, ուր որ նաև խա-
զաղութեան առնելը շատ դժար էր կամայ
կամայ վեր ելլել, բայց Փրանսէզները բերդ
պաշարելու առնելու արուեստին մէջ ամ-
էն ազգէն աւելի վարպետ են։ Ասոր ինկիլ
լիզները շատ ցաւեցան մինուիքա կղզին
կորսնցնելնուն համար, որ Ջերմակ ծովին
առուտուրին վրայ իշխելու համար իրենց
խիստ պէտք էր. նորէն պատրաստել սկսան
աւելի մեծ նաւատորմիղ (սոճանմայ) մը՝
որ երթայ ան կղզին առնէ։ Պինկհալ քա-
րև յանցաւոր բերին, բօրդամուի քաղա-
քը բանտը դրին. ժողովուրդը անչափ
կատղած էր անոր դէմ որ՝ ձեռվընկերնին
խաբեցնելու համար՝ ընտրական մեծ աշ-
տարակին մէջը դրին. ամէնհնոյ կրկանչէ-
լին որ՝ ինկիլիզը ծովու վրայ անպարտելի է
ցնցաղթվիր, հիմա ինչպես կրնայ ըլլալ որ՝
մէկ ինկիլիզ խափուտանա մը ինչպես է
պինկը, ծովու վրայ ասանկ յաղթվի։ Ո-
մը որ պօղոսի եկեղեցոյայ մէջ ինկիլիզ քա-
րոզիչ մը քարող տալ սկսաւ Թշնամւոց նէ-
րելու համար, հոն մէկ պառաւ մը 90 տար-
վանի չափ ան խօսքս լսածին պէս՝ ոտք է-

լավ, բարձր ձանոլ կանչել սկսաւ։ Ինչը-
սել կուգես, հիմա պինակ խափուտանային-
ալ ներեցնը, ալ որ մատնիչ է Թագաւորին
ու հայրենեաց, անոր ալ ես, և ալ ուրիշնե-
րը կրնաբերեն։

Յանկով ամէնմնալ կրկանչելին որ մեռնի,
Թէպետև պինակ յանցանք չունեը, յանցան-
քը մենճերուն էր՝ որ հինախտան ու ամե-
րիկայի մէջ եղած ճեճերուն խելքնին տա-
լավ, պինակ խափուտանային քիչ նաև քիչ
գործք տրվին։ Ֆրանսզի մառեչալնալ ուիշ
ևս աղերսագիր (արզուհալ) մը գրեց ին-
կլիզի տերութեը, ցրցընելով որ ինչպէս
անոնց էր աս ճեճիս մէջ պինակ խափուտա-
նան։ Այլ մենճերը իրենց յանցանքը գո-
յելու համար՝ ամէն պակսութիւնը պին-
կին վրայ կընդգէին. մէկ վէհիւ մը եղած
կալ ը կարօղնին առեւը՝ դատաւորները
ան վէռնին ուժովը դատապարտեցին պին-
կը որ մեռնի, այսինքն Ընկերս համար ան բա-
նը՝ որ կրնար ընել։ Ան վէռոյն չուզեց ձեռք
դնել ֆօռպէս իշխանը։ Պինակը հանեցին
բերին իր նաւուն կիսվերդին վրայ, անկ-
կայ մէկ թուղթ մը իրկեց Թագաւորին իր
անմեղութիւնը ցրցընելով, և շուրհակա-
լութեն գրեց ֆրանսզի մառեչալին որ պին-
կը արդարացուց, բայց մահիկ չբրին, հան
թիւֆէնկի բանեցով մեռուցին անանկ դա-
տաւորներու առջին, որ պինակին շատ աւե-
լի արժանի էին մեռնելու։

Ինչպես դուքսնալ ֆրանսզին մառեչալը՝
գովեստին տեղը յանդիմանութիւն լսեց իր

տէրութիւն պղտիկ բանի համար, հնհնու-
քէն նոյն տարիները մէջ մեռաւ 63 տար-
վան. 46 տարի ծովու վրայ ծառայելով
իր տէրութիւն առանց մէկ սխալելու մը իր
արուեստին մէջը. փրանսան անոր մեռնե-
լէն ետև իմացաւ որ՝ ինչ մեծ մարդ կոր-
սընցուց։

Ինկլիզը ամբիծայէ ճշդ տեղ չընդունիր, եր չա-
ռավարութիւնը չընդուրծե.

1756—1758։

Ինկլիզները ասկից ետքը կատղելով սկը-
սան ծովու վրայ քանի նաւ որ կրկըտնային
չեզոք տէրութենց, ամէնը կըբռնէին, ա-
նոր համար շվեդը ու տանիմարքան պա-
տերազմական նաւեր հանեցին ծովու վր,
որ իրենց վաճառականի նաւերը պաշտպա-
նեն. իսկ փրանսզը իմանալով որ՝ ամերի-
կայի մէջ եղած իր ժողովուրդը կարօտ էր
կերակուրի ու ձեպհանէի, ազատութիւն
կուտար ամէն չեզոք տէրութենց՝ որ ի-
րենց առուտուրը ընեն ծովու վրայ ինչպէս
առաջ։ Ինկլիզը աս միջոցին մէջ քիչ տեղ
առաւ ու պղտիկ, բայց իր պարտքը հասաւ
70 միլիոնի։

Փրանսզը առաջ կերթար, որովհետև ամե-
րիկայէն վայրենի ազգերնալ փրանսզին
հետ մէկ ըլլալով, ուր որ ինկլիզը կրգտնայ-
ին՝ շատ անգթութիւն կրնէին, շատ միաս
կուտային անոնց, անանկով փրանսզը ()ը

վեկօ ըսված տեղը առավ. որ շատ պիտա-
նի տեղ էր քանատայլին սահմանակցութիւնը
քով, ծագարիօ Լէին վրայ, որ ան Լէին
(կեօլին) ու նոր Ինկիլդառային բալէքն
է. իսկ 1757 ներս վազեցին բէնսիլվա-
նիայի, վըրձինիայի, ու մասիւլանտի մէջ:
Ինկիլիզին ժողովուրդը շատ կատղեցաւ
ասոր վրայ, ամէնն քաղքներէն Թագա-
ւորին աղերսագիր (արզուհալ) կուգար,
ըսելով որ՝ պատրաստ ենք հայրենեաց հա-
մար արիւննիս թափել, բայց կաղաչենք որ
պատճառ եղողները պատժես, նոր զի
նուաճրներ գրես ազգային՝ ծովու և ցամաքի
վրայ. հանուելերէն եկած նեմցիի զօրքերը
դուրս հանես:

Ինանկ ըրաւ Ինկիլիզին տէրութիւնը, հին
նաւերը նորոգեց, նոր նաւեր շինել տըւավ՝
պաշար (զահրէ) առնելու համար իր զօ-
բայ, նոր զօրքեր դրեց, հանուելերի զօրքը
տեղերնին խրկեց, որոնք շատ չարչըրկելով
տարին Ճամիան. զօրապետները փոխեց:
Այլ ինչ որ ըրավ Ինկիլիզը աս միջոցին
մէջ բան մը առաջ չիգնաց, ինչպան որ կան-
չեց բիդ անուանի ծերը, որպես զի ինքը
ըլլայ կառավար. ան առնելը շատ մը ամ-
սին բանը փոխվեցաւ, ինչպես որ վարը ու-
նինք պատմելու. ասով յայտնի եղավ որ՝
շատ հեղ մէկ մարդ մը կրկախվի ամբողջ
ժողովրդեան կամ տէրութեան բաղդը: Սկսեց
եարը 1758 Ինկիլիզը ահեղ պատրաստութեան
տեսաւ նաւերու՝ որ չէր տեսնըված, ասով
սիրտ առաւ Ինկիլիզ աղգը. աս նաւատոր-

արդը (տօնանման) դնաց Ֆրանսոյին ծովեզերքը, զորք հանեց նօռմանտիայի մէջ. վախ կար որ պիտոր առնէր որ մալօն ըսված տեղը, Հօվռ տէ կռաս, ու հոն Ֆլէօռ, բայց բան մը չկրնալով ընել՝ յուլիսի մէջ ետ դարձաւ։ Իսկ Ֆրանսոյին նաւերը երբոր 1758 Նիպերլադաւոն նեղուցէն ուղեցին անցնիլ, մեծ մասը հոն կորսըվեցան։

Ա՛նովէրին պարբասպոռնիանը պրուշէն դէմ, պրուշէն հնարքները պարբերաբար բանալը համար.

1755։

Պ՛անք հիմա պատմելու դերմանիայի համար նեմպէտաանի մէջ եղած ճեմին վրայ, որ աներիկայի ճեմէն բացվեցաւ, ու անկէց շատ աւելի վնաս տըվավ եւրոպացոց։ Ա՛ռաջովի վրայ կըթագաւորէր աս ատենս եղած սաբէթ թագուհին՝ որ դեռ չէր որոշած մէկի մը հետ կասկելու աս պատերազմիս մէջ, բայց երբոր լսեց որ Ֆրեդերիքոս պրուշէն թագաւորը չարաչար զինքը ծաղր կընէր, 1755 հոկտեմ. մէջ վճռեց որ՝ իր ամէն զօրութիւնը դէմ դնէ պրանտէպուրկէն տանը մեծնալուն՝ որ էր տուն նոյն պրուշի թագաւորին։

Ա՛յսու ղի աս Ֆրեդերիքոսը բանաստեղծ ըլլալով ոտանաւոր կըշինէր, բայց իր ոտանաւորներուն մէջ շատ մարդ ծաղր կընէր. մէկ կիշէր մը բօստամ ըսած տեղը շատ գիր նի խմելով գլուխը տաքնալով՝ երգել սը-

վավ ոտանաւոր մը սաստիկ նախատական բօմբատուրին դէմ, որուն ձեռքով կըկա-ռավարվէր ան ատենը Ֆրանսային Թագա-ւորը, բօմբատուր խաթունին կարգը դնե-լով նաև երկու մինճ կայսրուհիները, ա-նոնքաքլ միապես կընախատէր ան երգին մէջը, որոնց մէկն էր Մարիամ Թերեզիանա որ նեմչիի կայսրուհին էր, մէկալը՝ եղի-սաբեթը որ մոսկովի կայսրուհին էր. իբր թե իրեք կնիկ՝ իրեք երկիմարդ են դար-ձեր, եւրոպային մինճ թախտերը կըկառա-վարեն. կառավարութենիևալ իրենց կեա-ղէ, իրենքաքլ կըմանկին խիստ վատահամբաւ Թագուհիներուն՝ որ հին պատմու-թեանց մէջ սաստիկ անարգանօք զար-ցրված կնիկներ են: Պատանկ ծաղը կընէր իրեք կնիկը, որոնց երկուքը թախտերնին նըստած օրինաւոր Թագուհի էին. ատոնք նախատելը՝ ամբողջ ազգը նախատել էր. բայց աղեկ կըսկ առակայ խօսքը. Լեզուն կակոշ ոչոր ըսէ, բայց լեզուավ ինչ ոչխարներ չեղոտըվե: Այս Ֆեաերլիքոսին նախատական խօսքերը, ինչ դժդակ ձեռ բացվելու պատ-ճառ եղան, ինչ կտրիճներ ջարդվելցան, ինչ արիւններ Թափեցան:

Ֆեաերլիքոս ատանկալ ծաղը կընէր Պրուհլ կոմսը, որ խիստ սիրելի էր օգոստոս Թա-գաւորին [1]. ատ կոմսնալ կըյորդորէր սաք-սոնիային կայսրընտիրը՝ որ պրուշին դէմ

---

(1) Ասա օգոստոս սաքսոնիայի կայսրընտիր էր, Լաքնալ լեհի Թագաւոր եղած էր:

ելլայ, բայց անիկայ զուարճասէր մէյմը ըլլալով, կախ փիլիք անձրևկած մարդ մը՝ մնիկ չէր ընդ անոր խօսքերուն: Ինչու աս կրցաւ ընել տալ՝ որ նեմճին ու մնակը ՝746ին դաշնադրութիւն մը ըրած ունենին, ան դաշնադրութեանը մէջ ծածուկ խօսք դրած ունենին որ՝ երբոր պրուշը տրէզտա եղած դաշնադրութիւնը դէմ բան մը ընէ, երկուքնալ պրուշին երկիրը առնեն, իրենց մէջը բաժնեն. աս դաշնադրութիւնը մէջ ՝753ին ղինքնալ՝ որ է սաքսոնիայի կայսրընտիրը՝ գաղտուկ մը խօթել տրլաւ, բայց առանց մէկ պատերազմական պատրաստութիւն մը տեսնալու:

Աս բանս նաթօլիի Թագուհիին բերնէն լսելով դանուէչի մարքգը, որ անհնարին Թըշնամի էր նեմճիի, շուտ մը ծածուկ իմացուց Ֆեռերիքոսի պրուշի Թագաւորին. Ֆեռերիքոս ուզեց աս բանս աղէկ մը ստուգել, ձեռք առաւ ըստրկով մէկ մարդ մը՝ Ինկիլանուազ, որ տրէզտայի [1] խորհրդոցոյին մէջը գրագիր էր, իսկ իր կնիկը երբեմն սենեկապետ էր եղած նեմճիի կայսրուհոյն քով մարիամ Թերեզինայի, հիմնաւ սաքսոնիայի Թագուհիին քով կըճառայէր: Աս գրագիրը իր կնկանը ձեռքով կրցաւ երթալ ան խուցին (օտային) առջին՝ ուր որ կըպահվէին վէզիրին Թղթակցութիւնները. մէկ հնարքով մը կղպակին կաղապարը օրինակը մոմի վրայ առաւ բե-

(1) Տրէզտա սաքսոնիայի մայր քաղաքն է:

բաւ, տըվաւ մալցանին՝ որ պրուշին դիա-
ցին դեսպան (ելչի) կընտրէր սաքսանիա։
Մալցանը շուտ մը աս կաղպարը խրկեց
պէռլին [1], հոն կաղպարին կեօրէ մկ բալ
լիքմը շինեցին, աս բալ լիքով վերոյիշեալ
մինցկլը մինակ մնացած տեղը գիշեր ա-
տեն կըբանար կըմտնար ան խուցը, թղթե-
րը կըկարդար, պետք եղած խօսքերը կօ-
րինակեր, կուտար պրուշի դեսպանին, որ
անալ յատուկ մարդով կըխրկեր պրուշի
Թագաւորին։

Այս բանս եղբը պատահմունքով մը ասանկ
երևան ելաւ. օր մը նեմչկները ձեծկըվե-
լին եւս պրուշին հետ, դեռնէն մկ ձըզ-
տան մը գտան, որ պրուշի Թագաւորին
ձկտանն էր, անոր մէջն եղած թղթերին
խմցան վերոյիշեալ մինցկլ գրագրին ա-
նունը և ըրածնները. վարշով քաղքին մէջը
գտան անիկայ բռնեցին, եղբը քօնիկա-
գէն բերդը դատապարտեցին։

Հիմա գանք մեր սկսած պատմութիւնը շա-
րունակել. Ֆեռերիքոս պրուշին Թագաւո-
րը կըտեսնար որ՝ նեմչկն աս միջոցիս մէջ
իր զօրքը շատցընելու հետ էր պօհեմիայկն
ու մօռավիայկն մէջ, գիտերալ որ՝ մսկովը
երբոր ուզէ՝ շուտ մը իր զօրքը պրուշին
երկիրը կրնայ խօթել, յունիսին եղբերը
հրամայեց վեննա նստող իր դեսպանին, որ
հարցընէ նեմչկի կայսրուհոյն, ինչ է աս

---

(1) Պէռլին պրուշին մայր քաղաքն է։

զօրաց պատրաստութիւնները, պրուշին դէմ ծեծ բանալու համար էր, թէ չէ։ Այսպուհին պատասխան տրուաւ, եւրոպայի համար վտանգաւոր առեւն ըլլալով, պէտք է որ եսալ պարտաստ գտնըլլիմ թէ ինձի համար, և թէ իմ դաշնակցաց համար։ Պրուշին Թագաւորը նորէն յունիսի 26 պատասխան ուղեց որ՝ իրեն հաստատուն խօսք տայ նեմչին՝ որ ոչ աս տարի, և ոչ գալ տարի, իր վրայ չելլայ, ծեծ չբանայ։ Այսպուհին պատասխան տրուաւ. ես առջինը չեմ րլլար օտքի տակ առնելուն դաշնագրութիւնները, որ դեռ օտքի վրայ կեցած են։

Ուշափ խօսքէս իբր թէ պատերազմի կանգնած առնելով պրուշի Թագաւորը, ինքը պատերազմ բացաւ. որովհետև ինքն էր որ մարքեաւելի հեղինակին դէմ շինած գրքին մէջը գրերեր, թէ Լաւոփոյն է Ընդհանրին առաջ կանգնել ծեծկըվելու, քան թէ սպասել որ՝ Ընդհանուրն առաջ կանգնէ ծեծկըվելու։ Ուս խօսքս ի գործ դնելով, և իբր թէ իրաւունքի բերելով, որ պրանտէպուրկին երկիրը՝ այս ինքն իր երկիրը՝ անանկ գրքը մը ունի որ՝ սպասել չըլլար՝ առաջ Թշնամին նեբս մըտնայ, եւրոպ ծեծկըվելով դուրս հանվի, ինքը քիրեներ վախ առնելով Թէ նեմչին միաքը շըլեզնիան [1] առնել է։ Ուշափ պատ-

---

(1) Շլեզնիան՝ նեմչին 1742 ու 1745 պրուշին էր տրուած։

Ձառնէրը հերիք սեպեց իրեն պատերազմ բանալու, անկէցալ մէկ ուծ ծեծ մը բացվեցաւ եւրոպացոց մէջ, որ կէս ուրիշն գործք ատք հանեց, օխտը տարի քշեց, ու բիւրաւոր կոտորածներու ճնամներու պատճառ եղաւ գերմանիայի մէջ որ դեռ ինչվան եաքերս կըքաշէին, որոնք մեկիկ մեկիկ պատմենք։

Պետրոս չանկարծ կըմտնայ ատոծնէան հառնէ։

1756։

Փիլիսոփայ ըսվաճ պրուշին Թագաւորը ֆետերիքոս՝ կուզէր փիլիսոփայութիւնը միայն իր շահուն բանեցընել, ինքիրեն նոր սկիզբներ կըշինէր, որոնք ամէնը արդարութիւնը նայելուն տեղը՝ իրեն շահը միայն կընայէին, բայց դուրսէն կըջանար խօսքով զինքը արդարացընել, ըրածները ուզելով իրաւունքի բերել։ Ա՛ս մարդս ծեծի մէջ վարպետ ըլլալով, ու իր բանին մէջ խիստ շատպէտ, կըմտածէր կիմանար որ՝ ինչ ծեծ որ կուզէր բանալ՝ խիստ դժնդակ ու խիստ երկան պիտոր քշէր, իր բատակը պիտոր չօգտէր, թէպէտ և ինքկիսիզը իրեն բատակ տըլլերէր օգնութիւն, իր զօրքը օրէօր պիտոր Հատնէին, ուրը ծեծի մէջ մեռնելով, ուրնալ հիւանդնալով, կամ փախչելով. աս բանէրուս դեղ ամէնն դիտցէն՝ սաքսօնիային մէջը կըգտնար. որովհետև բոլոր գերմանիայի մէջ անկէց

հարուստ, անկէց մարդաշատ երկիր էր-
կայ։

Ի՛նչ բանէրս մտածելով 1756. օգոստ. 29.
յանկարծ իրեք դիւացէն մէկէն վազեց մտաւ
սաքսօնիա, ու աւնայելով և ու ան, ու յայ-
տարարական գիր հանելով պատերազմին
առաջ՝ ինչպէս որ օրէն է ամէնէն քաղաւոր-
նէրու, հապա օրինակ առնելով ինկիլտիրէն՝
որ յանկարծ մէկէն Ֆրանսային նաւերը
բռնել սկսաւ, աւանկալ հիմա պրուշը ը-
րաւ ըսելով որ " Ինարկ եղավ ինծի աս
" բռնութիւնս ընել իս ապահովցընելու
" համար, որպէս զի նեմցէի կայսրուհէն
" առաջ ես կանխեմ որ՝ ինծմէն առաջ
" սկսերէր մէծ պատրաստութիւն պատե-
" րազմի տեսնալ իմ երկիրներս ինծմէն հա-
" նելու համար, բայց ես քարեկաուի պէս
" կըմտնամ կըսէր սաքսօնիա, հերիք է ին-
" ծի որ իբր աւանդ (էմանէթ) ձեռքս
" պահեմ"։ Ի՛նչ ըսելով մարդ իրկեց մա-
ցանէն իր դեսպանին՝ որ զուրցէ սաքսօնիայի
կայսրընտրէն օգոստոսի, թէ " Ինարկը բե-
" րաւ աւստրիայի այսինքն նեմցէի հետ պի-
" տոր պատերազմիմ, պէտք եղավ որ քու
" երկրիդ մէջէն անցնիմ, միայն թէ իմ
" ձեռքս կըպահեմ ինչվան որ հաշտութէն
" ըլլայ, հաշտութիւնը եղածին պէս՝ իր
" օրինաւոր տէրոջը դարձընեմ"։
Սաքսօնիային կայսրընտիրը՝ որ միանգա-
մայն լեհի թագաւոր էր ը օգոստոս անու-
նով էկրցաւ ուրիշ բան ընել որ՝ իրարու
հետէ մարդ իր։ եւ երեն դաշնակից թա-

պատրիարքարան ծանուցանելով աս բանս. պրուշի թագաւորինալ Թղթեր կըխրկեր եւեւէ եւս հասկըցընելով որ՝ ոչ երբեք մեզ անցեր քեզի դէմ բան ընելու, խոստանալով որ միշտ չեզոք պիտոր մնար կատարեալ։ Այս վախս առաջ կուգար իր անկարգ կառավարութէն, վասն զի սաքսոնիան Թէպէտ շատ հարուստ ու բազմամարդ աշխարհ է, բայց ան ատենը հազիւ ուներ 16 կամ ըստ ոմանց 20 հազար զօրք պատրաստ, անալ հոս հոն ցրուած, որոնք երբ Խոհնա ժողվըվեցան։ Մեր օգուտոս մեկ տկարամիտ իշխան մը ըլլալով, չուներ մեկ լայս մը գոնէ իր հօրը չափ, այլ Թմրած ինալով իր սերը՝ ըստակը՝ բոլորովին տրվերեր զեղխութէն, Թատրոններու, երգողներու, խիստ ուշ խմացաւ որ ասանկ ալեկոծութէն ատեն՝ պէտք է եղեր իր յօժարութէնը բանեցընել աւելի իր երկիրը պաշտպանելու համար, և պատրաստել ինչ որ պէտք էր մեկ արքունի իշխանի մը պատրաստել։

Այսոր դէմ պրանտէպուրկին տունը կամ պրուշը իր ամէն խելքը միտքը տրվերեր իր երկիրը բարեկարգելու, չափաւորելու, շտկտեելու։ Վէպէտ ինքիրեն պզտիկ Թագաւորուն մըներ, բայց շէզիան ու օսդֆրիշիան առնելէն եւս՝ իր եկամուտը 20 միլիոն ֆիօրինէն աւելի շատցուց, խալձը անանկ կանոնաւորեալ էր, որ տարին 6 միլիոն միշտ կաւէլնար. պէտքին ու պէտքավ եղած Թէրսանէներուն մէջը միշտ պատ-

բաստ ունէը, 30 հազար Թուր, 20 հազար սուր, այնչափ բիշթով, ու խառատներս. միայն ձիաւոր ու ոտանաւոր զօրքը անանկ տեղ տեղ կարգաւորված ու զետեղված էին որ՝ ուզած ատենը տասն օրվան մէջ կրնային ամէնը մէկ տեղ ժողվըվիլ, ձեռնի երթալ։

Անանկ բարեկարգեալ ըլլալով երբոր ֆերմանտոս պրունզվիքին իշխանը պրուշի դիացին սաքսոնիայի վրայ վազեց, մէկ դէմ դնող մը չիգտնալով, լիբսիա հարուստ ու շահաստան քաղաքը բռնադատեց դռնէրը բանալու, մտաւ հոն, պրուշին ուրիշ զօրքնալ յարձրկեցան տրէզտա մայրաքաղաքին վրայ, սպառնալով քաղաքը երելու թէ որ դռնէրը չիբանան. սաքսոնիային կայսրընտիրը եղավ փախավ տրէզտայէն, գնաց Լինցնա դաշտը քսնիկագէյն բէրդին քով, ուր որ քիչ մը զօրք ժողվըվիր էին իր զօրքէն։ Այդ զօրը պրուշին զօրապետը վիլլիք՝ մտաւ տրէզտա, շուտ մը զօրքը խըրկեց որ կայսրընտրին խորհրդարանը մտնան, ինչ որ ծածուկ թղթեր կան առնեն, վասն զի պրուշին թագաւորը կուզեր ան թղթերը տալ, որպես զի իրեն ըրածը արդարացնէ (1)։

---

(1) Այդ ինքը ֆէտերիքոս պրուշին թագաւորը սա մաքով կըգրէ իրեն հնազանդ հասորին մէջ, որ մեռնելէն ետև տպվեցաւ։ "Երբոր թագաւորները կուզեն մէկ տէրութիւն մը հետ ավըրվիլ, պէտքը չէ ետ կենալ ասոր համար որ՝ պատճառ

Աբդուլհամիտ որ էր դուստր ի յոսկեփ կայսեր՝ դրանը առջին կենալով դէմ դրաւ որ խորհրդանոցը թող չիտայ մտնալու, ամէնն օրինքէ դուրս բան է ըսելով ասանկ բռնադատել. բայց պրուչին զօրքը ուրիշ պատճառ չկրնան որ՝ միայն հնազանդիլ իրենց մեծին, անոր համար առանց նկատման մէկ դի հրեցին Թագաւորհին դրան առջևէն, կնիքնակը (մօհիւրնակը) քակեցին, դուռը կոտրեցին, որչափ որ ծածուկ ձեթակցուելի ըրեր սաքսոնիայի արքունիքը 1761ին ինչուան 1756, ամէնը 40 հատոր բան խրկեցին բօստամ, որոնցմով շինվեցաւ յայտարար Թուղթը, որ վարը դնենք։

Ի բռնութենս տեսնալով Թագուհին, շուտ մը ասանկ Թուղթ գրեց եւրոպայի Թագաւորներուն։ "Ի երկրորդ անգամ է՝ որ " պրուչին Թագաւորը՝ մենք պատճառ մը " չիտրված ինքիրմէ կը յարձակի սաքսոնիա " առանց ծանուցանելու պատերազմի հաւ " մար, Թող տուր ինձի տրված անարդանք " նին՝ իս հարկաւոր բաներնին զրկեցին. " Թագաւորական խորհրդանոցը բռնութ " եայնի իմ առջևս, հասարակաց ըստրկին " մտուկը՝ ու Թագաւորին ամէնն եկաւ " մուտը յափշտակեցին։ Հիմա դուք գա

" չունին յայտարար գիր հանելու, Թող յանձնեն " մէկ Ձարտար իրաւագիտի մը՝ որ մէկ քանի տող " բան մը գրէ, իբր Թէ փոշի ցանէ ժողովրդեան " աչքին վրայ "։

„ տաստան կարեցիք որ մեկ չեզոք աշխարհ
„ մը ձեռքս աւանդ պահելու պատրաստակով
„ (մահանայով) կըլլայ ասանկ ավերչարկել,
„ մանաւանդ երբոր անանկ ձան կրհանէ
„ որ՝ խաղաղութեն ու բարեկամութեն պիտ
„ տոր պահեմ“ ։

Պրուչնեերը քաղքին ու բերդին դռնեերը շուտ մը ձեռք աուին. կայսրընտրին դարպասին ու դեսպաննեերուն աներուն աուչին շատ պահապաններ դրին. Պօրկաւ ըսված տեղը զինուորական մնտուկ մը դրին, որ ինչպէս եկամուտ ունի սաքսօնիան՝ հոն ժողվըվի. Թերսանկնեերը բացին, որչափ զինք (սիլահ) ու թօփ կար, ամմինսալ աուին տարին. սաքսօնիացոց վրայալ ծանր տուրք ձգեցին, մեջն մարդիկնեերնալ ամմէն սաքսօնիացինեերը 15 տարվընէ ինչվան 40 տարեկանը բռնութեր պրուչի զօրք գրեցին, ով որ չեր հնազանդեր՝ շուտ մը կըպատժըվեր։ Պնակեց եաբը պրուչին թագաւորը Վիլիդմառեշալին հետ գնաց սաքսօնիային քիչ վոր զօրքը տեմնալու, տեմնալով որ կեր կեբակուր չունին, թողուց անանկ որ եաբը ինքիրենին ձեռք կրնան, իրենք ալ իրենք տալով։

Ալեմդեն պրուշեն վրայ հելլաս։

1756։

Պանք նեմչեկեն վրայ։ լսելով կայսրուհին Մարիամ Թերեզիանան սաքսոնիայեն ողորմելութիը, շատ կրցաւէր վրանեն, վասն զի Թող տուր վերը պատմած պրուշի Թագաւորին բռնաւորութիը, անկէց զատ պրուշեն զօրքնալ անոնը կրմրտնային, ուզածնեն կըյափշտակեին, քաղքըները գեղերը կրակը կուտային, անանկ եղավ որ՝ ունեւոր սաքսոնիացիներեն շատը անկ տեղ զրկված մերկացած մուրացկան կըքալեին շվետին՝ լեհին՝ ու նեմչեկեն մէջը։ Այնոր համար կայսրուհին իր մառեշալը որ կըսվեր կոմս պրօշկայ՝ խրկեց անոնք ազատելու։ Պրօշկ որ 70 հազար մարդով կեցած էր պօհեմիայի մէջ, ոտք ելավ դէպ ի սաքսոնիա երթալու. շատ բսաթկով մարդիկ կըտար որ գաղտուկ երթան Լայհցա, ու սաքսոնիայի կայսրընտրեն հասկըցընեն ինչ ալիտոր ընեն երբոր ինքը հոն գայ։ Այդպէս ֆետերիքոս պրուշեն Թագաւորը իմանալով նեմչեկեն գալը լըտեմներուն (չաշուտնեըուն) ձեռքովը՝ որոնց շատ բսաթակ կուտար, սաքսոնիայեն զօրք առաւ իրեն, ինքը նեմչկենեըուն առջեն գնաց, լօվօսից տեղը հասաւ անոնց, անտառի մը ետև պահվեցաւ, կարծեց որ կրնայ չիմայընել իր գալը, ա նանկով յանկարծ կուգեր վրանեն վազել

կոտրել անկեց երթալ ձմեռել բռնակա պօհ-
միայն մայր քաղաքը ։

Պռօնի խնացաւ, գիշերվան մէջ իր զօրքը կարգաւորեց ճեմկըվելու, երբոր պրուշը հոկտ. 1. առաւօտվանց վրայ յարձակեցաւ, չիգտաւ ինչպես որ կըկարծէր, պատերազմը երկու դիացկնաւ հաւասար եղաւ, իրեք հազարական հոգիի չափ կորնցընելով երկու դիացկն ։ Պռօնի հոկտեմ. 11. դժար ձամիպանէրէն անցնելով նորէն յարձակեցաւ 15 հազարով Շ անտալի դէն, ուր պրուշը չիկարծելով Ճ հազար մարդով միայն կեցած էր. սաքսոնիացոց զօրքը հոն մօտիկ էր, պռօնի խնաց տրվավ անոնց՝ որ իրենքալ մէկ տեղ յարձակկին, բայց սաքսոնիացիք պատասխանեցին որ՝ չէին կրնար ելլայ գետը անցնիլ, որովհետև իրենց նաւերնէրը փախեր էին, վաղվան օրը ձգեցին, եաքը հոկտ. 13ին ձգեցին, անանկով չկրցաւ գնաց, այլ պրուշնէրը ատեն գտան զիրենք ուժովցընելու ։

Պրուշին Թագաւորը Ֆեատերիքոս՝ ելլայ դեմը անցաւ ան մտքով որ՝ իր ամէնն զօրքովը նեմցկին վրայ վազէ, ան ատենը պռօնի իրաւ իր զօրքովը կրկորսըվէր, բայց խնայնալով Ֆեատերիքոսին միտքը՝ պռուշին քաշվեցաւ որովհետև ապրուստալ չունէր ։ Սաքսոնիային կայսրընտիրնալ տեսնալով գինքը նեղեալ յուսահատեալ, արձակման Թուղթ (բասսաբօռդ) խնդրեց պրուշի Թագաւորէն, անանկով ելավ գնաց վրաշով լեհին քաղաքը ։ Իսկ պրուշը 15 հա-

զար սաքսոնիայի իրեն զինուոր առնելով, 200 պղնձէ թօփ, 5 հազար ձիաւոր զօրք, քիչ մը թօմդռիանա խրկեց, քիչմիսալ վէսդֆալիա։

Ֆրանսէն և ռուսիան պատերազմը. Ընդ պրուսէն դէմ, ու պրուսէն ընծեղերը.

1756 — 1757։

Այս միջոցիս մէջ ֆրանսզնալ ավերվեցաւ պրուսիին հետ ասանկ պատճառով. ֆրանսզի դեսպանը որ կըսվէր կոմս պռօկլիօյի, և էր միանգամայն ելեսփոխան (մուրախ խաս,) խնդրեց պրուսիի թագաւորէն՝ որ տեմըրվի սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ, բայց անիկայ հրաման չիտալով, պռօկլիօն անանկ կելպով թուղթ մը գրեց ֆրանսա, որ ֆրանսային թագաւորը սրդողելով փակրեզ եղած պրուսիին դեսպանը ետ խրկեց, և իրեն դեսպաննալ որ պէտքին պրուսիին մայր քաղաքը կընստեր՝ ետ կանչեց. ան առեներ պրուսիին թագաւորնալ հրամմեց վերոյիշեալ պռօկլիօյին՝ որ շուտ մը ելլայ երթայ սաքսոնիայէն։

Լսակ ը օգոստոս սաքսոնիային կայսրընտիրը, կամ որ նոյն է՝ լեհին թագաւորը՝ ամմէն թագաւորներուն կըգրեր իր թշուառութիը, որպէս զի զինքը պաշտպանեն, գրեց նաև ռադիսպոնա եղած ժողովքին, ուր գերմանիայի իշխաններըը ժողվըվըեր էին։ Ըսելն աս թղթերին շարժեցան մոսկովի

կայսրուհին եղիսաբեթ, որ յայտնի վէճ եց վրէժ առնել սաքսոնիային համար, նեմ ցեի կայսրնալ ու Ֆրանչիսկոս իր խորհրդա կաններուն հետ մտածելով վճիռ հանեց Ֆեատերիքոսի վրայ իբրև պրանտէպուրկի կայսրընտրին վրայ թէ խռովարար է ու թշնամի գերմանական իշխաններու, հրամ մելով որ շուտ մը դուրս ելլայ սաքսոնիայէն, ինչ ինաս որ տավ՝ ամէնն ալ թող վաճ րէ, ինչպէս որ կապսպերգ կայսեր ուխտան սահմանադրութիւնը. բայց Ֆեատերիքոսին պէս թագաւոր մը ուրիշ բաներ ու շատ աւելի մեծ բաներ պէտք էին զսպելու,

Ո՞ր ինաց մինակ մէկ վճիռ մը։

Լսակ ինքը Ֆեատերիքոս՝ անիրաւ են կրսեր աս վճիռները. դեսպանները ալ խրկեց գեր մանիայու ժողովքին հասկցընելով որ՝ կայսրուհին մարիամ թերեզիանան ու սաքսո նիան՝ անանկ բաներ ըրին պրուշին դէմ, ա նանկ գաղտուկ մտածմունքներ, որ աւելի անոնք գրգռեցին իս աս բաներս ընելու, ա նոր համար անոնք են խռովարար տերուէց՝ չէ թէ ես։ Ան ըսելով կը յորդորեր ամէն կայսրընտիր իշխանները՝ որ իրեն օգնուէ ընեն ան դաշնագրուեցը կեօրէ որ վեսթֆա լիա ու տրէզտա ըրէրեին. բռօդէնդանդ տերուէինէրուն ալ գրեց որ՝ իրեն դին կե նան, իրեն օգնեն, որովհետև ասիկայ է կրսեր մէկ պատերազմ մը հաւասարի հա մար, բայց անոնք աղէկ գիտէին որ՝ Ֆե տերիքոսի ըրածը հաւասարի համար բան չեր, յայտնի տեսնալով ինչ կերպ նեղու-

թէ մէջ ձգեց սաքսոնիայկները՝ որ իր հա-
ւատքէն էին։ Ամրուան մէջ 1756, կէս
միլիոն ռիալի տուրք ձգեց լիբսիա քաղքին
վրայ, ասոնց պատճառով որ՝ իմ զօրքս սաքսո-
նիա նստարէ ձեզի համար, պէտք է որ դուք
ալ վճարէք կերակրելու համար. 10 հա-
զարալ սաքսոնիացոցմէ զօրք պահանջեց
շուտով, ամէնուն հասակնալ 5 ոտք ու 5
բթաչափէն վար չըլլայ. և որովհետև չի
կրցան շուտով ժողվուիլ, պրուսիները սկը-
սան անոնք պատժել, ողորմելի քաղքացի-
ները քաշկռտել, իբր թէ իրենց գերիները
ըլլային։

Ինկ դիայէն ասոնց զրկումները կրնեք ֆեռե-
րիքոս, մնկալ դիայինալ ուրիշներուն վրայ
կրձգեր ասոնց խռովութեց պատճառները.
որչափ ֆաղիուրի կային արքայական գոր-
ծարանին (քերխանային) մէջը՝ որ շատ ա-
նուանի գործարան է, ամէնհինալ պրուսին
երկիրը տանիլ տրվավ. նորէն բռնադատե-
լով զօրք ժողվեց ֆռանքօնիայէն, վեյդ-
ֆալիայէն, ու ստորին սաքսոնիայէն, ամ-
մէն քաղքին սպառնալով որ՝ կայսերութե
հրամանին չհնազանդին. ինչպէսալ որ նեմ
ցէն ետ կանչերեր ամէն նեմցիները՝ որ
պրուսի ծառայութե մէջը կըգտնըվէին,
ասանկալ պրուսը ետ կանչեց ամէն մարդ՝
որ իրեն ձեռքի եղած երկիրներու մէջ
ծնած էին, բայց նեմցիի կայսրուհւոյն ծա-
ռայութե մէջը մներէին։ Վերը մը հանեց
ասոնց բանիս համար՝ ուր կըսէ. "Ինչք թէ
"պէտ պատերազմ ունինք նեմցիի կայս-

„ բուՀոյն Հետ, բայց կուիս մը բան մը
„ չունինք իր ընկերոջը Հետ իբրև կայսր “։
Այրկու ընդարձակ գիրալ Հանեց ցոյցընե-
լով որ՝ ինչպէս իրաւունք ունէր սաքսո-
նիան առնելու, որպէս զի խալըսի ան վը-
նասներէն՝ որ նեմցիի կայսրուՀին կրմնա-
ձէր պրուշին ընելու, աս Թղթերուս գրօ-
դը Հերցակերկ կոմսն էր։ Այդկ ընդարձակ
Թուղթմինալ ։ ֆրանչիսկոս կայսրը Հա-
նեց, պրուշին ամիին գրածնները սուտ Հա-
նելով. աս Թուղթս գրել տրւած անուանի
փաստաբանին որ կրսվէր ստեփանոս քվէր-
չի ֆիօռէնցա քաղաքէն, իրեք լեզուով
գրած, լատ՚՚. իտ՚՚. ֆրանսզերէն (1)։
Այս գրերս եաև ֆրանսան որ 2/4 Հազար
մարդ պիտոր իրկէր նեմցիստան, 100 Հա-
զար մարդ իրկեց մանուանդ վէսդֆալիա
եղած դաշնադրուԹիէր Համար, ուր խօսք
գրերկր ձեռ բանալ ան իշխանին վրայ՝ որ
առջինը կրլլայ դերմանիայի կայսերուԹիէ
խաղաղուԹիը ավլեցու, մկյնալ սաքսո-
նիային աղաչանքին Համար, մանաւանդ որ
սաքսոնիայի կայսրընտրին աղջիկը կին առե-
րէին ֆրանսայի Թագաւորին առջինեկ տը-
ղին։ Այս բանակին (օռտուվն) մասնակցը
եղավ Այգրէ, որուն ապսպրեց որ մնայ
պրուշին երկիրները ու Հանուվէր, անկէց

---

(1) Այսոր գրել տրվավ ֆրանչիսկոս, վան զի
շատ Համարում ունէր գօսքանցոյ խելքին վրայ ուր
է ֆիօրէնցա։

Երթայ լիբսիա ու արեւմտա սաքսոնիային մայր քաղաքը, որպէս զի պրուշի ձեռքէն խալսցընէ։

Ի տարի 1757 յունվ. ՝ի յայտնի միաբանեցաւ մոսկովը ֆրանսզին ու նեմչիէին հետ, շուտ մը շատցընելով իր զօրքը 130 հազար զօրք հանեց պրուշին դէմ, մտաւ շալ դնելով վրանին Քրաքսինը, նաւերով ալ զօրք հանեց որ զարնեն պրուշին երկիրները պալդիկ ծովուն եզերքը։ Վեհտինալ յորդորակ գրեց ֆրանսզը, որ իրենց հետ մէկ ըլլայ, պրուշին դէմ ելլայ։ Վերմանական կայսերութէ իշխանները ռազդիսպօնային ժողովքին մէջը երկան խորհուրդ ընելով շատ դժվարութէ գանալէն ետև՝ ինչպէս որ միշտ սովորութիւն էր, վճռեցին շրջանակ ըսված գաւառներէն 100 հազար զօրք հանեցին, վրանին զօրագլուխ դնելով Վտպուրկավսկին աքսոնեան իշխանը։ Ամէն կայսրուհոյն զօրքը 220 հազար էին իրեք բաժնըված. կարոլոս լօռենային դուքսը պոհէմիային մէջը պաօշինի հետ մէկ տեղ զօրագլուխ էր, ՇՀացած զօրքին վրայ տաուն և պադդիանի զօրագլուխ էին։ Ինկիլտզը ֆրանսզին դէմ զօրք հանեց հաննովէրցիներէն, ու հասսիացիներէն, և ուրիշ զօրքեր ըստրկով բռնըված. ինկիլտզին հոգը չէր որ՝ գերմանիայի մէջ եղած իր տեղվանքը ամէնինալ կորսըվին, իր միտքը ան էր որ՝ ֆրանսզը իր զօրքը ըստակը եւրոպայի մէջ բաժնէ, յամանքի վրայի եղած ծեծին մէջը բանեցընէ, ու

պէս զի ծովու վրայի ծեծին մէջը տկար կրնայ։

Պրուշը պօհդա կը վազէ, նէ հեռ ծեծ կը տեսնէ։

1757։

Աչքի մէնճ մէնճ թագաւորներու պատերաստութիւնը տեսնալով ամէն եւրոպացիք կեցեր կը նայէին, որ պրուշը ինչպէս պիտոր կործանի տեսնանք, որովհետեւ խելքը կրցրցներ որ՝ աչքի ուժի դէմ չի կրնայ պիտոր դնել, անտարակոյս բոլորովին պիտոր ջնջվի պրուշը կըսէին. բայց աշխարհիս դիպուածը խաղմի նէ Թավլուի խաղի նման, որ խելքէ մտքէ չանցածները ընել կուտայ. աչխըրհիս զարին դառնալովը ինչ դառնաներ, ինչ պրոտիւներ կրնէ մարդկային գործքերու վրայ, ան զարին պտըտելովը մարդկային գործքը կրյաջողի ա՛ռաջ կերթայ, մարդկային խելքը չկրյաջողիր, վար կկրնայ։

Ասոնց պատրաստութիւնը տեսնալով Ֆեհեբիքոս պրուշին Թագաւորը՝ վախնալուն տեղը ալ աւելի զօրացընել սկսաւ զինքը, հանն նօվերին ու հասսիային զօրք ժողվելով որ ինկիլիզին տեղվանքը էին, ինքնալ խիստ տեղեակ ըլլալով պատերազմական արուեստի մէջ, նաև շատ լաւ ուսնենալով պատմութիւնները կարդալէն՝ կըմտածէը որ՝ քանի անգամ Թագաւորները դաշնակցութիւն

ընելով իրարու հետ կապվելէն, մէջերնին չէն միաբանած, տարաձայնութէ շատ եղէ. հիմակվան ամէն մէկ թշնամիներուն վիճակը՝ բնութենական դիտալով կխմանար որ ասոնք իրարու վրայ նախանձելէն՝ չկրնան պիտոր ամէնքը մէկէն իր վրայ վազել, անոր համար որոշեց մտքին մէջը դրաւ որ՝ մէկիկ մէկիկ թշնամիներուն հետ ձեռկըվի, սկսելով պզտիկ առաջ աւելի մեծ տիկ դրացիէն՝ որ էր ասպրիայի տունը՝ ըսել է նեմցին, ասոր յաղթելէն ետև՝ մյուսին վրայ վազէ։

Ասանկ որոշելով ապրիլին առջի օրերը՝ որ ատեն դեռ ձիւնները նստած էին, ինքը ֆեոտերիքոս չորս դիւային վազեց պօհեմիային վրայ. նեմցիին զօրքը որ դեռ ձմերանոցները (խլանները) նստերէին, պրուշին մէկէն յարձակվելը տեսնալով՝ վախցան բռնակալին դէմ քաշվելցան, որ պօհեմիային մայր քաղաքն է. պռօվն մտաբերնալով դէպ ի ան քաղաքը քաշվելցաւ, որպէս զի զօրքերը շատցընելով անանկ պրուշին դէմը ելլայ, որ կամաց կամաց կուգար կըմտնէր բռնակալին։ Ա պատրաստութեանս մէջ ըլլալով, մէյմեալ տեսան որ վիենայէն կարոլոս լօռէնայի իշխանը եկավ մեծ զօրագլուխ ըլլալու ամէն զօրաց վրայ [1].

---

(1) Ա բանիս պատճառ եղավ ե ֆրանչիսկոս կայսրը, որուն կողակիցը ըլլալով կայսրուհին, ուզեց երմե որ զօրագլխութեան իշխանութիւնը տայ ան կարոլոսի։

աս եղավ մեծ սխալմունքը Նեմձկին դիտցին, վասն զի կարդալու Թէպէտ աղէկ իշխան էր թաղաղուԹէ առնելը՝ բայց չունէր ան զինուորական արուեստը՝ որ կարենար անանկ վարպետի դէմ դնել, ինչպէս էր պրուշին Թագաւորը, իսկ պատճառ աւելի աղէկ գիտէր։

Պրուշին Թագաւորը ֆեոեբրիքոս կրմտաձեր որ՝ Նեմձկին վրայ վազէ քանի որ ֆրանսզը ու մոսկովը գերմանիայի մէջ չէն մտած, ու Նեմձկին զօրքը անոնց հետ մէկ տեղ չխփացընէ, անոր համար մայիսի 5 մէտտավա գետը անցաւ, բարձր տեղէ մը փընտռեց տեսաւ Նեմձկին բանակին (օռտուին) դիրքը, որոշեց որ Նեմձկին զօրապետը Ջավոն հոն չէկած, Ճակտէն յարձրկի Նեմձկի բանակին (օռտուին) վրայ, բայց Շվէրին իր ձեր ու վարպետ զօրապետը իր կարծիքէն չըլլալով, ֆեոեբրիքոս Թող տալավ որ՝ բանակին աջ Թևէն զարնէ, ինչպէս որ շվէրինը կուզէր։ Ա՛ր ընէլու՝ պէտք եղավ մեծ պատյտ մը ընել, (Ճերուն (կէօլերուն) քովէրէն անցնիլ, անկէց խեղճ զինուորները ինչման ծնկվընին ցեխոտեցան (չամուռոտեցան), աւա դրիացիք որ Նեմձկները ատեն գտան զինքնք ուժովցընելու, և զանազան բլուրնէրու (Թէփէներու) վրայ ելլելու։ Պրուշի զօրքին ապսպրվածէր որ՝ կրակ չընեն Նեմձկին վրայ, հապա սուրը Թիւֆէնկին ծարը մտնած անանկով Ճամիայ բանան. բայց ասանկ ընելով շատ զինուոր մեռան

Նեմրէի Թօփերէն՝ որ անձրևի պէս պրուշ
Ներուն վրայ կըթափէին. վհնդերֆէլտ
պրուշին մէկ զօրապետը խոցվեցաւ. Փուք-
վէ Փրանսզը՝ որ շատոնցմընէ պրուշին ծա-
ռայութեը մէջն էր, ետ քաշվեցաւ շատ
մարդ կորնցընելով։

Ու բաներէս Ֆետերիքոս կատղեցաւ, վե-
րոյիշեալ շվերինը շատ նախատեց գէշ խոր-
հուրդ տալուն համար. շվերինը ասոնք խօս-
քերս լսելով, ու տեսնալով որ իր զօրքը
տարակուսի մէջ էն ընկած, մէկ պայրախ-
տարի մը ձեռքէն յափշտակելով պայրախը՝
վազել սկսաւ նեմրէի Ձակատին վրայ կանչ
ելով. Ո՛վ որ վախկոտ չէ, ետևէս գայ։
Ասոնց հազիւ թէ 12 քայլ առաջ գնացի՝
շվերինը նեմրէնէրէն զարնըվեցաւ, ընկաւ
մեռաւ. պրուշները ասովալ իրենց քաջա-
պըրտութիը չկորնցուցին, հէնրիկոս իշ-
խանը ու ծիլգէն զօրապետը շատ քաջու-
թիւն ըրին։ Ասոնց ինչպէս որ Ֆետերիքոսալ
զուրցեց, թէ որ նեմրէին խումպարաձի-
ները (որ պրուշին ստանաւոր զօրքին ետ-
ևէն ընկեր կըհալածեին), խիստ արտորա-
լէն չէին հեռըցած 200 քայլի չափ իրենց
տեղէն, իրենց կեցած կարգէն, պրուշին
բանը լմնցած էր, լման կըյաղթըվէր. բայց
իրենց հեռընալովը՝ բանակին այ թիւը բո-
լորովին բաժնըված մնաց ձախ թևէն, պա-
րապ տեղ մնաց հոն. ասոնք բանս տեսաւ պուօֆ
նեմրէին զօրապետը, շուտ մը հրամմեց որ
ձիաւոր զօրք երթայ կենայ անոնց եկած
տեղը, ոլսկէս վի ան տեղը պարապ չմնայ.

բայց ինչ օգուտ, անկէց առաջ վերոյիշեալ կարողս իշխանը բոլորովին նեբՀակը Հրաժարեր, անոր Համար պարապ մնաց։ Ու տեսնալով ֆեատերիքոս Թագաւորը՝ ինքը վազեց մտաւ իր ձիաւոր զօրքով ան պարսպ տեղը, ասանկով նեմձկին աջ թևին կռնակին բռնեց, ան ատենը շատ արիւն եղաւ նեմձկին բանակին աջ թևը՝ որ ինչ վան ան ատենը յաղթօղ եր, ջրս դիացին տկարացաւ, վասն զի Հոն եղօղ պրուշին զօրքը 10 Հազարի չափ ալ աւելի եր։ Ճ ՚ՈՒՐ ՀԵՂ ԱՐՈՐԱԼԸ ՅԱՂՌԵԼԸ, ՏԸԼԱՅ ՊԱՊՃԱՈ ՅԱՂԸՒԵԼԸ։

Ա՛ւկ չիոԹուԹի մը մտաւ ան նեմձկին աջ թևին զօրացը մէջ, չիկրցան զիրենք կարգի դնել, փախան մնան բռնակա, իրենց Հետ քերելով ըստրկին մնտուկը ու թօփեըը, բանակին ուրիշ բանները պրուշին ձեռքը Թողլով. ինացած զօրքը փախան տաւնի զօրացը քով որ մնտիկցերեր։ Ու օրվան ծեծին մէջ նեմձկնեըը 14 Հազար մարդ կորնցուցին մեռած ու խոցված, 5 Հազար գերի ու 60 Թօփ պրուշին ձեռքը ընկան. պրուշնեըը 12 Հազարէն աւելի կորնցուցին. ասկից առաջ աս դարուս մէջը ինչ պատերազմեր որ եղան, ասանկ մենծ ջարդ չեր եղած։ Պրուշին մեծ բան եղավ չվերին զօրապետին մեռնիլը՝ որ աշկերտ եր եղած անուանի եւգինէոս իշխանին, ու վարպետ ֆեատերիքոսի. ասանկալ նեմձկին մենծ ցաւ տվավ պռօշի կոմսին մեռնիլը՝ որ խոցված ըլլալով քանի մը օրէն ետև մեռաւ. ասի-

կայ սիրելի էր Թէ ժողովրդեան և Թէ զօրայ, միշտ հաւատարիմ մնայ. մեռնելու առենը Հարցուց իմանալ պատերազմին վիճակը, ապսպրեց իր աղին որ միշտ քաջասրտութիւն ծառայէ իր եղբարներուն։

Ու առեն լսելօնը սկսաւ անուն Հանել, որ գնդապետ (գօլօնել) ըլլալով մէկ ձիաւոր զօրայ գնդի վրայ, միշտ պրուշին դէմ կեցաւ քիչ մարդ կորմնցնելով, և ամէն նեն վերջինը եղաւ բռակա քաշվելու. մէկալ մասը նեմչէի բանակին որ զատվեր (1), գնաց յարեցաւ ուրիշ նեմչէի բանակի մը՝ որ քաղքից իշխանը զանազան դիւցէն իրկերը պօհիմիա, որպես զի պօհիս պռօտ տեղը միանան տաուն մառեշալին հրամանքին տակը։

Պրուշին Թագաւորը աս յաղթութիւն լուրը (խապարը) առնակ գրեց իր մօրը Թագուհւոյն. "Նեմչենկերը աս ձեմին մէջ կորան „ ցուցին իրենց յաղթութիւը, ես ազատ մնա„ ցած 150 Հազարով տեր եմ մէկ աղէկ „ Թագաւորութիւն մը (պօհիմիայի), որ ին„ ձի կեր, կերակուր, ըստակալ պիտոր տայ. „ իմ կորիէ զօրքերս մէկ մասը պիտոր „ իրկեմ ֆրանսզին դէմ, որ անոթալ ա„ սանկ աղէկ բարև մը տան, մնացածովը „ ես դէմ կելլամ անոր՝ ով որ Համարձակի „ իմ վրայ գալու"։ Կայց էր մայրը և ու-

---

(1) Ա՛ մասին զօրացը վրայ կիշխէին Պէք ու Կա„ պաշ զօր ապետները։

բիչ թագաւորազունք իրեն ուրախակցուե
խրկեցին Վաջէի գրագիրը, որ անոնց
դիացին ըսավ. "Մեծ պիտոր ըլլալ
" ուրախութենիս, թէ որ յաղթութենէ հնոր
" հաւորելը աւելի վեննայի մէջ ընելիք,
" քան թէ բառակա, կերևայ որ ան սխալը
" ըրիք դուք, ինչ սխալ որ ըրաւ հին ա
" տենը անհպատ զօրապետը Վաննիկ է
" զած ձեծէն ետև, հրամանքդ գիտես յաղ
" թել, բայց յաղթութենովդ չես գիտեր
" աւելի շահիլ":

Այս ըսավ վասն զի շատ մարդ կրզուրցէին, թէ որ պրուշին թագաւորը ֆիտերիքոս աս յաղթութիս ընելէն ետև՝ բառակա կենալուն տեղը շուտ մը վազեր վեննա երթար, ան ատենը ինչպէս ուզեր կրնար հրամմեր կայսերութեան ու ամմէն եւրոպայի վրայ: Հայց պրուշին թագաւորը քաջէրիներուն առջին դրաւ թէ քանի արդելքներ կային որ՝ աս քանս մողղ էին իտար ընելու. և թէ անհնար էր աս վտանգաւոր յարձակումը ընել վեննային վրայ, առանց բառակա առնելու:

Պրուշը բառակա պօհեմային մայր քաղաքը կըպաշարէ, ևնմէն պրուշին կըյաղթէ.

1757:

Պրուշին թագաւորը տեսնալով որ՝ բառակա մինակ մնաց, անմիջապէս սկսաւ պաշարել, բայց պաշարելու արուեստը դեռ ա

ղեկ էր մոած պրուշին երկիրը, ջրերը բիչ էր քաղքին մեծութեր նայելով, բիչ բիչ կըյառաջանար իրենց աշխատանքը, փոսերը խիստ երկան ու խիստ լան փորելին, աս սխալմունքներս ատեն կուտային մեջին ներուն վրերնք ուժովցընելու։ Կեմքին լավտնին ապսպրած էր պահել հաղորդակցութիները բռակային ու տաուսին բանակին հետ՝ որ օրէօր շատնալու հետ էր. աս միջոցին մեջ անձրևի շատութէն մըլտավա գետին ջուրը գրեթէ ամէն կամուրջները քակեց տարաւ. բռակային մեջին եղող ջրերը որ 40 հազար էին, շատ հեղ դուրս կելլային, պրուշին վրայ կըվազէին։ Այդ երեւելի եղավ յունիսին 2 եղած ծեծը, 12 հազար դուրս ելան յարձրկեցան պրուշին վրայ, երկու թապեա առին 20 թօփով. 300 հոգի գերի ըրին. 450 սպաննեցին. 800ին աւելի անկար ըրին ծեծկըվելու. աս քաջութիս տալու է լավտնին, որ առջինը եղավ պրուշին բանակը վախցընելու, և զասգրօվ զօրապետը զսպելու, որ վազելով եկավ նեմչկին զրերը հալածելու քաղքին մեջը խօթելու, ուր որ կերակուրը հատեր էր, անոր համար մեջի ժողովուրդը կըբռնադատեին քաղաքը թշնամիին ձեռքը տալու։

Տաուսը տեսնալով որ՝ իր ջրերը բիչ էին պրուշին դեմ, առջի բերանը ետ քաշվիլ սկսաւ ինչպան որ նոր ջրեր իրեն հասցընեն, աս քաշվիլը պրուշը վախնալին սեպելով, ջրեր դրաւ անոր դեմ, բայց պաշարմանքը

վեց շաբաթ քշելէն ետև՝ տաուն֊
կը զօրացաւ 80 հազար զօրքով, ամէնքնալ
ընտիր զօրք. ան ատենը կայսրուհին իրեն
հրամեց որ ինչ որ ըլլայ, երթայ բռնակա֊
պաշարմանքէն խլեցընէ։ Տաուն վարպե֊
տութեամբ մը պլոքտեղով գնաց միացաւ նա֊
տալիին հետ, որ մեկ կորիճ զօրապետ մը֊
նէր մնացառ, աղեկ տեղմընալ բռնեց քօ֊
ղէն գեղէն քիչ մը հեռու։ Իսկ ֆետերի֊
քոս յունիսին 18 բռնակալին պաշարմանքը
յանձնեց քէյթ զօրապետին, ինքը շատ զօր֊
քով գնաց տաունին հետ զարնըվելու, վար֊
պետ շարժմանքներով ուզեց անոր կռնը֊
կէն վրայ հասնիլ, բայց տաուն իմանալով
ֆետերիքոսին միտքը, փոխեց իր զօրայ
դիրքը, քանի բարձր բլուրներ կային քալին
ու բլանիան ըսված տեղերուն մէջ բռնեց։
Հուլսէն պրուշին զօրապետը առջինը ե֊
ղավ զարնըվելու. մեկ գեղ մը քանի մը
նալ պատնէշ (թապիա) առավ, ու նեմ
ցէկին զօրաց առջի կարգը ավերեց. տաուն
նոր զօրք հասցընելով հոն, վըռընտեց ան֊
կէց հուլսէնը, տեսնալով որ պրուշին քա֊
նակին երկու թևը զատված էին իրարմէ,
նեմցէկին ձիաւոր զօրքը մանաւանդ սաքսօ֊
նիացիք անոց կըռնըկէն հոն հասնելով,
շատ մարդ սպաննեցին։

Պրուշին թագաւորը ֆետերիքոս՝ օխտը
անգամ նեմցէկին վրայ վազեց ամէն ուժով,
հենրիքոս ու ֆերտինանտոս իշխաններով
մեկ տեղ, բայց ամէն անգամուն վռընտը
վեցաւ. 6 ժամ ասանկ կռուեցին ետև՝

վերջապես նեմչինները կատարեալ յաղ-
թութիւն ըրին քօճէմիճ ու քօլլին տէղը։
Ին օրվան կռուին մէջ պրուշին զօրքին 7
հազար հոգի թաղեցին նեմչինները, 5 հա-
զար խոցված մարդ՝ ու 6 հազար ողջ մարդ
գերի ըրին. 9 հազար սաքսոնիացի զօրքալ
նեմչիի դին անցան. 44 թօփ առին, ու 29
դրօշակ՝ (պայրախ) ու նշան. նեմչինները
6700 հոգի կորսնցուցին որը մեռած, որը
խոցված. անոր համար ֆեետերիքոս պրու-
շին թագաւորը իրեն մէկ թղթին մէջը որ
կըզրէ հերցպէրգ կոմսին, ասանկ կըզրը-
ցէ. "Ա՛յս կըցաւիմ որ բռնակա եղած ծեծէն
" ետև մօրս զրեցի որ՝ աս ծեծով բանը ո-
" րոշվեցաւ, ես վերագոյն եղայ քան գիմ
" թշնամին աս յաղթութէ։ Այսու իրա-
" ւունք ունի թէ որ ինծի պարծենկոտ զրա-
" խօս ըսէ, բայց ասիկայ մէկ հիւանդութէ
" մը նէ՝ որ շատ հէղ կըհանդիպի յաղթօղ
" զօրապետներու, աւէլի քամահրել մը
" թշնամին, երբեմն կըլլայ ճաստակար ան-
" բժշկելի "։ Ասկ որ լավտօն կրպատերազ-
մէր հաղորդակցութիւը պահելու համար բա-
նակին ու բռնակային մէջ, առջինը եղավ
աս յաղթութիւը ծանուցանելու կարդաս
իշխանին, որ շուտ մը բռնակային դուրս ե-
լավ իր ամէն զօրքով, ու զարնվելեաւ
քեղէ պրուշին մառէշալին հետ, 3 հազար
մարդ ջարդեց, ու թօփէր առաւ։
Լրտոը աս յաղթութէ ու բռնակային ազա-
ւութէ լուրը (խոսպարը) վեննա հասաւ,
կայսրուհին մարիամ թերեզինան ուրախու-

Թէին անձամբ գնաց տաւնին հինգշաբթի հաւորելու, շատ ըտակ տրվավ բաժնելու գինուորներուն որ անչափ քաջութիւն ցոյց կըվերցին. ու ան երեկը օրվան յիշատակ կը միշտ մնալու համար՝ մէկ գինուորական կարգ մը սահմանեց իր անունովը, նուէր բերով քաջութեան ու արդեանց։ Այս կարգին գլուխը պիտոր ըլլայ կայսրը, ամէնէն հազուագիտ (ռէֆֆիւալ) որ աւելի քաջութիւն ըրին ան պատերազմին մէջը, ընդհանուր որ մնան ան կարգը առանց վիտառելու իրենց ցեղին ազնուութիւնը, ասկէց զատ առաջ Թոշակ կապեց անոնց ինչվան չրենց մահը։

Այնպէս ցաւալի բօթը մահուան սաքսոնիայի կայսրընտրուհոյն մարիամայ, որ և լեհի Թագուհի էր, արտմեցուց աւագրիոյ տանը կամ նեմցիէն ուրախութիւնը. ասիկայ ան չափ կըսիրեր սաքսոնիացիները, որ սաքսոնիայէն դուրս չուզեց ելլալու, Թէպետև շատ նեղութիւն քաշեց պրուշէն հոն մնալէն ետև. իրեն ազ ջինիերէն մէկը փրանսայի Թագաւորին առջինեկ զաւկին հինգին էր, մէկալնալ նաբօլիի Թագուհի էր։ Այսպէս երկուքնալ մօրերնուն ըստակ կըխրըճէին իր նեղութեան ատենը, բայց դանուչ չի նաբօլիին վերցրը՝ խիստ Թշնամի ըլլալով աւագրիոյ ցեղին հետ, անանկ կըսեր որ՝ նաբօլիի Թագուհոյն խրկած ըստակը իր մօրը համար, պրուշի Թագաւորին ձեռքը կանցնէր։

Պրուշը պօհդայէն դուրս ելլալը։

1757։

Ես ձեծէս ետև պրուշները պօհմիայէն դուրս ելլալ քաշվիլ սկսան, որպէս զի չվնասին ու սաքսօնիան պաշտպանեն, որոնց ետևէն լավտօնը կըհալածեր իր խրվաթ զօրքով. ասով ցրցուց որ՝ աս անկանոն զօրքը խրվաթներու, թէպէտ միայն աւազակելու աղէկ են և ոչ կարգաւ պատերազմելու, բայց երբոր վարպետ գլուխ ունենան հնչպէս որ լավտօնն էր, շատ մեծ քաջութիւններ կրնան ընել։ Յիսուն օրվան մէջ որ լավտօնը հալածող եղավ պրուշներուն, 130 առապայ բռնեցին, 10 թօփ, և 2 հազար հոգիին աւելի գերի ըրին. ասոնք ամէնքն պրուշի թագաւորին եղբօրը Հենրիքն առին, որուն անունն էր կուլիելմոս. ասիկայ ծիդաւ քաղքին մօտիկ անանկ ավերվեցաւ որ՝ իր մնացած զօրքը անօթիութենէ կըմեռնէին, թէ որ վիրտեմպէրկ զօրապետը շատ դժվարութիւն հայ չիսրկեր անոնց. ան երկիրնալ անանկ ավերեցին մահառ զօրքը՝ որ կայսրուհին վրանին ցաւելով 50 հազար ֆիօռին խրկեց անոնց՝ որպէս զի իրենց խրէնթները (խօլիվանները) շինեն, ասանկ թշուառութեան մէջ խնալով կուլիելմոս, շուտ մը քաշվեցաւ Պաւեմէն ըսված տեղը, որ տրէզտահն գտնայ իր ապրուստը։

Ասանկ ետ քաշվելուն վրայ շատ կատղեցաւ

Ֆետերիքոս պրուշին Թագաւորը, անչափ
որ՝ երբոր կուլիելմոս իր եղբարը յուլիսին
եաքերը իր քովը եկաւ, Ֆետերիքոս ձին
դարձուց. անանկ ցրցընելով որ իբր Թէ
չիտեսաւ զինքը. եաքը կօյց զօրապետը կան-
չեց ըսաւ՝ Հասկըցա՞ւ իմ եղբօրս՝ ու ամ-
մէն զօրապետներու որ իր տակն են, Թէ
մէկ բարեգործութի՛ւն մը ըրած կըլլայի, Թէ
որ ամմէնուդ գլուխը կըտրէի: Կուլիելմոս
իր եղբարը խիստ տաքնալով աս խօսքիս
վրայ՝ գրեց Ֆետերիքոսին. „ Ա՛յս իմ խել-
„ քէս բան մը չըրի, ամմէն կերպով նայե-
„ ցայ խալսցընելու զօրքը որ ինձի յանձ-
„ նեցիր, մէկ զօրք մը՝ որ արդէն յոքնած՝
„ ու սրտէրնէն կոտրած էին. աս բանիս
„ ամմէն զօրապետներ կրնան վկայել, մինճ
„ ընորհք կընէիր Թէ որ աս բանիս վրայ
„ քննուէի ընէիր: “ Ա՛յս խօսքիս վրայ Ֆե-
տերիքոս իր եղբարը մխիթարելուն տեղը
ասանկ պատասխան գրեց: „ Ա՛մ բանիս ձա-
„ խորդ երթալու պատճառը Թշնամիները
„ չեղան, հապա քուկին չիգիտնալդ ու ան-
„ կարդ վարվիլդ. ես չեմ ձգտոհար քուկին
„ սրտիդ համար, գիտեմ որ սիրտդ բարի
„ է, բայց քուկին անընդունակ ըլլալուդ
„ վրայ կըձգտոհամ. ես քեզի համար աւելի
„ բարերաղդութի՛ւն կրցանկամ քան Թէ ին-
„ ձի համար, բայց ինչ Թշուառութի՛ւն որ
„ պիտոր գան իմ վրայ, քէնէ պիտոր գան,
„ ինչպէս որ նախատես ըլլալով կիմանամ.
„ անոր համար դուն ու քուկին զաւկրներդ
„ ինձմէն դատաստան պիտոր առնան “ :

Ոչանկ խիստ խօսքերու չկրնալով կու-
լնելմա իշխանը դիմանալու, որ մեկ քաղց-
րաբարոյ հեզահոգի մարդ մընեը, սրտանց
խորունկ խոցվելով քաշվեցաւ գնաց իր
տունը պէտքին քաղաքը. ալ քնաւ չիտե-
սաւ Թագաւորին երեսը. իր քոյնալ մեկը
չէր համարձակեր երթալու, ֆետերիքոս
Թագաւորէն վախնալով, միայն ֆերտինան
տոս պրունսվիքին իշխանը կերթար. կու-
լնելմա հոն քանի մը տարի ետև մեռաւ:
Ոչխին իր եղբարները ժողովուրդը կրսի-
ըէին ասկուլնելմա իշխանը, անոր համար
սրտանց կրմեղադրէին ֆետերիքոս Թագա-
ւորը. անոնք մեռնելէն ետև շատ ցաւեցաւ
իր եղբօրը կուլնելմոսին վրայ, իր փորձով
իմացաւ ետքէն որ՝ լավտնի պէս մարդու
հետ խաղալը իրեն ֆետերիքոսինալ դժար
էր, ոնր ինայ կուլնելմոսի: Ասոր աշխըր-
հիս մէջ շատ մարդու հարկինք (խըչմէթ)
իրենց կորսըվելէն ետև կզգիտցըվի, երբոր
ալ օգուտ չկայ:

Պրո՞ւը կըյաղըվի, ևէմեն ղևէղևան կըմնայ,
պէ՞ւին կըվաղէ.

1757:

Պանք որ պրուշին քանակը (օգտուն) քիչ
մը կոտրըվելով, քիչ մը հիվընանալով, քիչ
մընալ փախչելով, կհասնի աւելի քիչերեր.
Հաղիւ 80 հազար ինայերեր, որոնց մեկ մասն
ալ պետք էր պահեստն դնել բերդերու

մէջ. իսկ պրուշի դէմ եղող տերուհեց զօրքը օրէօր կը շատնար։ Տաուն նեմցէին մտածէ շալը տեսնալով որ՝ պրուշին բանակը լուսացիա էր նստած, եւ նէյնին սկսաւ երթալ, որպէս զի անկէց երթայ վազէ շէզիայէն վրայ։ Վինդերֆելտ պրուշին զօրապետը աս բանս արդելելու համար՝ հերցպերկ լեռան վրայ նախ գետին ձախ կողմը նստեր իր զօրքովը։

Լավտոնը՝ որ իր քաջագործութիւնը համար մէկ տարվան մէջ մեծ զօրապետ եղավ նեմցէի [1], մտածեց ի կարգի դրաւ վինդերֆելտը զարնելու համար, և նստաւ զօրապետին յանձնեց. ասոր հետ ուրիշ զօրապետներնալ միանալով, սեպտ. 7. վրայ յարձրկեցան. իրեք ժամ կռուելէն ետև՝ վինդերֆելտ անուանի զօրապետը ընկաւ մեռաւ, իրեն հետալ շատ հազարապետներ (ուֆֆիցիալներ). նեմցէն առաւ 15 թօփ. 7 դրօշակ (պայրախ). լիկնից ու լանտրսհուդ ըսված քաղքները՝ իրենց դռները բացին նեմցէներուն, շըվէյճանից բերդնալ որ նստաշը պաշարեր, նոյեմ. 12 ինքիր զինքը տըվավ, ուր նեմցէները գտան 350 հազար ֆռանքի, շատալ պաշար (զահրէ) կերակուրի ու ձէպխանէի։ Ինչ ատենը տաւվուն զօրագլուխը [2] համարձակ մնաւ շէ-

---

(1) Ուրիշները զօրապետ ըլլալու՝ իրենց կեանքին մեծ մասը կըսպասեն, անանկ կըհասնին ան իշխանութեան։

(2) Տավուհին ետևինալ կարդալս իշխանը կուգար։

զնա, պէվէրն պրունսվիքին իշխանը որ ան գաւառը կը պահէր, վախնալէն պրէզլավին պատին տակը գնաց բանակեցաւ։

Կարիճ զօրապետներուն մէնճ վարպետու Թէն է՝ Թշնամիին չիկարծած բանկերը ընել, աս առէնիներուս մէջ նեմցիին կարիճ զօրապետը Հատիկ անունով մարտառ ազգէն մէկ մէնճ քաջուԹէ մը ըրաւ չիկարծած. Հոկտ. 18 (1). 4000 կամ 3400 ձիաւոր մարտառ զօրքով յարձակելով պրանտէմպուրգ գաւառը, յանկարծ եկաւ պէռլէն պրունշէն մայր քաղքին առջեւն, որ քիչ մը պահապան զօրքէն զատ՝ ուրիշ մէկ ամրուԹիւն մը չունէր, Հրաման խրկեց քաղքին գաւառներուն որ շուտ մը 300 հազար ֆիորէն վճարեն. բայց երբոր անոնք մերժեցին, Թօփով կոտրեց կամուրջին վրայ կապած շղԹայներըը (զինձիրներըը), կոտրեց նաև շէնգիայի ըսված դուռը. քաղքին մէջը մտածին պէս՝ ծանուցում ըրաւ որ քաղքեցիք Թող չիվախնան, Հապա իր ուզած ըտակը տան, անկէց զատ 100 հազար ֆիորէնալ տան զինուորներուն, որ չիթալանն քաղաքը, ինչպէս որ ըստ կարգի պատերազմի կրնային Թալանել։

Երկու Թագուհիները Հատիկին նէրս մտնալէն առաջ վախնալով արտորնօք պէռլինէն ելան փախան գային ըսբանտաւ. Հոն փախաւ նաև քաղքին կառավարը ծա-

---

(1) Ո՛մանք կըդնեն Հոկտեմբերի 16։

նուցանելով հատուկին՝ որ քու խղճմանդ քիդ կը յանձնեմ քաղաքը. հատուկը քանի որ հոն կերայ՝ միայն մը թալէլ մը չտրվավ իր զօրաց ան քաղաքը՝ որ քնաւ մկ ամրուէ մը չունէր. մինչեւ երբոր 120 տարիէն վեր Թշնամի երես պեռլինի քով տեսած չըլլալով, սաստիկ վախնալէն ուրիշ բան չկրնէին, շուտ մը 185 հազար ռիալի ժողվեցին, հատուկին առջին բերին. անկ կայ ասչափս հերիք սեպելով ետ դարձաւ, վասն զի լսեց որ պրուշին Թագաւորը ու մարիկ իշխանը արտորնօք կուգային պեռլինը խալացընելու. բայց հատուկը ուրիշ ճամիայներէն պտըտելով ողջ ամրողջ առած ըստրկներովը եկաւ հասաւ տավուլնին քով, ուր էր նեմցկին բանակը (օտուն):

Ֆրանսէզը պրուշին դէմ կը վազէ, Ռոսպէռանին դուռը կը թակուէնք.

1757:

Այս տեսնելս Ֆրանսէզին զօրքը երկու բանակ կապած մտան դերմանիոյ կայսերութեան մէջ տեղը, մկկին վրայ կիշնեն Լոդեւ մառեշալը, որպէս զի մանայ հանինովէր ըսած կայսրընտրին երկիրը [1], մկ կալ բանակին

(1) Հանինովէր ինչպես որ վերը ըսերինք, հինկիլնին ձեռքն է:

վրայ կիշնէր իշխանն ուօան սուպիս, որպէս զի միանայ շրջանակներուն բանակին հետ, սաքսոնիանալ խալըջներն պրուշին ձեռքէն։ Այսքան քանի երկիր որ պրուշին ձեռքէն ա ռնէն, որ վէսպֆալիայի մէջ կիյնն ու ռէնօ գետին քովերը, ամէնինալ նեմցիի կայսրուհւոյն տըվին, ինչպէս նեմցիի կայսրուհինալ խօսք տըվերէր ֆրանսզի Թագաւորին՝ Թէ իր զօրքով պաշտպանէ պիտոր ինքն կիլիզի ձեռքէն օսդէնտայինն ու նիւ բօռդինն նաւահանգիստները՝ որ ֆիանարայի մէջ կիյնն։

Պրուշին Թագաւորը ը ֆէտէրիքոս որովհետև յայտնի ծեծ չէր բայած ֆրանսզին դէմ, կաղաղակէր բողոքում կընէր որ՝ աս տեղերս առնելը բռնութի՛ւն է, և ազգայ օրինքին դէմ, կրպանկտէր աւելի ան բանին համար որ՝ ուր տեղվանք պրանտէմպուրկին նշանները դրած կային՝ կըվերցընէին, անոնց տեղը ավստրիոյ այսինքն նեմցիէն կայսրուհւոյն նշանը կրդնէին, եկաժառանները կառնէին, ու բոլորինէրուն սընտուկները կըտանէին։ Այս գանկատներուն դէմ ամէնը կըպատասխանէին որ, ֆրանսըզը պրուշին ըրածէն սորվեցաւ։ Այո որ ը֊ը էը շատ է ու զօրաւոր, հոն իրաւունքը փոքր է։ Այսպիսի կէսին էդուէն վարպետ ըլլալով անցաւ վէսէր (1), ու պատերազմիլ սկսաւ։

(1) Էդուէն սաքսոնիացի անուանի մաուէշալէն սորվեր զօրարին արուեստը բանակ (օռուու) նըստեցընելու, բանակ շարժելու։

իակ Վ[illegible]ումպէռլանտին դուքսը (պէյը) [1] Թէպէտ քիչ մը տեղեկութիւն ունէր պատերազմական արուեստի, բայց յանդուգն յարձակող էր, և ուրիշի խօսքին մտիկ չէր ընէր. ասիկայ հոն ունէր իրեն մէկ բանակ մը 50 հազարի չափ, հանճօվէրի ու հասպայի զօրքերէն՝ նաև ինկիլիզի զօրքերէն, որպէս զի ան երկիրները պաշտպանէ: Իր կուռ ախոյեան իրարու քովերէն պատերէլէն քաշվելէն ետև՝ հարկ եղավ օսդէնպէք լսած տեղը ճեմկրվելու, ուր Ֆրանսը բոլորովին զինքը ավլեց, և մինակն ու հանճօվէրը առավ. Թէպէտ և երկու գունդ Ֆրանսըզնէրու չիպհանալով սխալմամբ իրենց զօրացը վրայ կրակ ըրին:

Այդ բանը առաջ երթալու մինակ զօրապետին վարպետութիւնը խելքը հերիք չէ, պէտք է նաև կառավարօշնէրնալ խելացի ըլլան, երբոր էդուարդ մառէշալը աս ճեմս վաստրկելէն ետև՝ կրվաղէր նոր նոր յաղթութիւններ ընելու, մէյմնալ նայիս որ՝ փարկվին մէջը էդուարդն փոխեցին, իրեն տեղը ուիլլիամ զօրապետ դրին: Այս ուիլլիամ դուքսը շատ բանասիրութիւն ընելով ժէ լուիզիկ Թագաւորին [2] ականջը լեցուցեր ըսե-

---

(1) Վ[illegible]ումպէռլանտին դուքսը երկրորդ զաւակն է ինկիլիզի Թագաւորին:

(2) Ուիլլիամ դուքսին պաշտպանը բսմբատաւոր խաթունն էր, որ ինչպէս վերը ըսերինք, ան առներ Ֆրանսայի Թագաւորին սիրտը բոլորովին իր ձեռքը առած ըլլալով, ասիկայ էր որ կրկառավարէր Ֆրանսան:

լով Թէ՝ Եդուէն մէկ կամիսը մամաճակ մարդ մընէ, ինչվան հիմա հանինովէրնալ առած պիտոր ըլլար, մակտէմպուրնալ պաշարած պիտոր ըլլար որ պիտական բերդ մընէ։ Այսանկ բանսարկութեով լեցուած ըլլալով Թագաւորը Եդուէն փոխեց, ծեծի վրայ եղող դատաւորնէրնալ Եդուէին յանդիմանութիւն գրեցին իր ուշանալուն համար. Եդուէն պատասխանեց որ մէկ վարպետ զօրապետ մը՝ չէԹէ մինակ գերմանիայի մէջ մնալը ու առաջ երԹալը պիտոր մտածէ, հապա նաև անկէց դուրս ելլալու միջոցները։

Այս պատասխանին զօրութիւը եառնէն իմացան, երբոր ալ ատեն չկար շտկելու, իսկ ուրիշները որ կրզարմանային Ֆրանսացին ատանկ սխալելուն համար, ասոնց մեկնութիւնս կուտային ըսելով, իբր Թէ Ֆրանսացը ասոր համար փոխեց Եդուէ վարպետ զօրապետին տեղը ուիշլիւն դրաւ որ՝ պրուշը շատ չիտը կարանայ, աւսդրիոյ կամ նեմչեի կայսրուհուոյն տունը շատ չիզօրանայ, այլ երկուքը հաւասարակշիռ մնան։

Վուիմպլդոնտ դուքսը ատանկ յաղԹըվէնն եառնէ՝ քաշվեցաւ ըսդատէն, որ գերմանիոյ ծովուն վրայ է. ասիկայ մէկ տեղմիներ որ՝ ուսկից չեր կրնար իր զօրաց ապրուստը հոգալ յարմարալ չեր ԹշնամինՀ զարնելու. Թէ որ նոր եկող Ֆրանսացը մաուէշալը ուիշլիւ՝ սաքսօնիացոյ պէս իր զօրքովը վրան վազեր չորս դիացեն սխալելով, քուիպլդոնտ լսնտէն դուքսը կամ գերի պիտոր կրնար

իր զօրքովը, կամ ելլա գետին մէջը պիտոր
կնար, անանկով աս տարի կըլլնար պա-
տերազմը։ Այլ ուիշլիւն օգոստ. 28 յանձն
առաւ մէկ դաշնադրութիւն մը ըրաւ քլօս-
դէրսէվլէն տեղը, ուր քումպէռլանտին
դուքսը կըխոստանար թէ՝ ինչ զօրք կայ
քովը հասսիայէն, պրունսվիքէն, ու սաք-
սեան կօգնէն, որ ինկիլիզը իրեն թոշակո-
վը կըպահէր, ամէննաւ արձրկէ, քովէն
դուրս հանէ, ինքը քումպէռլանտի դուքս
նաւ ելլա գետին ան դին անցնի, ու հոն
չէզոք մնայ, իսկ ինկիլիզ զօրքը ըսդատէնի
ձմերոցը նստի առանց շատցընելու, և
ֆրանսզին տայ պռէմայի ու վէրտէնի դըք-
սութիւնները։

Այս դաշնադրութիւս ահա եղաւ մէկ մեծ
սխալ մը ֆրանսզի դիւայէն, որ քիչ ատե-
նէն եաև մեծ կորուստ բերաւ. բայց ա-
նանկ ձան ելաւ որ՝ աս դաշնադրութիւնս
յանձն առնելու համար՝ ուիշլիւն թէնամիէն
գաղտուկ պարգև առաւ երկու միլիոն
ֆիօռէն, անոր համար երբոր ետքը մէկ
ակումբ օր մը ուիշլիւն ֆրանսզի թագաւո-
րին քովը եկերեր խօսակցելու, խիստ աղ-
ւոր բանւած լսեր հագնելով, նօալեան
մառէշալնաւ հոն վրայ եկաւ. թագաւորը
լուիզ ժե հարցուց ասոր, դունաւ ասանկ
աղւոր բանւած հագուստ ունիս. պատաս-
խան տրւաւ նօալեան մառէշալը. խիստ
աղւոր է, բայց մեղք որ գերմանիայի (նեմ
ցէկ) արծրթով բանւած է։ Գերմանիայի
արծաթ ըսելը ֆրանսայի մէջ կընշանակէ

յած արձաթ, բայց Նօալեան մառէշալին միտքը աս էր որ՝ ռիշլիւն գերմանիայի մէջ արձաթ կաշառ (ուսուտիէթ) առաւ թէ նամիէն, անանկ մէկ գաղնագրութիւն մը ըրավ որ՝ թէնամիին օգտակար էր, ֆրանսայէն վնասակար, աս մտանութիւնս ուզեց հասկըցընել։ Կատգաւորնալ հասկըցաւ իր միտքը, և որովհետև իրեն խիստ սիրելի էր ռիշլիւն, երեսը թթուեցընելով խոժոռելով մը ըսաւ Նօալեան մառէշալին Դ'րր պիտոր գէղ երթաս, որովհետև ատենը հասերէ երթալու։ Նօալեանը հասկընալով թագաւորին միտքը՝ որ զինքը վռնտել ըզել կուզէ, երեսը մէկ այլայլութիւն մը չցոյցընելով պատասխանեց. Այսօր պիտոր երթամ թագաւոր, առաւօտ պատրաստ կէ ցերեկ։ Այդ ատեն էր անչէն ընտնալ չէցեցները։

Անսովոր պատահարի մը վրայ, Պետը կառնէ.

1757։

Մոսկովին մառէշալը Ապրաքսին ըսած 60 հազարով վազեց Կմտել ըսած բերդին վրայ, որ աղէկ նաւահանգիստ մը ունէր պատրաստ ծովին բովը. առջի բերանը մոսկովները չխոթուեցան մէջ ընկան, ու պիտոր յաղթուելին, բայց Նօամանցով որ հետը շատ անուանի զօրապետ եղաւ, ան ատենը թէպէտ պզտիկ էր, բայց քաջութիւն վրայ հասնելով մոսկովները ուժոխցուց. անան

կով մոսկովը յուլիսի 6 մեմել քաղաքը ա-
ռավ, ու եռևէ եռև պրուշին զօրքը հալա-
ծեց. 2 հազար պրուշի զօրք կոտրեց, հազար
հոգի գերի բրավ, ու 28 թօփ առավ։
Ա՛ս յաղթութիւն եռև ամենինոյ կրսպա-
սելն որ՝ մոսկովը քենիգսպերգին վրայ կը-
վազէ, որ բրուսիա գաւառին մայր քա-
ղաքն է, բայց ասոր դէմ տեսան որ՝ մոս-
կովները բնաւ չծեծկրվեցան պրուշին հետ,
այլ մենաւանդ հոկտեմբեր ամսին առաջ-
նեները արտորնօք քաշվեցան եկան քուրլանդ
տիայնին սահմանակցութիւնը քով. ասկէց ա-
նանկ ձան ելավ որ՝ ֆիտերիքոս պրուշին
թագաւորը բոտակ տալով մոսկովի բէյս
էֆէնտիին՝ որ կրսվէր կոմս Պիսդուչիվ,
սիրաբ վաստրկերէր որ աբրաքսին զօրապե-
տը ետ կանչէ, ինչպես որ քալ թագաւոր
նէրուն սովորութի է, որոնց որ երկրթով
չեն կրնար յաղթել, կրնային որ ոսկիով
յաղթեն։ Ա՛տրը իմացվեցաւ որ՝ թէպետ
իրաւ պէսդուչիվ չէր ուզեր որ պրուշին
թագաւորը բոլորովին վերնայ, բայց ֆրանս
սըզէն ու նեմցկէն բոտակ առնելով ծեծ
բացաւ պրուշին վրայ. իսկ եռաբ զօրքը եռ
քաշելուն պատճառը եղավ մեծ դուքսը
պետրոս հօլշդէյնեռն, որ մկ հատիկ ժա-
ռանգն էր մոսկովի թագաւորութե։ Ա՛յս-
կայ անանկ կրսիրէր պրուշին թագաւորը
իր քաջութիը ու զօրացը կրթութիը հա-
մար, որ ինքնավ լման անոր պէս կուզեր
ձևանալ. անոր համար մոսկովներըը մենա-
ւանդ պէսդուչիվը որպէս զի պետրոսին

սրտին դէմ բան չընեն, ծեծկըվիլը վերջա
ցընել նայեցան։

Ին առեւտը նեմչին ու ֆրանսզին դեսպան
ները (ելչիները) որ բեդռօպուրկ կընըս
տէին, կըջանային որ պէսդուչէվը ձգել
տան իր պաշտօնէ (մանսուպ)։ Թէպէտև
ինկիլիզին դեսպաննալ մէկալ դիսացէն շատ
ըստակ կրկերըցնէր որ՝ մոսկովը պրուշին
հետ ծեծկըվիլը վերջացնէ։ Բայց մէկալ
երկու դեսպաններըը նեմչին ու ֆրանսզին՝
անչափ փչեցին, անչափ տարաձայնուցէ ձգե
ցին Թագուհուին ու պէսդուչէվին մէջը, որ
Թագուհին ալ չէր կանչեր պէսդուչէվը իր
խորհուրդին մէջը. օր մընալ հրապարակաւ
իր պաշտօնէն վար ձգել տըվավ, ու սիպե
րիա քշեց։

Ճ ՀԵՏԸ ՊՐՈՒՇԻՆ ՎԸՍՅ ՀԵԼԱՑ, ՊՐՈՒՇԸ ԽԻՍՈՒՆԸ
ՐՈՒՆԵ ԴԷՂ ՀԱՅԱՑ։

1757։

Ճ վէտը որովհետև պաշտպան էր եղած
վէնդ ֆալիայի դաշնադրութեը, աս բանս
իրաւունքի բերելով ծեծ բացաւ պրուշին
վրայ։ սեպտեմբերի մէջ 24 հազարով մտաւ
բօհեմանիային ան մասը՝ որ պրուշին ձեռքն
էր։ Թէ որ հոն ինկիլիզի քանի մը նաւ ըլ
լային, կրնային Թող չիտալ, բայց չվէտը
առանց դէմ դնօղ մը չիգտնալով իր զօր
քը ցամաքը հանեց, առաւ անքլամ քաղա
քը, տէմմին, և ուրիշ քաղքընէր։ միայն

տեղ մը պրուշին քիչ մը զօրքը առջևնին
ելածին պէս, Թողուցին արտորնօք փախան,
վասն զի իրենց զօրապետ ունէին մենդա-
լամպերտ մտաքեզը՝ որ Ֆրանսզի դեսպան
էր, զինուորական արուեստը քիչ գիտեր։
Ուշկեց կերևայ որ՝ շվէտին մեծնէրնալ
երկու դի բաժնըված ըլլալով, ամանք Ֆրան-
սզին դին՝ ամանք պրուշին դին՝ ամմինալ
միաբան չիպատերազմեցան. շվէտին արքու-
նիքը ու ազգը աս ծեծիս դէմ էին. Թա-
գաւորը որ կըսվէը ատօլֆոս Ֆեատերիքոս,
և մանաւանդ Թագուհին լուիզիա ուլրիքա,
անոր համար ակամայ (զօռաքի) բացին ծե-
ծը, որովհետև Թագուհին՝ պրուշի Թագա-
ւորին քոյրն էր։ Այս Թկպետ շվէտները
Թուլութիք ծեծկրվեցան, բայց անանկովալ
քիչ մը առաջ կրցան երթալ, ինչման ըս-
դեղդին եկան որպէս զի միանան մոսկովի
զօրացը հետ պրանտէմպուրկի մէջ, բայց
տեսնալով որ մոսկովները անկէց քաշված
էին, ամենևին պարապ ելան։
Ասոր տերութիւն ասանկ պրուշին վրայ էլ-
լալով ամմինուն կերևար որ՝ պրուշը պի-
տոր վերջանայ, ջնջվի. գերմանական կայ-
սերութ ժողովնալ զպրուշը դատապարտեր-
էր, դուրս հանելով զինքը գերմանական
անդամ, զրկելով ամմէն իր երկիրներէն,
եկամուտներէն, և արտունչէն։ Պրուշի
Թագաւորնալ Ֆեատերիքոս սաստիկ վախ
մէջ ընկաւ, կերևար որ ուրիշ բան չէր
մտածէր, բայց եթէ փառաւորապէս մեռ-
նիլ, անոր համար կատկի պէս ըրաւ իր

վրանալ միշտ սիւլիւմէնի պէս հապեր կը-
պահէր, որ երբոր թշնամիի ձեռք գերի կը-
նայ՝ անոնցմէ կրնայ իմաստ զինքը մեռ-
ցընէ: Մեռնիլը իր աչքին բան մը չէր
երևնար, անոր համար իր քրոջը կըզգէ:
„Երբոր մէկ անէ մը մուխ կելլայ, ինծի
„կկրնայ ան տնէն դուրս ելլալու. անտակ-
„էն ինչո՞ւ պիտոր չվայլէ իմ հոգիիս
„դուրս ելլալ իմ մարմինէս, երբոր չու-
„զեր ալ հոն բնակելու. աշխարհ եկայ ա
„ռանց մկկմը հաւանութէն առնելու, ին-
„մաալ անանկէնէ ալ կրնայ զիս արգելել
„դուրս ելլալու:" Ինչ առեղնուերը ուրիշ
Թուղթ մընալ գրեց Աքհէնսի մառքէզին
ոտանաւոր գրված մեռնելու վրայ: Հայց
ասոնք ընդդէմ բնութէն բաներ են:

Աբ Թեպէտ ասանկ վախի մէջ եր, բայց
ոչ երբէք կրյուսահատեր, հապա անչափ
մտքով սկսաւ կարգաւորել իր զօրքը որ 60
հազարի չափ կար. մեծ մասը զօրաց յանձ-
նեց իր եղբօրը, որ արեզտան ու սաքսո-
նիայինն ուրիշ քաղքներըը պահպանէ. իրեն
հետ առաւ 25 հազար ընտիր զօրքերէն,
քէյզ մառէշալին հետ մէկէն վազեց Ֆրան-
սզին հետ ծեծկըվելու, որ դօրհաւ ու լիր-
սիան առէր նստերէն. պիտեր որ ան առե-
նը Ֆրանսզները դեռ չէին սորված զօրաց
արագութիը ու չուստ շարժմանքները, որ
պրուշը իր զօրացը սորվեցուցեր, հոն
կայնն նաև գերմանիոյ կայսերութէն իշխան
Նէրուն զօրքը, որպես զի Ֆրանսզին հետ
մէկ տեղ պատերազմին պրուշին դէմ: Հայց

Ֆիեռերիքոս պրուշին Թագաւորը բանի տեղ չէր սեպեր անոնց զօրքը, գիտեր որ շարժմունքնին կամաց էր, կրակիաչ չէին սորված. Թող տուր որ իրենց մէջնաչ բաժնըլուած էին իրենց շահուն ու զանազան հաւատքով ըլլալնուն համար։

Պրոշլը Քրանպէրին ու Գերմանիան զօրաց վրայ կը վազէ, ձեռ յաղթութիւն կընէ ասոնց։

1757։

Ասնամիներուն բանակին վրայ Մուսիս Ֆրանսէն էր զօրապետ, որոնց բանակին մէջը մէկ շինօթ բազմութիւն մը կար Թօփչի նէրու, ուրիշ բան չէին խօսեր որ՝ ծաղր ընել պրուշին պզտրտիկ բանակը (օռտուն), իրենք ամէննաչ խաղալու հետ զբաղեր էին, ատոյգ դնելով որ յաղթութիւը իրենց ձեռքն է. Ֆիեռերիքոս պրուշին Թագաւորը ասանկ վտանգի մէջ ըլլալով՝ սկսաւ իր զօրքը յորդորել։ „Քարեկամներ, բսաւ, եկաւ „ահա ան ժամը՝ որ ինչ սիրական բան ու „նինք, այսինքն հայր մայր, զաւակ, տուն, „ամէննաչ մեր գինքն (սիլահէն) մեր „ձեռկըվրէն կախված են։ Ժամանակ չու„նիմ որ երկան խօսիմ։ Ինչվան հիմա չէ„զաւ մէկ նեղութիւն մը մէկ վտանգ մը որ „եսաչ ձեզի հետ մէկ տեղ քաշած չըլլամ. „հիմաչ իս կըտեսնաք արիւնս Թափելու „հայրենեացս համար։ Իմ երախտագի„տուԹես նշան աս կըսեմ որ՝ հիմակուցմէ

„ սկսեալ [illegible] որ առաջոյը (խշլաս) ըս-
„ տիք, ձեր Թուշակը (էօլէֆէն) կրկին պի-
„ տոր տամ“։ Այս քիչ խօսքերս բայց աղե-
կտուր սրտով զուրցուեցաւ խօսքեր՝ մէկ բան
մը ըրին, որ զօրքը բոլորովին փոխուեցան,
ամէնքնալ մէյ մէկ առիւծ դարձան։
Լոյեմբ. 5 Ֆիտերիքոս իր ամէն վարպե-
տութիւնը բանեցնելով իր զօրքը կարգա-
ւորեց, մէկ յորձանքի (սէլի) մը պէս ամ-
էն ուժով վրայ վազեց, առջի բերանը ա-
նանկ մը երեւցաւ որ՝ իբր թէ թշնամին
կրփախչի, բայց ետքը անանկ վազելով մը
թշնամիներուն զօրայ մէջը մէկ շփոթութիւն
մը ձգեց որ՝ պերմանական կայսերուն զօր-
քը իրարմէ զատեց, ցիր ու ցան ըրաւ։ Այ
մէհնալ թիւֆէնկին ձգեցին, անձնատուր
եղան. Ֆրանսայէն հետեւակ (եաեան) զօրք-
նալ պրուշին վեց գունդ զօրքէն անանկ
վախցան որ՝ անկարգ փախչելով ետ քաշ-
վեցան. և թէպէտ չանային միանալ, բայց
պրուշը նորէն անոնք զարնելով ավերվե-
ցան։
Այսիկայ եղաւ մէկ ցուցանքաւոր բան մը,
չեղաւ պատերազմ՝ հապա մէկ փախչիլ մը
շփոթութէ, որուն նման պատմութեց մէջը
չենք գտնար. ամէնն զօրքը պիտոր չարգը-
վելին, թէ որ լավտնը ու վկէը բիւմեն-
գացի ասպետը ձիաւոր զօրքերով դէմ չիդը-
նէին անանկ առեն որ մէկալնուք անկար-
գաբար փախչող փախչողի կըլլային։ Այս-
պէս Ֆրանսայ զօրապետը ու իւրայուրիակ-
զին իշխանը՝ որ ծեծէն առաջ կըպարծե-

նային Թէ երեկոյ երրորդ մասը զօրաց հե-
րիք էր պրուշին ամին զօրքը վռնտելու,
երկուքնալ ձիերնին վազցնելով փախչե-
լով վախէն չիխալըսեցան, ինչման որ չի-
հասան էկրա բերդը, իսկ գերմանիայի իշ-
խանները զօրքը բոլորովին ցրուեցան։
Պրուշը աս ճեմիս մէջը 700 հոգիի չափ
կորսնցուց, իսկ ֆրանսզը ու կայսերական-
քը 10 հազար մարդէն աւելի կորսնցուցին,
որոնցմէ 6 հազարը գերի ընկան. 63 թօփ
կորսնցուցին, 15 դրօշակ, 7 նշան. Ֆեռե-
րիքոս տեսնալով որ առջևը ձգած 200 հա-
զարապետ (ուֆֆիցիալ) գերի կըբերին,
ամէնն նալ երևելի անձինքներ, հեգնելով
մը ըսաւ անոնց։ Պարոններ ես ձեր ֆրանսզ
ազգին վրայ դեռ չեմ կրնար նայիլ իբր
ինձի թշնամի եղօրներու վրայ։ Այդքը հա-
ցի կանչելով երևելի հազարապետները
ըսաւ։ Պարոններ, որչափ որ քիչ ըլլայ կե-
րակուրս, պէտք է որ ներէք. վասն զի իրաւ
ցընդ չէի սպասեր որ՝ ասչափ երևելի ան-
ձինքներ իմ սեղանս պիտոր գան. և Թէ որ
ան սատանայ լավածը իր անիծեալ կրա-
կովը դէմ չիդներ, ամէնն ֆրանսզին բա-
նակը իմ սեղանս պիտոր ունենայի։
Պատմութենէ մէջ չատ երևելի եղավ աս
օրվան ճեմս, որ տեղին անուանովը Ռոսպա-
խ պատերազմ կըսվի։ Այս յաղթութենովնալ
յայտնի եղավ ինչու ըրերկին դաշնագրու-
թիը, որ շուտ մը ասանկ ավրեցին, նորէն
զինք աւելի հանգստվերցիք դաշնագրութեր
դէմ։

Աւմեն Պետեանց ընկերային մայր դաղութը կառնէ.

1757։

Այս ռօսպաք տեղը եղած ջարդը բոլոր եւ րոպա զարմացուց, ու բոլորովին փոխեց պատերազմին երեսը, շատ գէշ հետեւութիւնէր հետեւեցան. փարեզին մէջը շատ չգոհանք եղան, ինչու մենծերը ասանկ զօրաւոր եղան ընտրելին ըսելով որ ֆրանսզին անունը կոտրելին։ Այս որովհետեւ բօմբատուր խաթունն էր որ սուպիս զօրապետը առաջ բերերէր, անոր դէմ շատ կըձգդգհային. երբոր դուրս կելլար բօմբատուրը՝ ծաղր կընէին. պարսաւանքի կամ քամահրանքի պրուաձնէր հանելին տպեցին իրեն դէմ, ու իր կողմը եղողներուն դէմ։

Պրուշին թագաւորը աս ռօսպաքին յաղթութիւնը ընելէն ետեւ՝ միտքը դրաւ նորէն իր տակը առնել սաքսօնիան ու շլեզիան, որ աս տեղերուն ամէնէնալ աւտրիացոց կամ նեմցիին ձեռքն էին ընկած. իսկ պէվէրն իշխան պրուշին զօրապետը նեմցիէն ետ քաշվելով 30 հազարով պահէզլաւին քով նստեր էր, որ շլեզիային մայրաքաղաքն է։ Նեմցիերն կարծես լօռետայի իշխանը ուղարկելով պահէզլաւը առնել՝ դիւրանց անցան լօհ ըսված պլտիկ ջուրը, առտուվանց թամամ մինչը (փուսը) արգելք եղաւ որ չկրցան վրայ վազել, օհարսըկվան

առեն սկսան ձեծկըվիլ պեվելին իշխանին հետ։ Իրեք ժամ սաստիկ կըռվելեն ետև, որովհետև նեմիկին զօրքը քիչըր էին՝ յաղթըվելեան պրուշներըը, ետ քաշվելեան կորսընցընելով 48 թօփ, ու 3000 մարդ. ամանք կըղնեն 10 հազար մարդ. իսկ նեմիցկներըը կորսընցուցին 6 կամ 7 հազար մարդ։

Ին առենը պեվելին յաղթըվելով քաշվելեաւ նիկողոս ըսած արուարձանին դէն, հետևեալ օրը անցաւ օտեր գետը. ելաւ մէյմը քալելու տեսնալու նեմիկին բանակը, բայց անանք տեսնալենին՝ ինքը նեմիկին ձեռքը գերի ընկաւ. ան օրնալ նոյ. 22 պրիգելաւ քաղաքը անձնատուր եղավ նեմիկին, որովհետև պեվելին Թողուցեր գացեր էր, և մէջն եղող պրուշի պահապան զօրքը մի նակ 3 հազար էին, անանկով ամբողջ ձեռնին նեմիկին ձեռքը անցաւ, որ մէկ աղեկ դբսուելնէ մրնէ։

Պանք որ վերոյիշեալ պեվելին զօրապետը տեսնալով որ իր Թագաւորը Ֆեոերիքոս Հոդ չիտանիր զինքը գերուելնէ խալցընելու ըստակ տալով, կամ փոխելով ուրիշ գերի ընկած նեմցի զօրապետի մը հետ՝ ինչպէս որ սովորութի է, աղաչանք խրկեց նեմցին կայսրուհոյն զինքը ազատելու համար, խոստանալով որ եօքը ինքը ըստակը վճարէ, բայց կայսրուհին առանց մէկ ըստակ մը ուզելու՝ ձրի ազատեց զինքը։ Պեվելին ազատվելով վեննա գնաց որ իր ընդհակառակները ընէ, զարմանալով որ՝ իրեն

Թշնամի եզած զօրապետին ասանկ աղեկու-
թեն ըրավ կայսրուհին. երբոր ինքը ասանկ
իր ընդհակառութիւնը կրնէր, պատասխան
տվեցաւ իրեն կայսրուհուն դիտցին:
„Այսիսամ Թերեզինան ինչպես որ դիտեր
„Թշնամին վրայ գնդաւ յաղթել անանկ
„ալ գիտէ քաղցրութիւ ու մարդասիրութ
„սրտերնուն վրայ յաղթել“:

Վօլտերտ կոմսը նեմցիին շնորհա մնաս-
նեան՝ շնորհայինեորին երդումն հաւատար-
մութիւն պահանջեց, որ շատ ուրախութիւ
ըրին իրենց առջի տիրոջը նեմցիին, որուն
առնոր իբր մեկ հաստատակատութիւն մը
կրկառավարվելին: Պահպիկօչ կոմսը որ ե-
պիսկոպոսն էր՝ առջինեորին մեկը եղավ
գինքը անձնատուր ընել նեմցիին, որուն
համար եաքը շատ բարկացաւ անոր պրու-
շին թագաւորը, ինչպես որ եաքը պիտոյ
պատմենք:

Պրուշը նեմցիին վրայ մեծ յաղթութիւն կընէ | յա-
ռաջ գեղը, ու Պրեշլաւ կառնէ.

1757:

Այս միջոցիս մէջ պրուշին թագաւորը գե-
տերիքոս կամաց կամաց առաջ կուգար,
միտքը դնելով կամ մեռնիլ, և կամ նորէն
ձեռք ձգել շնորհին. ասիկայ թէպէտ պա-
տերազմելու և տեղ մը պաշարելու առն-
նալ շատ հնարքներ ունէր, բայց իրեն զօր-
քին չուստ ձամփայ ընել տալ, շուտ մը

.քալքրնել, մեկ տեղէն մեկալ տեղ հասցը-
նել՝ մեկ գաղտուկ հնարքը մը ունէր, որ աշ-
խարհ ամէնն կը զարմացընէր: Հոկտ. ու
նոյեմբ. ամիսներուն կարճ օրերուն մէջ,
52 օրը՝ 700 աշխարհագրական մղոն (միլ)
ընել տըվավ իր զօրացը, առանց համրե-
լու կերպ կերպ շարժմունքները՝ որ առ դիս
ան դին կընէին: Դեկտ. 4 եկաւ հասաւ
Խսսա որ պրէզլաւին քովն է, իրեն հետ
միացընելով նաև պէվէրն զօրապետին ին-
ցած զօրքը, բայց ամէնն իր զօրքը խիստ
յոգնած էին, կերակուրալ չունէին, ցուր-
տէն խիստ կրնեղէին, անոր համար երբոր
իր առջին բերին մեկ գինուոր մը կապած
փախչիլ ուզելուն համար, հարցուց անոր
ինչո՞ւ համար կուզէր փախչիլ: Պա-
տասխանեց գինուորը. Վասն զի յոգնած եմ ծե-
ծէն, ըվէնէն անանկ ոտքն մը, որ ոտ բանէրդ խիստ չա-
խորդ կերթայ: Կատաղութիւնը առանց բարկա-
նալու կամաց ձանով մը պատասխանեց:
Դարձիր նորէն ոտ տեղդ, ես չեղէ ընէրեմ. վա-
ղը ըզծեծելվինոտ, ըն որ բանէրնիս դէղ երթայ,
ան ատենը երկոտնիսալ մէկ տեղ ըլլոդնոտ կըճախ-
չինոտ:

Ի զօրացելով՝ սիրտ տալու համար իր զօ-
րացը՝ առատ կերակուր տըվավ անոնց,
ու ըրախի, եաբը ձիով մէջերնին պտըտե-
լով ասանկ կըյորդորեր զօրքը: „Ո՛ր-
„ դեակներ, ան կացութիւնը հասանք որ՝ ալ
„ ձեր չկայ, կամ պէտք է յաղթել, և
„ կամ փառաւորապէս մեռնիլ. ով որ ձեր
„ մէջէն սիրտ չիկընար ընել, թող երթայ

» ուր որ ուզէ , ես մէկ խօսք մը չեմ ըսեր,
» չեմ քամահրեր " : Այսպէս քիչ խօսքը՝
բայց կարուկ զուրցուած խօսք՝ հերիք է
զաւ առնուն սիրտը մէկ կրակ մը վառե-
լու : Մէկ մեծ հաղարապետ (ուֆֆի-
ցիալ) մը ամէնուն բերնէն պատասխա-
նեց : » Պատրաստ ենք մեր արիւնը թափե-
» լու քեզի ծառայելու համար , և մեր հայ-
» րենիքը պաշտպանելու համար : Կեցցէ
» մեր հայրը " : Այս զուրցենին՝ սրտերնին
փղձկելէն արցունք կը թափէին :
Այսպէս յուսահատած՝ ասանկ միաբանած
ղօրք՝ անանկալ վարպետ մարդ իրենց
գլուխ ունենալով, յայտնի էր որ անյաղ-
թելի ղօրք մը պիտոր ըլլար . անոր համար
իմանալով նեմձկին մառէշալը տաուն , շատ
կզտրդոդրէր խորհուրդ կուտար իր մենձին
կարոլոս իշխանին՝ թէ հիմա չիպատերազ-
մինք հետը , բայց կարոլոս պրուշին ղօրաց
քիչվորութիւնը տեսնալով , հեգնելով քա-
մահրելով մը ծաղր կընէր կըհանէր :
Ինչ ղօրք , տանի մը ղօրք պէռլին տաղին պան-
պանիերէն ծողվըված բանակ են եղեր : Այս ըսե-
լով գոռոզնալով դաշտը ինկէցրնել հրա-
մեց իր ղօրքը , որպէս զի ծեծկըվին . բայց
յանձնապաստանութիւնը ամբարտաւանու-
թիւնը շատ տարբեր բան է քաջասրտութիւն,
յանձնապաստանը հպարտ ըլլալով անզ-
գայ կըլլայ , ձշմարիտ քաջասիրտը հպար-
տութիւն չունենալով միշտ զգուշանալու
հետ կըլլայ . ասկէց եղաւ որ՝ ինչ որ ամիս
մը առաջ հանդիպեցաւ ռօսպաք փրանսըզ

նեղուն վրայ, հիմնալ նոյնը հանդիպե-
ցաւ հոս լիսսա նեմեկնեղուն վրայ։

Երբոր երկու դիացին զարնըվիլ սկսան, պրուշներըը գերի ըրին Աօսդից զօրապե-տը, որ նեմեկին առաջապահ զօրացը կը-հրամայէր։ ասկից անանկ երևցաւ կարօղ-սին՝ որ պրուշը կուզէ իր բանակին աջ թևին հետ ձեռկըվիլ, անոր համար շատ զօրքը հոն բերել տըվավ, բայց ֆեոերի-քոսին միտքը ձախ թևին հետ ձեռկըվիլ էր, ուր որ վիրդեմպերկին զօրքը կայնի՝ որ օգնութիւն եկերեկին նեմեկին։ Անոնք որովհետև ակամայ կըպատերազմէին պրու-շին դէմ, մէյմը թիւֆենկինին պարսպելին եաև գետինը ձգեցին, փախչիլ սկսան, ա-սանկով մեծ չփոթութիւն ձգեցին նեմեկի զօրացը մէջ։ Նեմեկները նորէն կարգաւո-րեցին զօրքերնին։ Երեքին գէրին քով, հոն մեկ սաստիկ պատերազմ եղավ երկու դիացին անորոշ միայց յաղթութիւնը, բայց պինտ եաքը Տրիեզին պրուշին զօրապետը մեկ յարձակիլ մը յարձակեցաւ մեաւ նեմ-ցիին զօրացը մէջ տեղը, որ նեմեկին զօրքը ցիրուցան եղան, և ժամ կուտելին եաև բոլորովին յաղթըվեցան։ Այս բանս տես-նալով տաուն, ինացած նեմեկին բանակը խաղցրնելու համար՝ քաշվեցաւ Նախսը է-կավ, կորնցրնելով 75 թօփ, և 20 հազար հոգիին աւելի, որոնցմէ 13 հազարը գերի ընկան, 7 հազարը ջարդըվեցան։

Ան հասկըցօղնելուն ամէննալ աս յաղ-թութիւնը պրուշին գլուխ գործոց պատերազ-

մական արուեստի սեպհեյին, ու շատ զարմանան Փետերիքոսին վրայ. ասկէց ետև պրուշը Լինինից քաղաքը առաւ, ու տեսնալով որ նեմցիները պրէզլաւ մայր քաղաքը Թողուցեր գացեր էին, (աս էր երկրորդ սխալը որ նեմցիները ըրին,) շուտ մը վրան գնաց մեծ Թափով սկսաւ զարնել, որ պրիեկ ու քօսել քաղքին բերել տրվավ. Թէպետև ժամանակը խիստ ձմրուվան ատենն էր, բայց Փետերիքոսին համար ամէնը մէկ էր, ձիւնն ու ամառը, ցուրտն ու տաքը. ան Թափին մէկ գնատակը յանկարծ բռընկցուց պարուրեին մահակը. մէջի զօրքը որ 17 հազարի չափ կային՝ անձնատուր եղան պրուշին. առանկ ըրին նաև իրենք զօրապետները, միայն մէկ մահառ զօրապետը յանձ չառաւ: Յաջորդով պրէզլաւը առաւ պրուշը. մէջիններէն ով որ սեր ցըցուցեր նեմցիներուն՝ շատը պատժեց. աս քաղաքս առնըվելէն ետև նեմցիները ամէն շաբաթ Թողուցին դուրս ելան:

Կարոլոս իշխանը վճռնա կանչեցին որ ձիւրը հոն անցընէ, բայց տեսնալով որ վճռնայէն մէջի ամէն ժողովուրդը ուսկից որ կանցնեը՝ զինքը ծաղր կընէին, ինքիրմէ խնդրեց որ պաշտօնէն ելլայ, ինքը չըլլայ ասկից ետքը զօրաց վրայ հրամմեղ. երբոր կեցիք բարև կըսէր արշիդքսին (1), ան ա-

(1) Աստկայ է որ ետքը կայսր եղավ, յովսէփ բ անուանելով:

տեղը քնար (չալըը) զարնելու հետ էր, և իբր թե երգ մը երգելով ան բանս սկսաւ իր առջին երգել։ Վոլտէր կ'ուներ լեզուները, Վոլտէր ծեծելիվիր մեղ երծանէց։

Այսօր դէմ ֆետերիքոս ան պատերազմով երկու բան շահեցաւ, մէյմը նորէն պատերազմը բորբոքել տալով գերմանիայի մէջ, մէյմընալ սիրտ տալով իր դաշնակցին որ էր ինկիլիզը, վասն զի իմացաւ որ ինկիլիզին Թագաւորը ֆէորդ՝ իր տղին քումպէռլանտի դքսին [1] կոտրըվիլը լսածին պէս՝ կըմտածէր Թողուլ պատերազմը, ասոր համար յորդորանքի Թուղթ գրեց Թագաւորին, չհյուսահատիլ մէկ անգամ մը կոտրըվելով. յաղԹուԹիւնը նորէն կրնայ դառնալ ըսելով, ինչպէս որ իր վրայ կրնար տեղնալ։ Ֆետերիքոսին ասանկ գրած ԹուղԹը՝ ու իր ըրած յաղԹուԹիւնները լսելով ինկիլիզները խիստ ուրախացան Թէ տէրութիւնը՝ և Թէ առանձին մարդիկները, որ իրենց երախտագիտութիւնը ցոյց տնելու համար շատ ոսկի խրկեցին ֆետերիքոսին։

---

(1) Աւելցայ օսդէնպէք ըսած տեղը կոտրըվեցաւ էդրէ ֆրանսղ զօրավարէն, ինչպէս որ վերը պատմեցինք։

Հանուածքներ նորին պատերազմ Հռոմայեցւոյն Քրանուզին հետ.

1757.

Պանք որ Ֆրանսուզին ու Հանուվերցոց մէջ տարաձայնութիւն (խռովութիւն) ընկաւ. իբր թէ չկատարուեցաւ ան դաշնագրութիւնը որ օգոստոսի 28 քլօսդերսեվէն տեղը ըրած Ինկիլիզի Թագաւորին տղան, որ էր գուքս քումպերլանտի, ու Ռիշլիու Ֆրանսուզին զօրապետը. և որովհետև փարէզալ քիմմ տարակուսերեր ան դաշնագրութիւնը հաստատելու, ասկէց Ինկիլիզները նորին պատերազմ սկսան, տեսնալով որ պրուշին բանը առաջ կերթայ: Անկալ դիտցին պրուշնալ զանոնք կըզդգուեր, գիտնալով որ իրենալ շատ աղէկ կըլլար թէ որ հոն տեղվանքները ծեծ ըլլար, որպէս զի Ինկիլիզը քիչ մը թեթևնար. անոր համար իր եղբայրը Հենրիքոս իշխանը խրկեց որ՝ առ ձինուն մառքէզը դուրս հանէ հալպերը. շատ իշխանուհ երկրին. ասանկալ Ֆերդինանտոս պրունսվիքին իշխանը խրկեց որ՝ Ինկիլիզի Թագաւորին տղին տեղը ասկայ ըլլայ գլուխ նոր զօրաց Ինկիլիզի ու Հանուվերի:

Աշխարհիս մէջ շատ քիչ մարդ եկեր Ֆերդինանտոսի նման, որ միս մինակ ըլլալով ասանկ նորէն նորոդէ յուսահատված բանակը. աղէկ ընտրութիւն ըրավ Ֆերդինանտ

տոսը գլուխ դնելով, որ կատարեալ գիտեր պատերազմական արուեստը, մկկէն չէր տաքնար, շրջահայեաց էր. մկ անգամ միայն նայելով կրտեսնար կիմանար ինչ բան իրէն շահաւոր էր, ոչ երբեք սխալ մը դործերեր պատերազմի մէջ։ Ուրիկայ հրամանը առածին պէս Համիպայ ելաւ ձիւնի ու սառուցի (պուղի) վրայէն քալելով. մկիկ մկիկ ջարդել սկսաւ ան պզտիկ խուճերը զորաց, որ ուիլլիս Ֆրանսոզին զօրապետը երկան բարակ գծով տեղ տեղ կեցուցեր էր, ասով ցրցրնել ուզելով իրը Թէ շատ երկիր իր տակը առեր. ինքը ուիլլիսոն զուարճութեան եանէ էր ընկած. ասանկ ընելով դեկտեմբեր ամիսը չկրնցած՝ Հանուովերին կայսրընտրին սահմանին մէջը մկ Ֆրանսզ մը չմնաց. պրուշը ինչման ուժնօ գետին քով Հալածեց Ֆրանսզնները։

Ուիլլ ժէ Ֆրանսզին Թագաւորը շատ կըցաւէր որ՝ իր սիրելի ուիլլիսն ասանկ կըյաղԹըվէր, անչափ մարդ կորնցուց, որ չորս անգամ պատերազմելով Հազիւ անչափ մարդ կրկորնցրնէին։

Պրուսիոյ Թագաւորը Ավստրիոյ Մարիա Թերեզիա Թագուհուն դէմ կը պատերազմի եւ Սաքսոնիան կը գրաւէ։ Ավստրիոյ Մարիա Թերեզիա Թագուհին Հունգարիոյ Թագաւորը կ՚ընտրուի։

1758։

Պրուսիոյ Թագաւորը առաջ Ճեխիոյ վրայ եկաւ, բայց հնչեան որ առաւ, 57 օր կորնցուց, ետքը ապրիլի 16 վրան յարձակելով առաւ։ Քիչ մը հանգչելէն ետև մեկ դաշտի մը մէջ որ Մոռիկ էր դառնաբաւին, միւքը դրաւ պատրաստելու Մոռավիայի մառքեզուԹեան մայր քաղաքը, որ էր Ոլմուց զօրաւոր քաղաք, մոռածելով որ երբոր անիկայ առնէ, Ճամփայ մը կը բանայ իրեն աւտրիային մէջը մտնալ, գարնել, ավրել, ինչպես որ առաջ աւտրիայիք այսկերն նեմչիները իր երկիրնէրը ըրին։ Մանաւանդ որ՝ ան առեներ տասն նեմչիին մեծ զօրագլուխը Թողուցեր էր մոռավիան, որպես զի վէննան պաշտպանէ, ու մանաւանդ երԹալու կապտաններ (պողաղներ) բռնէ, ուր տեղնէնք որ պրուսիոյ կը կրնար վազել։

Իսկ պրուսիոյ Թագաւորը Ֆեետերիքոս շատ զօրք Թողուցեր սաքսոնիայի մէջ վերոյիշեալ հենրիքոս իշխանին տակը՝ որպես զի կայսերուԹեան իշխաններուն նոր զօրացը դէմը առնէ, որ Ճամփայ ելած կուգային, իրենց զօրագլուխ ունենալով Ֆեետերիքոսի եւ բօնդէնի իշխանը։ Ասիկայ շատ զգու-

չուլթը կամաց կամաց կուգար, որպես զի տեսնէ ան սիսալները՝ ինչ որ իրմէ առջինը ըրաւ։ Ան ուրիշ զօրապետմընալ ֆուքվէթան անուն իրկերը կլաց ըսլած կամնաւ Թեան մէջը, որպես զի մէկ գունդ մը նեմ ցեի զօրքին որ կուգար՝ արգելէ, Թող չիտայ միանալու տավունին հետ, որ միշտ ֆետերիքոսին կըհետևէր։

Պրուշը մայիսի 4 սկսաւ երկու դիացին Ոլմուց բերդը պատնէշներ կըտրելով պաշարել, աղէկ մը չկրցին պրուշները ասոր պաշարման արուեստը։ Ոլմուցի մէջի եղած նեմցիին զօրապետը մատչալ անունով՝ իր 6 հազար զօրքով աղէկ մը դէմ դրաւ պրուշին յարձակմանը. մէկ գնտակ մընալ ձգեց պրուշին մէկ Թալ պեային վրայ, ուր որ պարուԹ պահված կար. պարուԹը բռնկեցաւ, և 300ի չափ Թօփ որ լեցուն կեցած էին՝ նետվեցան. անոնցմէ 11 մեծ Թօփ ավերվեցան. 30 Թօփձի, 2 հազարապետ մեռան. 350 զինուոր յաւադար եղան։

Ա՛ս միջոցիս մէջ տատուն 60 հազար մարդով կըպաըտեր պրուշին բանակին բոլորտիքը, որ անօԹուԹենով նեղէ, երբեմն առաջ կերԹար, երբեմն ետ կըքաշվեր, չիֆակըցընելով իր միտքը. ան առենները պուլաս գնդապետը յաջողուԹի գտաւ, երկու հազար զօրք օգնուԹի բերաւ, օձմուցին մէջը խօսեց մեռավիայի մէջինն անցնելով։ Տատունը լսեց որ՝ չեխվային դիա-

ցէն պրուշին պաշար (զահրէ) պիտոր դայ, ինչ ընէ որ անոնք արգելէ առանց իմանալու Ֆեոդորիքոսին, ձիաւոր զօրք խրկեց Կոնսթիլին դէն, ապստիրելով երթայ որ պրուշը ոտքի վրայ հանեցնէ ճեմկըվելու, պատրաստուածին պէս ետ եկէք. ասոնք ընդառաջ պրուշին թագաւորին միաբը կարծէք ձգել տըվավ որ տավունը կուզէ իր վրայ յարձակիլ, անոր համար ան դէն կըսպասէր, բայց տաւունը 10 հազար մարդով խրկեց լավտոնը որ պաշար բերօղները արգելէ։ Լավտոնին մեծ վարպետութիւնը աս եղավ որ՝ փնտռեց մէկ նեղ տեղ մը ասոնց սպասեց, որ կրավեր Տօմզդատի նեղ կապան (պօղազ, տերպէնտ.) հոն յունիսի 30. առտուընց ինքը լավտոն մէկ դիացէն, չիցքօվից իր զօրապետը մէկալ դիացէն՝ պրուշին բազմութեան զօրացը վրայ հասան որ Ճէպխանէ ու կերակուր կըբերէին ընդ ամէնը 4 հազար առապայ, անոնցմէ 2 հազար Ճէպխանէի առապայ բռնկեցան, որ չափ կերակրեղէն կար ու ըստակ՝ ամբողջ առին, 1500ալ ձի. մէկալ չիցքօվից զօրապետնալ 6 Թօփ առաւ, երկու գունդ խումբ պարաձիի գերի ըրաւ. 813 Թիւֆէնկճի, ու 23 հազարապետ (ուֆֆիցիալ), ինչ ցածը սպանեց կամ ցրուեց լավտոն, բուն Թամէր անուն պրուշին զօրապետը գերի ըրավ, 46 հազարապետ, 900 մարդ ու 7 Թօփ առավ, իսկ նեմցիներէն քիչ մարդ կորան։

Ա՛ս բանս լսելով Ֆեոդորիքոս պրուշին Թա

դաւորը, շատ ցաւէցաւ, և շուտ մը յուզե-
սի 2 օրմուցը պաշարելէն ետ կեցաւ, ալ
ըշխրկելով իր չինած Թապեհանները, մա-
ռավիայհնալ դուրս ելավ լիդդավին դին
դնաց, վախնալով նեմցկին ասպատակող
(ջարխա) զօրքին, միայն խոշոր Թօփերը
Թողուց ու 1416 հիւանդները։ Պրուշը եր-
Թալէն ետև՝ մառշալ նեմցկին զօրապետը
շուտ մը դուրս ելավ օրմուցկէն, ու պրու-
շին ձեռացած չինածնները ավերեց։

Ղանկով տավոնը շատ անուն հանեց, որ
իր ծեծկրվիլը ուշացընելովը աւելի շու-
տով յաղԹեց պրուշին, ու ասով բռնադա-
տեց որ՝ Թողու դուրս ելլայ աւստրիոյ եր-
կրէն, ասանկալ լավտօնը շատ անուանի
եղավ։ Այսօրուհին ուրախանալով ամէն
հաղարապետներուն առատ վարձք տրվավ,
իսկ զինուորներուն կրկին Թոշակ (հօլե-
ֆե), ինչափալ ըստակ բռներ առաբերեին
Թշնամիէն ան ծեծին մէջ, հրամմեց որ ամ
մէննալ մէջերնին բաժնեն։ Այդ ան ըս-
տակին այարը խիստ ցած ըլլալով, երբոր
զինուորները կերԹային բան ծախու առ-
նելու, մէկ արուեստաւոր մը չէր առներ,
անոր համար ան ըստակը ամէննալ վէննա
բերել տրվին, որ նորէն աղէկ ըստակ Թա-
փեն։

Ղանկ ցած ըստակ կոխելու՝ ֆեռերիքոս
պրուշին Թագաւորը ասպետներեր հֆրայիմ
անուն հրէային, որ պէռլինի զարսիանէի
վերակացուն էր. ինչ որ աղէկ ըստակ ա-
ռավ ֆեռերիքոս ինկիլիզէն 8 միլիոն ֆիօ-

ռին համպուրկին վրայէն, ապսպրեց առ հրեային որ հալէ, 18 միլիոն ընէ. անանկով անչափ քիչ արծաթ խառնեց մէջը՝ որ քիչ մը բանեցընելէն ետև շուտ մը կը կարմրընար, մէջի պղինձը դուրս կելլար։ Սկեց զատ ան հրեան սուտ (խալպ) ոսկի սկսաւ կոխել, որ ոսկի ըսաըկին կէս ա-ժողէրը չունէին, ասով Թէ դուրսի՝ Թէ ներսի վաճառականութիւնը ավրեց, շատ տուն աղքատցուց. վասն զի ասանկ ցած ըսաըկով կըվճարեր ամէն գինուորներուն և հազարապետներուն, ամէն արուեստաւորներուն պատուէր դրած էր որ՝ հարկաւորապէս առնեն ան ըստակը։ Որ մը [1] Ֆեաերիքոս պրեզլավին քովէն անցնելով մեծ կռիւ մը լսեց, հարցուց իմացաւ որ գեղացի մը ցորեն ծախելէր հացագործին, ինչ ըստակ որ կուտար անոր հացագործը, չէր ուզեր առնել կըկռուէր. Ֆեաերիքոս գեղացին իր քովը կանչեց, հարցուց, ինչո՞ւ համար դուն ան ըստակը չես առներ. գեղացին վերէն՝ի վար վրան նայելով Ձանչցաւ որ պրուշին Թագաւորն է, սիրտը երած ըլլալով համարձակ ըսաըկեց. Որոր համար չեմ առներ որ ըսաւ, ետքը դուն ալ մինչ չես առներ ան ըստակը, երբոր տեղվանք վաստրկելու քաղաքդ կաւարեցնես համար ծանր ծանր

---

[1] Աբիկայ գրված է Ֆեաերիքոսին վարքին մէջը, հատոր Բ, Թղթ, 210։

տուրքերը կառնեա մեր դէղէն ։ Ծադաւա-
րը աս լսելով , առանց մէկ բան մը ըսելու՝
ելաւ գնաց ։

Ասանկ սուտ (խալպ) ըստակ տպելով շատ
անունը ավրեց Փեռերիքոս. շատ մարդիկ-
ալ մեղադրեցին իր սխալը որ ըրաւ մնա-
վիա մնալով, շվէյտիցը ու օլմուցը պա-
շարելով , որոնց վրայ երկան բարակ ատեն
կռռնցուց , տասնուն զօրապետին ժամա-
նակ տրվավ իր նեմցիի զօրքը ուժովցնե-
լու . աս բերդերը պաշարելուն տեղը՝ Թէ
որ մէկէն վաղեր յոքնած նեմցիի բանակին
(օռտուին) վրայ, կատարեալ յաղթութիւն
կընկեր ։

Ծոսիովը պրո՞շէն հեռ կըճեճիըվէ , Վէնէ-
պէրի Ե ոըիշ թեղէնոյ կառնէ .

1758 ։

Աս առենները մոսկովը մեծաւ պրուշին եր-
կիրը , իրենց զօրապետ ունենալով Փեռ-
մեռը. յունվ. 22 , քօնիկսպէրկ որ բրուս-
սիա գաւառին մայր քաղաքն է , մոսկովին
անձնատուր եղավ. եւեւէ եւս փետրվ.
11 առավ մանէվէռատօռ քաղաքը , էլսին-
կան , ու Թօռն , որ լեհերուն ըլլալով շատ
դանկտեցան լեհերը . տանձքաի մէջալ ու-
զեցին մոսկով զօրք պահապան Թողուլ,
բայց տանձքացիք դէմ կեցան : Վտքը քուս-
դըրին բերդը պաշարեցին. աս բերդս օտէր
պէտին վրայ շինված է , ուր որ վարդա գե-

տէն հետ կրնասնըվի. անչափ զօրաւոր ա-
մուր բերդ մընէ, որ գերմանիայի մէջ հա-
զիւ անոր նմանը կայ, ասոր բերդս առեւտուր
կրցաւ գէմ կենալ կուսդաւոս ատօլիոս
շվետի թագաւորին դէմ։ Հինգ օդոստ. 15
թօփերով կրակ ձգեցին, քաղքին մեծ
մասը երեցին. մէջինները հազիւ կրցան խոյ-
լսիլ փախչելով երկու գետին ան դի գինւ։
Պրուշները բարբարոս ու կրակ ձգող կը-
կանչէին մոսկովնէրուն, բայց իրենք պրուշ
նէրնալ նոյնը ըրերէին բռնակա, օլմուց,
ու տրեզտաս։ Պարտուս էր ըսածը երեն ընդ-
նար, երբոր նոյնը ուրիշ մը ընէ, հեռ պակասիլ
էրնէնայ ալէն։ Վիճնալով ֆետերիքոս թէ
որ ան բերդը կորնցընէ, մոսկովնէրուն
դուռ մը պիտոր բացվի իր երկրին սիրտը
մտնալու, միտքը դրաւ վրայ երթալ պա-
շարմանէ ազատելու։ Երբոր ֆետերիքոս մո-
տիկցաւ, ֆեոդոր մոսկովին զօրապետը
պաշարումը վերցուց. օդոստ". 25 ծօրն-
տօռֆ բոլած տեղը զարնըվեցաւ պրուշնէ-
րուն հետ, մեծ պատերազմ եղաւ, մոսկով
նէրը խիստ ջարդվեցան. 20 հազար մարդ
կորնցուցին, 104 թօփ, իսկ պրուշնէրէն 4
հազար մեռան. 6 հազարէն աւելի վիրա-
ւորվեցան. իբր 3 հազար գերի ընկան։ Կը-
զարմանար ֆետերիքոս մոսկովին զօրացը
վրայ, ասոնք կրնէր կրնան բովիլ պղնձէ
շինած զօրք, ինչպէս որ էին իրենց առջին
նէրը հին սկիւթացիք, աւելի հեշտ (խօ-
լայ) է ասոնք սպանանել քան թէ յաղթել։
Վիշերը վրայ գալով երկու գիացնալ դա-

դրեցան ձեծկըվիլլէն, նոյն տեղը կենա-
լով, ու վէնքը ձըւվիլնին բանելով ինչման
առտու։

Տաւնն նեմիկէին զօրապետը դրեր եր առաջ
Փեռամէռին մոսկովի զօրապետին, որ մի
արտորար ձեծկըվիլ ան խորամանկ պատե-
րազմողին հետ ինչպես էր Փեռեերիքոս,
սպասէ ինչման որ առնէը գայ. վասն զի
տավուն աս առնէնէրս օտէր գեաը անցաւ
60 հազարով, գնաց սաքսօնիայէն վրայ,
լավտոնը խրկեց որ՝ Թշնամին նեղուԹիւն
տայ իր Նամիռուն մէջը. անալ օգոստ. 25
Լէյից առաւ, որ վարի լուսացիայէն մէջն
է, հոն գտաւ 36 Թօփ. 4 հաւան Թօփու,
շատ Ձէպխանէ ու կերակուր. էտքը Թո-
ղուց ան տեղը, որովհետև անանկ խօսք
դրած էին որ տավուններին հետ երԹայ միա-
նայ։ Ասէ որ Փեռամէռը սպասած ըլլալով
ան առնէը՝ հեռվանց պաշարել նայէր
Թշնամին, յազԹըվիլլուն տեղը ինքը կրյաղ
Թէը, բայց աս աղէկուԹիր Փեռեերիքոսին
եղավ որ՝ աս պատերազմով արգելվեցաւ
մոսկովին, շվէտին, նեմիկէին միանալը, ո-
րոնք խօսք դրեր էին մէկ տեղ միանալու։
Մոսկովը էտքը գնաց քօլպէրկը պաշարէց,
բայց միշտ պակսուԹի քաշելով ապրուստի
համար, արտորնօք լէհաստան գնաց ձմե-
րելու։

Հօլշերշեն գեղին ռուվ մեծ ծեծ կըլլայ. նեմչեն պրուշին կըյաղըե.

1758։

Ա՛ս առենները հենրիքոս իշխանը՝ որ իր եղբօրը ֆիւտերիքոսի չափ խրոխտ չէր, ա֊լլա խոհեմութիւնը շարժելով ազնիկ գիտցաւ իր ձեռքը պահել սաքսոնիան թշնամիներուն բազմութենէ, այսինքն տասնհինգ զօր֊քին։ Յակ ֆիւտերիքոս արտօրնօք եկաւ որ օգնուի հանսի իր եղբօրը հենրիքոսի, տա֊վանը զարնէ, հարը չկրցիա վազէ, ուր որ հարշնեմիկ զօրապետը 22 հազար մարդով պաշարեր էր Ալեխ բերգը. Հանիման (որով հետև լուսաւորեալ գաւառին մէջինն պիտոր անցնէր), գաւառներէն բանակը՝ որ իրեն համար կըսպասէր, ազնիկ բարձր տեղ մը նստած ըլլալով Հօշքիրքին գեղին քով։ Կարծելով ֆիւտերիքոս որ՝ տասնհին շատ մտածօղ ու կամաց շարժօղ մարդ մընէ, անոր համար սիրտ չկրնար ընել ինծի հետ ծեծկըռտելու, որոշից որ իր բանակը ուղ֊ղէ՝ հին կեցրնել տայ, բայց աս ընելով սխա֊լեցաւ, վասն զի անանկ տեղ մընէր որ՝ ինչ֊բարձր տեղվանը ու անտառներէ կային ան կողմերը՝ ամէնինուստ լաւատեղին ուներ զօրքը բռնելու նստարկելին։ Կհասաւ անձամբ քալել որ՝ իմանայ տեղին որպիսութիւնը, քիչ մտածելով որ քովինն կերթար՝ բաւա֊ֆիւտերիքոսի թագաւորին. Մէ որ ինչպէն

մեղ հոս խաղաղ ըողբ, ամէնինալ արքանի հըլլան
կոխվելը ։ Ամազաւորը ինքիրեն ապաւի-
նած ըլլալով վատահութի մը պատասխա-
նեց . Դիպոյիք որ՝ անանկ ասելի հըվնանան ինձ,
չան ըն կոխողանէ ։

Ամսոնը մեկ ձամբայ մը կերպ մը ցրցուց
իր անձն զօրագլխին, որ պրուշը իրեն վրան
նեղուն (տաբրնէրուն) մէջ նստած ըլլա-
լով հանգիստ զարնեն, իր ցրցուցած կերպը
զօրագլուխը ընդունեց, մէջը մեկ պակսու-
թիւն մը չիգտնալով ։ Յանկով հոկտ . 14
իրեք ժամ լուսնակէն առաջ չորս նետիչի
գունդ չորս դիացին պրուշի բանակին (օս-
տուին) վրայ վազեցին, որոնք հանդիստ
քունի մէջ ըլլալով, չէին կարծեր աս բանս
ըլլալու . ոտք ելան զէրենք պաշտպանելու,
բայց մէջերնին շփոթութի ինկաւ, անանկ
որ՝ չիձանձնալով մեկզմեկալ ջարդեցին ։
Բերդը չիճգաած՝ առաջապահ զօրքը նեմ-
չեկին՝ որուն հրամայողը լավոճնն էր, շատ
մարդ կտրելով հօյքիրքէն գերը առին
հոկտ . 14, որ պրուշի բանակին մէջ տեղն
էր, ինչպես որ արդէն առած էին ան բլուր-
ները (թէփէներըը) որ ան գերդին կռնակը
կնիային ։ Վերչ մը անցաւ, Ադրմպէրկ
գոռքը ու Ադատաշ շատ տեղ բռնեցին, և
թէպէտ պրուշներըը շատ դէմ կեցան, բայց
անտանելի էր նեմչիներուն հետևակ (եա-
նան) զօրքին յարձակումը, որ թօփէ վախ
չունենալով սուրը անկած իրենց թիւֆէնկ-
ներուն վրայ, ձիաւոր զօրքնալ թողլերը
ձեռվընին բռնած, պրուշին զօրացը մէջ

Թուր ՚ի վեր Թուր ՚ի վար անանկ ջարդ մը տալին որ ցիր ու ցան եղան։

Ասանկ վտանգաւոր առեւնալ Ֆեռերիքոս անչափ մեալով ժամանակ գտաւ, կարգալ տալեց իր զօրքը, ու ետ հրեց նեմիկին զօրքը, շուտմընալ յարձակիլ սկսաւ հօչքիրքին գեղին վրայ. Թափերով զարնելով, ի րեք անգամ վրայէ վեր յարձակելով, պրուշ ները մէկ քանի տներուն եռևը մնան։ Տառն գիտնալով որ՝ ան տեղէն կրկախվեր յաղթութեր՝ շատ օգնութեր խրկեց լավ տօնին՝ որ մէջէն շատ քաջութեր կրպատերազմէր գիմադիմ կռուելով նոյն իսկ Ֆեռերիքոսին հետ. ասիկայ վարպետութեր չի Թողուց որ չիբանեցրնէ, կերպ կերպ զօրաց շարժմանքներ ընելով որ ան տեղէն հանէ լավտօնը։ Ան ընկաւ մեռաւ Թափով քէյդ պրուշին մատէշալը՝ որ Ֆեռերիքոսին խիստ բարեկամն էր ու խորհրդական. անոր հետ մեռաւ Ֆրանչիսքոս պրուսնավիքեան իշխանը, իսկ քէիդ զօրապետը ՚ի մահ խոցվեցաւ. ասանկալ անհաղթ տէստաւ իշխանը՝ որ առջի զօրապետներէն մէկն էր, ու 1745ին եղած Տեծին մէջ շատ արդիւնք ունէր՝ խոցվեցաւ, երբոր Պավղէն կրտաւ նեմին բժշկելու համար՝ նեմիկին գերի ընկաւ։

Ա եց ժամ չարաչար պատերազմելէն եռև՝ տեսնալով պրուշին Թագաւորը Ֆեռերիքոս որ ամէնը պիտոր ջարդվելին, ետ քաշվեցաւ. կորսնցընելով 10 հազար մարդ մեռած ու խոցված. 157 Թափ. 18 դրօշակ

(պայրախ), 5 նշան, և ամէնն վերանկերը ու աղեամաղեր (չաթրնկերը ու աղբրը-խը)։ Ֆեաերիքոս Թեպէտ կուզեր որ իրեն խիստ արդար ու խիստ մարդավար ըսեն, բայց երբոր ետ քաշվեր կերթար, հրաման տրվավ իր ամէնն զօրացը՝ որ ինչ գեղե-ցիկն կանցնին, ուշադճին առնեն, անանկ-կով խեղճ գեղացոց ինչվան շապիկնին՝ մահիձնին (տէօշէկնին), ալ ուրիշ ինչ բան որ կրնային՝ կըյափշտակէին կառնէին անանկ կերթային, ըսելով որ պիտանաւո-րութիւն ունինք։ Նեմչիներէն 2500 մարդին աւելի կորնցուցին. 28 հազարապետ մե-ռան. ու 200ին աւելի վիրաւորվեցան. շատ պատուով Թագեցին նեմչիները պրուշին քէյթ զօրապետը, իսկ անհաշիւ իշխանը ա-ղէկ հոգալով նայեցան, անանկ որ պրուշին Թագաւորը ֆեաերիքոս յատուկ հնորհա-կալութիւն Թուղթ գրեց տավուն զօրապե-տին։

Ա՛մէնն պատմագիրը կըգրէ որ՝ ինչ կարգա-ւորներին լավտօնը, նատաշը, ու տավտնը, Թէ որ Ձիշդ կատարէին գործքով պրուշին բանը կըլլնինաը, բոլորովին անձնատուր կըլ-լար նեմչիին, բայց նեմչիին հազարապետ-ներուն (օֆիցիաներուն) մէջ շատ նա-խանձ ու տարաձայնութիւն կար, կարելի է որ նաև ոսկի կըբաշխեր պրուշի դիտցին։ Ա՛ւր Թողունք որ՝ ֆեաերիքոս շատ լրտես-ներ (չաշուտներ) ունէր գաղտուկ նեմչիին զօրացը մէջ, նաև արքունեացը մէջ. ասոնց-մէ մէկը՝ որ նեմչի իշխան էր, իմաց տըվավ

Ֆեոեերիքոսի պրուշի Թագաւորին, Թէ կայսրուհին հրաման եկալ տալուն մա-ռեշալին՝ որ ինքը ծեծկրվելէն զգուշանայ, միայն երբոր պրուշը վրան վազէ՝ ան ատեն ծեծկրվի պաշտպանելու համար։ Սկսեց Ֆեոեերիքոս ապահովութէ առալ, երբոր իր զօրապետները մանաւանդ Ընձհելլի պօլճնիացին կըսեր Ֆեոեերիքոսի, Թէ տալունին կերալը յայտնի կրցրցնէ որ պրուշին վրայ պիտոր վազէ, Ֆեոեերիքոս ծիծաղելով կըպատասխաներ Թէ, պէտք է որ ես քանի մը բան աւելի գիտնամ քան զնէզ, ան տալունին կերպերը ամէնէնալ դուրսէն ցոյց մընեն, վրանիս յարձակիլ չունի. մանակ ըսելով աղեկ վարպետութէ ու քաջութէ զինքը կրպաշտպաներ, և զօրապետները կըզարմացընէր որ ինչպէս իր խօսքը կելլար, չէյտէին որ ոսկին էր որ Ֆեոեերիքոսին աս գուշակութէը կրսորվեցընէր։ Հայց վերոյիշեալ կատորածը շատ տաւ տրվավ Ֆեոեերիքոսին, ան օրնալ իր քոյրը Պարաիթին մահկռավիան մեռաւ, որ բաբերօզ ու խելացի ըլլալով Ֆեոեերիքոս շատ հեղ իրեն հետ կրխորհրդակցէր։

Ի տարի 1758 պրուշն ու Ինկիլիզը նոր դաշինք ըրին միջերնին. Ինկիլիզը խոստացաւ կ միլիոն ռիալի տալ պրուշին, որպէս զի գերմանական կայսերութէը պաշտպանէ, որուն վրայ վազել կրսպառնար Ֆրանսան. խօսք դրին որ խաղաղութէն չընեն աս պատերազմիս միջ առանց իրարմէ հաւանութէն առնելու։ Վրանսզնալ միկ յայ-

տարար Թուղթ մը հանեց իր ըրածը արդարացընելու համար. ցըցուց որ կողմը բռնութեն կըներ կայսերութէ վրայ, և թէ ով կտրեց քլօսդհօսվէն տեղը եղած դաշնագրութիւնը, որ վերը յիշերինք։

Տրեպտ տաղին Ընտանութիւնը, ու հանձնվերցոյ ծեծելիւը.

1758։

Լեմպէներուն ըրած յաղթութիւնը երբոր վիեննա իմացան, շատ ուրախութէ ու հանդես ըրին. կղեմէս ժէ. սրբազան քահանայապետանալ լսելով աս յաղթութիւնը, մկ Թուր մը խրկեց մաուհէյալ տավլէնին։ Լոկ պրուշին Թագաւորը լսելով որ պաշարված քաղաքը Լայիս մօտիկ եր Թշնամիին ձեռքը ըմնելու, վազելով գնաց ազատելու, ան տեղը տեսնալով տավլէն որ Ֆէտերիքոս հեռըցաւ լուսացիայէն, նոյեմբ. 10 էլպա դեռը անցաւ, տրէզտայէն վրայ գնաց որպէս զի ազատ երկու տարվան կերութէ որ պրուշին տակը կըքաշեր. քիչ մը զօրք քաղքին պարտէզներուն մէջը կեցուց, քիչմը նալ քաղքին արուարձանին (վարըշլին) մէջ։

Ին տեղը հան եղօղ պրուշին զօրապետը Լամդդան՝ ամմէն արուարձանի տներուն դիշերանց կրակ տրվավ. երբոր ողորմելի մէջնինները դուրս կըփախչէին, վիրաւորներըը Թիւֆինկով Թրով կըմեռցընէին, ա-

նանկով շատ մարդ մեռաւ, ինչպէս մէկ պրուշ մը՝ տղայ մը մէկին գիրկը տեսնալով, վազեց ձեռքին յափշտակելով կրակին մէջը ձգեց։ Տավուտը կընար թօփիով զարնելով քաղաքը կամ առնել կամ պաշարել, բայց որովհետև կայսրուհին ապսպրեր էր որ մէկ ջնաս մը չիսայ անքաղքին, ետ քաշեց իր զօրքը, պօհէմիայի մէջ մնալ տրվավ մանաւանդ որ լսեր էր որ պրուշին թագաւորը նեխս քաղքին պաշարումը մէկ դի ձգելով, իր ամէն զօրքով տավուտին վրայ կուգար։ Վնաբը տավուտը վճռնալ վճռնա գնայ մնալու, ուր մեծ պատիւ ունեցաւ, ու պարգև 300 հազար ֆիօրինի։ Ալտօնալ վճռնա գնայ բժըշկվելու իր հիւանդութէն. երբոր ըռընտյաւ, մէկ երկիր մը պարգևեց անոր կայսրուհին, ու 18 հազար զօրք, որպէս զի աս զօրքով մնակովին հետ միանալով անանկ պատերազմի։

Վերմանական կայսերութէ զօրքը մնալին ֆռանքօնիա, իսկ չվէտնակը երկիր առնելու տեղը՝ ետ քաշվեցան. իրենց բօմռանիայեն երկիրը բայց Թողուցին պրուշին հրոսակ (չարխա) զօրացը. վասն զի ըսդաքօլմի մէջ [1] շատ կային ֆէտերբիքոսին դէն իրենց Թագաւորին պատճառը, որովհետև ֆէտերբիքոսին քոյրն էր, անանկով չվէտնակը ինչ տեղվանք որ առեր

---

(1) Ըսդաքօլմ, չվէտին մայր քաղաքն է։

էին՝ սա տարբոյս էաքէրը կորնցուցին, պրուշին Յօհնա անուն զօրապետը եկավ առավ կռիւբսվալա ու տակարդէն նաև ուրիշ տեղեր, բայց էաքը տակարդէնը Թողուց, շվեյտին ամէն զօրքնաւ իրենց

ձմերանոցը (իշլան) քաշվեցան։

Այսպուհին մարիամ Թերեզիանն որովհետև շատ կրգանկաեր ֆրանսայի Թագաւորին իր ռիշլիւ զօրապետին համար, ասնոր համար ֆրանսզնէրը ռիշլիւն փոխեցին զօրապետուհէ, բայց անոր տեղը քէնտինդ կոմսը՝ Թագաւորին մօտիկը դրին, որ էր եկեղեցական, ու չէր հասկընար զինուորութէ։ Այսիկայ լիէձի գաւառը նստաւ, հոն սպասեց որ Թշնամին իր վրայ գայ, և իրաւ եկավ ֆերտինանտոս պրուշնավիքեան իշխանը ֆրանսզնէրուն վրայ, բայց հօևա տեղը առավ, ֆրանսզնէրը նեղը ձգեց, որ պրէմէն ու վէռաւէն քաղքընէրը Թողուցին, օմնասպրուք փախան, իրենց բանէրնաև գէրինէրնաև Թողուցին, հոն միացան քէնտինդոնի զօրացը հետ։ Մարտի 14 Հինտօն քաղաքը որ Հաննօվէրցիք պաշարեր էին, անձնատուր եղավ անոնց. Հէյնինէրը 3600 զօրք գերի ընկան. քէնտինդ մտածեց որ մէկ դին քաշվի ինչվան որ իրէն օգնութէի գայ, բայց յունիսի 23 ասոր վրայ վազեց վերայիշեաւ պրուշնավիքեան իշխանը քրէվէլդ ըսված տեղը, 10 հազար ֆրանսզ ջարդեց, և Թէ որ Ձիսօբս կոմսը չըլլար՝ որ մէկ հատիկ զաւակն էր պէրլիւ մնաւէշալին՝ ֆրանսզին ամէն բանակը պիտոր կորսըվէր։

Լանկիլլիոն զօրքնալ Հաննօվերցոց հետ միկ տեղ Լոուէմմնտան առին, որ աւագրիա կան կէլտրիային մայր քաղաքն է. անկէց ետև վազեցին Մտիկյան պրուսսէլ քաղաքին, որով խիստ վախ կար որ՝ աւագրիոյ սահմանները վտանգի մէջ իյնան, բայց պրօկլիոյի դուքսը որ դլուխ էր ուրիշ ֆրանսէզներուն զօրքին՝ յուլիսի 23 (1) զարկաւ Հասսիացիները սունտերշաւսէն բաւած տեղը քասսէլին մտիկ. ասանկալ սուպիս մառէշալը քաջուքէ պատերազմեցաւ մնաւ Հասսիա քասսէլին լանտգրաւելուն մէջը. զարկաւ Հասսիայի զօրապետը խսէնպէրկ անուն, դուրս Հանեց իր երկրէն՝ ուր որ ձմերելին ֆրանսէզները. և 1759. յունվ. 2. սուպիս կրցաւ ֆռանքֆուրդի մէջ իր զօրքերին պահասան դնել։ Վ Ա Տ Ա Ն Ե Ի Ն Ի Շ Խ Ա Ն Ն Ա Լ որ է ֆրանսէզ, ֆռանքֆուրդն քիչ մը Հեռու զարկաւ պրունսվիքեան իշխանին զօրքը։

Ա Լ Ե Մ Ա Ն Ե Ն Ֆ Ր Ա Ն Ս Ա Զ Ի Ն Հ Ե Տ Ս Ո Ր Ե Ն Դ Ա Շ Ն Ո Վ Կ Ը Դ Ն Ե Ն .
Լ Ա Վ Ա Տ Ը Մ Ա Հ Ո Վ Ի Ն Հ Ե Տ Կ Ը Դ Ա Ն Ա Յ .

1759։

Ա լեմանն ու ֆրանսզը աւելի կապվելու համար նորէն դաշնադրութիւն ըրին իրենց եղբայրացած ան դաշնադրութիւնը՝ որ 1756ին

---

(1) Ո՛մանք կըդնեն հոկտեմբ. 10։

ըրեր էին մեջերնին, ըսելով որ՝ ինչվան չի-
զոսրվի ան միասակար պրուշին տէրութիւը՝
չի հանգստանար գերմանիան, անոր համար
կըսիաբանիւը անիկայ խորտակելու։ Այս
դաշնագրութիւն ընելով որոշեցին որ երբոր
մոսկովիները պրանտէնպուրկին երկիրը վա-
զեն, տավուն նեմցիին զօրագլուխը տրէգ-
տային վրայ վազէ, ուր խիստ քիչ ճնայե-
րեր պրուշին զօրքը։ Այս առեներնը հէնրի-
քոս իշխանը ֆռանքֆուխա վազելով շատ
տուրք եր առած, ով որ դէմ կըդնէր՝ կը-
մեռցընէր, բայց երբոր աւագրիայիք միա-
ցան կայսերութէ զօրացը հետ՝ որ նորին
սաքսոնիա վազեն, հարկ եղավ հէնրիքոսի
դառնալ։

Այղիսաբեմ մոսկովի թագուհին ֆէոտ-
զօրագլխին չիհաւնելով որ թշնամիի երկ-
րին մեջ նստելուն տեղը՝ ինչպես որ իրեն
ասպզրըված եր, լեհին երկիրը քաշվեցաւ,
հոն եկավ ձմերելու, փոխեց անիկայ, իրեն
տեղը Սօլդիքոֆը զօրագլուխ դրավ։ Ինչ
ֆեոտերիքոս պրուշին թագաւորը իր թշնա-
մւոց գործքը տեսնալով կրծիծաղեր, անոր
համար ասանկ կրզուրցե իրեն թզթին մեջը
ֆռէքվեդին գրելով, որ քեզի զօրապետին
տեղը անցեր եր։ „ Այս շատ կըզարմանամ
„ քիչ հասկըցողութէ ու քիչ միաբանութէ
„ վրայ այնչափ տէրութէ զօրաց. թէ որ
„ մտածէին ընդհանուր գարնել մը ընել,
„ կրնային բոլորովին կործանել պզտրտիկ
„ պրուշին տէրութիը. բայց որչափ թու-
„ լութէ, որչափ կամաց շարժիլ մը կայ ի-

» բենց մէջը, անով մէզի յաջողուէ տըվին
» մտածածնիս ի գործ դնելու. ուրչափ ա-
» ռիւծներ (փռասանանէր) ձեռքէ փախու-
» ցին, մէկ խօսքով ըսեմ; ուրչափ կոշտ սխալ-
» ներ ըրին, որոնցմով մէզի ձար եղաւ ապ-
» րելու, խալըսելու »: Այրիչն ալ կը-
սէր, թէ քանի հեղ մեծ մեծ թագաւորներ
մէկ տեղ միաբանվերէն մէկ տեղ կապվե-
րէն, ոչ երբեք մէկ աղէկ բան մը առաջ
բերերէն:

Ու բաներս տեսնալով Փետերիքոս՝ որոշեց
որ առաջ մինակ ինքը մոսկոփներուն հետ
զարնըվի դեռ օգնուէ չեկած անոնց. անոր
համար Յոնհա զօրապետին հրամեց որ՝ եր-
թայ ձեծկըվի. ասիկայ անցնելով օտեր
գետը՝ լէհ մտաւ, բօշնանիայի պալատա-
կանութենէ ամէնն երկիրները երեց, տուրք
առաւ, պատձառ բերելով որ մոսկոփե-
րուն համբարները (մահկնները) կերեմ,
բայց ասով մոսկոփներուն քիչ վնաս եղաւ,
լեհցոց շատ վնաս. եարը յարձակեցաւ ան
բերդին վրայ, ուր իր ընտանեաքը կըրնա-
կեր ան երկրին լէհ իշխանը Սուլքովսքի,
որ մէկ անձնական ներհակութենէ մը ուներ
պրուշի թագաւորին դէմ, և որուն շատ
բարերարութենէ կրներ մոսկովին թագա-
հին, բռնեց աս իշխանը, տարաւ կռօսկով-
կաւ բերդը դրաւ: Սուլքովսքին կաղա-
ղակեր կըղողքեր ցըցնելով որ լէհին հա-
սարակապետութենէն չեզոք ըլլալով, իրա-
ւունք չուներ Յոնհան իրեն երկիրը զար-
նելու:

Ասյց երաւունքը իր երկրէն առաջ կորսը-
ւած ըլլալով Յօնհային առջին, օգուտ մը
չեր ըներ աս բողոքը. օգուտ ուսմանցով
կոմսին զօրուելիը ըրալ, որ մոսկովի զօր-
քով շատ հեղ Յօնհային վերջապահ զօրքը
զարկաւ, իրեն թալլած կողոպուտած աւար-
ները առաւ, անկէց հարկ եղաւ Յօնհային
մեկ դի քաշվիլ։ Վերերիքոս պրուշին թա-
գաւորը խիստ սրդողելով Յօնհային վրայ,
Վ էտել երիտասարդ զօրապետը իր տեղը
խրկեց, հրամայելով որ ասոր հնազանդին.
պրուշին ուրիշ զօրքը միքելնպուրկին երկի-
րը վազեցին, յանկարծ Շ վերին քաղաքը
պաշարեցին. որուն դուքսը առաջուցմէ լը-
սելով փախերեր։ Յանկ ասպատակութիւն
(յարխայութիւն) բռնութիւն ընելու պատճա-
ռը՝ բատրկի ու զօրաց պակսութիւնն եր, ո-
րովհետև աս պատերազմիս առեն՝ պրու-
շին ու սաքսոնիայի մէջի եղածները հատեր-
էին. անոր համար պրուշը ուր որ կրնար
կրմնար կրկողոպուտեր, ամէնհնալ կրբռ-
նադատեր պրուշի զօրք գըրվիլ. ինչ աղէկ
բատակ որ կառնէր բարեկամն, թշնամին,
չեզոքն, ինքը ամէնհնալ կրհալեր, սուտ
բատակ կրկոխեր, առուտուրի մէջ կրբաժ-
ներ. անանկ եղաւ որ լեհաստան աս սուտ
բատրկներով լեցվեցաւ, որովհետև պրուշ-
ները հոն շատ ձի առին, աս սուտ բատակէն
վճարեցին։

Մոսկովին զօրապետը երբոր ոտք կոխեց
մտաւ իւլեգիայի մէջ, խոշոր թօփեր շարեց
մեծ ձամիուն վրայ որ քառասէն կրհանէ

ծուլիչաւին մնալիկ, հին սպասէց որ առաջ պրուշը սկսի ծեծկըվիլ։ Յուլիսի 22 վեր. տել պրուշին զօրապետը իրեք դիասկն յարձրկեցաւ մոսկովին վրայ. առջի բերանը ինքը յաղթօղ երևցաւ, բայց մոսկովին հետևակ (եաեան) զօրքը իրեք ժամ պատի պէս ամենևին անշարժ կենալով հարկադրեցին պրուշները ետ քաշվելու. ան ատենը մոսկոշները ետևնին հալածելով շատ չիսթուրթի ձգեցին մէջերնին. 2 հազար հոգի սպաննեցին, անչափ զէրի ըրին, 20 թօփ 12 դրօշակ (պայրախ) առին. իսկ մոսկոշները 4 հազար հոգի կորնցուցին. անանկով ֆռանքֆօռդ որ օտեր գետնին վրայ է, քառասնն իշխանութիները, և ուրիշ երկիրներէ՝ մոսկով խաղախներուն ձեռքը անցան ինչվան մնալիկցան պէս։

Ին ատենը ֆեռերիքոս Թողուց լուսացիան, վազեց շլեզիան, որ պէտքին իր արքայանիստ քաղաքը խալսցրնէ. խելքը միտքը ան էր որ՝ չիմացաւ լավտնին մէկ ըլլալ մոսկոշներուն հետ, որոնց զօրքը իրենինէն քիչ էր, որովհետև գունդ մը զօրաց ետևնին Թողուցերէին, որ պիրենք կռնակէն պահեն։ Բայց լավտնին պատերազմական խորամանկութիները հնարագիտութիները աւելի էր քան ֆեռերիքոսին. յուլիսի 28 լավտն եկավ տավրնին բանակին դնաց մարգլնտան, հին եկավ նաև հատուկ զօրապետը Սօրաւ բաված տեղը, անոր տրվավ ընտրըված մնձաւնին զօրքը. տակէց պրուշները անանկ կարծեցին որ՝ լավտնը իրենց ե-

տեւէն կուգայ, ու հատուիկին հետ է ամէն
իր ղօրքը։ ասի մարթով ֆետերիքոս յանկարծ
հատուիկին վրայ յարձակեցաւ որ լավտանը
զարնէ, կարծելով որ հին է. բայց հատուիկ
աղեկ տեղ մը բռնած ըլլալով, 6 ժամ կըտ-
բիւնութիւ դիմացաւ պրուշի յարձակմանը
դէմ, միայն 850 մարդ կորսնցնելով։ Ին
միջոցին մէջ լավտանը առեն ունեցաւ, ըս-
դարցեալ գնաց, ու օտէր գետին դրին եր-
թալով քիչ օրվան մէջ վերոյիշեալ ֆռանք-
ֆօռդ քաղքին տակը հասաւ, առանց մէկ
թշնամի մը դանալու ճամբան, առանց մէկ
հոգի մը կորսնցնելու, իր մարքին հասաւ,
որ էր մոսկուիներուն հետ միանալ։ Հին ու
բախտութիւ առջին եկավ վազեց սօղիքօֆ
մոսկուին զօրապետը, ըսելով ամէնուն
առջին որ՝ աս միանալէս կախված էր մեր
յաղթութիւնը։

Երբոր ֆետերիքոս լսեց լավտանին միա-
նալը՝ ինքնալ զարմացաւ մնաց, գնաց վե-
տէրին մնացած զօրացը հետ միացաւ. ֆինք
զօրապետին օգնութիւ առնելով օտէր գե-
տը անցաւ, 50 հազար ընտրված զօրքով
մոսկուիներուն առջին բանակ կանգնեց ձեձ
կըվելու, որոնց մէջը մէկ պզտիկ ջուր մը
կանցներ. թշնամին խաբելու համար օտէր
գետին ան դի դին արուեստաշին կրակի
(փիշեկի) խաղեր ընել տըվավ, իբր թէ
մնատին ըրած յաղթութիւնը կրնէ,
բայց միտքը ան էր որ՝ մոսկուիները գինքը
խաղի մէջ զբաղեալ կարծեն, իրեն յար-
ձակիլը չմտածեն։ Գնահակալ կըցըցնէր որ՝

ձեծկըվելու ալ ըլլայ, աջ թևէն պիտոր սկսի ձեծկըվիլ, բայց իր միտքը էր տեսնալ իմանալ Թշնամին կեցուածը, ու ան ա- տենը գոցել անոնցմէ մէկ մարտկոց (Թա- պեա) մը՝ որ 20 Թօփով շարել կուտար, ինչպէս որ երբեմն Ֆրանսպէներուն ըրաւ ռօսպաք։ Բայց լավտոն ու սօլդիքօֆ շատ տարբեր զօրապետներ էին ռօսպաք եղած Ֆրանսզի զօրապետներէն։

Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ը Ե Ղ Ա Ծ Ձ Ե Ծ Ը, Պ Ր Ո Ւ Շ Ի Ն Յ Ա Ղ Ո Ղ Ե Լ Ը։

1759։

Օգոստոսի 12 առտըվանց վիդդէմպէրկ իշխանը յարձակեցաւ Թօփէրով, մօսկո- վին պահեստը (մէթէրիզը) ավրեց, ա- նոնք նեղը ձգեց, ան առենը Ֆէաեբիքոս Թագաւորնալ յարձակեցաւ ավրեց մա- կովին բանակին ձախ թևը, որ քաշվե- ցաւ քունէդստօրֆի գեղին եռւբը, պրու- շին ձեռքը ձգելով իրենց Թօփերը։ Վնանկ երևցաւ որ պրուշները յաղթեցին մօսկո- վին վրայ, բայց բանը շուտով փոխվեցաւ, վասն զի պրուշը ան սխալն ինքը ընկաւ՝ ինչ սխալի մէջ որ ընկան նեմցիները 1757 թուա- կայքին տակը։ Պրուշին զօրքը սաստիկ հա- լածելով մօսկովները, խումբ խումբ ցրուած ինացին, մէջերնին պարապ տեղվանք Թո- ղուցին, ուԹը հեղ մօսկովին վրայ յարձա- կեցան իրենց Թօփերը բանի տեղ չնսեպե-

լով, որ աղէկ չարեալով շատ ջարդ տըվին պրուշին. լավտնը որ իր ձիաւոր զօրքով կեցած կըդիտէր ծեծին առաջ երթալը, աղէկ առեն գաւաւ, ձիաւորներով վազեց մտաւ պրուշին ոտանաւոր (հաեան) զօրաց մէջ։ Իրըոր ձիաւոր զօրք մը կըմտնայ ոտանաւոր զօրացը մէջ, որուն դիծը կցած չէ կամ թէ միացած չէ, հարկաւ բապէս կըյաղթէ։ Լավտնին ձիաւոր զօրքը ասանկ ձեռվընին թուրեր բռնած վազելով չիոթուրթի ձգեցին պրուշին ոտանաւոր զօրացը մէջ, անկարգաբար ետ քաշվիլ սկսան. մսկոնվնալ առեն ունեցաւ զինքը շակելու։ Լավտնը նորէն տեսաւ որ պրուշին խումպարաձինները 150 քայլի չափ մօտիկցերեկին մէկ մեծ մարտկոցի (թապեայի) մը քով, որ մսկոնվները թողուցերեկին երբոր ծեծը սկսաւ, աս սիսալը շըտկելու համար շուտ մը հասաւ, ինքը առավ ան մարտկոցը, թօփերը սկսաւ պարպել պրուշին վրայ, որով չիոթուրթի ձգեց առնոց մէջը։

Պրուշին զօրքը կլմնայի մէկ շարժական մեքենայի (տօլապի) մը միացած, ինչպէս էր հին առենը մակեդոնացւոց փաղանգը, բայց մէկ անգամ մը ավերվածին պէս շատ դժար էր ի կարգի դնել, ան վախը ու շըփոթութիւնը քիչ մը առենի մէջ ընդհանուր եղավ։ Վեսերիքոս պրուշին թագաւորը իր ամէն ուժը թափեց, որ ինքը առնէ յաղթութիւնը. մէկ հասարակ զինուորի մը պէս զինքը առաջ նետեց, առջի գծին

մէջը կեցաւ, իր լաթերը ծակ ծակ եղան, երվեցան, երկու ձի իր տակը սատկեցան. քիչ մնաց որ ինքնալ գերի պիտոր իյնար, թէ որ կօկէց Հարիւրապետը իր ձին անոր չիտար, բայց իր ամէն ջանքը պատճառ եղան որ աւելի ջարդ կերան. Հազարապետ նէրսէն (ուֆֆիսիալնէրսէն) մեծ մասը կամ մեռան, և կամ մահացու խոցվեցան. Ուղքամէր զօրապետը որ քիչ մը հեռու կեցեր էր Թագաւորէն, բռնվեցաւ, քիչ մը անցնէլէն ետև մեռաւ: Ընչափ անբաւոյգ է պատերազմին վերջը. պատէրը իր աւելի ընտիր զօրքը աս օրս կորնցուց, օխտը կամ ութը Հազար պրուշ մեռան. Հինգ կամ վեց Հազար գերի ընկան, այնչափիսով խոցվեցան. 85 Թօփ կորնցուցին, 16 Հաւան Թօփու, 29 դրօշակ: Ոսկովին ու նեմչէն Համար անանկ ըսվեցաւ որ՝ 24 Հազար մարդէն աւելի կորնցուցին, բայց այնչափ չհասնիր իրենց կորուստը. ամենը 3 Հազար կըդնեն մեռածնին, 9 Հազար խոցվածնին. աս ատյգ է որ՝ երկու դիսացին մէկ տեղ ան օրը 35 Հազար մարդու չափ կորսվեցան:

Ես պատերազմով լավտնին անունը շատ էլավ ամէն տեղ Հռչակվեցավ, նաև բեկտօպուրկին մէջ. Եղիսաբեթ մոսկովի Թագուհին իր ձեռքով լավտնին մէկ Թուր մը խրկեց ոսկիով զարդարված, և մէկ Թուղթ մը շնորհակալութեան, իր զօրքը մեծ կոտորածէ խալըսեցնուն Համար. և իրաւ որ՝ լավտնը վերոդրեալ ըրած քաջութենէն ետև՝

փախչող պրուհներուն եւեւէն հալածելով, նորէն 16 Թօխ առաւ, 5 դրօշակ, 1252 Հռ դի դերի ըրաւ, իրեն դէն անցնող պրուհները՝ իրեն զինուոր ըրեց. անչափ երեւելի եղաւ իր վարպետութիւնը՝ որ պրուհին Թագաւորնալ իր դրուածքին մէջը կրգովի լաւ տօնը. մէկհատիկ պատճառ ան օրվան եղած իր կոտորածին լաւտօնը կրգնէ։ Ա՛նայած պրուհին հետեւակ զօրքը 60 մղոնի չափ փախան եկան քուադրինին տակը. վռնտալ զօրապետնալ որ չարդին առնէր նորէն մտերը ֆռանքֆօտդ, հոնալ կենալու վախնալով, ինքնալ մէկալ փախչողներուն հետ գնաց։

Ա՛ս բօթը (սև խաղալը) շատ վախ ձգեց պէդլինի մէջ, մանաւանդ որ պէդլինցիք առջի բերանը միայն պրուհներուն ըրած յաղթութիւնը լսերէին, անոր համար ուրախութեան մէջն էին, մէյմնալ երբոր բօթը լսեցին՝ ձղակատոր մնացին, փախչելու պատրաստվելցան. ֆեռերիքօս Թագաւորնալ դրերը Թագուհին որ դուրս ելլայ պէդլինէն. Թագուհինալ գանձը ու տէֆթէրները առնելով գնաց մակտէպուրկ։ Ֆեռերիքօս եկաւ պէդլինին քովը նստաւ, բայց առանց չիոթելու նորէն զօրք ժողվել սկըսաւ ամէնինալ ընտիր, որունք Թագաւորին ու հայրենեացը համար կեանքերնին դրերէին. սաքսոնիայի մէջն եղած ընտիր զօրքերնալ իրեն կանչեց։ Ա՛սանկով անչիոթ սկսաւ պատրաստվիլ իր Թշնամեացը դէմ, չիվախնալով ամենևին անոնցմէնէ՝ որ չորս

դին առաբելին. այլ ինչպես որ կըվայլէ մեկ վեհանձն մարդու՝ քիչ օրվան մէջ ամէն բան մոռցեց, ամէն բան ի կարգի դրաւ. չէր անցներ ամիս մը, որ չերթար լուսաջիայէն շնորհակալութիւն, շնորհակալութիւն սաքսոնիա, զարմանալի արագութիւն իւր օգուտ մէջ մեկ թըռչուն մը։

Ա՞ոհվը ը՞նչեր պրուշին դէմ ծեծկըվիւ.

1759։

Գանք որ սօլդիքօֆ մոսկովին զօրապետը փոխանակ պրուշին վրայ վազելու, նստեր էր բան մը չէր ըներ, լավօճոնը շատ յորդորեց անիկայ, բայց չհնազանդեցաւ. տավուն նեմցիին զօրագլուխնալ իմանալով մոսկովին անշարժ նստիլը, եկավ կուպին որ իր բերնով յորդորէ. մեկ հարկինք մը ընելէն ետև սօլդիքօֆին՝ սկսաւ խրատ տալ գոնէ կլօկաւը պաշարելու առնելու, որով կըրնար ձմերել պրուշին երկրին մէջը. կայսրուհոյն դիտցնալ մեկ ծանր մասնի մը ու ոսկի տուփ (խուրձ) մը պռիլլանդիով զարդարված իրեն ընծայ տըվավ աս բանիս համար. բայց սօլդիքօֆ պատրուակ (մահանայ) բերելով որ՝ պաշարի (զահրեի) պակասութենէ ունիմ, անհոգ եղավ մեկ դըրնելու։

Ըսանկ ետ կենալուն պատճառը՝ կարելի է որ պետրոսն էր ժառանգը մոսկովի թագաւորութենէ, որուն վրայ վարը երկան ու

նինք գրելու, ասիկայ որովհետև խենթի պես յարեալ էր պրուշի Թագաւորին, գաղտուկ մենծերուն միտքը կըզարձընէր, որ գոնե եաքի ջարիքը չիհասցընէն Ֆեոեբիհ քոսի իր սիրականին. կամ թէ բեզբօպուրկին մենծերը կըմտածէին որ պրուշը քիչ մը նեզուլթէ քաշէ խոնարհի, բայց բոլորովին չտվըրվի, որպես դի աւագրիային տունը որ է նեմչէն՝ շատ չմենծնայ. ասանկ կուզէ կըսեին նաև Ֆրանսզի տերութիւը, որ պրուշը չիկործանելով միշտ մէկ վախմը (Թօքուզ) մը ըլլայ նեմչէի վրայ։ Իսկ պրուշին Թագաւորը ասոնց ասանկ կենալը տեսնալով զարմանալով մը կըգրէր Ֆռըթվեդ զօրապետին։ „Իմ Թշնամիներէս կախված էր „վերջ տալ պատերազմին, բայց փոխանակ „առաջ երթալու՝ պէռլինին վրայ վազե„լու՝ որ չորս դիսցին բաց կեցերէ, անոնք „Թմրած կեցերէն։ Ա՝էր բարեբաղդութիւը „անոնց աչքը մըԹընցուցերէ, ու գէշ խոր„հուրդները զանոնք չիոԹերէ, որ է սովո„րական ջարիքը՝ երբոր քանի մը տերութիւն „մէկ տեղ կըմիաբանին“։

Օլդէօֆի կրնար պէռլինի վրայ վազել, անոր եռևէն մակտեպուրկին վրայ, որ ուժ չունէր դէմ դնելու, բայց երկու ամբողջ մէջ ուրիշ բան չըրաւ որ՝ աս գիս ան դին իր զօրքը շարժել, ետքը Հոկտեմբերի մէջ լեհին երկիրը մտաւ, լավտնկնալ զատվեցաւ, գնաց կեցաւ վարդաին ու վիսթօլային մէջ, ամէն տեղ երեսով ավերշարկելով լեհի իշխանութիւն երկիրները ու բերդե-

ըը , ինչու ֆեատերլիքոսին դէմ էն ըսելով։ Ամանք նաև տավուներն դանդաղուելը վրայ կըգանկատին ու նախանձուն վրայ , կըվախնար՝ չըլլայ թէ լամաճնը նեղը ձգելով պրուշին Թագաւորը , հաշտութէն ուզել տայ , ան. նով յաղթութէն փառքը լամաճնը առնէ։ Ինչ և իցէ , լամաճնը մինակ մնայած ըլլալով , վտանգի մէջ էր , կրնար պրուշէն զարնըվիլ բոլորովին , բայց լամաճնալ ֆեատերլիքոսի պէս մեծասիրտ ու անչափ ըլլալով , շուտ մը առաւ իրեն զօրքը որ 15 հազարի չափ կային՝ ամէնն Թօփերով Ճամբայ ելաւ . 22 օրվան մէջ լեհին դաշտերուն ու անտառներուն մէջ քալելով , եարը քառասնօրվայն անցնելով ողջ ամբողջ հասաւ Վէնէդիկ , որ աւստրիական շրջանային մէջն է ։ Այս Թէպէտ պրուշին Թագաւորը անոր վրայ խրկեց իր ֆուլվեդ զօրապետը շատ զօրքով , որպէս զի լամաճնին Ճամբան կարէ , բայց զան մը չկրցաւ ընել . ամէնն նաև զարմացան մնայնին ասանկ անվնաս հասնելուն վրայ . ինչվան ֆրանսացիներն գովասանք եկաւ լամաճնին ։

Վենետիկցիները պրեկտա կառնեն , պրուշին ֆինտ զօրապետը էր ամէն զօրով գերի կընեն .

1759 ։

Տաուն մնաճէց ինքիրին սաքսոնիայի վրայ երթալու , որ ըստ մեծի մասին արդէն աւերվին կայսերութեան շրջանակներուն

կամ գաւառներուն զօրքը, որոնց զօրա-
գլուխ էր Ֆեոդերիքոս տիւքօնդին իշխանը,
և սեդպէլօնի իգալացի մաուէշալը՝ որ իբր
առաջին խորհրդական էր անոր. բայց դժար
բան էր գալնանի մը և նեմգիի մը մէջ միա-
բանութեի ըլլայ, անոր համար իրարու հետ
համաձայն չէին, սրտանց մկրտմամկ կատէին:
Պռնիք օգոստ. 5 մտան լիբսիա, 14ին մտան
դօրկաւ,ուր շատ պաշար (ցահիլ) կար. 22ին
մտան վիդդմպէրկ, որ սաքսոնիային հին
մայրաքաղաքն է, ան առենը մաքիւ զօրա-
պետը մտիկցաւ տրէզտային, որ հիմակուան
մայր քաղաքն է. մէջի եղած պրուշին զօ-
րապետը ըսմդդան՝ որ 10 հազար զօրք
ունէր, թէպէտ նորէն կրակ տալ սկսաւ
անէրուն, բայց հարկադրեցաւ սեպտ. 4
քաղաքը յանձնել դաշինք դնելով:
Պսանկով սաքսոնիան իրեք տարի շատ բան
քաշեցին եռև ազատեցաւ պրուշին ձեռ-
քէն. սաքսոնիայի կայսրընտրին տունը՝ որ
ինչման ան առենը դերմի մը պէս էր, միշտ
նայ պրուշին ձեռքը չկրնալուն համար մէ-
ջէն ելլալ, գնայ բռնակալ բնակեցաւ, ցե-
նիսի կոմսին դարպասին մէջ. նեմգիի կայս-
րուհին սաքսոնիայի կառավարուիը յանձ-
նեց ծեր մաուէշալին, որ անուանի էր եղած
օրմուզը պաշտպանելու համար:
Ան իրաւի որ՝ Ֆեոդերիքոս պրուշին թա-
գաւորը իր չուստ վազելուն վրայ ապաւի-
նելով, անցաւ օտեր գետը կլօկաւին քա-
ղին, (որ էր չորրորդ անցնելը). իրմէ ա-
ռաջ սաքսոնիա խրկեց հուլսէն զօրապե-

տը. Իսկ Հիւրիքոս իշխանը ու վոնսաք զօրապետը զարկին կայսերուհիէ քանակը, ո-րոնց վրայ երկու զօրապետը իրարու կրնա-խանձին ինչպես որ վերը ըսինք: Այս նա-խանձը որ պէտ անձանց սրտին դէմը կը-հանդուրժուին մընէ՝ որուն դէմը ինչման կեղծ գոնը չաճ: Այս երկու գլխաւորները իրարու ատանկ նախանձ ընելու առիթը՝ պրուշը մի-ջոց գտաւ, նորին ձեռք ձգեց առաւ լը-սիան, վիդդէմպերկը ու դօրկաս. Ֆեաերի-քոս թագաւորնալ 18 հազար զօրք իրեն ժողվելով տրէզտայի մօտիկցաւ սեպտ. 29 մէյտանն տեղի մօտիկ ձեծկըվեցաւ, բայց չկըրցաւ կայսերական զօրքը տրէզտայէն քովէն հալածել:

Տեսնալով Ֆեաերիքոս որ տասուն շատ զօրք ունի, վրան վազել չկամարձակեցաւ, Ֆինք զօրապետը 18 հազար մարդով խրկեց որ պօհէմիայի Համիայնները ամէհնալ գոյ-ցէ, որպէս զի պաշար (ղահրէ) չիգայ՝ ոչ տրէգ-տային, և ոչ աւստրիոյ կամ նեմցիի քա-նակին. անկէց տասնուն նեղը իյնայ, իր տե-ղէն սաքսոնիային ելլայ. քէյսդ գնդապետ-նալ պօհէմիայի վրայ խրկեց, որ հոն տասպա-տակութիւն (չարխա) ընելով շատ ավերշար-կեց: Պօհէմիայի դիւերը ավերշարկելուն միտքը ան էր որ, տասնուն պօհէմիան պաշտ-պանելու երթայ, աս մտածելով Ֆեաերի-քոս պօհէմիայի վրայ աս դիս ան դին զօրք խրկեց: Այս հնարքները աղէկ էն՝ թէ որ թշնամին չիմանայ. Ֆինքը ուզեց ամէհն կերպով գոյել իր միտքը, բայց մէկ ֆաղրիս

անուշով նեմիկ հարիւրապետ մը ամէն բանը խմանալով, գիշերանց գնաց տաւղը նէն պատմեց. Ամիհանալ ըզգուշ թէ ինչ պէս յանկարծ կրնար զարնել անիկայ։ Տաւղնը գիտնալով որ պրուշը շատ լսուես (չաշուտ) ունի, մահ սպառնալով ապսպրեց անոր՝ որ մարդու մը չիզուրցե։ ասոր ըսելով շուտ մը Ամիհայ ելաւ տաւղն. և թէպէտ շատ ցուրտ օր էր, լեռնէրու վրայի ձիւնալ աղէկ մը սառած (պուռ կտրած) չըլլալով դժար էր Թօփէր հանել, բայց վարպետ Ամիհով մը հանելով երկու ժամու մէջ պրուշնէրուն չորս դէն պաշարեց. երկու դիացէն ասոնք զարնելով հալածելով մէկ տեղ մը խօթեց, որ մէկ դիւնէն լեռ մը կար անելանելի, մէկալ դիւնէն էլպա գետը։

Նոյեմբ. 17 առաւօտնց լուսի նեմիկ զօրապետը՝ եկաւ ֆինք զօրապետին ըսաւ որ՝ կամ անձնատուր պիտոր ըլլաք, և կամ գետին մէջը պիտոր իյնաք ամէնքնիդ. տեսնալով ֆինք որ կըպակսեր իրեն կերա կուր ու Ճեպխանէ, մէկալ դիացնալ տեսնալով վտանգը, Նոյեմբ. 21, իրեն զօրքով գերի ընկաւ, որ էին 17 հազար հոգի, 8 հազարապետ (ուֆֆիցիալ), 66 Թօփ, 120 դրօշակ. շատ Ճեպխանէ, ըստրկին մնտուկը, ու ինչ առապայ որ կար, որոնք մա Ճառստան խրկեցին Ամերելու. իսկ աւա դրիացիք կամ նեմիկէները հազիւ 2 հազար հոգի կորնցուցին։ Վ՚ոխկայ մէկ մեծ պատերազմն աւելի յաղթութէ բերաւ նեմիցիներուն. տաւղնանալ շատ փառաւորվե

ցաւ, մանաւանդ որ ֆիննքը շատ ոսկի խըր-
կեց ըսին իրեն, որպէս զի Թող տայ որ
փախչի, բայց տակաւին ոսկին քամահրեց
չառաւ. երախտագէտ սիրտալ ունենալով
Ֆաալրիսը մենծցուց, գնդապետ (քօլօնել
ը) ըրաւ, կայսրուհիենալ աղաչանք խրկեց
որ՝ ալ աւելի մենծուներ հասցընէ անոիկայ:
Ը՛ս յաղթութենէ հետևեալ օրը վրէժ զօրա-
պետը՝ գերի ըրաւ պրուշին վուհնսը զօրա-
պետը 1500 մարդով:

Ըսուիք ֆեռերիքոս լսելով թէպէտ իրեն
շատ մենծ վնաս եղաւ, բայց նոր օդնութիւն
առնելով պատնաւիք իշխանին՝ մարդին վրայ
հաստատուն կենալով՝ ձմերանոցը չիմնաց,
հապա առաթ կըմիտուէր զարնելու նեմ-
ցիին բանակը, որ արդէն տակը նստեր
էր. իսկ տաուն նեմցին զօրապետը որով
հետև խիստ աղեկ տեղ նստեցուցեր էր բա-
նակը, ամենևին չկարծեցաւ իր տեղէն,
այլ կրպասեր որ ֆեռերիքոս իր վրայ վա-
զէ: Ը՛ս տարվան ձմեռը խիստ ցուրտ ընե-
լով, երկու բանակներալ ձիերը մարդիկներ
կըփտանային կըմեռնէին, բայց երկու բա-
նակալ պատերազմելու վրայ սիրտ ունե-
նալով, վրանները (չատրըները) Թողուցին,
հողե խրճիթներ (խօլխաներ) շինեցին,
վրանին յարդով (սամանով) գոցելով:
Ինչան քիչ մը հաշտութենէ վրայ խօրաթել,
բայց ֆեռերիքոս դադրնակցեալ Թագաւոր-
նէրուն ուզածնին պէս չէր ընդունէր, ա-
նոր համար Թագաւորներնալ չուզեցին հաշ-
տութենէ ընել անոր հետ, որ քիչ շահաւոր

կըլլար իրենց. որովհետև ասանկ չարաչար պատերազմը իրենց դիացին կէս միլիոն մարդ կորնցուցեր էր, ու անհասնում բանակ:

Ան միջոցին մշնալ Ֆեոդորիքոս չէր դադրեր տուրքը պահանջել, որչափ տեղվանք որ ունէր սաքսոնիային մէջ, անչափ որ առած տուրքը երկու միլիոն ռիալին անցաւ. 10 հազար գեղացի կարիճներալ բռնի (զոռաբի) քաշեց զինուոր ըրաւ, և ամանց չառածին պէս՝ միայն անցած տարվան 1758ին առած տուրքը սաքսոնիային՝ 6 միլիոն ռիալին անցաւ, Թէև տուր սովորական եկամուտը որ քառասատկէց. աղվոր անտառները որ կային՝ ջարդեց, անոնցմէ առած փայտը ծախեց. լիբսիա քաղքին վրայ 800 հազար ռիալի տուրքը ձգեց, Թէ ինչու դուք ուրախութիւն ներս առիք կայսերութիւն զօրքը. ասոր բանին համար քաղքին ամէնն դատարկներէը բանտը դնել տրվաւ. հնոտ անանկ ցուրտ առեն կրակ չտալով անոնց տաքնալու համար, և ոչ մահիճ (տէօշէկ) պառկելու համար, ինչման որ դոնէ անտուրքին կէսը չտրվին:

Ինչ աւերն կրնային ընել բարբարոս զօրքը ասանկ անմեղներուն վրայ, դէրմանիային ուրիշ դի մընալ իր հեծրիքոս եղբարը ասանկ կընէր. վասն զի երբոր Ֆեոդերիքոս 40 հազարով խրկեց հենրիքոս իշխանը կայսերութիւն չօրայ վրայ, (որոնց չօրագլուխ տիւբօնդին իշխանն էր, որ Ֆռանքօնիա կընստէր,) տիւբօնդին իշ-

խանը ինչվան նօռիմպերկ փախչելով քաշ-
վեցաւ. հետիրբոս հոն ուրիշ օգուտ մը չու-
նենալով, ամէն ֆռանքցիային շրջանակը
կամ գաւառը ծծել սկսաւ. ըստակ առաւ,
գործ առաւ, մէկ ասպատակի մը նման է-
կաւ։

Ֆրանսէրը առաջ կբյաղբեն հանձնվերոյ, եւ-
ր կբյաղբվին.

1759։

Այս ամառվանս մէջ ֆրանսզ պռօկլիս դուք-
սը վարպետ ըլլալով մեծ յաղթութի ըրաւ
ֆէրտինանտոս իշխանին վրայ, որ իրմէ շատ
գօրք ունէր. ամէն հասսիա առաւ, հանձն-
վերին մէջնալ մտաւ. լուիզ ժե ֆրանսզին
թագաւորը բարերարութեի ընելով ասանկ
առաջ երթալուն համար գինքը մտաբեշալ
ըրաւ, բայց շատալ նախանձող ունենալով
իրեն փարելին մէջը, շատ նեղութենիները
մէջ ընկաւ։ Պռօկլիօն գրերը փարեզ որ
իրեն օգնութի խրկեն որպէս զի առաջ եր-
թայ, երբոր իր ուզածին պէս գործը կրպատ
բաստելին որ խրկեն, մէյնալ Լէօմբատուր
խաթունը (որուն խօսքը ինչպէս որ գործ-
ելենք ամէնն բանի մէջ առաջ կերթար,)
գաղտուկ կերպով մը վիէնդատէս մէյմը
մտաբեշալ ըրաւ ամէն բանակին վրայ. աս
բանէն թէպէտ պռօկլիօն խիստ խոցվե-
ցաւ, բայց հնազանդելով անոր հրամանքին
տակը մտաւ։

Վ[illegible]ոնդատես կըպարծէր որ ես ծածուկ խոր հուրդներ ունիմ, բայց ան ծածուկ բաները նաև բերնէն դուրս հանելով անխոհեմաբար կըղուրցեր, որ թէպէտ պէտք է պրուշին ու իր դաշնակցին դէմ գնել, բայց ոչ բոլորովին յաղթել. վասն զի նեմչիի զօրանալը աղէկ չէ Ֆրանսային. չըլլայ թէ պրուշին խնալովը նեմչին զօրանայ, օր մը ետ առնել ուզէ այն գաւառները՝ որոնք առաջ տըվավ։

Ետ վարպետ պատերազմող ըլլալով Ֆէրտինանտոս, կէղծաւորութիւն մը սուտ մրտընէ քաշվիլ ցըցուց քօնդատեսի առջին, իր կեցած երկիրները Թողուց դուրս ելավ. քօնդատես տեսնալով ասոր քաշվիլը՝ ետևէն վազեց, իր կեցած տեղէն ելավ, որ աղէկ տեղ էր, եկաւ հասաւ մէկ գեղ տեղ մը՝ որ լէհերու (կէօլէրու) մէջ էր իբր 80 հազար մարդով։ Ֆրանսէսները քանի մը տեղ առին, քաստել, մունտոդէր, իսկ պուօկլիօն մինտէնը առաւ (1) գրեթէ առանց ծեծի. դաշնակիցներնալ իբր բարեկամի անունով մտան պուէմա ազատ քաղաքը, իրեն զինարանին մէջ որչափ Թօփ ու զինք կային 300 հազար ռիալի ածողքով, ամէննալ Թալեցին. անանկ եղավ որ՝ Ֆէրտինանտոս իշխանին չինցաց ալ տեղ ետ քաշվելու. ամէնն դիացէն նեղու-

(1) Ոմանք Մինհէնին առնվիլը կըդնեն 1758. Հոկտեմբ. 10։

թէ մէջը ընկաւ, հարկ եղաւ ձեռկըվե-
լու։ Այդ պատերազմին ելքը չիմիտցը-
վիը, շատ հեղ անանկ կըփոխվի որ չիկար-
ծըվիը. նոյն իսկ յուսահատուիը շատ ան-
գամ յաղթութէն բերել կուտայ՝ հինկերուն
ըսածին պէս։ Յաղթվածնէրուն մէկ հա-
տիկ դեղ փրկութէ ան առնեն է, երբոր
ալ չէն յուսար փրկութէ։

Օգոստ. 1 առտըվանց մինտէնին առջին
մէկ մենծ ձեծ մը սկսաւ. տասն անգամ
մը մէկմէկու հետ զարնըվեցան, բայց յաղ-
թութիը չորոշվեցաւ. ուր գին ըլլալը. երբը
10 հազար ինկիլիզի հետեւակ (եաեան)
զօրք ամէնենալ ընտրըված՝ մտան յարձրակե-
ցան Թօփէրով փրանսզին բանակին մէջ
տեղը. փրանսզը ձիաւոր զօրք խրկեց վրա-
նին, բայց պարապ եղավ. առտըվանց ին-
վան օհարսակ ձեծկըվելէն ետև՝ ամէնն
փրանսզ փախչիլ սկսան կոտրըվելէն, ի-
րենց հետ փախան նաև հնացած զօրքը՝ որ
դեռ չէին ձեծկըված։ Փրանսզները ձէհ
փիլտ տեղը կեցուցերէին պրիսաք դուբսը
3, 4 հազար զօրքով, որ իրենց համբարնէ-
րը պահէ, ու վէռռա ջուրին վրայի եղած
կամուրջը պաշտպանէ, որպէս զի երբոր ետ
քաշվելու ըլլան՝ կարենան փախչիլ. բայց
Թշնամին եկեր առերեր համբարնէրնալ ու
կամուրջնալ։ Այս բանս ամէնէն աւելի
վհատակար եղավ. փրանսզները առանց
ապրուստի հնացած ըլլալով՝ հարկադրեցան
հասսիայի մէջէն փախչիլ վէսաերին վրայէն
երթալով. ուր օր ասանկ չարունակ փախ-

չէլու հետ ըլլալով մէկ դին՝ մէկալ դին՝ ֆրանսզնէրը ամէն թօփէրին, վրանին (չատրճին,) ըստրկի մնտուկը, նաև տէֆ թէրխանէն թշնամւոյն ձեռքը թողուցին, որ էին հանձնուէրցիք Լինկիլիզի զօրացը հետ մէկ տեղ։

Այեմիկ գեղացիները որովհետև բնական մէկ նէրհակութի մը ունէին ֆրանսզնէրուն հետ, հիմա աւելի կատղած ըլլալով անոնց դէմ շատ տուրք առնելուն համար իրենց՝ մէ, ան փախչօղ ֆրանսզնէրուն մէջէն որ նոր կրնային՝ երկուք մէկ դին, իրեք մէկալ դին կըսպանէին։ Ֆրանսզին աս ձէն ձին մէջի կորսըված զօրքը 10 հազար էր ըսեն. իսկ ամէն կորսըված զօրքը առաջուցմէ սկսեալ 40 հազարի չափ եղան, որ է ըսել, իրենց բանակին կէսը. և ինչ երկիր որ կայ՝ մինտէնին ու քասթէլին մէջը, որ ֆրանսզնէրը առէրէին, նաև Հանաւ ըսված կոմունութիը, և ուրիշ շատ տեղեր, ամէնինալ վերոյիշեալ ֆէրտինանտոսի սըրունսվիքեան իշխանին ձեռքը թողուցին. անալ ասկէց ետքը 12 հազար զօրք խրկեց սաքսօնիա, որ պրունշին օգնուի Հանին։

Վօնդատէս խոստ տրամիլէն՝ վեց օր մը միայց անանկ առանց մէկ բան մը գրելու փարէզ, անոր տեղը պաօկլիօն Թաթար խրկեց ժէ լուիզ Թագաւորին. երբոր փարէզ Հասաւ աս բօթը՝ փարէզցիք ամէնը շիոթեցան. Թագաւորը ան առէնը որս (ավի) երթալու պատրաստութիւն կըտեսնար, երբոր լսեց՝ շուտ մը ամէն բանը

ձգեց, մնծձերը խորհուրդ կանչեց։ Ե ատ մտածելէն ետև՝ որոշեցին որ՝ նորէն խրկեն Լոդրկ մտաբերելը, որուն անխրատութի ըրելէն վար ձգելով իշխանութէ երբոր յաղթութէն կընկեր. ան ատենը խմացան ինչ գէշ ինասակար բան է, երբոր կառավարութէ մէջ կնիկ մարդ կըխառնըվի։ Պռօկլիոյին հրաման եկաւ շուտ մը բօսայով երթալ շահել զօրքը. երբոր յաջնաձ ձեձաձ զօրքը ասիկայ տեսան, նոր հոգի առին, ալ ետ չփախան. քաստել տեղը կեցան պատրաստ թշնամիին դէմ զարնըվելու, թէ որ վրանին յարձակելու ըլլար։

Լավծն վանական փեղ ֆոլե֊է ընէ, Ալլոյ կաոնէ. Տավե֊նը որէպան կըպալպպանէ.

1760։

Ա֊ տարվանս մէջ տեղ տեղ շարժ եղավ, արտառոց փոթորիկներ. սաստիկ կարկուտ, չարաչար ալեկոծութէն ու նաւակոծութէն, վեսուվ կրակ հանող լեռնալ նորէն բռնկեցաւ, հինգ բերդով կրակ փչելով, կրակէ գետեր վազընելով, որ շատ վախի մէջ ձգեց նաբօլի քաղաքը։ Ամեռնալ խիստ կծու ցուրտ ըրավ եւրոպային հիւսիսային դիները. Սոնտ նեղուցը՝ որ պալդիկ ծովուն պօղազն է՝ սառեցաւ։ Այդ սաստիկ ձմեռվան մէջնալ պատերազմող տէրութէն նեղը նորէն իրենց զօրք պատրաստելու հետ

եղան. 100 հազար մոսկովը, այնչափալ ֆրանսզը, այնչափալ տալերն մաուէշալը. իսկ լավտոն պօհմիայի մէջ մեծ հրամանատար եղալ 40 հազար զօրքով: Սկիզայ իր դիմացը ունենալով ֆուբվէդ զօրապետը (որ պրուշին ինացած զօրապետներուն մէջ աւելի վարպետն էր), ասոր հետ մարտադուլ (միւթարէքէ) ըրած ունէր: Պարտի 13ին կռօսսհէռլից տեղը ըլլալով որ վերի շէհլիային մէջն է, իր հազարապետներուն հետ խորհուրդ ըրալ որ՝ երթոր մարտադուլը մարտի կէսին լինայ, ինքը պրուշին վրայ վազէ որ կրնստեր նէվզդատ ու լէօպօշից. բայց որովհետև պրուշը շատ լրտես (կէօզՀիւ) ունէր նէմցիին մէջը, աս միտքս իմանալով շուտ մը ան տեղերէն ելալ. լավտոնալ ադիլօռ քաղքին վրայ գնաց առալ. 500 հոգի գերի ըրալ, 30 հազար ռիալի առալ, զինուորներուն բաժնեց սիրտ տալու համար: Յանիա ամէն չմտած կլաց ըսալ կոմունէները մէջ մտաւ. որ 17/12ն էտև պրուշին ձեռքն էր անցած, անկէց անցաւ մտաւ շէհլիա երկու թև բաժնելով իր զօրքը. ասով անանկ երևցաւ ֆուբվէդին՝ որ լավտոնը կուզէ պրէզլաւ կամ նախ քաղաքը զարնել, ասնոր համար ինքնալ էլալ գնաց ֆրէհիլուրկին մօտիկները:

Ան առենը լավտոն պարպլված գտնալով պրուշի զօրքին՝ լանշտուդ քաղաքը առալ, անկէց նորէն էտ դառնալով լավտոն անցաւ գնաց կլաց գլխաւոր քաղաքը պաշա-

րեց հեռվանց. Ֆուքվէդնալ իր ամէն զօրքը առնելով շուտ մը վրան գնաց որ՝ անկէց հեռացընէ լավոնը. տասը ապա ռաժ լեռներու վրայ հանեց իր զօրքը՝ որ բոլորովին սխմէ լավոնը, բայց ասանկ ընելով իր զօրքը շատ ցրուեց. լավոնին ա ւելի հեշտ (խօլայ) եղաւ յունիսի 23 առաւօտուանց Ֆուքվէթին վրայ վազեց, ամէն զօրքը գերեց, նաև Ֆուքվէթը որ երկու տեղէն խոցվեր էր, ընդ ամէնը 18 հազար հոգի առաւ. 2216 ձի. 46 Թօփ. 9 հաւան Թօփու. իսկ լավոնին զօրքէն 2500 հոգի մեռան, որը խոցվեցան, ու 31 հազարապետ։ Այսով աւելի անուանի եղաւ լավոնը, կայսրուհին իր ձեռքովը Թուղթ գրեց իրեն գովասանքի, ու Թօփէն պաշի ըրաւ վինքը. բայց քանի որ անունը կավելնար, այնչափ իր նեղքին Թշնամիները կըշատնային աւելն վէննայի մէջ քան Թէ պրուշիո մէջ։

Լավոնը աս քաջութիը գործելէն ետև՝ կլացին քովը գնաց, մօտիկանց պաշարեց, հինգ օր աշխատելէն ետև մտաւ բերդին մէջը, որ իր ամրութիը համար երկու ամիս կրնար յաքնեցընել իր Թշնամին. մէջի զօրապետը որ վարի քաղաքն էր, վազեց տեսաւ որ բերդը առնըված էր, անճնատուր ըլլալով գերի ընկաւ ամէն զօրքովը որ 3 հազարի չափ կելլային. լավոնին ձեռքը ընկաւ 203 Թօփ, որ պատին վրայ կային. 22 մեծ հաւան Թօփու, 70 պղտիկ. ու շատ պաշար կերակուրի ու ձիսխանէի, մա-

նաւանդ ալիւր խիստ շատ, որովհետեւ հին էր համբարը պրուչի զօրացը որ շէղիայի մէջն էին. լավագոյնը չէթողուց իր զօրացը քաղաքը թալլելու ինչպէս որ օրէն էր, այլ չափաւոր տուրք առնելով իրենց մէջը բաժնել տրվավ, իրեն բան մը չառնելով։

Պրուչին թագաւորը ֆեոերիքոս լավագնին ըրածնները լսելով մկ դիացին կրզարմանար իր քաջութեը վրայ, մկալ դիացին ալ յաւելով իրեն դպած կորուստներուն վրայ՝ առին առին խիստ անարգանք կուտար անոր բերնով ու գրով։ Ֆերերհիս վրայ որչափ վհհանձն մարդիկ ըլլան, առին առին չեն կրնար դիրենք զսպել։ Ֆնքը ֆեոերիքոսալ ոտք ելավ հատուցում ընելու նեմիենեքուն. յուլիսին առջի օրերը չամբ փայ ելավ ցրցընելով իբր թէ շէղիա կուզէ երթալ որ պաշտպանէ, բայց տաուները իմանալով ֆեոերիքոսին միտքը, շուտ մը 10 հազար զօրք տրեզտա քաղաքը խօթեց ոգնութի մաքիէդո զօրապետին՝ որ հին կրպահպանէր, առջի զօրապետը մեռած ըլլալով որ կը սպէր մառշալ։ Ֆվաքօ զօրապետնալ շատ զօրքով իրկեց տրեզտային նոր քաղաքը. վանն դի երկու բաժնըլած է քաղաքը ելպա գետով, մկ կամուրջով մը միայն կըմիանայ 15 կամարի վրայ։ Ֆկավ ֆեոերիքոս հին քաղաքը պաշարեց իբր աւելի տկար. առաջ մաքիէդոն իմաց ըրավ որ անձնատուր ըլլայ, անիկայ երբոր մերժեց, սկսաւ թօփով զարնել. երկու հեղ հին

քաղքին վրայ յարձակեցաւ, բայց ՀԷՂինդ-
րը աղէկ պաշտպանեցին, ան ատենը մտա-
ծէց կատարեալ պաշարել նոր քաղաքը.
տեսնալով որ չկրնցին, ուզեց երբեմն իր
վրէժը առնել, Տաճան Թօփու ձգելով շատ
տեղ երեց: Տաճան ամսոյն 21ին գիշե-
րանց անցաւ էլպա գետը, պրուշին Թօփէ-
րը գաղեց, ու շատ Թօփեն գերի ըրաւ.
երբոր իմացաւ Ֆետերիքոս, որչափ կրցաւ՝
իր ամէն բանը ժողվեց, ան ատենը Իրաւ
էլավ գնաց շէզիայեն վրայ:

Երբոր Ֆետերիքոսը Թողուց տրէզտա քա-
ղաքը, լավտօնը մտիկցաւ պրէզլավին,
սկսաւ 60 Թօփով ու 45 Տաճան Թօփիով
զարնել, մտկոշէներնալ կանչեց որ իրեն հետ
միանան, անանկ մէկ տեղ առնեն պրէզլաւ
քաղաքը, բայց անոնք խիստ կամաց կըշար-
ժէին. ամէն տարի մեծ զօրագլուխնին
կըփոխէին, անկէց մէկ բան մը չէին կրնար
որոշելու. պատճառ ասանկ ընելուն՝ ինչ-
պէս որ կըսեր, էր պետրոս մեծ դուքսը
մոսկովի Թագաւորութեան ժառանգը, որ
չէր ուզեր որ պրուշը զարնըվի: Տեսնալով
լավտօն որ մոսկոշները օգնութիւն չեկան,
օգոստոսի 3 պաշարումը Թողուց, գնաց
մոսկոշներուն մտիկնալու, որոնց առաջա-
պահ զօրքը սկսաւ առաջ քալել Ինչման
Հաննօֆելտ, որոնց զօրապետը ցերեմիչէֆն
էր. իսկ սօլդիքօֆ ծեր զօրապետը լեհին
մէջը նստելով, աս տարի քիչ ծեծ ըրաւ:
Լավտօն շատ արտօրցուց մոսկոշները որ
միանան, բայց անոնք դժվարութիւն կըգըտ-

նային կերակրու պակասէ համար, անոնցմէ միայն Վօլէպկէն զօրապետը եկաւ 10 հազար հոգիով, ան ատենը որ՝ պրուշին թագաւորը սաքսօնիան մէկ դի ձգելով, չորրորդ անգամ էր որ շէզլիա կուգար արտաորնօք իր թշնամիներէն խալսցընելու, իր եղբայրնալ մէկ տեղ, բայց երկուքնալ շէզլիա գաւառին մէկ քունձը (քէօշկն) սղմրված նստան, հոն եղող նեմչկներու և մոկոմներու դէմ դնելու։ Մէկ որ աս երկու տէրութիւնը միաբան ըլլային, պրուշին վրայ յարձակէին, պրուշը բոլորովին ջարդ ու բուրդ կըլլար, ինչպէս որ ինքը ֆետերիքոնալ կըզուրցէր. անոր համար անչափ յուսահատված էր՝ որ ինչպէս երկու տարի առաջ՝ սասնկալ հիմա պատրաստըվելերէն փառաւորապէս մեռնելու։

Լավօնին ընդհանրը որոշուն կըլսուէն, պրուշին յետոյէ կոպնին մոտենալ.

1760։

Լավօն մօտիկցած ըլլալով Լասչի ու պէշ զօրապետներուն, մէկ խորհուրդմը ինքիրմէ մնաճեց գրեց, ու տավուն զօրագլխին ձեռքը խրկեց, ասով Համիպայ կըցրցներ թէ ամէնը մէկէն մէկ ատենի մէջ ֆետերիքոսին վրայ յարձակին, որ գէշ տեղ մը կեցած էր լինինցին մօտիկ, անով ամէնն պատերազմը լինցընեն։ Լավօնը գիտէր որ աս երկու նեմչկ զօրապետները

լապչին ու պէտը՝ իր ծածուկ թշնամիները էին, բայց չէր կարծէր ասոնց վրայ անչափ ցաւուելի որ՝ իրենց նախանձը առաջ տանելու համար՝ ամբողջ նեմգէ ազգի մը խորտակվիլ չանձն առնեն, ու կայսրուհւոյն թշնամութի ընեն, որուն ըստրկովը կապրէին. անոր համար իր խորհուրդը անոնց բանալէն ետև՝ իր զօրքէն 4 հազար լաչինին օգնութիւն խրկեց, 4 հազարալ պէտ զօրապետին: Բայց նախանձու կիրքը անանկ մէկ չար գազան մըն է, որ ունեցողին երկու աչքնալ կկուրցընէ: Ասոնք երկուքը աղէկ առիթ (ֆռանսա) սեպելով առ բանս՝ որ լավտօնին վրէժխնդիր առնեն, որուն անունը խաւարել կուտար իրենց անունը, այլ չէին կրնար ներսի դինին պահել, ասիա ժամը ըսելով տես թէ ինչ անիրաւութի կրնեն:

(Գոտ. 15. գիշերը երբոր ֆեոերիքոս պրուչին թագաւորը առանց մէկ բան մը ապսպրելու իրեն զօրացը պառկեր քնացեր էր, լավտօնին զօրքերէն մէկ ձիաւոր մը վազելով եկավ մաթիկյաւ ֆեոերիքոսին վրանին (չատըրին) քով, ուզեց որ ներս մտնայ իրեն հետ խօսելէ: Ե ուլէմպուրկ զօրապետը պատասխան տըվավ որ՝ ֆեոերիքոս թագաւորը կըքնանայ, չըլլար արթնցընել, ասիկայ զինուորը պատասխանեց որ՝ պէտք է թագաւորին ձան տալ, թէ չէ՝ համար ունիք տալու, և այլն. որովհետև մէկ արտառոց ձանով մը կըխօսեր, ասիկայ գինով սեպելով պաղ պաղ ջուր լեցուցին

գլխուն վրայ, բայց շուկեմպուրգ լաւ սե-
պեց, գնաց Թագաւորին պատմեց։ Ե՛ռա-
մը ներս կանչել տրվավ Թագաւորը, ասի-
կայալ մկկիկ մկկիկ պատմեց Թէ առաւոն
կանուխ նեմչին մոսկովին հետ մկ տեղ
խօսք դրին, յանկարծ վրադ պիտոր վազեն,
տավարնը քովէն ու աչք դիացէն, լավտնը
ետևէն ու ձախ դիացէն, լասչին ու պէչ զօ-
րապետը կռնըկէն։ Թագաւորը կանչ ա-
ռավ, զարմանալով մը հարցուց։ Ո՞նչ պի-
տոր ըլլայ պատճառը որ՝ դուն նեմչկի ծա-
ռայութեա մէջ մարդ մը ըլլալով, հիմա աս
մտտնութեիս կրնես իմանի։ Նկատ պատաս-
խան տրվավ։ Այս մկկ խռլանտացի մընեմ,
երբը նեմչկին անցայ, օտանէլը զօրապե-
տին քովը եկայ, որ անալ խռլանտացի է.
քիչմընալ քանի մը նեղած եմ, կուզեմ
վրէժս առնել. հրամանտոյնիդ վրայալ մեծ
համարումմ մը ունենալով, չեմ ուզեր որ
ձեռս ըլլայ։

Ն՛ս առենը ֆեոեբիքոս Թագաւորը շուտ
մը ոտք ելավ, զօրքը կարգաւորեց, հոն մկ
քանի գեղացի մը Թողուց կրակկերը վա-
ռած, որ Թշնամին չիմանայ իր ձամփայ ել-
լալը։ Հասկընալով որ լավտոն ամմէնէն
մտիկ եր իրեն, ու քիչ զօրք ունէր, անոր
վրայ քալեց մուԹուն, իր հետևակ (եաեան)
զօրքը ձախ Թևը շարեց, իսկ ձիաւոր զօր-
քը՝ իր քովը։ Կսեղծ լավտոննալ բանկմը
տեղեակ ջլլալով իր զօրքը համարձակ մը
տիկցուց Նվագէն ըսված տեղը որ մտիկ
ե լինկիցի. երբոր լուսցաւ՝ նոր տեսիլք տե-

սաւ, զարմացաւ ինոյ, տեսաւ որ ամէն
բլուրներուն (թէփէներուն) վրայ պրուշ
դօրք լեցուէրեկէն. բայց քաջ մարդիկներուն
մէկ յատկութիւնսալ չէիպոթիէը է նեղաթիւ
մէջ. ատեն չկար որ ետ քաշուի, ինչ ընէ,
իր ամէն զօրքը եռանկիւնի ձեւով մը շա-
րեց, ծեծկըվելով փախուց բլոյն վրայէն
իր առջեւի եզած զօրքը. բայց աշխըրհիս
մէկ ձախորդութիւնը մէկալ ձախորդութիւնը
կըկանչէ, մշուշ (փուս) փաթթեց ան ատե-
նը չորս դին, չիտեսաւ որ իր առջին կեցեր-
էին պրուշին 30 հազարի չափ զօրքը, ե-
բոր արտորնօք կերթար՝ որ տավուներն հետ
միանայ, մշմշնալ տեսավ որ ամէն պրուշ
չին զօրքը իր դէմը կուգային, ան ատենը
հասկըցաւ որ՝ կամ պիտոր գերի իյնար,
կամ պիտոր ամէն զօրութիւ ծեծկըվեր,
դարձաւ իր զօրացը կանչեց. „Ախաւեկամ,
„նէր կըտեսնամ որ մինակ ինայինք, չու-
„նինք ուրիշ օգնական որ՝ բայց միայն մեր
„քաջասրտութիւնը, եւևէս եկէք մի վախ-
„նաք“:

Տեսնալով որ իր զօրքը հազիւ 20 հազարի
կրհասնէին, չէին կրնար պրուշի բազմու-
թիւնը դէմ դնել, աղեկ մը իր զօրքը շարե-
լով սկսաւ ետ ետ քաշվիլ. Ախմետօվից ըս-
ված բարձր տեղ մը թօփեր շարված ունէ-
նալով, որ պրուշին զօրքը քովընտի կըզար-
նէին, անանկ դիրք մը ձգեց, որ ֆեսերին-
քոս թողուց անոր եւևէ վազելը, անան-
կով հանգիստ ետ քաշվեցաւ, չարդըվելէն
խալըսեցաւ: Ֆեսերինքոս որ իր թշնամիէն

րուն քաջուԹիը միշտ կըդովիը իր զօրա-
պետներուն առջին, զարմանալով ասոնց քա-
նիս վրայ ըսավ իրենց։ „Պէտք է երԹալ
„ լավտոնին սորվիլ ետ քաշվիլուն կերպը,
„ որ հեռընալուիւնալ կըվախցնի իր Թշնա-
„ մին. ան օրը որ դերեվինք Թէ մեզի գերի
„ պիտոր ընենք, անիկայ մեր ամմէն ջանքը
„ պարապ հանել տըվավ“։ Լավտոնը 6
հազար հոգի կորսնցուց, 68 Թօփ. իսկ պրու-
սը 2 հազար հոգի կորսնցուց։

Լավտոնը խալըսելէն ետև գանկտեցաւ զօ-
րապետներուն ըսելով որ՝ Կ ժամ սաստիկ
պատերազմեցայ պրուսներուն հետ, ձեզի
մարդ խրկեցի, կըսպասէի որ կամ տավա-
նը կամ ուրիշ զօրապետ մը ինձի օգնու-
Թիւն հասնէր, բայց ոչինչ եկաք։ Լ՚ոնք պատաս-
խանեցին որ՝ հովը դէմ ըլլալով չկրնեցինք
Թօփերուն ձանը։ Լայց քանի մը օրվան
մէջ ձայնը դուրս ելավ, ամմէն զօրք կը-
պատմէին ինչպէս յաստուկ դիտմամբ ու-
զեցին լավտոնը մինակ Թողուլ որ՝ պրուսին
գերի կ՚ենայ։ Լ՚ս նենգուԹիւնը իմանալով
լավտոն, սիրտը կոտրեցաւ, հրաժարական
ԹուղԹ գրեց վիննա, բայց կայսրուհին մա-
րիամ Թերեզիոան չկրնցաւ, այլ մանա-
ւանդ ինքիր ձեռքովը գովասանքի ԹուղԹ
գրեց լավտոնին օգոստ. 28. գովելով իրեն
ու իր զօրաց կարգաւորուԹիը. ամմէն բանը
դիտեմ ըսելով, բայց հիմակվան պարա-
գայիս մէջ ինձի չդիտնալ կ՚ենայ։

Մոսկովը ու նեմցեն պէռլին գաղաթը կըմտնան, պոլշ հառնեն.

1760։

Ֆէլդմարշալ Լասին հրամայեց որ Դրեզդէնը պաշարեն։ Ինքն ալ Սաքսոնիայի մէջ մնաց զօրքերուն հետ, որ Ֆրէտերիքոսը Բոլորովին ջարդուելէն, բայց իր բանը խիստ դէշ գնաց. վասն զի պէտք էր որ իմիր ինքը պատրաստ կենայ տալուսնին դէմ դնելու համար որ կրնար վրան վազել. միևնոյն ատեն Դրեզդէնալ չէր կըրնար իր երկիրները պաշտպանելու Թշնամին ձեռքէն։ Ինչ բօնդին զօրքը հուլսէն զօրապետին վրայ վազեց, որ Ֆէտերիքոս սաքսոնիայի մէջ Թողուցերէր, զարկաւ հալածեց անիկայ, վիդդէմպերկ իշխանհնալ օգնութեան առնելով զօռկաւ քաղաքը նեղը ձգեց, որ սեպտ. 27 անձնատուր եղաւ, մէջի զօրքնալ 2500 հոգի գերի եղան. ասանկալ վիդդէմպերկ քաղաքը ու լիբսիա առնըվէյան. հուլսէն զօրապետը մսկաւմպուրկին դէն քաշվեցաւ, պէռլին երթալու ձամրան բաց Թողց կայսերական նց առջին։

Ֆէլտը բօհէմիայի մէջ մնած շարունակ տուրք կառնէր։ Լօդլէպէն մսկովին զօրապետնալ պէռլին եկաւ մնաւ, տուրք կրպահանջէր, որուն յորդորօղ եղավ մեծ դալամպերդ մնաւքէզը՝ Ֆրանսզին պաշտօնակալը՝ որ մսկովին զօրացը հետ կերթար։ Պէռլինին մէջէն փախէր գացերէին Թէ

Թագաւորական մարդիկ, և Թէ ազնուա-
կանք ու հարուստ վաճառականք, մինչև և-
ղող զօրքնալ որ քիչվոր կէին՝ դուռը չկո-
ղին մոսկովիտերուն, վասն զի կըսպասէին
քանի մը օրէն եաև օգնուի գալու իրենց։
Այս իրաւ քանի մը օրէն եկաւ իրենց օգ-
նութիւն հինրիքոս վիդդէմպէրկին իչխանը 5
հազար զօրքով, բայց երբոր լսեցի զօրա-
պետնալ մոսկովիտերուն օգնութիւն եկալ 14
հազար նեմցի զօրքով, ան ատենը ամէնն
պրուշին զօրքը գիշերանց ելան փախան ըս-
բանտաւ։

Այլ ինչպէս ուրիշ դաշնակցեալ տէրու-
թիւը մէջ՝ նոյնպէս իրենց զօրացը մէջ ան-
պակաս էր տարաձայնութիւն. մոսկովիտերը
չէին ուզէր որ՝ նեմցիին զօրքը պէտլին քա-
զաքը մտնան, որպէս զի իրենք միայն առ-
նեն ան տուրքը՝ որ պէտլինցոց վրայ ձրգեր-
էին մէկ միլիոն ու 600 հազար ռիալի,
նեմցիներնալ անկէց բաժին չուներնան։
Այսչին նեմցիին զօրապետը մտիկ չընելով
մոսկովիտերուն, բռնադատեցուց դրանը մէ-
կին պէտլին մտաւ, իր բաժինալ ուզեց,
երկու աղգին զօրացնալ արգելեց որ չէ-
թալլեն քաղաքը. աս բանիս վրայ պէտլին
ցիք ընորհակալ ըլլալով, իրեն յատուկ
պարգև տըվին 10 հազար ռիալի. բայց
լսչին չառաւ ըսելով. „ Քաղաքը չեթալ
„ լելու համար՝ ընորհակալութիւը կայսրուհ
„ ւոյն պարտական էք ընելու, որ ասպարէզը
„ էը. իսկ ինծի համար հերիք է ան փառքը՝
„ որ ունիմ հրամայելով ֆետերիքոս թա-

„ գաւորին արքայանիստ քաղքին մէջը, և
„ ազատելով նեմցիի զօրքը գերութէ որ
„ հոս կը գտնըվէին “։

Այլ բոլորովին անիշխան Թողուլ պէտ չէղաւ, վասն զի խալմուխները երկու գաղաս (սերայ) Թալէցին, ու ինչ արձանք ներ կային՝ որ բօլիկնաք անուն քառատնակ չէն ծախու առնըված էին, ամէնն ալ կոտրտելով ջարդ ու բուրդ ըրին, պարուսՀի մէնալ մահակն բռնընկցուցին, անով քովի հիւանդանոցնալ փլուցին։ Ասին որ՝ աս Հիւանդները սաքսոնիայի հազարապետանէրը ընել տըվին, որովհետև պրուհնեցնալ ասանկ ըրեր էին սաքսոնիայի կայսրընտրին գէղին գարպանները։ Նեմցիները մոսկովներ իրենք օր պէտչինի մէջ, 20 օրալ պրանտէմպուրկ գաւառին մէջ կենալէն ետև՝ հոկտեմ. 12 ելան գացին Ձմերելու. վասն զի լսեցին որ՝ պրուշին Թագաւորը պէտչինի վրայ կուգար ազատելու։

Նեմցէն ու պրուշը արեգակին նման կը ծագեն կըվին.

1760։

Հոկտեմբ. ետքերը երկու դիայի զօրքնալ՝ տավուշին զօրքը ու ֆեատերիքոսինը շատ Համիայ ընելէն ետև՝ անձրևներու մէջ ջէն եկան սաքսոնիա նստան, իրենց առաջ երկիրներու մէջ, իսկ լավտոն շէղիա նըստաւ։ Պրուշին Թագաւորը ֆեատերիքոս ո-

բոլեց որ՝ սաքսոնիան նորէն առնէ, եւսւ իր ամէն զօրքով դօրաւէն դէն դնաց. Ճամիան մանտրը մուտրը ծեծկրվիլնէր ընելով միշտ տաւնէն քովէն երթալով տիւ գիշերն դուքսը (պէյը) եւս քաշվեցաւ. իսկ ֆեռերիքոս լրջսիան առաւ, նոյեմբ. 2 կանչեց իր զօրապետները ըսաւ որ, ա՛լ յոդներեմ ասանկ երկան ծեծկրվիլլէն, կըմտածեմ որ վաղը ամէն բանակովս զարնըվելով վերջացնեմ աս տանջանքը։ Յաջորդ նոյեմ. 3 շատ մեծ կռիւ եղաւ գէս օրէն ինչվան իրիկուն տաւոնէն հետ, որ էլպա գետը անցերէը. ֆեռերիքոս իր ամէնն վարպետութիւր բանեցուց, բայց մէկ բան մը չկրնացաւ, ինքը կուրծքին վրայ խոցվեցաւ թէպէտ թէթև, եւս նեմ ցնդերուն մեծ վնաս ան եղաւ որ՝ տաւոնէն ոտքը ծանր խոցվեցաւ ան աւեսը՝ երբոր խիստ նեղը խօթերէր զարուշը։ Նրկուքին զինուորներնալ յոդնած ըլլալով Ճէպհանէն պահած՝ կըմտածկին ծեծը դադրեցընելու, մէյնալ նայիս որ՝ մարդ եկավ պատմեց ֆեռերիքոսին թէ՝ Ուիդէն անունով իր զօրապետը՝ շիլտա ու սիբլից լեռները ձեռք ձգելով, կըպատրաստվըվը նեմցկէն քանակը բոլորովին Ճղակըտոր ընելու։

Ֆեռերիքոս թէպէտ յոդնած ծերացած էր, բայց իր արիւնը պատերազմասէր արիւն ըլլալով, լսածին պէս եռալ սկսաւ, շուտ մը հոն վազեց, անիկայ զօրացընելով նորէն ծեծկրվիլ սկսաւ. տաւոնը խոցված ըլլա-

լով իր վրանին մէջը նստէրէր բժշկելու, իր տեղը ( )ոճնէլը զօրապետը կը հրամմէր, տեսնալով որ անհնարին էր ան տեղէն ալ բուշնէրը դուրս հանելու, ելաւ գետը անցաւ իր զօրքով, ու արէզտա քաղքին քովը եկաւ որ նեմչէին ձեռքն էր։

Ի ձեծիս մէջ պրուշը Վօրկաւ առաւ. 13 հազար հոգի կորսընցուց, որունցմէ 5 հազարը գերի ընկան. 40 գրօշակ (պայրախ). 8 Թօփ. նեմչին կորսնցուց 15 հազար հոգի. 28 Թօփ. վասն զի էի չկար որ տանէին։ Ֆիեէրիքոս շուտ մը գնաց տէզտան առնելու, ուր Թէ որ տասը ժամ առաջ գար՝ կարէլի է որ կարենար առնել, բայց իր մտիկնալուն առէնը՝ տավուն զօրապետը որ վինքը պատգարակով (Թէֆկէրէկով) աս գիս ան գին տանիլ կուտար, աղէկ մը զօրացնելով ասպահովցուցեր էր ան քաղաքը՝ որ էր երրորդ անգամ զօրացընելը։

Ի ձեծը վերջինը եղաւ որուն Ֆիեէրիքոս անձամբ հրամայող ըլլայ, ասկէց ետքը մէկ պատերազմի մը մէջ անձամբ չմտաւ ինչպէս իր մահը. վասն զի ինչպէս ինքնալ կըգրէ իր մէկ բարեկամի մը՝ զղուած էր իր քաշած նեղութիւններէն՝ որ շան պէս կըբաշեմ կըսէր, և մէկ օգուտ մը չեմ տեսնար։

Ի առէննէրասալ պրուշին վէհնէր զօրապետը Հասաւ ազատեց քօլոկերկա բերդը, որ պաղտիկ ծովուն վրայ ըլլալով մոկուիսը պաշարեր էին. առանկալ պրուշը փախուց

չվետին զօրքը ինչման ըսդրալուն տա, պր-
րուշին բանակնալ (օտտուն) լիքսիայի դաշ-
տին մէջը նստաւ ձմեռը։

Ֆրանսէզը հանձնվերցներըը կըլորբե, չվեռը տանի
մը պեղ կառնէ պրուշին.

1760։

Ի գարնան մասէշալը գալէն ետև՝ որ միա-
ցաւ պրօկլիօին հետ՝ ֆրանսզներուն զօր-
քը ամէն հասսիա առին. աս պրօկլիօ զօ-
բապետը յունիսի մէջ յանկարծ ձեծկը-
վիլ սկսաւ. իսկ ֆերտինանտոս պրուսնավի-
քին իշխանը ետ քաշվեցաւ ձեծկըվելէն,
պրօկլիօն վազեց յուլիսի 10 մինտէնը ու
քաստելը առաւ. քօրսախ տեղը մէկ տեղ
ձեծկըվելով ֆերտինանտոսին զօրքը կոտ-
րեց. 3 հազար հոգի չափ ծրը մեռան, ծրը
կտորըվեցան. 1100 հոգի գերի ընկան. 18
թօփ կորսնցուցին։ Հոկտ. 16. ուրիշ
ֆրանսզ զօրապետ մը քասդրի մասքիզ
բսված՝ զարկաւ վերոյիշեալ պրուսնավիք իշ-
խանը ֆերտինանտոս, առաւ քլեվես ու
ռհինպերգ. ֆերտինանտոս փախաւ քասսե-
լին ու տիմիդ գետին դին հանձնվերին մէջ
ջին գնաց հանգելու համար ֆրանսզները,
վարի ռհնոյ գնաց, ու յանկարծ վհսել քաղ-
քին վրայ վազեց։ Ֆրանսզները 10 հազար
զօրքով գիշեր ցորեկ բալելով եկան հոկ-
տեմ. 15 մկմկու հետ զարնըվեցան. 3

հազար հոգի երկու դիայկէն ընկան. ասկէ եղաւ վերջի երևելի զարնըվիլը։

Ե վիտը ասոնց տարի քիչ մը աւելի ծեծկըվելեցան. անքլամ քաղքին քովը զարկաւ պրուշը, մնաւ քաղքին մէջը, գերի ըրաւ պրուշին զօրագլուխը մանդվիֆել. ասկէց ետքը առաւ տէմիկն, բռնզլօվ, որ ռօսդօքին դբսութէ մէջն է։

Լավածը էր զբրէը էքդացընէ մսխովի զբրացը հեղընկէյոնէց էեբդը պրուշէն կառնէ. պրուշը հալառուրէ ընել կուզէ.

1761։

Պրուշը ճմրուվանը մէջ ինչ ըստակ ու մարդ ունացերէը սաքսօնիայի երկիրը՝ ամէնէնաւ քաշէց առաւ ծեծի պատրաստըվելու համար, իսկ ան գեղերը որ ալ բան մը չունէին տալու, կըրակը տըվաւ երեց. սաքսօնիան ասանկ հատցընելէն ետև՝ միքլէն պուրկ վազեց, հոն սկսաւ մարդ ու ըստակ ժողվել. անանկ բռնաւորութիւն ըրաւ իրենց ըստակը ու ըրազակը տալու համար որ՝ հազարաւոր մարդ ժամերուն մէջը ժողվել խօթել կուտար, հոն անանկ անօթի ծարաւ շատ օր կըթողուր, դուրսէն մէկի մը թող չէր իտար բան տանելու. ասանկով ժամերը մէյ մէկ բանտ դարձուց, մէջինները շունչ չկրնալով առնել՝ հոն կըխղդըվէին. թող տուր ուրիշ ըրած անգթութիւնին որ պրուշները կընէին։ Ֆետե-

բիքոս երբոր ծեծի առնելը եկավ, իր եղբայրը Հենրիքոս սաքսոնիայի մէջ Թողուց, որ կայսերական զօրացը ու տուվուն մնաւէյալին դէմ դնէ. իսկ ինքը Փետերիքոս իր զօրքով շէզիա գնաց, որ լավտօնին չիթողու մոսկովին հետ միանալ։

Լավտօն զօրապետը ձմեռվանը մէջ ամմին շէզիայէն տուրք առնելու հետ էր, կլաց կոմսութիւնալ ապրուստ առնելու հետ էր իր զօրացը համար. վէննայէն անանկ ապրսպրված էր իրեն՝ որ գլխաւոր բերդերը պաշարէ առնէ, օգնական ունենալով մոսկովիները, որ իր եղեւէն պիտոր գային. անոնց զօրագլուխ էր պուդդուրլին կոմսը՝ ասիկայ եղավ վեցերորդ զօրագլուխը որ մոսկովիները փոխեցին։ Երբոր ամէվան դուռը բացվեցաւ՝ լավտօն գնաց մոսկովիները հետ միանալու. Փետերիքոսնալ ամմինէն աւելի լավտօնին վախնալով վազելով եկավ շվէյտնից շէզիային զօրաւոր բերդին տակը նստաւ որ պաշտպանէ, ինչպէս որ իրաւ լավտօնին միտքնալ ան բերդը առնել էր։ Երկուքնալ շատ ընկան իրարու եղեւէ. վարպետ շարժմունքներով պատերազմական խորամանկութենով հնարքով պատրանք ընելով մէկզմէկ կընայէին որ կապէն, իրարու յաղթէն. լավտօնը կընայէր որ՝ անկէց հեռըցնէ Փետերիքոսը, երթայ միանայ մոսկովիներուն հետ՝ ինչպէս որ իրեն ապսպրված էր. Փետերիքոսը կընայէր որ՝ քանցեռաօֆ ըսված տեղը համբարնէր կայնի՝ իրեն առնէ.

վան դի անունք առաջին պէս՝ ան առեներ մոկոմնէրը անօթի մնալով իրենք իրենցմէ կը հեռըն յային, լավտոնին մոքի դրաճնալ պարապ կելլար։

Լավտոնը Ֆեռերիքոսին միտքը իմանալով օգոստոսի 20. արտորնօք վաղելով եկաւ մոկովին հետ միացաւ, անառկով 80 հազարէն աւելի զօրք եղան. բայց մոկովնէրը մովընին դրերեկին պրուշը չատ չխախմէր։ Ասպտ. 1. երկու զօրագլուխը մէկ տեղ գաղտուկ խորհուրդ մը ըրին որ՝ ուր տեղ որ գտնան պրուշը՝ զարնեն, իրեք գիսացին վրան վազելով, թէ ինչպէս պիտոր ընեն նէ՝ գիր անցուցին ու իրենց երևելի հազարապետներու խրկեցին, որ ան օրինակին պէս շարժին։ Այայ հետևեալ գիշերը պուդդուրլին մոկովին զօրապետը իր միտքը փոխեց, իրեն տակի եղողներուն ուրիշ հրաման մը խրկեց. ինքը մոկովը առջինը պիտոր ըլլար ձեռը սկսելու, ձեռ սկսելուն տեղը՝ քանի մը հավան Թօփու ձգեց պրուշին քանակին (օտտուին) վրայ. լավտոն շատ բարկացաւ ասանկ փոխվելուն վրայ. մարդ խրկեց վերնայ ու կայսեր դեսպանին (ելչին) որ բեգրօսլուրկ կընսաեր, անկէց պատրաստ մը չբերելով, սրդոզելով մը օտեր գետը նորէն անցաւ գնաց. միայն ցերնիչէֆ կոմսը չուզեց անոր հետևիլ. նեմցիին հետ միացաւ իր 16 հազար զօրքով։

Լակ Ֆեռերիքոս պրուշին Թագաւորը իր

զօրքը սիրեց պրանտէմպուրգ գաւառին մէջը. վասն զի ուրիշ երկու գունդ մոսկո-վի զօրաց կուգային դէպ ի պէռլին. ան ա-տենը լավտօն միջոց գտաւ շվէյտնից բեր-դին վրայ վազելու: Հազարներով սան-դուխք (նէրտիվէն) շինել տրվավ, սեպտ. 30 առտվանց արտորնօք քալցրնելով իր զօրքը շվէյտնիցին պատին մօտիկ եկավ, հոն հանգիստ առավ. յորս դին մարդ սըփ-ռեց հեռվանց բոլորտիքը կէնալու, որ մարդ չիթողուն ո՛չ նէրսէն դուրս գալու, և ո՛չ դրսէն նէրս մտնալու, որպէս զի ո՛չ նէրսիննէրը խմանան, և ո՛չ փէտերիքոս: Ա՛մէն զօրքը նեմցիկինը ու մոսկովինը յորս բաժնեց՝ որովհետև յորս բերդ էին որոնց հետ պիտոր ծեծկրվէր. կէս գիշերը ժամ մը անցածին պէս սանդուխքները դրին սկը-սան վեր ելլալ. նէրսէն թօփերը սկսան վրանին պարպել թափել, բայց ասոնք բա-նի տեղ չիսեպելով՝ բաղմութէ անհնարին արագութէ ամէն դիացէն վեր ելան, թու-րէրը ձեռվընին բռնած բռնադատեցին պահապան զօրքերը անձնատուր ըլլալու, անջափ չուստ շարժեցան որ՝ զսպդրօվ մէջի զօրապետը ատեն չունեցաւ դաշնադրուե-մը ընելու: Ա՛նալէն ետև երկու զօրապետ-ները թող չիտրվին որ՝ վրնուորները քաղա-քը թալնէն, այլ 200 հազար փիօռնին առին քաղքէն ու իր գաւառէն, ամէն առածնին բաժնեցին վրնուորներուն. 200 թօփ գտան ու շատ հարստութիւն ամէն կանի. գէրի ընկած վրնուորները 5 հազարը անցան:

Ի առումը աշխարհ զարմացուց. կայսրուհին մարիամ Թերեզիանան՝ խոշոր քարեղով զարդարված պատկեր խրկեց լավոնին, ու մեկ երկիր մը պարգևեց պօհեմիայի Հասալա շրջանակին մեջը՝ որ 40 հազար ֆիօրին կաժէր։ Ասկովի կայսրուհինալ ոսկի Թուր մը խրկեց քարերով զարդարված. վեց ալ տանիմառքայի ձի. խոստացաւ ալ որ՝ Թէ որ իր ծառայուԹը մեջ անցնի, իրեն ֆելտ մառէշալուԹէ պատիւը տայ, բայց լավոնը հրաժարեցաւ։

Տավունը աս տարի ուրիշ բան չըրավ որ՝ հենրիքոս իշխանին դիմացը կեցաւ, որպէս զի պօհեմիա չերԹայ չհնեղէ. երբոր շվէյցնից բերդին առնըվիլը իմացվեցաւ իր բանակին մեջը, լավոնին նախանձողներն մեկ երևելի մը չկրնալով իր նախանձը դոցել, ամէնուն առջևին բսաւ։ Լսանք կերպ բերդ առնելը՝ խրվաԹի կերպ բաներ են. (իբր Թէ համալՀա, խաչպա Թարզ)։ Հոն լովէնոգէլ իշխաննալ չկրնամնալով պատասխանեց անոր։ Ես տար որ՝ ամէնուն մեկ բանակի մեջ իրեք հոգի գտնըվեր ասանկ խրվաԹներէն։ Պրուշին Թագաւորը լսելով շատ զարմացաւ աս կերպ առնըվելուն վրայ ու բսաւ. Աւ որ լավոնը շվէյցնից առնելէն ետև անմիջապէս պրեզլավին վրայ վազեր, ան մայր քաղաքը կառներ մեջն եղած անչափ պաշարներովը (զոհրնեբովը), անով կրնայըներ ամէնէն պատերազմը։ Այս իրաւ որ ասանկ էր լավոնին միտքը, բայց լավոնը որչափ որ յորդորեց

ցեռնիջկիը մոսկովին զօրապետը՝ թէ մեկ տեղ միանալով երթանք, վերջին կոտորածը տանք պրուշին, ցեռնիջկիը առնուին չիշարժեցաւ. երբեմն պատճառ բերելով իր զինուորներուն հիվընտութիւնը ու յոգնութիւնը, երբեմնալ ըսելով թէ պէտք էր առ քանիս վայ բեղրօպուրկ դրկել, անկէց հրամանի սպասել, անանկով պարապ կեցան։

Այսոնց առանկ պարապ կենալը պրուշին խիստ շահաւոր եղալ, բայց նեմչկին ինչ սակաւ. վասն զի պրուշին բանը ամէն դիացկէն գէշ կացութեան մէջ էր. վերոյիշեալ Ձախորդութէնն զատ՝ ռօմանցով մոսկովին զօրապետնալ քօլակերկ բերդը չորս ամիս պաշարելէն ետև նոյեմբ. 15. առերկը պրուշին, որ պալդիկ ծովուն բալթիքն է. անով մոսկովները չվէտներուն հետ միանալով, ամէն քօմէռանիայի դքսութիւնը իրենց առնելով, հին նստաերկին ձերբելու. թէ որ ասոնք պարապ չիկենային՝ եաքն գէշը պիտոր ըլլար պրուշին։ Այսքը ֆէտերիքոս առաջին կրպատմի իրեն նեղութիւնը. „ Այ „ մինչև ին արգելք մը չիկար մոսկովներուն, „ չվէտներուն գարնան առեն քաւդրինը „ պաշարելու, պէտքին մայր քաղաքնալ „ առնելու ամէն պրանտէպուրկ գաւա„ ռովը. վասն զի չէկվիային մէջը 22 հա„ զար պրուշ միայն մնացերկին. հենրիքոս „ իշխանը անչափ զօրքալ չունէր, քօմէռա„ նիայի մէջ մեկ քանի պրուշ միայն մնա„ ցերկին. գաւառներուն մեծ մասը կամ

„ կորսըված էին և կամ ավըըշտըված . էկ-
„ տէի՝ որ գաւառէն գինուոր ժողվեմ , ուր
„ տեղայ ձի գտնամ, պաշար ու ձեպխանէ
„ գտնամ. վերջապես չկայտէի ինչպես շա-
„ րունակեմ պատերազմը “ :

Յանկալ մկալ տերուէթիւնները յոքնած էին ասչափ երկար ծեծկըվելէն , էին ուըզնար ըստակ գտնալ՝ վասն զի ժողովուրդը ալ չէր կրնար տուրք տալու , արուեստնէրը խափանված ըլլալով, վաճառականութէիը գոցված , երկիրները պարապ կեցած, բանող չիգտնըվելուն համար : Յանկարծ ըլին դինալ ծեծկըվեցան երկու փըրանալ զօրապետները սուպիս ու պուօկլիօն , զանազան քաղքըներ առին , բայց մկ երևէլի օգուտ մը չըլլալով ձանձրացած էին : Պրուշը իր ասանկ գէշ կացութէիը տեսնալով առջինը եղալ հաշտութէիը ուզելու , տանիմառքան մէջ ձգեց , անցած տարվան խօսք տըվածը նորոգեց , թէ հաշտութէան նախապատրաստութէե համար պրուշը նեմ ցէկին տալ չէզիայէն մեծ մասը՝ կլաց կոմ սուէթե հետ մկ տեղ . երկու կայսրուհիք նեմցէկին ու մսկովիէն չընդունեցան , ըստ որում պրուշը չէր յանձ առնէր սաքսոնիայէն տըված վնասը հատուցանելու : Նեմցէկին վերջըը քաշելէ՝ կուզեր որ պրուշէն ըսածը ընդունէն , պատերազմը վերջացընեն , բայց կայսրուհին մարիամ թերեզիէն աւելի արդարութէիը նայելով քան թէ կենցաղագիտութէիը (բօլիդիքան) , աւելի կընայեր սաքսոնիայէն շահը՝ որ անչափ

բան քաշեց նեմիչին պատերազմին պատճա-
ռովը՝ քան թէ իրեն յատուկ շահը։

Պրուշէն գաղնադրուեցաւ հաշտիլ եղբօրմէ
հռոմի ընդհանուր խաղաղութեան համար. երբորդ պերճութիւն
նախորդ նորութիւնը, ու իրեն անկարգութիւնները։

1762։

Պրուշին Թագաւորը ֆիւտերիքոս տեսնա-
լով որ հաշտութիւնալ չեղաւ, պատրաս-
տուեցաւ յուսահատաբար պատերազմիլ,
Թողլով զինքը բաղդին ձեռքը ինչպէս որ
բերէ։ Այտածեց յոնվարի մէջ մեկ բարե-
կամական դաշնադրութիւն մը ըրաւ օս-
մանցիին հետ [1], յուսալով որ՝ իրեն դին ըլ-
լալով պատերազմ ելլայ մաշտաւի սահման-
ներուն դիացին, անով նեմիչին զօրքը ան
դին քաշել տայ. բայց օսմանցին աւելի
բարեկամ ըլլալով ֆրանսացին՝ որուն խօս-
քովը կըշարժէր, աս դաշնադրութիւը միայն
ստորագրելով լռեցուց առանց մէկ բանի մը
մէջ խառնուելու, որ օսմանցիին խիստ հե-
ռու բան էր։

Այբրոր աստղ ուզածին պէս չկայծողեցաւ,
բոլորովին յուսահատեցաւ ֆիւտերիքոս.
կըտեսնար յայտնի որ՝ երկան չդիմանայ

---

(1) Այն առենվան օսմանեան Թագաւորը էր երրորդ սուլթան մուսդաֆան, ինչպէս որ եսքը ունինք պատմելու։

պիտոր այնչափ թշնամիներու դէմ. նոյն յաղթութիւնները որ ինքը կրնար, անոնք պիտոր զինքը կործանէին. վասն զի իր երկիրը ու ազգակիցները ամէնէն քեզըր թրլած հատած էին. չէին կրնար ասկէց ետքը տալ՝ ինչ որ հարկաւոր էին ասանկ սաստիկ ու երկար ծեծի համար. քովի երկիրներուն կողոպուտները աւարնէրը չէին օգտեր. իր թշնամիները օր մը զինքը բռնի (զօռաբի) հաշտութեան պիտոր բերէին յոգնեցընելով։ Այդ աղէկ կըսէ առակը, Լամանակ, Լամանակ, Լամակ. աս էրէ՞ Լ՛ուբանան ամէնն էղած։ Լ՛ուբանան որ՝ ոչ խելքը, ոչ Հարպիկութիւնը կրնայ լինցնել, կրնա՛ւինցրնէ ժամանակը. աշխարքիս ամէնէն բան մէջ մանաւանդ պատերազմի մէջ շատ հեղ բաղդն է որ կրկառավարէ. աս բաղդը բերելը՝ ժամանակն է որ իր փոփոխութիւը բերել կուտայ։

Երբոր ասանկ անձար ինայերը ֆէտերիքոս, ամէնն պարագայներ դիտես թէ խօսք դրած իրեն դէմ կրներհակէին, մէյմեալ նայիս որ՝ տարօրոյս սկիզբը չկարծած մէկ դիպուած մը չէ թէ պրուշին բանը միայն՝ հապա նաև ամէնն եւրոպային կացութիւը փոխեց. ինչ որ կրմտածէին տէրութիւնները ընելու՝ ամէնինալ պարապ հանել տրվավ։ Այս փոփոխութիւնը ընել տըվողը եղավ անկարծելի մահը բէդրոսիա եղիսաբեթի մոսկովի թագուհիին, որ մեռաւ 1762. յունվ. 5. 51 տարվան. 20 տարի թագաւորելէն ետև։ Երբոր իր հիւանդութիւնը

ծանրըցաւ, 14 հազարի չափ բանտարկեալ ներ խալտցրնել հրամմեց, որ արդելված ապրանք փոխադրելու համար բանտը դրված էին. 25 հազարալ պարտիկաններ բանտէն ազատեց, ան պարտիկաններըը որ 500 ռուպլիէն [1] վար պարտք ունէնալով՝ բանտը մնած էին, իր ըսարկէն վճարելով ասոնց պարտքը։ Ալդի վրայի տուբջնալ ապսպրրեց որ քիչցրնեն. ասկէց եղավ որ՝ աղի վրայէն եղած եկամուտը ամմէն մոսկովսանի մէջ, մէկ միլիոն ու կէս ռուպլիի չափ տարին քիչցաւ։ Ալս թագուհիս իր կենդանութենէ ատենները մէկ գեղեցիկ մի ըրավ որ՝ մոսկովի երկրին նայելով մեծ բան ընել էր. այսինքն ուխտ ըրած ունէր՝ որ իր թագաւորութեան ատենը մարդ մը չմեռցրնէ, և գործքովալ անանկ ըրավ, անոր համար Կնաճ անուն ունեցաւ։

Ալղեսաբեթին տեղը նստաւ Հօլդէին կօդդօրը դուքսը, ըստ որում հաստատվերէր որ՝ եղիսաբեթին յաջորդը ըլլալ, ինչպես որ վերը պատմեցինք։ Ալսիկայ շվետի վրայ թագաւոր պիտոր ըլլալ, բայց մեռնիլ եղիսաբեթ թագուհին իր մօրքոյրը ըլլալով, ջանք ըրավ որ մոսկովի թագաւոր եղավ։ Ե ապ հեղ մարդոս աւելի յոխորդութիւնը իր աւելի տօթիկ ապտականներուն չեռովը ելլալոյ։ Ալսիկայ մոսկովին թախտը նստաւ Գրիգոր

---

(1) Մէկ ռուպլի արծաթ ըստակը մոսկովին՝ հինգ ղուռուշ կընէ։

Պետրոս անուանելով. նատաճէին սէս դէռ Թաղված չըլլալով եղիսաբէթ Թագուհիին մեռելը՝ համարձակ յայտնի ըրավ իր մեղեալ սէրը պրուշլի Թագաւորին վրայ ֆեոերիքոսի. շուտ մը գինքը ասպետ գրել տըվավ պրուշլին գրած կարգին՝ որ կըսվէր Ահ աբծոռե կոփ. և իրեն հաղարապետանէրն (ուֆֆիցիալներն) մկկը գրել տըվավ գինքը. իրեն զգեստը հագնելով, և ինչ կերսկ հագուստ որ կըբանեցըներ պրուշլին Թագաւորը. աս բանս շատ դէմ եկավ մոսկով աղգին. Կեմիկին՝ ֆրանսզին դեսպանները՝ իրեն եկան բարով նատիս ըսելու իրենց տէրութենէ դիացին, պետրոս նէրս չկրնար չընդունէր պրուշլին Թշնամի ըլլալնուն համար, ասովալ շատ բամբասվեցաւ ամէնկին. Ըռջի պաշտօնատէրերը ձգեց, նորին գրավ անանց տեղը. քշված մենծէր կային Էսգոք, ու Ունիք մառէշալ, իր տղանալ մկկ տեղ, անանք ետ կանչեց. և որպէս գի մենծէրուն սիրտը իրեն քաշէ, մենծ մենծ արտունութիւններ տըվավ անանց:

Ըռանց մկկ իմաց մը տալու միաբանեալ տէրութենէը՝ մարտադուլ (միւթարիքէ) ըրաւ պրուշլին հետ մարտի 10, ըսդուդ կառւտ տեղը. շուտմընալ դեսպան (ելչի) խրկեց պէռլին հաշտութենէ համար խօսութենելու. ասկէց շվէտնալ մտածեց, Թէ որ ինքնալ պրուշլին հետ չհաշտըվի, կրնար իրեն դէմ մոսկովը Թշնամացընել, ինքնալ արտորաց, ապրիլի 16 ռիսուէց տեղը մըռ

տադուլ ըրավ. Ետքը Մայիսի 5. Մոսկովին հետ մկ տեղ երկաքնալ հաշտուելի ըրին. եւ տալով Ֆեոերիքոսի ամէն առնըվաճ տեղերը, գաւառները, նաեւ միքելմուրկ դքսուիը, ու սվեցիան, առանց մկ թէօ-Թիւն մը դնելու: Այսչափ տեղվանք ասանկ շուտ մը պրուշին ձեռքը եւ տալը տեսնալով իր մոսկով զօրքը, կըձգդհային բաներ. աս տեղվանքներս առնելու՝ թէ որ խաղ մը խաղալու համար էր, շատ էր աւելի յոդնելիս. Թէ որ իրաւ պատերազմելու համար էր, խիստ քիչ էր ըրածնիս: Յունը Մայիսի 12 շվէտը Ինքլամ տեղը աւանձին դաշնադրութիւն մը ձեռք դրավ. հաստատելով որ՝ ինչպէս են ամէն բանը անանկ մնան:

Ինկէց ետքը պետրոսը դիտնալով որ՝ դաշնակից տերութիւնները փրանսէն ու նեմցին չեն ուզեր պրուշին հետ հաշտուիլ, աւնոնք ձգեց, ղինքը դաշնակից ու պաշտպան հրատարակեց պրուշին. անոր համար ան զօրքը՝ որ պրուշը պիտոր կուտրէին, դարձուց ան դաշնակցեալ տերութեացը դէմ: Այս բաներս կընէր առանց մկ խորհուրդ մը հարցընելու իր խորհրդականացը հետ. եւ իբր թէ ասչափ հերիք չտեսնելով շուտ մը իր հայրենի ժառանգութիւնալ ձեռք ձգել ուզեց, որ էր աղէկ կտորը ըսելավիկ դքսութիւնը, չմտածելով որ 1732 տանիմառքային ձեռքը անցեր էր հանդիսաւոր դաշնադրութեամբ. անոր համար մոսկովը զօրք խրկեց տանիմառքայի դէմ, որպէս

զի եա առնէ անոր ձեռքէն։ Յանխնամ քայլն Թագաւորնալ 60 հազար զօրք ոտք հանէց, անոնց զօրագլուխ դրաւ Ջե. մանասի կոմսը անուանի, որ Ֆրանսայէն կանչէց. դաշնակից եղաւ Նեմցիին ու Ֆրանսզին հետ, անանկ ելաւ մսկովին դէ. մը երթալու։

Պետրոսին ըրած բարեկարգութիւնները, ու անկարգութիւնները.

1762։

Պետրոս մէկ քանի բարեկարգութիւն մը նալ սկսաւ ընել իր երկրին մէջը. ոչնչացուց գաղտուկ խորհուրդը կամ քննութիւն գատաստանը, որ ինծ երուն շատ արտունու. թիւններ ընորհնէր վերցուց, որովհետև ան արտունութիւններով շատ կընեղէին, իրենցմէ վար եղողներուն բռնութիւն կը. նէին. մէկ ձամիայմընալ ցրցուց որ՝ գա. տաստաններուն մէջը ինչ անկարգութիւններ որ կըլլային՝ վերնան։ Ու մէկ քանի աղէկ բանէն՝ անոնք որ պակասաւիտ դրերէին զինքը, անանկ հաւատացին որ՝ անցած ա. տեններէն ի հարկէ պատճառ ունէր ասի. կայ՝ ան պատճառին համար յատուկ դիտ. մամբ ինքիր զինքը պակասաւիտ կը ցրցը. նէր, բայց հետևեալ գործքերնալ տեսնա. լով իմացան ամէնինալ որ՝ տկարամիտ ու անխոհեմ մէյմընէր։ Ասոնի սկսաւ ան քա. նէրը փոխել, ան բաներէն խօթել, որ ամ.

ԱՅՆ ՄՈՍԿՈՎ ԱԶԳԻՆ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹԻԸ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻԸ ԴԵՄ ԼԻՆ։

Այնչափ եկեղեցականները իրենց դեմ գըրգռեց ապացըրելով որ՝ վանքերուն ու եպիսկոպոսարանները ամէն ապրանքները ծախվին, արքունիքը (միրին) առնըվին, անոնց տեղը մէկ չափաւոր թոշակ (էօլֆէ) տրվի իրենց, աս ընելով շատ եպիսկոպոսներ ու քահանայներ իրենց եկամուտին մեծ մասը կորսնցուցին։ Այդելեց որ ոչ կրճատուր՝ և ոչ մարացեալ՝ 30 տարվընէ առաջ չուխտեն։ Այրեն ճնած հաւատքը լոթրանի ըլլալով՝ աւելի կուգեր որ շվեցի վրայ Թագաւոր ըլլայ, (որ նոյն հաւատքով էին, և ինքնալ անոնց վրայ Թագաւոր ընտրըվեր եր,) քան Թէ մոսկովի Թագաւոր. մոսկովի գաւանանքը ակամայ (զօրաբի) ընդուներ եր որպէս զի մոսկովի Թագաւոր ըլլայ. անոր համար Թագաւոր ըլլալէն ետև շուտ մը սկսաւ ցըցընել իր յօժարութիւնը, քամահրել ան ամէն ծէսերը՝ որ հազար տարիէն վեր մոսկոֆները կը պահէին. նօվոկօրօտին արքեպիսկոպոսը՝ որ ամէն մոսկովի տերութիւնը եպիսկոպոսապետ է՝ կանչեց ապացրեց անոր որ՝ ժամերուն մէջը միայն քրի ու նը ՝ճաճանայ պատկերը դրվի, ուրիշ պատկերնէր չիդրվին, ինչպէս որ սովորութիւն եր լոթրանները. մոսկովի քահանայներնալ իրենց երկան մերուքնին Թող կորեն, ու լոթրանները պէս հագնին. եպիսկոպոսը որովհետև դեմ կեցաւ աս բաներուս, անոր համար քշեց։

Իր դարպասին (սերային) քովը մէկ լռիւթեան ժամ մը չկնեց, ասանկալ օրանիէմ պատմ բերդին մէջը մէկ մատուռ մը չինեց. չինուելիք նաւակատիք ընելուն օրը՝ ինքնալ հոն ներկայ գտնըվեցաւ. ինքը ձեռքովը երդելու թղթեր բաժնեց իր նեմ ցկ զինուորներուն՝ որ իր ըստըկովը հոն կըպահեր, որպէս զի հանդիսին առենը երգեն։ Ան բանս խիստ խոցեց ամէն մարդովի զօրաց սիրտը, տեսնալով որ նեմցի զինուորները ու հօլոդէյնին բերել տըված իր պահապան զօրքերը (որ նոյնպէս նեմ ցէէն ին եկած), կընախադասեր քան զուն մատովին զօրքը. աւելի եղավ իրենց բարկութիւնը՝ երբոր ուզեց պրուշին կրթասթիւնը (թալիմը) ու հագուստը մոյցնել մատովին մէջը։ Ան հերիք չէ՝ ասասիկ հրաման խրկեց պահապան զօրացը՝ որ բոմպառանիա ելլան երթան, ուր տեղ որ՝ բանակ կըժողվըվեր տանիմառքային դէմ երթալու. իսկ առ մատով զօրքը եղկսաբեթ թագուհին արտունութիւն չտուր՝ առած էին միշտ բեգրօպուրկին մէջ նստելու պահպանութիւն ընելու համար։ Անանկալ մատովի մնծ երուն սիրտը խոցեց, երբոր իր հօրեղբարը գէորգ իշխանը (որ նեմցի էր) ամէն մատովստանի մեծ զօրագլուխ դրաւ։ Իսկ ան որ՝ ամէն ժողովուրդը իրմէ պահպանեցաւ, ու զինքը առելի ըրաւ ամէնուն, եղավ մէյմը իր ծաղը ընելը ամէն մատովին սովորութիւնը՝ ամէն վարմունքը. մէյմեալ բռնաւորական հրամայել մը՝

պրուշէն օրինակ առնելով, որուն դէմ մարդ մը զինքը արդարացընել, կամ պա-տասխանել, և կամ ուշացընել, չըլլար պի-տոյ. ով որ զինքը արդարացընել ուզէր, շուտ մը զինուորներուն պէս կռնակը ծեծ կուտար: Այսանկ կըներ թէ Ֆեաերիքոս պրուշին Թագաւորը, որուն ամէն ըրած-ներուն անչափ մոլուի սիրահարեալ էր աս-ի պետրոս մոսկովին Թագաւորը՝ որ իր ամէն բանը կուզէր անոր նմանցընել, ու Այմ օրինակ, Այմ պէտս կրկանչէր զանիկայ: Այս հերիք չէ, մէկ խնամարհուեստամբ մը աղաչեց ինդրեց նոյն Ֆեաերիքոսէ՝ որ իր բերն զօրաց վրայ զինքը մէկ վարի զօրապետ մը դրէ, Թուղթը իրեն խրկէ: Այսանկով պետրոսին Թախտը նստիլը՝ Ֆեաերիքոսին մեծ բաղդ մեծ յաջողութիւն եղավ, որ իր յուսահատութէն խալըսեցաւ, ոչի առաւ. ինչ որ չիկրցաւ ընել իր խելքը իր Ճար-պիկութիւնը, ըրավ ժամանակը:

Ֆեաերիքոս բռնաւոր՝ բայց հասուն խոհեմ ըլլալով, երբոր իր ուզած զօրապետութէն Թուղթը խրկեց պետրոսին՝ ֆինչէնգէլդին դեսպանին ձեռքովը՝ բարեկամաբար աղէկ խրատներ տըվավ իրեն: „ Մէկ բանին „ եաւէն միտնար ըսաւ անչափ մոլուԹը „ (սէվդայով), մի տաքցըներ անչափ „ զլուխդ, որ երբը զլխու պրտուտ մը չէ „ քաշես, քեզի վնաս մը չիբերես. վանքէ „ րուն երկիրներուն մի դպչիր մառներ. „ եկեղեցականաց հագուստները մի փոխեր, „ Թող տուր ինչպէս որ առաջ էին „: Տա-

հիմնադրային դէմ ձեռ չվթանալու համար շատ յորդորեց. տեսնալով որ մարիկ չըներ, խրատ տրվավ որ. „ Այսօր սաստկութ„ մրսկրսիր. սպասէ որ՝ առաջ մնաքվիայի „ մէջ թաղաւոր պահակիս. քեզի հետ գեղ „ տանիս գեսպաններըդ՝ ու ան մեծձերը՝ ո„ րոնց վրայ մեկ կասկած մը ունիս “ :

Այսմհետ բանէն աւելի խրատ տրվավ որ՝ իր պահակվածին կամ ընկերոջը հետ աղեկ եր Թայ : Այլ եկեր հասերեր ան տեղը որ՝ երիտասարդները (Ջահիլները) կընային որ՝ իրենք խրատ տրվօղ ըլլան, հասունները (քեամիլները) իրենց խօսքին պատհեցընեն, չէ Թէ իրենք հնազանդին ծերերուն խօսքին :

Պատմութիւն Թագուհիին որ Ասորեստանեայց էրկնէն ազատեցաւ.

1762 :

Պետրոսին պահակված կնիկը առաջ կրսվեր սօֆիա անհալդ զերպէդեան, երբոր կարգըվեցաւ՝ փոխեց իր անունը, ըսվեցաւ Կատարինէ ալէքսէյէվա. Թէպէտ շատ կատարելութիւն ուներ, բայց իր երիկը պետրոս սեր չուներ վրան, անոր տեղը ուրիշները կըսիրեր, գինովութիւն մէջ կիյնար : Այս բանս մեծ նեղութիւն ու հոգ կըբերեր կատարինային, և որպէս զի իր նեղութիւնը թեթևցընէ՝ իրեն մեծ մխիթարութիւն կըգտնար զբաղելով աղեկ ուսմունքները

սորվելու, մանաւանդ կոնդակագրութեան ու կենցաղակրթութեան (Տիբլոմադիքա, Խօլիդիքա), որոնց վրայ ինչ աղէկ հեղինակներ որ կան, անոնք ամէննուազ անձանձրոյթ կըկարդար կըսորվեր, ասանկով իր քնականը խելացի ըլլալով, կընայէր որ իր խելքը աւելի կատարելագործէ։ Այս՝ի գեղեցկութէ՛ն ունէր նաև մէկ անուշ կերպ մը վարվելու. անով ամէնուն սիրելի կըլլար՝ նաև եղիսաբեթ Թագուհիին, որ թէպէտ կասկածոտ էր, բայց կատարեալին վրայ միշտ մեծ վարկում ունէցաւ։

Պետրոս կըբունադատէր եղիսաբեթ Թագուհին՝ որ կատարելին յանդիմանէ, քան մահրէ. իսկ երբոր ինքը պետրոս բացարձակ Թագաւոր եղաւ, ան ատենը խիստ քամահրելով սկսաւ վարվիլ կատարելին հետ, ամէնն օր առիթ կըփնտրեր որ իրեն սիրտը խոցէ, կսկծցընէ, ամէննուն առջին նախատէ։ Երբոր պրուշին Թագաւորին անուան օրը եկաւ, պետրոս մեծ հարկինք մը ըրաւ իշխանաւորներուն, ան սեղանին վրայ ամէնուն առջին անանկ նախատեցաւ մը պետրոս վրան յարձրկեցաւ, որ կատարելին չիդիմանալով սկսաւ ամէնը ձանով լաց մը փրցընել, ու անանկ լալով սեղանէն դուրս ելաւ գնաց։ Պետրոսին պատճառը աստիճ քամահրելու ամէնուն առջին ան էր որ՝ կուզէր վճիռը կատարին դատելու, անոր տեղը իրեն կին առնել՝ Թագուհի պսակել եղիսաբեթ վօրոնյոֆ մէյմը, իսկ կատարելին մէկ վախճի մը

մէջ խօթել, իր զաւակնուալ պօղոս մեծ դուքսը՝ զրկել յաջորդութենէ ու ժառանգութենէ։ Այսր համար կատարինէին վրայ ինչվան անանկ գէշ ձայներ հանել տըվալ դուքսը, որ թէև իրաւ ըլլային՝ պէտք էր իր պատիւը պահելու համար դողել, բայց աս խելքը չընել, միայն իր վրէժը ուզել անկէց հանելու։ Ձայն հանէց որ՝ կատարինէն դեռ թագուհի չեղած՝ օլդէքօֆ անունէկապետին հետ՝ որ մէկ գեղեցիկ երիտասարդ մըներ, ծածուկ անպատշաճ սէր ունէր. անոր համար վերոյիշեալ պօղոսը՝ կատարինէին զաւակը [1] հաչակէց որ՝ ապօրինաւոր զաւակ է, ժառանգ չիկրնար ըլլալ իմ թագաւորութեանս։ Իր յոյնալ կտրած ըլլալով որ՝ ինքը ալ կատարինէին զաւակ չիկրնայ պիտոր ունենալ, միտքը գրաւ որ՝ ձգած թագաւոր կոր յոհաննէս անունով [2] անիկայ կարգելով Հօլշէյնեան իշխանուհւոյն հետ պէկ անունով [3], իրեն ժառանգ թագաւորութեան ան յոհաննէսը ընէ։ Ու որպէս զի աս իրեն գէշ կարծիքը կատարինէին վրայ հաստատէ, համբ պուրկ քաղքէն կանչեց օլդէքօֆը [4],

---

(1) Աղիկայ եաքը մոսկովի թագաւոր նստաւ ու պօղոս բսվեղով։

(2) Աղիկայ չլուսաէմպուրգ բերդը գրված էր պղտիկուց։

(3) Ան առնէը բեգրօպուրգ էր, որ իբր իր զաւակը կըսիրէը պէտրոս։

(4) Օլդէքօֆ տասվեցէք տարվընէ վեր գեսպան նշանած էր համպուրգ։

շատ սէր պատիւ ցոյցուց իրեն՝ որպէս զի ատորագրել տայ մէկ թղթի մը՝ ուր կա- տարինէին անհատատարմութիւնը կրհատ տուվէր , բայց սըղխքօֆ ոչ խոստմամբ և ոչ սպառնալեօք ասանկ բան դուրս չհա- նեց ։

Լսկեց եաքը պետրոս Ծպտեալ (Թէպտիլ) գնաց , վերոյիշեալ յոհաննէսին հետ տես- նըվեցաւ խօրաթեց . վրան մէկ խենթուե նշան մը չտեսաւ ինչպէս որ կըհաչակէին , հրամմեց որ՝ աւելի աղէկ նային , ազատ Թողուն որ բերդին մէջը քալէ . ապսպը- րեց որ՝ ան բերդին մէջը արտարնօք քարէ տուն մը շինվի կրկնայարկ (երկու խաթ) տան տան խցերով , ու մէկ պարտէզ մը չա- փաւոր , դրսէն ցըցրնելով որ՝ յոհաննէսը հոն պիտոր դնէ , բայց յայտնի կերևցընէր իր միտքը՝ որ երբոր զատվելու վճռաբ հա- նել տար , հոն պիտոր խօթէր կատարի- նէն ։

Կատարինէնին դին եղօղ իշխաննէրը աս ամմէն բանը հասկընալով Թէպէտ քիչ վոր , բայց նատան խորհուրդ ընելու բե- դրօպուրկին մէջ , որմէց գլխաւորնէրը ա- սանք էին ։ Կանչին ըսված կոմսը՝ որ իր զաւկին պօղոսի դաստիարակն էր , ռօսս- մանֆքի՝ որ ուբլանիայի կառավարն էր , ու վօլքօնսքի իշխանը ։ Կսանք առաջ խոր- հուրդ ըրին որ՝ կատարինէնին զաւակը պօ- ղոսը Թագաւոր դնեն , իսկ կատարինէնն իր մայրը կառավար դնեն ինչման որ տղան մինձնայ , բայց մտածելով որ՝ ասկէց շատ

անտեղութիւններէ կրնային հետևիլ, միա-
քան որոշեցին ինքը կատարինէն Թախտը
նստեցընելու, և որովհետև պետրոս ան
օրերը հօլշտէյն պիտոր երթար, խօսք
դրին որ՝ անոր երթալէն ետև աս փոփո-
խութիւնս ընեն։

Այս ծածուկ խորհուրդը իմացօղներ եղան,
պետրոսին ականջ ձգեցին, բայց անիկայ
անչափ ապահով կեցեր էր իր թագաւորե-
լուն վրայ՝ որ ամենևին մտիկ չիդրաւ. իր
հօրեղբարը վերոյիշեալ գէորգ իշխանը
շատ հեզ կերթար օրմնիէնպաումի քեր-
դը, իրեն խրատ կուտար աչքը բանալու,
ու ինչ որ պէտք է ընելու. բայց պետրոս
հոն սարգանաբաղոսի պէս իր անառակ
զուարճութեանց մէջը ընկղմեր կեցեր էր։
Իսէչ չոնէցօղներուն յարձրութիւն է՝ իրենց խե-
ղճ հաւնիլ, յանձնապաստան ընել, ան ատենը
իմանալ երբոր թոչնակը փեխչին էքմեքրըվէ։

Կատարինէին նախորդ նամակը.

1762։

Ով որ կուզէ աշխարհիս մէջ օրինակ մը
տեսնալ՝ թէ ինչպէս կըյաւաջացընէ բաղ-
դը որուն որ մտիկնայ, թող կարդայ աս
կատարինէին Թագաւորելուն պատմու-
թիւնը. ինչպէս վտանգներէ անցուց, ինչ
պէս շուտ մը ամբողջ ազգի մը միտք փո-
խեց, ամէնքը կըզարմացընէ։ Կատարի-
նէին դին եղօղները հասկըցան որ՝ իրենց

խորհուրդը խմացվերկ , մանաւանդ թէ իրենցմէ Յասեքը անուշով մէյմը բունը- վերկ , որ պահապան զօրաց մէջէն էր , խիստ վախի մէջ ընկան . անոր համար ար- տօրեան մտածածնին շուտով առաջ տա- նելու :

Պատարինէն ան առեւտը կընտեր գեղի տունը բէգերօֆ , որ 15 մղոն (միլ) հե- ռու է բեգրօպուրկէն , իրեն խմացուցին մանուքինը , իրեն կեանքին վտանգը . երբոր լսեց որ շուտով ՚ի գործ դնելու է իրենց մտածած խորհուրդը , ոտքը ձեռքը դող ելաւ , մարելու պէս եղաւ . բայց իրեն ըսին որ՝ քիչ մը ուշանալը մեծ վնասէր կըր- նար բերել , անոր համար չլրացած յունի- սի 29 ոտք ելաւ , քալելով Ձամիայ ըրաւ ինչման անցաւ եկաւ երկան պալատէնին ճա- կը . հասաւ ան տեղը՝ ուր որ իրեն համար առաջուց կըսպասէր ղինքը բէգրօպուրկ տանելու , որուն առաջնորդ էր Ալէքսի Օռլօֆ կոմսը [1] : Ինանկ կարգաւորեր- էին՝ որ Յանին անուն կոմսը հոգ ունենայ թագաւորին զաւակը պօղոսը պահելու . Պրիգոր Օռլօֆը վերոյիշեալին եղբայրը հոգ տանի պահապան զօրքը ապստամբեցը նելու . իսկ Ասօսմօվքի կոմսը իր զօրաց գունդին վրայ կենայ՝ որ կատարինէն ըն- դունի պաշտպանէ :

---

(1) Ա- ան օռլօֆին է որ հարը տաճկաց պատե- րազմին մէջը ծովու վրայ զօրագլուխ եղաւ :

Երբոր կատարինէն բեզբօպուրկ հասաւ, անմիջապէս մնաւ պալատին (սերային) պահապան զօրաց ձմերոցին մէջը, որուն կըհրամայէ Սամայիլօվնքի գնդապետը (քօլօնելը), բայց խիստ կանուխ ըլլալով անիկայ գեռ չէր եկած, որով խիստ վախնալու տեղ եղաւ։ Կատարինէն բաղդը բայ ըլլալով սիրաը ամբո՝ առանց մէկ վախ մը ցրցընելու՝ կանչել տուաւ զանիկայ։ Եւ ինչպէս որ գար Սամայիլօֆսքին, իր առջին կանչեց ան տեղին ամէն հազարապետանէրը ու զինուորները, որոնց շատը չնուաճ էին կատարինէին գիտցին. ասոնց մէկիկ մէկիկ սկսաւ պատմել պետրոսին գէշ վարմունքը, թէ ինչպէս կատեր մսկոնիները, ինչպէս կըքամահրեր մոսկով ազգին սովորութիւնները, բոլորովին յարեալ էր օտարներուն. ինքը կատարինէնալ ու իր զաւակը կը խիստ մեծ վտանգի մէջ էին կրսըվելու, նաև երևելի առէնակալները ու մեծերը, որոնք պետրոս ամէնենալ կուզեր մեռցընելու. վտանգի մէջ էր նաև մոսկովին հաւատքը՝ ու մեծին պետրոսին դրած կառավարութիւնը, որովհետև աս չ պետրոսը ա սոնքալ կուզեր վերցընել փոխել։

Ա՛ս թագուհիս մէկ արտառոց Ճարտասան լեզու մը ունենալով սկսաւ յորդորել զօրքը ըսելով, որովհետև աս ասանկ է, ով որ կուզէ որ անվտանգ պահէ հաւատքը, կառավարութիւնը, մեռնելէն խալացընէ իս ալ, իմ զաւակսալ, որ է ժառանգ թագաւորութե, ինձի թող հետևի. աս խօսքերուն

մէջ լալ ու հառաչել, Աստուածածնական ձևեր բանեցընել աղէկ գիտէր։ Կ՚սուրբ լսելով անչափ զօրքը՝ ու իրենց գլխաւորները՝ տեսնալովալ իր յաւագին դէմքը, սրտին փղձկիլը, ամէնուն սիրտը շարժեցաւ. ամէննալ մէկէն մէկ բերան երդվելն եան ըսելով. քեզի համար ամէնքնալ պատրաստ ենք մեռնելու. և շուտ մը կանչեցին։

Կ՚ելլէ վեր էայօրուհին և ըսփոփէն կոպրինէ։ Իրաւ աշխարհս պարտքնոզը բաղդն է, բայց ամէն մարդուն վարմունքնալ գլխաւոր գործակիցն է բաղդին։ Կ՚ելլէ կանչելն եան իրենք մէկտեղվելեան, կատարինան առին բերին ծածանը եկեղեցին քաղանու. Համփան միացան նաև ուրիշ գունդք պատրաստ զօրաց. հին էին ժողվըված առաջուց նօվկօրօտ արքեպիսկոպոսը ու առաջնակարները։ Հանդիսաւոր պատարագը ընելէն ետև՝ կատարինէն ըստ օրինաց երդում ըրավ որ անարատ պահէ մնակով ազգին կրօնքը, սովորութիւնը, ու արտունութիւնը. ան առենը ժողովրդեան մէջ մարդիկներ գրերնէն որ գրգռեն զժողովուրդը, սուտ ձեն հանելով աս դիս ան դին՝ Թէ պետրոս Թագաւորը յանկարծ ձիէն վար կ՚իյնալով մեռեր է։ Կ՚ս խորամանկութիւնն՝ աս ձայնս՝ շատ հեշտ ըրավ (խօլայցուց) բանը. ամէնը մէկէն սկսան կանչել Թէ՝ ասկէց ետը կեցցե Թագաւոր ոչ թէ. պետրոս, այլ թէ. կատարինէ. ու ամէնքնալ մեծ երեսնալ մէկ տեղ վազեցին իրեն հաւատարմութիւն երդվելնալու. ետև ետև

կը շահանային կատարելին դէն եղողները, ամէնն հրապարակներէն՝ պատուհաններէն՝ ուրախութենէ նշաններ ձայներ կը լսվեր նոր Թագուհի նստելուն համար։

Ո՛ւտմընալ Թղթեր կպուցին Համիայնէ՝ որ վրայ, ուր նոր կայսրուհին ի՛ կատարելն էր իր Ժողովրդեանը 1762. յունիսի 20 կրգրե պատճառը ասոնց փոփոխութենէ ասանկ հրատարակելով։ „Մեծ վանգի մէջ ընկած „ մոսկովին հաւատքը կորսըվելու, ծէսը „ վերցըվելու, նեըքին կարգը կաւալարու„ թենները փոխվելու. ան պատերազմըը՝ „ յաղթութենները որ անչափ արիւն թա„ փելով ըրաւ մոսկով ազգը, ամէնննալ „ գետինը ընկան ոչնչացան, քամահրելի „ հաշտութի՛ մը ընելով մեր մեծ Թշնամիին „ հետ՝ որ է պրուշը։ Ա՛ս ամէնն վտանգը „ տեսնալով, յոյսսալ ՚այ վրայ դնելով, չէ „ չկրցայ ըսել իշխաններուն անչափ ապա„ տանքին՝ որով իս ստիպեցին Թախտը նստե„ ցընելու, երգում հաւատարմութե՛ առ„ նելով ամէնն իշխաններէն“։

Ալեքսէյ պետրոսին բռնվելը ու մեռնելը.

1762։

Ա՛ն գիշերն որ սկսաւ ասոնց ամբոխութենը ու փոփոխութենը, պետրոս իր անհոգութենը շատ կեր ու խում ըրեր էր, ու կաքաւել պար բռնել ինչվան մօտիկ առաւօտ. ասանկ իր անկարգ զուարճութենը հետ ըլլալով,

առաքվանց հապվեցաւ պրուչի կերպ հա-
դուստը, մնաւը դրաւ ան մատնին՝ որուն
վրայ ը ֆետերիքոսին պատկերն էր քաշ-
ված, պատրաստվեցաւ որ ըե պետրոսին
հանդիսը ընե, որ իր անունին տոնն էր,
մէյմընալ յանկարծ մէկ հազարապետ մը
վազելով եկաւ բեդրօպուրկէն, իմաց տա-
լով որ ա՛լ ինքը թագաւոր չէ. ժողովուրդը
կատարինէն դրին թախտը։ Ընչափ թմրած
էր որ՝ շատ ատեն չկրնաւատաց աս բանիս,
բայց երբոր մէկիկ մէկիկ պատմեցին պարա-
գաները, վախը անչափ առաւ զինքը, որ
մարելու պէս եղավ. ետքը իբր թե սիրտ
առնելով՝ հոն եղող իրեք խումբ պահա-
պան զօրացը հրամմեց որ՝ իրեն հետ մէկ
տեղ դան բեդերհօֆ, որպէս զի թագուհ-
ին բռնեն, կարծելով թե հոն է։
Ողջս դին ջուր կորըված՝ չէր գիտեր որ
ինչ ընե, ան ատենը մտնիք իր մահեչալը [1]
իրեն խորհուրդ տրվավ որ՝ հօլշէյնէն ե-
կած զօրքդ ա՛ռ, գլուխ եղիր անոնց որ շատ
յարեալ էն քեզի, անոնցմով շուտ մը գնա՛
բեդրօպուրկ. ես առջևէդ կերթամ բսա՛
մէկ ձեռքովս խաչելու թիր բռնած, մէկալ
ձեռքովս սուրը, ես կրձանչնամ մոսկով ազ-
դին բնաւորութիր, թե որ մեռնելու ըլլանք՝
առաջ ես կմեռնիմ։ Ա՛սիկայ ալէկ խոր-
հուրդ էր իրեն համար, բայց կործանման

---

(1) Ա՛սիկայ ան ատենվան պինտ երեւելի զօրապետ-
ներէն մէկն էր, սիպիրէն նոր գարձերէր, ուր 20
տարվընէ վեր քշված էր։

առջև նշանն է իրատի մարիկ չիդնելը, իր-
բատ տրվողը մերժելը. ինքնաւ չիսոթած
ըլլալով չէր գիտեր ինչ ընէ, ուր ընէ. քո-
վինեերը պատրաստ էնք կրսկեին քեզի հա-
մար մեռնելու, մէկը աս խորհուրդս կու-
տար, մէկալը ան խորհուրդը. կատարի-
նէին դիացինեերը շատգէտ ըլլալով յա-
տուկ մարդիկներ դրած ունէին հոն, եր-
բոր մէկը իրեն աղէկ խորհուրդ կուտար,
շուտ մը անոր դէմ առարկուի կըհանէին
կըհակառաբերեին, ու գիտմամբ խըժըլթուք,
ջըջնկոց, չիսոթութենէ կըձգեին որ խափա-
նեին, ասանկ ուշանալով առենը կանցնէր։
Պետրոս տեսնալով որ՝ քանի մարդ խրկեց
բերդապետին, աւելնալին մէկալ չիդարձաւ
էկաւ, իրեն իրատ տալին որ՝ քաղցդատ
բերդը երթայ, որ նեղա գետին բերանն է,
ֆինեստրային ծովին մէջ, հոն կըկենան
հասարակօրէն մոկովին տճնանման. բայց
երբոր ուզեց նաւը մտնալ, չիթողուցին ը-
սելով, քու գալէդ ժամ մը առաջ խափո-
տանան բերդապետին եկաւ արտորնօք,
բռնեց (զափթ ըրաւ)։ Ինչկեց երբը ի-
րեն մէկ ձամիայ մը կրնար խալըսելու,
թէ որ ինչ և իցէ մէկ նաւ մը ըլլայ՝ մըտ-
նար, պօթնիական ծովը երթալով չվէտ ել-
լար, և որովհետև բօսֆոռանիայի մէջն էին
իր զօրքը, կրնար անոնց մէջ ապահով մը-
նալ. բայց իր սիրտը պզտիկ՝ միտքը չիս-
թած՝ մտաւանդ ան հինկերըն լալէն՝
որ իրեն հետ բերեր էր, չիխտալով որ քա-
նը ընէ, որոշեցին պինտ էրբը որ կատարէ

նէին հետ սիրով երթայ, հաշտըվի. սա մոքով դարձաւ նորէն եկաւ օրանիկին պատմ բերդը, քաշվեցաւ մտաւ ան տունը՝ որ բերդին ներսի դին էր. մուհիք մառէշալը ու ամէնն իր մարդիկները դարպասին մէջը թողուց։

Կեցած տեղէն մէկ թուղթ մը գրեց, խառնելով զօրապետին ձեռքովը խրկեց կատարինէին. խոստանալով հրաժարիլ թագաւորութէնէ, միայն թէ իրէն թող տայ իր դքսուհէ երկիրը երթալու՝ որ էր Հօլոդէին, իրէն հետ առնելով եղիսաբէթ վօրմսցօֆը, և իր սիրական սենեկապետը կօտօվից անուն։ Խամպիլով եկաւ կատարինէ կայսրուհին գտաւ ըսդրէլնային վանքը, որ իմացածին պէս իր առջին կանչեց, հասկընալէն ետև որպէս զի մէկ խռովութէ մը չձագի, բարեկամի պէս սիրով խօսեցաւ որ ձեռք ձգէ պետրոսը. իրէն աղէկ բան ասկըլայ որ ըսաւ, շուտ մը հրաժարի թագաւորութէ՝ որպէս զի արիւն չըլլայ։ Պետրոս ասլսելէն ետև՝ մէկ ժամու մը չափ խորհրդակցելով վերոյիշեալ եղիսաբէթին ու սենեկապետին հետ, երկուքը առաւ առասպան, բեզբերօֆ եկաւ. ուրիշ մարդ մը հետը չառաւ ոչ զօրքերէն, ոչ բարեկամներէն. հոն հասնելուն պէս հետի եղող նէրը իրմէ զատեցին, ու նէրսի խուցերը տարին։

Կատարինէն հոն եկաւ, բայց նէրս չիմտաւ, պետրոսին հետ չուզեց ինքը խօսթնելու, իր տեղը Ռանին ըսլած կոմսը նէրս խրկեց

ինչ. հոն արդեօք երկու հոգիէն մէջ
ինչ անցաւ, ինչ խօրաթեցին, ամենևին
յայտնի չեղաւ. միայն մէկ ժամէն աւելի
ներսը կենալէն ետև վերայիչեալ բանիկը
դուրս ելաւ ձեռքը թուղթ ունենալով որ
շուտ մը տալեցաւ. ան թղթին մէջը պէտ-
րոս ասանկ կըգրէ։ „Այս տեսնալով իմ
„կարողութիւնս իմ խելքս, որ ընդունակ
„չեմ կառավարելու ասանկ մեկ մեծ տէ-
„րութիւն մը մոսկովին. Ձանձնալովավ որ ես
„պատճառ եղայ ան ամէնին խռովութիւնը
„չարունակելու ըլլային նէ, ամէնն մոսկո-
„վին տէրութիւը պիտոր կործանէին, կըվը-
„կայեմ ամէնն ժողովրդեան առջին՝ որ ես
„ինքիրմս ազատ կամքովս կըհրաժարիմ
„ամէնն թագաւորութենէ ու իշխանութենէ,
„և կերդնում՝ այ առջին որ իմ ձեռքովս
„գրեցի ու ստորագրեցի աս թուղթս 1762.
„յունիսի 30“։ Ին գիշերը պետրոսը խըր-
կեցին Ռօպշա տեղը՝ որ իրը 20 մղոն հե-
ռու է բեդերօֆկէն, հոն մէկ թագաւորա-
կան պզտիկ տան մը մէջ բանտարկեալ
գրին։

Կատարինէն շուտ մը դարձաւ եկաւ բեդ-
րօպուրկ, իր թագաւորութեան հանդէսը
փառաւորապէս ըրաւ. Ձերմակ ձիու վրայ
նստելով, մերկ (չըպլախ) թուր իր ձեռքը
բռնելով, ամէնն ժողովուրդը ուրախութի
ցըցընելով։ Այսպէս իրեք օր անցաւ չանցաւ՝
շատ մարդու մէջ կըլսվէր որ կըցաւէին ի-
րենց առջի օրինաւոր թագաւորը Թողլու
համար. գինուորներուն մէջ ամենը կայտնի

կըՀչգոհային որ քիչ ըտաւկ վՀարեց ի-
րենց կատարինէն, ոմանք չիՀաւնիլ կը-
ցըցընէին, պետրոսին թեզՀ ինալըն վրայ
կըմեղքընային։

Ը՛ս ձանէրը լսելով կատարինէին դէն և-
ղօղներըն՝ վախցան որ յայտնի ապստամբու-
թիւն մը կրնար ելլալ ասկից. յուլիսի 5 առ
բողջ օրը խորհուրդ ընելու Հետ եղան. վաղ
վան օրը առաւօնուն լսվեցաւ որ՝ պետրոս
Ի յանկարծ ինջուածով մեռաւ 3¼ տար-
վան, իր բանտարկութեան եօթներորդ
օրը։ Ա՛եռելը բերին Հր աղէքսանդրու և-
կեղեցին, Հրապարակաւ դրին որ՝ ամէնքն
տեսնան, առանց մէկ Հանդէս մը ընելու
թաղելին։ Ը՛նանկ լսվեցաւ որ՝ աղէքսի
օռլօֆը շատ ուժով մարդ ըլլալով առաջ
թիւնը խմցուցերէ բռնութեամբ, Հարը
շուտով մեռցընելու Համար ինքիր ձեռքո-
վը խղդերէ։ Իր մեռնելէն ետև կատարի-
նէն խոհեմութեի բանեցընելով մէկ վրէժ
խնդրութեի մը չըրաւ պետրոսի դէն եղող
նէրուն։

Ը՛ս փոխոսութեես լսելով պրուշին թագա-
ւորը ֆեետերիքոս, առաջ չիՀաւատաց. ետ-
քը տեսնալով որ ցերմիջէֆ մոսկովին զօ-
րապետը նորէն թշնամի դարձաւ իրեն, ա-
ղաղակեց ըսելով, ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ որ
մէկ հիկ մը մինակ իր բարեկամներով մի-
նակ ժողովրդեան կանչելովմը առանց մէկ
թիւֆէնկմը պարպելու՝ կարենայ թախ-
տէն վար ձգել թագաւոր մը՝ որ աշխար-
հիս մեծ թագաւորներէն մէկն է. իրաւ-

ցընէ աս բանս մէկ պերբենական բան մը կը-
պարուննակէ խելքէ մտքէ դուրս (1) : Կայց
ուրիշներնալ ֆեոերիքոսին վրայ կըդար-
ձընեն աս խօսքս ըսելով՝ Թէ իր վրայի
եղածնալ բնականին դուրս բաղդ մընէր ,
որ պետրոս եկաւ , Թագաւոր նստաւ , ան-
չափ ապրեցաւ՝ որչափ որ պետք էր ֆե-
տերիքոս վտանգներէն խալսելու :

Աոսկովին ըրած իշխանութիւնը Լեհաստանի վրայ .

1757 — 1763 :

Աոսկովին զօրքը 1757 մտաւ լիթուանիա,
որ Լեհին մէկ կտորն է . Լեհերէք չունէին
կարողութիւն որ դէմ դնեն , ակամայ (զօ-
ռաբէ) լուռ կեցան . Թէպէտ բարեկամու-
թիւ ու խաղաղութիւն մտան , բայց երբոր մըտ-
նօղները զօրք են՝ միշտ ինաս կուտան , Լե-
հի իշխանները շատ զողք վերուցին ասոնց
տրված ինասին վրայ . խիստ շփոթեցան՝
երբոր տեսան որ Թօռն քաղաք ու էլպին-
կա մոսկովը առաւ . պրուշին Թագաւորնալ
աս բանիս համար սրդողեցաւ , սպառնա-
լիք ըրաւ : Լեհի իշխանները զողք վերու-
ցին մոսկովի Թագուհիին եղիսաբեթի , ու
Լեհի Թագաւորին օգոստոսի՝ որ սաքսօ-

---

(1) Սոնուշակ չիմնքի հէր պէր վուսլաթն հէլդէթ-
ակ ֆիքրաթ վար ,
կէօնիւլ կէօրմէզ սէն քիմ պէր սէֆասէ պէն մէ-
շաքաթ վար :

նիայի կայսրընտիրն էր . ըսելով թէ սաք-
սոնիայի կռուին հետ լեհաստան ամենևին
մասնակցութիւն չունի . ինչ պէտք էր որ ա-
սանկ կոխվի դրսյի տերութիւններ . լեհե-
րը արդէն դէմ ըլլալով իրենց թագաւո-
րին , հիմաալ օտար զօրաց կոխվիլը տես-
նալով իր պատճառովը՝ սկսան մէջերնին
դաշնագրութիւն ընել , իրարու հետ միաբա-
նիլ գլուխ քաշելու համար թագաւորին
դէմ : Այդ մոսկովը աւելի համարձակե-
լով 1758 տանձքայի վրայ վազեց առնելու ,
տանձքայիք դէմ դրին , յօրուտօրվի եղած
ձեմին եաևէն մոսկովը ետ քաշվեցաւ , ա-
նանկով խաղաղութեան առ նեղութիւն :

Մոսկովին քաշվիլը պրուշին Ջամիայ բա-
յաւ 1759 փետրվ . մէջ լեհաստան մնաւ
յայտարար թուղթ մը հանելով որ խաղա-
ղութիւն կըսյըղնէր , բայց գործքով ուրիշ
կերպ սը ցուց : Անանկով պրուշին զօրքը
բօշնահիա լեհի նահանգին մէջը ցրուե-
ցան , կնեզնա ու քռաքովիա անցան , սուլ
քօվքըի իշխանը դերի ըրին , կռօսկլօկաւ
բերդին մէջը գոցեցին մինակ աս պատճա-
ռիս համար՝ որ մոսկովին բարեկամ էր ու
պրուշի կարծիքին դէմ էր : Այս բանիս
վրայ լեհաստան զօրք հանեց , մոսկովը ար-
տորնօք առաջ եկաւ , պրուշին հարկ եղաւ
լեհէն դուրս ելլալ , անանկ որ մնրտին մէջ
լեհաստան խաղաղեցաւ , միայն պրուշը
մէկ քանի մոսկովի մահկինները թալլեց ,
լեհերէն տուրք առաւ մարդաղ առաւ , ի-
րեն վնասուոր ընելու համար :

Վրուբլանտիա լսված դքսութիւն մը կայ լեհի երկրին մէջը, ասոր վրայ շատ առաջ դուքս եղած էր Պիուճն անուն մէյմը՝ մոսկովի Թագուհւոյն պաշտպանուբեր (որ անկա կըսվեր), ասիկայ սիրիր քշված էր, ասոր տեղը 1740 էմնէսդոս վօլֆինպուդելը եղած էր դուքս քուրլանտիայի. երբոր անալ ձգվեցաւ, մոսկովը սկ Թողտիտրվավ որ նոր դուքս մը դնեն. լեհը ուրովհետև մոսկովին տակը իյնալու պէս էր եղած՝ հարկ եղավ որ լուռ կենայ. բայց 1759 մոսկովը մարդ մը խրկեց քուրլանտիա. ասիկայ եկավ լեհի Թագաւորին երորդ զաւակը կարոլոս անունով 26 տարվան քուրլանտիայի վրայ դուքս դրավ. վարշով քաղքին մէջը մեծ հանդէս ընել տվին ասոր վրայ. մարտին մէջնալ նոր դուքսը կարոլոս գնաց քուրլանտիա նստելու։ Արկ պատճառ մընալ լեհին կործանմանը եղավ աս դքսութիւը, ինչպես որ վերը ունինք պատմելու։

Երբոր 1762 կատարինէ Թագուհին նստաւ մոսկովին Թախտը, բերել տվավ սիպիրէն վերոյիշեալ պիւոն կամ պիւոնդուքսը, Թուղթմընալ գրեց լեհի Թագաւորին, որ աս յովհաննէս պիւոնը դուքս նըստեցնէ քուրլանտիայի վրայ, իբր Թէ կարոլոս իր տղան դուքս եղած չըլլալը, որ նոյնպէս մոսկովը դնել տվերէր. Թող տուր որ քուրլանտիայի իշխանութիւնալ ամենևին լեհին ուղեր աս պիւոնը տեսնալու՝ խիստ չարագործ սեպելով։ ()դոստոս լեհին

Թագաւորը շատ տակնուվրայ եղաւ աս բանիս վրայ, ինքը հայր ըլլալով ինչպէս իր զաւակը որ էր կարծես՝ զրկէ գքսուհենէ, դուրս հանէ, որ նոյնպէս ինքը մոսկովը օրինաւորապէս դրեր էր, անոր տեղը օտար մը դնէ. ասոր դէմ շատ պատճառներ բերաւ նոյն օգոստոս, շատ պարտեցաւ որ մոսկովին սիրտը վաստկի, բայց չկրցաւ։ Այդ մոսկովի հազարապետ մը եկաւ քուրլանտիա, սկսաւ ինչպէս գանուհենին ընել. կարծես գուքսին կերակուրը արգելէ, իրեն եկամուտները կապել. շատ թղթեր երթալ գալն եւս մէկ դիւին մէկալ դիւին՝ վերջապէս 1763 յունվ. 22 պիւռն մոսկովի զօրքովը եկաւ, քուրլանտիայի վրայ դուքս նստաւ, լեհին թագաւորը որ անտենը ծանր հիւանդ էր՝ իր զաւակը կարծեսը ետ կանչեց. լեհին դեսպանները՝ որ աս բանիս համար մոսկով խրկեր էր, մոսկովը անարգ կերպով մը դուրս հանեց։

Շատ զգուշութիւնը բանեցուց աս լեհին թագաւորը օգոստոս 1761. որպէս զի իր երկիրը չխանգարի անոնց ըստահկերը՝ որ պրուշը թօթերէր սաքսոնիայի մէջ, անկեց լեհին մէջնալ սկսաւ քալել առուտուրի պատճառով, ձի և ուրիշ բաներ ծախուառնելու համար՝ ինչպէս որ վերը գրեցինք։

Պրուսիոյ Վէյմարի Բերդը կառնէ, Քրանուշնալ հասնիցոյ Վրայ յաղթութիւն կ'ընէ.

1762.

Պանք պատերազմի վրայ, յունիսի 7 քո նիկոպերգ բերդը անցերէր պրուշին ձեռքը, յուլիսի 15, երրորդ անգամ տըվավ մոռ կովին. անոր ձեռքնալ ինչվան յուլիսի 20 կեցաւ, ետքը նորէն տըվավ պրուշին. վասն զի կատարինէ թագուհին հաստատեց իր երկանը ու պետրոս թագաւորին ըրած հաշտութիւնը, և ուզեց որ միջնորդ ըլլայ՝ ամէն թագաւորներու հետ ընդհանուր հաշտութիւն ընէ: Այս միջոցին մէջ պրուշը կըջանար չվէյտնից բերդը նորէն ձեռք ձգել որ իրը բալտիկեան ծովամէն շէզիայի. կարեց անոր հաղորդակցութիւնը նեմպէի բանակին հետ, եկաւ աղէկ մը պաշարեց:

Լավտոնը աս առենները հիւանդ պառկած էր, տալուսը չէր կրնար օգնութիւն հասնիլ՝ վասն զի անանկ հրամայեր էր իրեն, որ զօրքը պզտիկ բանէրու համար վտանգի մէջ չձգէ. կըմտածէր որ շատ զարդըվէին պիտոր, և ան պարապ տեղը՝ որովհետև առանց չվէյտնից բերդի դեռ կրնար պատերազմ առաջ երթալ, բայց առանց զօրաց ծանծ մը չէր կրնար ըլլալ վէր:

Վասքօ նեմպէ զօրապետը 3 ամիս ու կէս աղէկ դէմ դրաւ նեղսէն, բայց հոկտեմ. 9

մէկ հավան Թօփու մը ընկաւ պարուրի համբարին վրայ. ան ատենը կվասքօն դաշինք դնելով պրուշին ձեռքը տրվավ շվէյցնից բերդը շէկկիային։ Իրբոր պրուշի Թագաւորին առջին էլավ կվասքօն, Թագաւորը զինքը դովելով իր ամէնն հազարապետներուն առջին՝ զուրցեց իրեն։ Վոյ աղէկ օրինակ պըվէր ամէնուն իէ ինչպէս պէտ է իերդ մը պաշպանելը. վան չի ձեր դէմ կենալը՝ պատը հազար մարդ կորոշըննել պըվավ ինձի։ Կեմկեի կայսրուհինաւ իր արդիւնքը (կեմկը) Հանջ նաւով, պատիւ տրվավ կվասքօին, ամէնն զինուորներուն Թոշակնաւ 6 ամիս կրկին վճարեց։

Աքսօնիայի մէջ երեւելի բան մը չեղավ, բայց եթէ հինգրիքոս իշխանը ձեծկըվեցաւ կայսերուհիէ շրջանակներուն զօրացը հետ. (որոնց վրայ ան տարի զօրագլուխ եր ըսդօլպերկ,) 3 հազար մարդկն աւելի ջարդեց, 24 Թօփ առաւ. բայց տրեզտան ու պօհմիային սահմաններըը նեմցիին ձեռքը մնացին, մէկ ձեծ մը չիքաշեցին։

Հաննօվերի գիւերը պռօկլիօ Ֆրանսիսկեռուն մահեդալը մարտի 24, Ֆէլտմարշտալ սի պրունսվիքեան դուքսին վրայ յարձրկեցաւ, որ պատնէշներ (մէթերիզներ) կըշիներ քաստել քաղաքը պաշարելու համար. 2 հազար մարդկն աւելի ջարդեց. 1500 հոգի գերեց. 9 Թօփ առաւ, ու 19 նշան, անանկով պաշարումը վերցընել տրվավ։ Յուլիսի 17. Ֆլինկաւզին տեղը ձեծկըվեցան եւս Ֆէլտմարշտոս իշխանին հետ,

վոլֆէմպուդէլ քաղաքը առնին Ֆրանսիոյ գրը, ուր կրնաւեր պրունսվիք իշխանին գրը խաւար ցեղը, հանդիսավէր քաղքին մօտիկ յան։ Ո գոստ. 30. 1762. եօհաննիսպէրկ տեղնալ նոր յաղթութիւն ըրին, որ վերջի պատերազմ եղաւ ան դիւերը, վասն զի հոկտեմ. կէսին մարտադուլ (միւթարէք) ըրին, որ կարապետ եղաւ ընդհանուր հաշտութիւն, որուն վրայ եաքը պատմենք։

Ֆրանսային ծովեան վրայ կորուստները.

1759։

Ծովու վրայ Ֆրանսոյը կրսպառնար որ՝ ինկլիզեաց վրայ նաւերով զօրք պիտոր խրկէ, ինկլիզին մանաւանդ խուճապտային ցամաքը հանէ, բայց ասանկ ընելով Ֆրանսոյը ինքիրեն շատ մտաւ տրվաւ. վասն զի երբոր իր նաւերը դուրս ելան հօս տէ կռաս տեղէն՝ մէկ մասը ցրուեցան, մէկ մասնալ վիլէն գետին բերանը ասպնին մէջը նստան. անոր համար Ճարը կտրելով մանիքա նեղուցին մէջը լեցուց իր մեծ ու պզտիկ նաւերը՝ սպասելով որ ինկլիզեաց ցամաքը զօրք թափէ։ Այս բանս առաջ երթալու բան չէր, միայն ասչափ օգուտ ըրաւ իրեն Ֆրանսոյը՝ որ ինկլիզին նաւերը արգելեց. որոնք Ֆրանսոյին դէմ դնելու համար՝ հարկ եղաւ ամէն ինկլիզեաց ծովեղերքը շարված զամված

կենալ. անանկով չէին կընար դուրս ելլալ աւելի քան տալ Ֆրանսիներուն։

Պինտ եաքը ինկլիզը շատ պատրաստուէ տեմնալով մենծ նաւատորմիղ (տօնանմա) մը հանեց դօսպայի նաւահանգստին 22 հատ երկու խափխալը նաւով, Հավք ա նուն խափուտանա վրանին դնելով. ասիկայ եկավ Ֆրանսին նաւատորմիղին վրայ՝ որոնց երկու խափխալը նաւերը 21 էին. վրանին գլուխ քօնֆլանս մառէշալը։ Ի տոնը 1759. նոյեմ. 20. գիղեցիկ կղզին քովերը իրա րու հետ զարնըվեցան. Ֆրանսիներուն 5 հատ երկու խափխալը նաւը կորնցուցին, Ֆրանսին խափուտանային նաւը ցամաքը նստեցուցին, երկու մենծ նաւը ընկղմեցին, երկու նաւալ բռնեցին գերի ըրին, մնա ցածները կոտրըտրված Ֆրանսային նաւա հանգիստները փախան։

Ի նաւահանգիստալ ուներ Ֆրանսը, հեռվանց պաշարված բռներ ինկլիզը, որ մէկմէկու հետ հաղորդակցութիւն չունենան, մանաւանդ ձիպրալդաուին նեղուցը ամէնեն աւելի կըպահէին։ Ի նաւալ որ Ֆրանսիները կըշինեին պրեսդու ռօշֆօռդ նաւահանգիստներուն մէջ, պրեթէ ամէնենալ ինկլիզին ձեռքը կիյնային։

Ի ամէն ձախորդութէ պատճառ՝ քանի մը կառավարիչներուն ու մենծերուն անկարգութէին եր որ փարեզ կընտրէին. ասոնք կառավար եղերեին ոչ ընտրութէ՝ հապա ասոր անոր միջնորդութէ. ինկլիզին դիա

ցհնալ բիդը խիստ կըդրգռէը՝ որպէս վի
ֆրանսըզին ծովային ուժը բոլորովին կորն-
ցընել տայ, ու անոր նաւահանգիստները
գոյճ խափանէ։

Պէրրիէ ֆրանսըզը տեսնալով որ՝ ինչ ջնաս
եղավ ծովու վրայ նէ, չիկար բան մը որ նո-
րէն շինէ, անանկ միտքը դրաւ որ՝ ֆրանսը-
զին ծովային զօրութիը ալ չիկրնար շտկը-
վիլ, անոր համար ամէն բանը ձախող հա-
նեց, անանկով որչափ համբարներ կային
պրեստ՝ պարպըվեցան։ Նոկէց ինկլիզները
համարձակելով գնացին առին ինչ տեղվանք
որ ունէին ֆրանսըզները ափրիկէին սեւնե-
կալ գետին վրայ, որ է վաղուց կամ մեծ
ձիւղ մը նեկաւ գետին, ուր մեծ առու-
տուր կըլլար ոսկիի, փղոսկրի, ու գերինե-
րու, որոնք ամերիկա կրտանէին հանքերը
(մտաէննները) բանեցրնելու համար. առաջ
տեղվանքներուն ամէնէն երևելին էր Այ-
լուիզ բերդը։

Ինկլէզին գլխ եղածները. ինկլէզները տա-
պա առնելը ամերիկայի գլխ. ինկլէզի նափաո-
րին գառնելը.

1759 — 1760։

Ինկլիզի թագաւորին առջնեկը՝ կալէ-
սի իշխան կըսվի, ըստ որում կալէս գաւա-
ռին վրայ կիշխէ. ասա կալէսի իշխանը 1751
մեռած ըլլալով 44 տարվան, Թողլով 5
մանչ ու 3 աղջիկ։ Ինծ մանչը գերդ

կուլիելմոս 14 տարվան ըլլալով խիստ մեծ հակառակութիւն ելավ թէ ով ըլլայ տղին կառավար կամ թագաւորահայր, մանաւանդ որ թագաւորը ծերացած էր ու տկարութիւն ունէր. եւքը որոշվեցաւ որ տղին մայրը ըլլայ կառավար, հետնալ մկ ժողով մը խորհրդականներու, ինչվան որ տղան 18 տարվան ըլլայ. անոր համար 1759 տղան մեծութիւն տարին հասած ըլլալով բառլամինդը կալլեսի իշխան ընդունեց զինքը:

Իս տարվանս մէջ սուտ ձայն մը ելավ որ իւանտային կառավարութիւնը ինկիլիզեաց հետ պիտոր միացրնեն, իրեն բառլամինդը ու արտունութիւնները պիտոր վերցնեն. աս խօսքէս տուպլին քաղքին մէջը մասամիկ խռովութիւն մը ելավ, բառլամինդին մարդիկներուն և ուրիշ իշխաններուն շատ նեղութիւն տվին, ինչվան մօտիկ մեռցնելու եղան, բայց իւանտային մէջ նըստող փոխարքային խելքովը աղէկ մը վրավեալ առանց արեան շուտով խաղաղցուցին:

Իս տարի 1759 ինկիլիզները մարդինիքա կղզին վրայ գացին չկրցան առնելու. ետքը ապրիլի մէջ կվատալուբա կղզին առին, անոր հետ պզտիկ կղզիներնալ առին որք են՝ Մարիամ՝ Բարթուղիմէոս, ուՇը Մարտինոս: Ֆրանսիսկները նորէն ուժ առնելով ամերիկայի մէջ Քանացին քանատան առնելու. ինկիլիզները նեղը մնալով քվեպէք քաղքին մէջը փախան. Ֆրանսը և

կավ քվեպէք պաշարել, բայց ինկիլիզնե-
րուն նոր օգնութի գալով նաւերով, ֆրանսա-
զը սն առնիր իր Թօփերը ձգելով արտօր-
նօք փախաւ, մնուելով բերդնալ ինկիլիզ-
նէրուն տրվալ։

Նուանի բիդը որոշերէր որ քանատա առ-
նվի [1], Ամհերսդ ինկիլիզ զօրապետը 12
հազար մարդով մտաւ քանատային երկի-
րը, ուր նիակարա բերդ կար երևելի տեղ
ֆրանսզնէրուն ձեռքը. առաջ աս բերդը
պաշարել ուզելով բրիտօ զօրապետը վրան
իրկեց, բայց բրիտօն սպանվելով անոր
տեղը եօհնսօն եղավ զօրապետ, Ջարդեց
մէկ գունդ մը ֆրանսզնէրուց՝ որ կուգային
նիակարա ազատելու, անոր համար նիա-
կարային պահապան զօրքնալ անձնատուր
եղան. ամհերսդնալ առաւ քաօմի ու ֆի-
քօնաերակօ տեղվոնքը՝ որ Թաղուցած
կին։

Սկսեց եաքը ինկիլիզնէրը եկան քվեպէք
պաշարեցին, որ ազէկ քաղաք է ու մարդա-
շատ. Ամնուտերս զօրապետը Ծոլուն դիա-
ցին պաշարեց, վոլֆ զօրապետը յամաքի
դիսյէն, կարիճ երիտասարդ՝ որ շատ քա-
ջութիւն ընելով իր արդեանցը համար զօրա-
պետ ըրեցին։ Սիկայ գիշեր առին զօրք

---

(1) Քանատան ամերիկայի մէջ մէկ մեծ աշխարհ
մընէ, 4 հազար մղոնէն (միլն) աւելի տարած-
ված, լճցուն լճերով, ու ձիւնապատ անապատնէ-
րով, որ 1530ին գտաւ ֆրանչիսքոս վերրազան ֆի-
ռէնցայէ, ու տրվավ ֆրանսզնէրուն. բայց ով որ
առավ, շատ մնանկ քաշեց։

Հանեց մէկ բլուի մը գլուխ որ քաղքին վրայ կընայէր. ասկէց մէկ սաստիկ կռիւ մը սկսաւ. մէջի եղող Ֆրանսայ զօրապետը Գնդքալմ անուն՝ միտքը դրեր էր, թէ որ քաղաքը տալու ըլլայ՝ մեռնի անանկ տայ. վօլֆ Հինիլիզնալ դրեր էր կամ առնել քաղաքը, և կամ մեռնիլ։ Անոնց երկուքին խօսքնալ կատարեցաւ, երկուքնալ մեռան. վօլֆին ձեռքը վիրաւորվեցաւ, բանի տեղ չխեպելով Հնդիրեն փաթթեց անանկ կը-պատերազմէր. ետքը մէկ թիւֆէնկ մը կուրծքին գալով ոտքի վրայ չկրցաւ կենալ, մէկ գինուորի մը կռնակ կրթնեցավ՝ Հոգեվարքը ըլլալուն առնը ձայն մը լսեց թէ թշնամիները կրփախչին, ան առնը Հոգի առնելով ըսաւ, հիմա Հանգիստ կը-մեռնիմ։ Հնդիլիզները յաղթեցին, մէկ քա-նի օրէն եաև սեպտեմ. 18. 1759 քվեպէք առին. բայց ասանկ մարդուն կորուստը ա-ւելի կարժէր քան ամբողջ քանատա աշ-խարհը, միայն թէ մարդկային վիճակնալ անանկ բան մընէ որ՝ մէկ մարդ մը կորան-ցընելէն եաև կիմանայ իր յարգը։ Հնդի-լիզները անչափ զօրացան որ՝ 1760. սեպ-տեմբ. 8 ամմհն քանատա առին, որուն Հա-մար էր դրեթէ աս պատերազմիս սկսիլը.

ափրիկէի մէջնալ կօրեա կղզին առին։

Վանի մը տարի կար որ Ֆէորդ Հնդիլիզի Թագաւորը խիստ տկարացած էր, մէկ պըզ-տիկ ձախորդութեե ձան մը մեծ վիշտ կրթե-ր էրեն. 1760. Հոկտեմբ. 25 դրեթէ յանկարծ մեռաւ, 77 տարվան, 33 տարի

Թագաւորելէն ետև. Մկ Ինկիլիզի Թագաւոր մը չէր եզած որ՝ աս ծերութէ տարիքը հասած ըլլայ։ Իր մեռելը բացին, սրբաւին աչ փորոքը Ճղքըլած գտան, ու սրբատակրանքը լեցուն արիւնով. իր Թաղման Հանդէսին համար Մկ միլիոն մը ոսկի գըներ. ասկից կիմացվի ազգին սէրը որ ունէր իր վրայ, քնութէ անուշ ու ծանր ըլլալուն համար, խելքով որոշող ու Թափանցող, աղէկ գիտէր ժուժկալութիւն ու տնտեսութէ, որով խիստ աղէկ կարգի մէջ դրաւ իր տանը կառավարութիւը՝ ամէն բանը չափաւորելով, իրէն տուեր արուեստները ու վաճառականութիւը շատ ծաղկեցան Ինկիլդեռայի մէջ. և Թէպէտ ինքնալ նեղութէ քաշէց, բայց կրնայ ըսվիլ որ՝ ամէն Թագաւորէն քիչը քաշէց։

Վերջ։ Իր պզտիկ տղան իրէն յաջորդեց, որուն ցեղը Թէպէտ նեմիկէն եկած էր, բայց ինքը Ինկիլիզի մէջ ծնած ըլլալով աղէկ Ինկիլիզի արտաքերութէ կաուենալանէը բառլամէնդին մէջը, որ իրմէ առջիններէը չէին կրնար բնել. ասով ու իր անուշ բարերարող քնութէը խիստ Հաճոյ եղավ Ինկիլիզնէրուն. 1761 կարգըվեցաւ, քառասդա խչանուհին առավ, որուն ցեղը մէքլէնպուրկ ըսդրելիցեան կըսվէր։ Իր աուենէրը Ինկիլիզնէրը երկու բանի մէջ էին. Մկ դիտցին նոր նոր տեղվանք ու նաւէր առնելով ֆրանսդին կուբախանային. Մկալ դիտցին յոդնած էին պատերազմելն ու տուրք տալն, ժողովրդեան մկ

մասը պատերազմին պատճառովը անհայտ նում հարստութեի վաստկած էին, մնկալ մասը ինաս քաղէլէն մնոիկ էին բացը էլ լալու. իսկ արքունեացը մնջ անանկ մարդիկ լեցուած էին՝ որ միանակ իրենց շահը կընայէին։

Լինելիքը հնարանի մէջ ընանալան պէղէր կառնէ, մանաւանդ թուրդելէրէ, որ Ֆրանսէզին անուանի գաղտնի էր.

1761։

Յամաքին վրայ Ֆրանսէզներուն բանը փոփոխ կերթար աս ձեռիս մէջ ինչպէս որ վերը պատմեցինք, առաջնէրը յաղթվելով, ետքերը յաղթելով, բայց ծովու վրայ շատ ինաս եղավ իրենց։ Ա՛նջի դիպուածները ըլլալէն ետև 1756, երբոր ինկլիզին խորհրդանոցը անուանի բիդը կանչեց, իմաստուն կառավարութիը աս մարդուն անանկ ըրաւ որ՝ ամէն բանը ինկլիզին դէմ դարձաւ, մանաւանդ հնարտանի մէջ, ուրուն նապաստնէրը, այսինքն փաշայնէրը՝ իբրև մէկ մէկ պզտիկ թագաւոր ըլլալով՝ որէն վրայ ինկլիզը կրնաւանըվեր, որէն վրայ Ֆրանսզը։ Այդ եղավ որ՝ պէնկալային նապաստը ինկլիզի մնձէրուն վրայ դժըր գալով ինկլիզին հետ ավրվեցաւ, Ֆրանսզին հետ միաբանեցաւ, ձեռկրվելու ելավ ու կալկադային բերդը պաշարեց. աս բերդս տկար ըլլալով առավ, մնջի ինկլիզ

պահապան զօրքը 146 հոգի մինչ նեղ բանակի մը մէջ դրաւ, որուն լանքը ու երկայնքը 20 ոտնաչափ. երկու պզտիկ պատուհան միայն ունէր օդ (հաւա) քաշելու. հոն խիստ տաք երկիր ըլլալով հիվընցան մեռան, միայն 23 հոգի մնացին. ասոնք երբոր խալըսեցան՝ կէսէն աւելի տիրացաւ (հիւմմայով) մեռան: Այս ձայնս երբոր ինկիլիզներուն ականջը հասաւ, ամէն մինիսթրները կատղեցան, վառվեցան վրէժ առնելու:

Գիտնք որ՝ ան ատենները լօռտ քլիվ ինկիլզը ինդոս ու գանգէս գետին վրայ շատ քալքաթիներ կըներ, օգնական իրեն ունենալով ծովուն վրայ վաստկոտ խափուտանան, վերջուց ջնջեց նաև Պնկրիա անուն երեւելի ծովասպատակը (խուրսանտը) որ պամպայեն գիւերը շատոնցմէ վեր խիստ նեղութիւն կուտար ինկիլիզի տէրերուն: Այս ծովասպատակս շատ էքթիրներ ունենալով անոնցմով կըսարձրկեր մինչ նաւերու վրայ, ասանկով իշխեր տիրերէր ան տէզայի ծովուն մէջը, ամէն ֆռէնկի տէրութիւներէ տուրք ու պարգև կըպահանջէր, թէ չէ՝ թող չէր խտար առուտուր ընելու: Վէվիլ զօրապետը ուրիշներուն հետ միաբանելով քոնսութիւթ մնաւ իրեն նաւահանգիստ՝ որ Ալերիահ կըսվեր, և թէպէտ իրեն զօրացը վրայ ցամաքէն անգադար թօփեր կրնետէին, բայց զօրքը մինչ չընկելով նեղս մնան, ան ամէն հնարտանքի նաւերը նաև Ալերիահ բերդը երեցին, որ հետևեալ

օրը անձնատուր եղավ. հոն գտան անհատ-
նուտ գանձ։

Ը. յաղթութենե ընելեն ետև՝ քլխվը գնաց կալկադայի վրայ, թօփերը նետելով մեկ քանի ժամու մեջ առավ. անկե գնաց Հուկկի քաղաքը առավ, ավրեց երեց նա-պապին ամէն համբարները ու ցորենը. նաւապալը կատղելով 40 հազար ձիաւորով, 25 հազար ոտանաւոր (եաեան) զօրքով եկավ քլխվին վրայ, որ 2 հազար զօրք ու-նեը մինակ, բայց քլխվը նապալին ամէն զօրքը ցրուեց, կոտրեց, կատարեալ յաղ-թութենն ըրավ վրան։ Վերեվա քաղաքը նալ առավ. ինչ իշխաններ կային՝ որ փը-րանային հետ դաշնակցեալ ըլլալով ենկէ-լիզին դէմ կըգնեին, ամէնեան կոտրեց. օգնութի առնելով վադսն ու բօքօք խա-փուտանաներէն գնաց խանտէրնակօրին վը-րայ, որ պէնկալայի մէջ ալինտ աղէկ տեղն էր ֆրանսէզներուն, մէջը շատ ըստակ ու ապրանք գտաւ, բայց ըստրկէն աւելի՝ աս մեկ ճէճով տեր եղավ անչափ ու անանկ գեանի՝ որ տարածութէ, հարստութէ, ու մարդաշատութէ աւելի էր քան եւրոպայէն մեկ մենճ տերութէը. միայն ան վնասուն համար որ քաշէց ենկիլիզը, վնաբք առավ տեղացոցմէ երկու միլիոն կինեէ ոսկի (1). 600 հազար կինեէալ առավ զինուորներուն ու նաւավարներուն բաժնեց։

(1) Մեկ կինեէ ենկիլիզի ոսկին՝ որ կրսմի նաև ըսգեալին լեռէ, երկու եալըզ կընէ։

Այս բանս շատ նախանձ ձգեց Ֆիլհելհնկհեր-
ըն ու Ֆրանսզնեբրըն մէջ, անոր համար
Ֆրանսզը օգնութի խրկեց իրենեբրըն, ու
մէկ իւլանտացի զօրապետ մը վրանէն ալ
լի անունով. բայց Ֆրանսզոյ զօրաց սիրտը
կոտրըված էր, լալլի զօրապետնալ թէ-
պէտ կարէ պատերազմող էր, բայց խե-
տուրուկ մարդ մըներ, ասիկայ եկավ որ
դաւթի բերդը ու կոտտալըը առավ. բայց
դէշ ըրաւ որ՝ մատրասը չառաւ, որ գօրա-
մանտել ծովեզերքին վրայ գլխաւոր տեղն
է ինկիլհնեբրըն: Այսկէս էտքը Ֆրանսզին
բանը ձախող գնաց թէ ծովու և թէ ցա-
մաքի վրայ:

Վալէվ ինկիլհզ զօրապետը ապստրեց քուդ
զօրապետին՝ որ Ֆրանսզին նոր եկած զօր-
քին դէմ երթայ ձեծկրվի. ասիկայ որ նոյն
պէս իւլանտացի էր՝ համիայ ելավ, վան-
տէրվաշ, քոնէիվէրամ, ու քարանկօլի բեր-
դերը առավ համիան, լալլի Ֆրանսզի զօ-
րապետին հասաւ. սաստիկ ձեծկրվելէն
ետև՝ Ֆրանսզնեբրը յաղթվեցան, ամէնն
ալ թափերնին կորսնցուցին, ու Այբօդ բսան
երեւելի տեղը թողուցին գացին: Այմէն
հնտստանի մէջ միայն փունդիչէրի մնաց
Ֆրանսզնեբրուն ձեռքը, որ իրենց գլխաւոր
տեղն էր, ու իրենց հարստութիը իրը համ-
բարանոց, նաև ուրիշ ամէն եւրոպացւոց
տեղերուն մէջ որ հնտստան ունէին՝ ասի-
կայ կրգերազանցէր հարստութիէ ու գեղեց-
կութիէ. մէջն մարդիկը 200 հազար կային:

Լսոր վրայ եկավ Վրուդ Կնկիլիզը, ցամաքէն պաշարեց. իսկ Լոդվենսկնկիլիզը իր նաւահանգիստը պաշարեց, բայց ամուր բերդեր ունենալուն համար՝ չկրցան հեշտ (խօլայ) առնելու. երկան քշեց, մէջինկրուն կերակուրը հատաւ, զօրքը շուն ու կատու կուտէին, անալ սուղ սուղ ծախու առնելով. մէջն ֆրանսզները կուզէին քաղաքը Կնկիլիզին տալ, բայց իրենց զօրապետը վերոյիշեալ լալլին կտրիճ ըլլալով՝ ամենևին չէր ուզեր տալ ան քաղաքը՝ որ պարծանք էր ֆրանսզին: Այս իրաւ որ՝ շատ հեղ մէկ բան մը ուշացընելը՝ մէկ ուրիշ յաջողուի մը բերել կուտայ. իրեն ասանկ ուշացընելովը օր մը յանկարծ սաստիկ փոթորիկ մը ելավ, ան փոթորիկը՝ որ Հինտիասանի ծովին մէջը միշտ կըլլայ, մեր երկրին ծովերուն մէջը չըլլար, անկից քանի Կնկիլիզի նաւեր կային՝ որ փունդիշէրի պաշարեբէին, կոտրտըվեցան ցրուեցան: Լալլին շունչ առավ, շուտ մը թղթեր գրեց, յուսալով որ ֆիլեմինկներէն պահար (զահրէ) գայ. սիրտ տալ սկսաւ իր զօրացը՝ որ անօթիութէ, աչխատանքէ, հիւանդութէ կըմեռնէին, բայց իրեն յոյսը պարապ ելավ, մէկ տեղէն մէկ բան մը չեկավ. անանկով հարկ եղավ, 1761. յունվ. 15 քաղաքը տըվավ, թէպետև Կնկը ստրագրել չէր ուզեր, բիւր հաղար անէծք կուտար յաղթօղներուն, յաղթըվօղնէրնուն:

Կնկիլիզները փունդիշէրի առին, լալլէ զո-

բապետը լծատուա տարին. Հան իրենց գերի
ընկած զօրապետի մը հետ փոխելով լծատ-
ուայն Ֆրանսա խրկեցին. Ֆրանսացիները
լալլին իրենց ձեռքը հասածին պէս բան-
ար գրին, ամբաստանելով որ՝ փուշդիլե-
րին ըստրկով ինկիլիզներուն էր ծախեր:
Խեղճը 15 ամսկն աւելի հոն կեցաւ, վրան
մկ քննութիւն մը չեղաւ. վասն զի մկ վը-
կայութիւն մը չկրցան իրեն դէմ. սկիզբ եա-
զը մկ մարդու գրուածոցը մէջ մկ յիշա-
տակարան մը գտան ամէն պարագայնե-
րով գրված, անիկայ բաւական սեպեցին
լալլին Թշնամիները, սկսան դատաստանը
տեսնալու. աս քննութիւն մէջտեղ յայտնի
չեղաւ ամբաստանութիւնը, միայն շատ ան-
գթութիւն գտան իր ըրածներուն մէջը. բայց
ինքն լալլին՝ արդարութիւն համար եմ ըրած
կըսեր, չէ թէ անգթութիւն համար. ատանկ
ըսելով հնոստանի ատեանին ամէն հաղա-
րապետները ու պաշտօնատէրերը կըհայհոյ-
էր կանարդէր:

Այս անխոհեմութիւնը դատաւորները դու-
շաժելուն տեղը՝ աւելի խստացուց, ամ-
էնն ալ իրեն դէմ շարժեց. չմտածեց որ՝
իրեն Թշնամիները շատ բարեկամ ունէին
իրենց, իսկ ինքը դրսեցի ըլլալով մկ բա-
րեկամ չունէր: Հասարակաց խօսքը
երբեմն ապացոյցի (իսպաթի) տեղ կաս-
նրվի, կամ գոնէ ապացոյցները կըզօրացը-
նէ. լալլին անոր համար մեղադրած դա-
տապարտվելուս՝ իբր թէ մտանիչ է թա-
գաւորին ու թագաւորութիւնը ապրանքին.

երբոր իր առջին կարգային իր վոտ եղած վձիռը՝ ձեռքը փերկել մը կար որ գործ կա ձեր քօրօմանտելին աշխարհացույցը քաշելու՝ ուղեց կուրծքը խօթելու, բայց չկրնաց։ Երբոր մեռցընելու կըտանէին՝ բերանը երկաթ զարկին, վասն զի միշտ կըհայհոյեր իր դատաւորները. ամէն փարեզ կըցաւեր ասոր մահուանը վրայ, գիտնալով որ՝ ան մարդկներուն չարութիւը ասիկայ կըմեռցընէ, որոնք աւելի մահապարտ էին կաշառք (ռւպռւտիէթ) ուտելնուն համար։

Ա՛տածելու բան է թէ ինչ զարմանալի կըլլայ աշխըրհս մէջը ամենց կացութիւնը ու բաղդը. խալամտացի մը որ է լալլին՝ կըքշվի խալամտային տարբեր կարծիք ունենալուն համար, անկէց 6 հազար փարեզ սահ հեռու տեղ կըխրկըվի ֆրանսզի թագաւորին դիտցին ծեծկըվելու համար, եւ քը կուգայ ֆրանսզի թագաւորին հրամանովը դահճի ձեռքով կըմեռնի ֆրանսա փարեզի մէջ, միայն ասոր համար որ՝ թէ դուն ի՞նչու համար ինկիլիզներէն քանըվեցյար. անանկ տաեն՝ որ իեզ լալլին մէկ բան մը չունէր պաշտպանելու, անչափ հեռու տեղ՝ որչափ որ փարեզը հեռու է գանգէս գետին բերնէն՝ ուր էր ատենը դժբաղդ լալլին։

Ա՛յս փունդիշերին կորնցընելը վերջի ձախորդութիւը բերաւ ֆրանսզի առաւտուրին, անանց տերութիւը հինահատանի մէջին վերջացաւ. իսկ ինկիլիզներուն մեծ յաջողու-

Թէ բերաւ, ու իրենց տէրութիւը հինտին մէջը սկսաւ ծաւալիլ, ինչպէս որ ինկիլիզ-նալ կուզեր եւեւէ կիյնար աս բանիս, այլ ինքն օրէօր տարածել իր տէրութիւը հինտին մէջը։

Ինկիլիզները Պէղեցիկ կղզինալ առին աս տարի 1761. որ պրեդայնային ծովեզերքը մէկ կղզի մընէ, մէջը բերդ մընալ ունի։

Սպանիան Ֆրանսէզին գրգռելովը ծեծ կբեռնայ ինկիլիզին դէմ, ֆօրթոխալին եղբերը կըմտնայ հաւրէ։

1761 — 1762։

Սպանիայ ձախորդութիւնները տեսնալով Ֆրանսէզը որ վերը յիշեցինք, իրենց անհատնում խարէը ու նենգի խոստումնիները, հաշտուիլ ուզեց. որովհետեւ պրուշնալ ինկիլիզնալ ընդհանրապէս առաջարկեցին հաշտութիւն։ Ֆրանսէզը ընտրեա խրկեց իր եղեսփոխանը (մինիսթրոսը), ինկիլիզնալ իր եղեսփոխանը փարիզ խրկեց. ավկուսդա քաղքին մէջնալ առաջարկեցին որ պիտուը ու նեմչին հաշտութիւ վոյ խօսին։ Ֆրանսայէն ուզած առաջարկութիւնները արդար ու չափաւոր էին. որոնք ինկիլիզին եղեսփոխանը դըսըվմոց ընդունիլ կըցըշնեը, բայց ինկիլիզը եւեւէ եւեւ նոր նոր արտառոց առաջարկութիւններ ընելուվ կըցըշնեը որ չէը ուզեր հաշտութիւ. իսկ եը-

բոր Ֆրանսոզը Մկ քանի բան մը կառաջար-
կէր Ինկիլիզին, ու սպանիային Մէջ եղած
բանէրու համար՝ ան ատենը Մկ պլայլե-
լով մը Մկ սաստկութէ՛ն մը պատասխան
կուտար. անոր համար միտքը իմանալով
խօսքը վերջացուցին. երեսփոխանները
ելան տեղէրնին գացին, պատերազմը չի-
կրտրըվեցաւ:

Տեսնալով Ֆրանսոզը Ինկիլիզին ըրածը,
յոյսը դրաւ սպանիային վրայ, իրեն վէղի-
ըը շուազէօլ դուքսը՝ որ Մկ Չարտաւ մարդ
մընէր, սկսաւ յորդորել սպանիային Թա-
գաւորը Ֆ կարօղսը, միանայ Ֆրանսզի Թա-
գաւորին հետ, Ինկիլիզին դէմ ելլայ. Մ-
կիկ Մկիկ առջևը դնելով որ՝ Ինկիլիզը ա-
մերիկայի Մէջ ընդարձակելով իր տէրու-
Թիը, Մկ օր մը սպանիային ունեցած տե-
ղերնաւ բէհու, Մքսիքօ, իրեն կառնէ.
մանաւանդ որ արդէն սկսեր էին ցրցընել
իրենց իշխողուԹիը Ճոլու վրայ. ինչ սպա-
նիայի նաւ որ գտնային, ամէնուն Մէջը
կըմտնային Ինկիլիզները կըփնտռէին,
շահնալ կառնէին կըգերէին:

Սպանիան հասկընալով որ՝ Ֆրանսոզը հաշ-
տուԹի կուզէ ընել, Ինկիլիզը կըմերժէ,
ինքը յաղԹօղ ըլլալով ամերիկային ու Ճո-
լուն Մէջ վախցաւ. չըլլայ Թէ իր մենճու-
Թիը ապաւինելով Ինկիլիզը ամերիկային
վրայ տիրէ, անոր համար մտիկ դրաւ Ֆը-
րանսզին յորդորանքին, 1761. օգոստ. 15
Մատրիտ քաղաքը դաշնադրուԹի մը ըրաւ
Ֆրանսզին հետ, որ ըսվեցաւ ՖամիլիադրուԹ

ընդհանրական, մեկը մեկու երկիրները պաշտպանելու համար. և թէ որ թշնամի մը վրանին ելլայ՝ իրարու օգնելու համար ձուլվով, ցամաքով, ջրով, նաւ, ըստակ տալով մեկմեկու: Այս դաշնադրութիւնը որ 28 թէ թէ լմնցաւ, տարածեցին նաև նաբօլիի թագաւորին՝ ու բառմայի դուքսին վրայ: Ֆնկլիմները ասիկայ լսածնին պէս կրակ կտրեցան, կրկնապատիկ շատցուցին իրենց ծովային ուժը. իրենց բառլամէնդնալ թէ պէտ կըտեմնար որ ազգը պարտքի տակ ընկած էր, բայց անուն պահելու համար մեծ գումար ըստկի որոշեց տալու թագաւորին. և որովհետև ծերունի բիդը որ դիւանադպիր էր՝ դէմ կեցաւ սպանիային վրայ ձեծ բանալու, թագաւորը ձգեց պաշտօնին. 1762. յունվ. 2 յայտարար թուղթ հանելով պատերազմ եղավ սպանիային վրայ: Սպանիանալ յունվ. 16 հանեց իր յայտարար թուղթը, փօրթուկալի տերուհիալ պատգամ խրկեց որ զինքը յայտնի ընէ, արդեօք սպանիային դէն է, թէ ֆնկլիմներն դէն, վասն զի գիտեր որ փօրթուկալը խիստ բարեկամութիւն կապված էր ֆնկլիմներն հետ աս դարուս սկզբնէն սկսեալ: Փօրթուկալին թագաւորը յուսկիպ ու պատասխան խրկեց՝ որ իր միտքը էջերը մնալ էր. բայց սպանիան ասով չի հանդարտեցաւ, վասն զի կըտեմնար որ ֆնկլիմները շատ կըշահեր փօրթուկալի մէջ, երբ թէ իրեն մեկ գաւառը եղած ըլլար, անհնարին էր որ թողչիտար ֆնկլիմներուն մնալու իր նա-

ւահանգիստները, ու զօրք հանելու ցամաքը՝ որ սպանիային հետ ծեծկըվին. անոր համար սպանիան ստիպեց փօրթուկալը իրեն ու ֆրանսզին հետ դաշնակցութիւն ընելու. ան ատենը պատասխանեց փօրթուկալին թագաւորը՝ թէ ինկիլիզին հետ իմիը միաբան ըլլալով չեր ուզեր որ հիմա ալ ըրվի երկի զատվի։

Ու լսածին պէս սպանիան բանը հասկըցաւ, ֆրանսզին խրատին կեօրկ հրամեց իր զօրացը որ փօրթուկալին երկիրը մտնան, որ պէս զի թէ որ ինկիլիզը հոն զօրք հանէ սպանիային վրայ վազելու համար, դէմ կենան, փօրթուկալին դէմ ամենևին չինք չիվերցընեն, բայց եթէ երբոր փօրթուկալը ները սպանիացոց վրայ չինք վերցընեն, կամ երբոր թող չիտան սպանիացոց փօրթուկալին երկիրը մտնալու։

Պատերազմը լման կըլլանայ մէկ կրակի մը՝ որ չկարծած տեղվանք կայծեր կրցամեկընէ, նոր նոր տեղեր կըբըռընկըզնէ կըծաւալի. ան պատերազմը որ սաքսոնիա ու բռաիա կըլլար, ցամեկեց անցաւ եկաւ ինչվան սպանիա, ինչվան փօրթուկալ. վասն զի սպանիացիք փօրթուկալին միրանտաքզաքը առին, անկէց ուրիշ գաւառ մտան որ կըսվի լեռնամէջ. փօրթուկալները առաջ հնազանդեցան սպանիային, եաքը ապըստամբեցան. ան ատենը փօրթուկալին թագաւորը պատերազմ հրատարակեց սպանիային վրայ, իր զօրքը սպանիայի մէջ վազելով վաղենցան ու ալքադաւան Թալ-

լեց . փօրթուկալին դէմալ սպանիան ֆը-
բանագին հետ մէկ տեղ ծեծ հրատարակե-
ցին , շատ անգթութեի բանեցուցին հոն ըս-
պանիացիք . ոչը թուրմ ոչը թիւֆէնկով
կոտրըտեցին սպանեցին , փօրթուկալցոց
բանէրնալ էրեցին , բայց էրբոր տեսը կո-
խեց , փօրթուկալին էրկիրը խիստ տաք ըլ-
լալով , դադրեցան առաջ երթալէն :
Փօրթուկալցիք ը պետրոս թագաւորը մեռ-
նելէն եաև վեղխութեան մէջ ընկած էին ,
շատնցնելէ չէին պատերազմած . անոր հա-
մար ինկիլիզին ուզեցին որ՝ իրենց թագա-
կովը նեմցէի զօրք խրկէ իրենց , ու մէկ
վարպետ զօրապետ մը . ինկիլիզեալ 12
հազար մարդ խրկեց անոնց : Ին աաենը
սպանիացիք վիլլաֆլօր տեղը 5 հազար զօրք
ոչը կոտրեցին , ոչը ցրուեցին , մնացօռ-
քօ ու ալմէիտա քաղաքը առին օգոստ . 25 .
ֆրանսէզալ զօրք խրկեց սպանիային օգնու-
թի , ասոնք մէկտեղելով կամաց կամաց ա-
ռաջ կուգային լիզպոն փօրթուկալին մայր
քաղաքը առնելու . բայց փօրթուկալցիք
պովհետև ինչ պաշար (զաղրէ) որ կար՝
ամէննալ լիզպոն առէր տարեբերին , ան-
կից սպանիացոց կերակուրը սկսաւ պակ-
սիլ . վասն զի ազկ հոգ չէին տարած ի-
րենց մասրիանին կերակուր խրկելու . անոր
համար ոչչափ պզտիկ խումբ զօրաց դուրս
կելլային աս դիին ան դիին կերակուր գըտ-
նալու , նոր եկող նեմցի զօրացը հետ
(խօլայ) կըլլար անոնք կոտրելու փախցը-
նելու ։

Ի կերպ ձեռկրվելով, արդելվեցան սպա-
նիացիք առաջ երթալու, այլ մնացանդ
առած տեղերնին Թողուցին, իբրեւց երկի-
րը դարձան. եւթը Հաշտութեան վրայ խօ-
սիլ սկսան Փետրվարեալը քաղաքը
1762. օգոստ. 25, որ լինցաւ Նոյեմբ.
2. իսկ Հաշտութիւը 1763 լինցուցին, որ վա-
րը պատմենք։

Տիկնէրէը վրէ աղաւորի հավանա չաղաչը կառնէ
սպանիայի չեռէն. հինդուսթանալ մանիլա
կղզին կառնէ.

1762։

Ով ամու վրայ ինկիլիզները շատ մեսա տը-
վին սպանիացւոց. հավանա քաղաք կար
բուսա կղզին հիւսիսային ծովեզերքը, որ
անգլիացւան կղզիներէն մէկն է, մէքսիքացին
ծոցին բերանը. ասիկայ վրէ աշխարհի
մէջ սպանիացւոց ձեռքը մէկ համբաւ մինէ
ամէնէն ապրանքներուն ու գանձին
(բաղնային). մեծ նաւահանգիստ ունի,
ուր կընան հազար նաւէն աւելի տղմիլ. իւ
րեք բերդով բաժնված է, որոնք աս դիւղ
ան դիւղն Թօփերը նետելով անհնարին է
Թող չեն իսաւ Թշնամիին ներս մտնալ։
Իսիկայ ինկիլիզը ուզելով առնել, հեռու
տեղ մը ծովեզերքին վրայ զօրք հանեց,
ուր կրկարծէին Թէ անմատոյց տեղ մըն է.
եւթը քաղքին վրայ յարձակելով, Թօփ ու
խումպարա նետելով մէկ քանի դրսի բեր-

դերը առավ. Մկրի սպանիայիք նեղը իմնեղավ, 1762. օգոստ. 31. գաշինք գրին, հաշտանա քաղաքը ու ամբողջ քուպա կղզին ինկիլիզին ձեռքը տրվին. ինչ գանձալ որ հին կրպահվեր սպանիա տանելու համար, ամմինտան անոնց յանձնեցին։

Ինկիլիզները հին գտան 9 նաւ երկու խափսալը, ամմին մկր 70 թօփ քաշող. 3 փրահաթա. 27 ուրիշ պղտիկ նաւեր, Մկրը լեցուն սիւպիւքէ ոսկի ու արծաթ, խըրմըզ, չիվիթ, ու շէքեր. նաղտ բտակալ 3 միլիոն կվճռեի ժողղէքին աւելի, որ ամմին նավ յաղթողներուն Մկր բաժնըվեցաւ. միայն տաճնըվեցերորդ բաժինը պահեցին աղքատաց համար, և անոնց համար որ պատերազմի Մկր շատ բան քաշեցին. սկզբի նաւերը Թագաւորին տրվեցան, իսկ վաճառականի նաւերը՝ երկու զօրապետներու տրվին յամնըքին ու Ծովու, և իրենց հաշտարարներու։ Ինկիլիզ առաջնին 8 միլիոն կվճռեի բան եղավ. որ 16 միլիոն եալտրը կընի. մկր եալտրը հիմա 16 ղուռուշ սեպելով, 512 հաղար քեսէ կընի։

Յանկով սպանիան միևնակ աս առջի պատերազմի Մկր աւելի բան կորմնցուց, քան որ տասը տարվանը Մկր կրնար վաստրկեր ամերիկայէն նաղտ ըստրկով։ Ինչ փնտանըտուն պատճառը աս էր որ՝ սպանիան ուշ միացաւ Ֆրանսզի հետ, և երբոր ինկիլիզին հետ ավըրվեցաւ՝ ինկիլիզը ամմին դիւանչին պատրաստ էր ձեռի Մկր ըլլալով, իսկ

սպանիան անպատրաստ. նոր սիտոր հրա-
ման երթար պատրաստուելու անանկ հե-
ռու տեղ վարի աշխարհ. հին եղող փոխ
արքայն ու գաւառապետները իրը մէյ
մէկ անկախ թագաւոր ըլլալով կամայ կը-
շարժին. չկարծեցինալ որ ինկիլիզը ա-
սանկ արտօրնօք վրանին հասնի:

Ինկիլիզները աս յաղթութէն սիրտ առնե-
լով վազեցին հնտստան եղած փիլիպպեան
կղզիներուն վրայ. ասոնք անչափ հեռու
են վերոյիշեալ քուպա կղզիէն, որ իրը թէ
անոր հակոտնեայն են, անոր տակն են.
աս կղզիները ամմինը մէկ տեղ առնելով
գրեթէ ինկիլզեռային ըսկովտիայի ու
իռլանտայի չափ կան. իրենց ծովեզերքը
մարգրիտ կելլայ, և մէկ կղզիին մէջը ա-
ղեկ հանք կայ ոսկիի. մէջերնին գլխաւորն
է Մանիլա կղզին՝ որ յարձակելով առին.
իր նաւահանգստին մէջը նաւ մը կար քա-
դաբուլքօհէն եկած, մէջը 3 միլիոնի ապ-
րանք կար, անալ առին:

Ինկիլիզին նաւերը կրվախցընէին սպա-
նիային ծովեզերքնալ վազելու. անոր հա-
մար սպանիային աղնուականները թագա-
ւորին աղաչանքի թուղթ գրեցին, որ իրենց
հրաման տայ պաշտպանելու, ամմին գա-
ւառ ոտք ելան ինկիլիզին յարձակմանց
դէմ դնելու: Բայց խօսքը հեշտ (խօլայ),
գործքը դժար:

Ինչպես տարի 1761. յունիսի 6. ինկիլիզը
առերեր Ֆրանսզի ձեռքէն Տօմինիքա սրզ-
տիկ կղզին, իսկ 1762 փետրվ. մէջ մաս-

դինիքա կղզին առավ, ինչպես որ առերեր նաև կռանադա կղզին։

Պանիան Քրանսան ինկլիզին հետ հաշտուինան կընեն.

1762։

Պանիան աս պատերազմը բացաւ Ֆրանսզին ապաւինելով, բայց տեսաւ որ Ֆրանսան իրմէ աւելի օրհոր Թշուառութէ մէջը կկրնար, ըստրկի դիացին ան կարօտութեան մէջը հասեր էր, որ Ֆրանսայի Թագաւորին ակսեալ ամմէնքնալ իրենց աջ ձախնէրը զարպխանին խրկեր էին. Ֆրանսզին 56 նաւը երկու խափախլը, 36 Փախեան բռնըված էին ինկլիզին, ձնայածը երված կամ կորսըված էին. զանազան գաւառներ նորին նաւեր չինել որ վին, բայց քաշած ձլասը չկրցան կարկատելու. շատ նաւավար պակսած էին գերի կնալով, կամ իրենք իրենց էն ինկլիզին անցնելով, ուսոի նօալեան մառէշալին ըսածին պես (որ կըզրէ ժէ լուիզ Թագաւորին.) "Ա՛ր ձեզը եղավ իբր Թէ ինկլիզը՝ որ աշխարհքը բարձրըցուց ինկլիզը՝ որ աշխարհքը ծեծկըվելու համար. վանն զի անաստուածները բարձրըցուց ինկլիզը՝ որ աշխարհքը բոլոր եւրոպայի օրհնք պիտոր տայ առուտուրի համար"։

Ֆրանսզնալ ինչպես հիմա կըդիմացներ զինքը ծեծկըվելու՝ իր չոյսը սպանիային վրայ դնելով, հիմա տեսաւ որ՝ անալ բան

մը վիկըցաւ ընել, մանաւանդ թէ աւելի
գործացուց իր թշնամին Ինկիլիզը, իր պա-
տուհասն տեղվանքները անոր տալով, աս
ամէնն բանը մտածելով ամբաւ շուարցնել
Ֆրանսային խելացի վեզիրը՝ դեսպան (էլ-
չի) խրկեց լօնտրա, որ Ինկիլիզին հետ
հաշտութիւն վրայ խօսքեր։ Դեսպանը ա-
ղէկ աւետն եկաւ, ըստ որում Ինկիլիզին
վեզիրը բիդը տեսնալով որ՝ աւելի եղեր
էր թէ նոր Թագաւորին ձեռ գործին, և
թէ մենծերուն, իրեն քամահրական բնու-
թեանը համար՝ Ինքիրմէ հրաժարեցեր վե-
զիրութէ, լօնտրա պուդը իր տեղը վեզիր էր
եղած. ասիկայ բիդին քանքարը ու խել-
քին ձարտարութիւը չուներ, բայց սրտովը
ու բարքովը անկեց աւելի աղէկ էր։

Իբ հաշտութիւն միջնորդը եղաւ սառաէ-
նեայի Թագաւորը ձ մանուել, որ անուն
ուներ խելացի ու խոհեմ ըլլալուն համար.
Ինկիլիզնալ Ֆրանսզնալ դեսպան խրը-
կեց. Ինկիլիզնալ հաշտութիւն ուզել սկսաւ
մանաւանդ երկու պատճառի համար, մէյ-
մը որ փօրթուկալիներկիրը Ինչվան լիզպօն-
ալ վտանգի մէջ եր սպանիացւոց ձեռքը
ընկնելու, մէյմընալ որ պետրոսին մահո-
վին Թագաւորին մեռնելովը պրուշը իր
դաշնակիցը վտանգի մէջ եր մեծ վնաս քա-
շելու, անոր համար Ինկիլիզը իրեն դես-
պանը պէտֆօռտ դուքսը Ֆրանսա խրկեց.
սպանիանալ իր երեսփոխանը կոմսալտի
մտաքեզը Ֆրանսա խրկեց։ Պէտֆօռտ
ըլլալով անուշ հեզ բնութիւ մարդ մը, իր

վեղերկնալ ասպարըված ըլլալով որ ամէն
կերպով ջանայ հաշտութիւն պատկեցընել
քանը, չատ ջանք ընելով հազիւ կրցաւ հա-
մոզել (խանտարիչ ընել) իր ինկիլիզ ազ-
գը, որ Թողուն Ֆրանսէզերուն ձկնորսու-
թիւն ընել նոր երկիրը ըսված տեղը ամե-
րիկայի մէջ. վասն զի ինկիլիզները իրօխտ
ազգ մը ըլլալով կուզէին բացարձակ տը-
գեւել զանոնք աս ձկնորսութենէն, որուն
պատճառովը ոտքի վրայ կրկենար կըսէին
Ֆրանսէզին ծովային զօրութիւնը. իսկ իրենք
վերջապէս կուզէին որ՝ Ֆրանսէզին ուժը
ծովու վրայ բոլորովին ջնջէն:

Համաձայնութիւնը որ կառավարութե-
մէջ շատ կրխաւնըվեր ինչպէս որ ըսերինք,
Ֆրանսայի Թագաւորին ծածուկ յանձնա-
րարութիւնը հաշտութիւն ընելու կըյորդո-
րեր շուազոլ վիկտը ասանկ գրելով իր
Թղթին մէջը 1762. յուլիսի 20: „Ինծ-
„կովը հաշտութիւն ըրավ պրուշիէն հետ.
„սպանիան ծոյլ է, ու բան մը որոշելու-
„անկար. իսկ գերմանիայի վրայ նայելով
„բոլորովին յուսահատելու է: Ես փոր-
„ձված բան է որ՝ ամէն գարու մէջ ամ-
„էն ձեծի մէջ երբոր Ֆրանսէզները յան-
„դգնեցան շատ առաջ վազելու, իրենց
„ամէն զօրքը նաև փառքը կորսնցուցին,
„ասոր դէմ երբոր ուժնօ գետը չանցան,
„կամ քիչ հեռացան անկէց, շատ քաջու-
„թիւն գործեցին: Ինկիլիզները աս ձե-
„ծիս սկիզբն ինկ վախ ունէին, բայց հի-
„մա իրաւունք ունին ծաղը ընելու թէ ի-

» բենց առջի վախը, և թէ մեր մտոք
» յոյսը " :
» Այսանկ ըլլալով ապահով բան ան է որ՝
» հիմա հաշտութիւն ըլլըվի, բայց հոգ չէ
» որ՝ հաստատուն ըլլայ ան հաշտութիւնը,
» աս բանս անկարելի է, վասն զի ինկիլիզ-
» զը ու ֆրանսազը չեն կրնար երկան տանէն
» մէկ տեղ միաբանեալ ծնալ. մէկմէկու
» վրայի տեղութիւնը, առուտուրին նա-
» խանձը, իրենց շահելու ընդդիմութիւնները
» շուտով նորէն ծեծ բանալ պիտոր տան:
» Այսոր համար կուզէ թագաւորը որ մէկ
» քանի տեղ մը պահենք մեր ձեռքը ամ-
» րիկայի ու հինտիան մէջը, բան որուհ ասկ
» կայ մէկհատիկ միջոց կրլլայ մեզի նորէն
» ոտք հանելու շատցընելու մեր ծովային
» ուժը, պահելու մեր ծովեզերեայ առու-
» տուրը, և ամէնն դիտցէն ուժոնչալու,
» անանկ որ աւելի յաջողութիւն աւելի ա-
» պահով կարենանք զարնել ինկիլիզը եր-
» բոր պէտք ըլլայ: Ինկիլիզին առնելը մեր
» վաճառականին նաւերը ծեծ հրատարա-
» կելէն առաջ մեծ վատահամբաւութիւն
» բերաւ ֆրանսային, որ ոչ երբէք պիտոր
» մոռցրվի, ինչվան որ յայտնի վրէժխնդ-
» րութիւն չընէ (1), հիմակու հիմա մենք
» վար ենք, իսկ ինկիլիզները վեր են, մեզի

---

(1) Ըլ վրէժխնդրութիւնը 17 տարիէն եաւ ըրաւ ֆրանսզը 1778ին տեսնելով, երբոր ամերիկայի ապստամբներուն տէր կեցաւ ինկիլիզին դէմ, ինչպէս որ վարը մէկիկ մէկիկ պիտոր պատմենք:

„ օրհնաղիր ևն, բայց կըսուսանք որ աս
„ բանս շատ չի քշեր։ Այնք հիմա ընենք մկ
„ հաշտութեի մը բանաւոր թէութիներով
„ որչափ որ կարելի է, որպէս զի պատրաս
„ տութեի տեսանք աւելի աղեկ պատերազ
„ մելու “։

Կ՚ըսէ բօմբատուրը իր մկ ուրիշ թղթին մէջը՝ որ Պասչի կոմսուհիին կըգրէ, սասանկ կըզուրցե։ „ Ուզայ ատեն որ՝ ֆրանսան
„ ըսորկով լեցընելով ան մարդիկները՝ ո
„ րանց ձեռքն է ինկիլիզին կառավարութիը,
„ մէջերնին տարաձայնութիւն (ֆռխա) ու
„ կռիւ կըձգե. վասն զի չիկայ աշխըրհիս
„ մէջ մկ երկիր մը՝ ուր տեղ հնար ըլլայ
„ ոչի խռովութե ու երկպառակութեան
„ ձգելու՝ ինչպես ինկիլիզները. թէ որ ին
„ կիլիզները կըպարծին որ ծովու վրայ ա
„ ւելի զօրաւոր ենք քան ֆրանսիզները,
„ ֆրանսիզերնալ աւելի զօրաւոր են բան
„ խառնելու, ու չհաւատար դաշնադրութի
„ ընելու “։

Պանիայի թագաւորնալ գրեր էր ե
րեսփոխանին։ „ Ան որ քանի մը տեղ ալ
„ տալ հարկ ըլլայ՝ տըվէք, միայն թէ հաշ
„ տութեի ըլլըվի. աւելի աղեկ է ինծի ան
„ պատուութեի ըլլայ, քան թէ իմ ժողո
„ վուրդս տանջըվի. քիչ պատիւ չըլլար ին
„ ծի երբոր ասանկ ընելով՝ աւելի զօտճ
„ հայր կըլլամ իմ որդւոցս վրայ “։

Տիւք շատալ վեղերը ֆրանսայի թագաւորին միտքը իմանալով, ամէն կերպով սօթըվեցաւ հաշտութիը առաջ տանե

լու. իրեն խելքն ու հաստատութիւնը, բրազիլեն դուքսինալ աղիկ վարմունքը ու եղանակը, որ ֆրանսայի բերխ ֆէնտիին առջի կառավարն էր, ամմին արգելքը խափանեցին, վրայ ելան. ձիներսութեան ազատութիւը առնելով 1762. նոյեմբ. 3 հաշտութեան նախապատրաստութիւնը ըրին ֆոնտէնէպլօ քաղաքը 26 թէութեան վրայ. նոյն ամսոյն 15 թշնամութիւը դադրեցուցին։

Հալոուրէ Ռէուրնէրը.

1763։

Վէնսալիայի մէջ ուր է թագաւորական պալատը (սէրայը), 1763. փետրվ. 10. եղավ հաշտութիւնը ֆրանսայի՝ սպանիայի՝ ինկիլիզի՝ ու փորթուկալի մէջ. ֆրանսայի թագաւորը լուիզ ժե որսորդուէ նոր դարձած էր երբոր ստորագրեց հաշտութեան թղթին՝ որուն թէութիւնները ասոնք են։

Ֆրանսան մինաօքա կղզին կուտայ, անոր տեղը գելեցիկ կղզին ետ կառնէ. ինկիլիզին կուտայ ագքատիան, ամմին քանատան, լօվիզպուրկը ու պրէդտօն ըսված հրուանդանը (քիթը), ան ամմին երկիրը՝ որ միսիսիբի գետին ձախ դին կընկի, ու կըսվի լուիսիանա։ Ինկլեց զատ ինկիլիզին կուտայ պլոթիկ կղզինները՝ որ կըսվին նը վին-

ձենցիոս, կռանապա, դասակօ, ու տօմ-
նիքա։

Ինկիլիզնալ Ֆրանսզին ետ կռտայ բայ 'ի վերայիշեալ գեղեցիկ կղզիին՝ հետևեալ կղզիները մատդինիքա, կվատալուբա, որ լուչիա, որ մարիամ բարեփառ, կօրեա որ ափրիկէին մէջն է. հնտստանի մէջնալ կռտայ զանազան խազխազիները, որք են կղզիներ ծովուն ջրովը գոցված։ Ամէն կռտայ նաև որ Ասր երկիր ըսված ծովեզերքը՝ յամաքին 3 մղոն (միլ) հեռու, իրաւունք ունենայ Ֆրանսզը ձկնորսութի ընելու. սա բանիս համար Ֆրանսզին կռտայ իրեն պզտիկ կղզիները որ պետրոս ու միքելօն, իրենց բռնած ձուկը չորցնելու համար։

Պանիային տրված ինկիլիզը վերայիշեալ լուխտանան, անոր տեղը առաւ իրմէ ֆլօրիտան, որպես զի իր առած երկիրները մէկ տեղ բոլորված ըլլան, նոյնպես ինկիլիզը ետ տրված հաւանան, ու փիլիպպեան կղզիները, որ հաշտութիւնը ստորագրվելէն իրեք օր առաջ առերէք ինկիլիզը. ասոնք ետ տրվամ որպես զի սպանիոլը փօրթուկալին առած տեղերը ետ դարձընէ։

Ինկիլիզը իրեն պահեց որչափ տեղ որ առավ հինտստանն պէնկալային մէջ, ու դարպես գետին բերնին մէջ. ասանկալ իրեն պահեց ափրիկէի մէջ սենեկալ գետին վրայի տեղվանքը Ֆրանսզին առնըված, պարտաւորելով որ՝ Ֆրանսզը քակէ

տնտեսական բերդը ծովուն վրայ։ Իսանկով ամերիկան 25 աստիճանէն սկսեալ գրեթէ հնչվան բևեռական շրջանակը ինկիլիզին եղալ, որով ինկիլիզն ու սպանիան երկուքը մէկ տեղ՝ ամերիկային մեծ մասը իրը երկու բաժնեցին։ Նէ որ սպանիան ամերիկային ան երկիրները ուներաւ որ՝ գետնի տակէն ոսկի կրբուսցըներն, ոսկի դուրս կըհանեն, ինկիլիզնալ ան երկիրները ունեցաւ՝ որ իրենց բարի բերքերը ծախելով՝ ոսկին դուրսէն ներս խոթել կուտան. ինկիլիզին ունեցած կտորին ծովեզերքը ամերիկայի մէջ 1200 մղոն կըտարածվեր, մէջը լեցուն անտակ մենծ գետեր որ՝ նաւերը իրենց ապրանքը հնչվան 150. 170 մղոն ներսը յանքը կըտանէին։ Ըս հաշտութեամբ աղեկ որոշեցին ամերիկայի մէջն եղած իրենց սահմանները, որ աս ձեծիս առջի պատճառը եղեր. Ֆրանսան աս ձեծով շատ մարդ կորսնցուց, նաև իր ըսարկին կէսը՝ որ Ֆրանսային մէջը կըպըտրատի. քիչ մը առեներ իր ծովային ուժը խիստ տկարացած մնաց. կորսնցուց նաև գրեթէ իր վաճառականութիւնը ու իր վարկումը (իմպերատորը), մինակ մէկ տարվան իր խարջը կանցնէր 400 միլիոն դուռնին լերե։

Ֆինէնսին վրայ խոհրդածութիւնք.

1763 — 1770։

Գործակատ ամ հաշտութիւնը օգտակար եղաւ Ինկլիլտէրին շատ տեղւանք առնելով, բայց իր պարտքը 333ո միլիոնը հասաւ վերադրեալ լիրկով, Ինկիլիզ ազգին մէկ մասնալ ամ կերպ հաշտութիւնը վերայ չիհանեցան, աւելի մեծ շահեր ուզելով. անկից շատ խռովութիւն ելաւ Ինկիլիզական մէկ քանի ժողովրդեանը մէջ, անչափ որ պետքօրտը կուզէին սպանել, մանաւանդ անոնք որ՝ պրուշէն յարեալ էին. պրուշին դեսպանն ալ շատ գանկատեցաւ, իբր թէ Ինկիլիզը ամ հաշտութիւնը ընելով երեսէ ձեռ կեց Թող տալավ պրուշը, անանկ որ կուշէր ելլալ երթալ բայց հաշտութիւնը հաստատեցաւ։

Չիհանօղնկերութեան մէջ ամէնէն աւելի գլխաւորը եղաւ Ալէքս անուն գնդապետ (քօլօնել) մը, որ վարի բառլամէնդին մէջէն էր. ասկէց Պարսաւադէտ գրուած մը տպել տլալ, որին մէջը շատ կրքացմունքեր կընախատէր արքունիքը ու կառավարութիւնը, անոր համար բռնեցին վրան քննութիւն ըրին, բայց հաթը Թողուցին. վասն զի օրէնք ունէին որ՝ բառլամէնդին մէջի եղոյնները ուրիշ քանի համար չէն կրնար պատժվիլ՝ բայց միայն դաւաճանութիւն ու մատնութիւն համար։ Ժողովրդը

ուրախացաւ ասոր ազատվելուն համար, վասն զի Ինկիլիզը ազատուելէ սիրօղ ազգ է. իրեն ազատուելէ կըսեպէ խոնարհելը-նել իր կառավարիչները, անպատիժ թո-ղուլ յանցաւորները. Թէպէտ և արքունի-քը վիլքսին վրայ ամբաստանուելէն ըրաւ բառլամինդին առջին, որպէս զի դուրս հանեն իրենց մէջէն. վերոյիշեալ կիրէն զատ՝ վիլքսը ուրիշ գրուածներալ ունէր անվայել ամբարիշտ խօսքերով հաւատքի դէմ, որուն համար ուրիշ նոր քննութիւն ուզեցին ընելու:

Վիլքսը տեսնալով որ բանը դէպի կերթայ, պատրուակ (մհանայ) բերելով որ՝ մինա-մարտուելէ մէջ խոցվեցաւ, փախաւ գնաց ֆրանսա, քանի հետ որ դատաստան կան-չեցին՝ չեկաւ, անոր համար բառլամինդին դուրս հանեցին, իրեն աումին ալրանքը ա-ռին: Այս միանաւոր մարդուն բանը եղաւ ընդհանուր բան, ու շատ նեղութիւններ քե-րաւ. ժողովուրդը վիլքսը չատագովելով կառավարութեան դէմ կըհակառակէր, ա-նանկ կըսեպէր որ՝ վիլքսը յանցանք մը չու-նի, հապա արքունիքը անոր դէմ ատելու-նէն ժողովուրդին ազատութիւնը պաշտպա-նելու համար. ժողովուրդին ասանկ ընելէն վիլքսալ աւելի յանդգնութեան կառնէր: Ինկիլիզին օրէնքը ու դատաստանը անանկ է որ՝ ասանկ յանցաւորները հոն հեշտ (խո-ւլայ) կրնան խալըսիլ. մեկալ դիսկէն՝ ար-քունիքը՝ դատաւորները՝ ու բառլամինդ-նեբը՝ խիստ կըդժվարեին ժողովուրդին

պաշտպանելուն վրայ ասանկ մարդը, որ կառավարուե ու հաւատքի դէմ կրկռուէր, ու ազատութե՛ն անունով ուրիշներուն չար օրինակ կուտար. 1766 վիլքսը դարձաւ եկաւ լծուռա, կարծեց բարեկամներով իր բանը շտկել, բայց եաբը յուսահատելով

Նորկն դուրս գնաց Լինկիլգեռային։

Յետոր 1768 պէտք եղաւ նոր բառլամէնդ ընտրելու, վիլքսը նորկն դարձաւ Լինկիլգեռա եկաւ. եւեւէ ընկաւ վինքնալ լծուռայի բառլամէնդին մէջը խօթելու, բայց չկրցաւ. անոր տեղը Ժողովուրդը իրեն կռնակ ունենալով միտեցնեցաւ քաղքին նուիրակ ընտրուիլ։ Ինքը մտածեց կրկարծեր իր անօրէնութիւնը, բայց բառլամէնդն ու արքունիքը մտածած չըլլալով նորկն քննութիւն ըրին, բառլամէնդը դատապարտեց անիկայ որ 10 ամիս բանտը նստի, ու 500 կինեկ վճարէ պարտաւանաց գրին համար՝ որ յանդգնելով նորկն տպերը. ան լինկալէն ետև՝ 12 ամիս բանտը նստի, 500 կինեկ նորկն վճարէ ուրիշ անվայել գրուածներուն համար, միտեցնեցաւ նուիրակ ուրիշ մը ընտրել տրվավ, ու բառլամէնդենալ դուրս հանել տրվավ. Թէպետև Ժողովուրդը շատ անկարգութե՛ն ըրավ լծուռային մէջը վիլքսը պաշտպանելու համար, իրեք հեղ բառլամէնդին մէջը խօթել ուզեց, ու շատ աղերսագիր տրվավ Թագաւորին՝ կծու խօսքեր խօսելով, իբր թէ ասանկ ընելով բառլամէնդին՝ մարդ ընտրելու ազատութիւնը կրվերցըներ. Ժողո-

վուրդը չէր նայէր որ՝ վիլքսը իր ծանր յանցանքովը ինքիր զինքը անարժան կը ըրած։

Այս մարդուս պատճառով 1769 ին մեծ ապստամբութիւն մը իրար անցաւ մը էլավ Լոնտռայի մէջ, որ 1770ին ամէնն թագաւորութիւնը մէջ նաև Իռլանտայի մէջ ծաւալեցաւ. կալէսի իշխանուհին երբոր գերմանիա կերթար՝ վրան յարձակեցան, Իռլանտային փոխարքային երբոր արքունիքը կերթար՝ ուզեցին սպանել. բօռդամաթ քաղքին մէջ նաւերու մահկինը երեցին։ Այս բանիս համար թագաւորին գիր տըվին Լոնտռային և ուրիշ քաղքներուն դատաւորները, հասկըցընելով որ՝ իրենք մանաւկից չեն ժողովուրդին ապստամբութեանը։ Երբոր վիլքսը պատիժը ընդունէց, ժողովուրդը անիկայ Լոնտռայի Ալտեռմեն, կամ մեծ դատաւոր ընտրեց, որ առաջ մեկ անգամ մը ընտրեր էր, բայց բառնամինդը ան առենը թող չէր տըված։

Ներսէն, պրուշը, ու սպանիան դաշնութիւնը

1763։

Երբոր վերոգրեալ հաշտութիւնը եղավ պրուշին տեղվանքը որ ֆրանսեզները առեր էին ստորին ռէնօսին վրայ, ու վեսթֆալիայի մէջ, ատդրիայոց կամ նեմսկին տըվին. ան առենը նեմսկին ու պրուշը մարտա-

դուլ (միւթարիքէ) ըլրած էին. երկուքնալ տեմնալով որ բուն կռուին պատճառը վերցրվեցաւ, որ էր ֆրանսային ծեծը ինկիլիզին հետ, կայսերուԹինալ չէզոք էր ինայած, իրենքալ մտածեցին հաշտուԹիւն ընելու։ Պ՚ամկով իրեք տէրուԹեց մարդիկը, այսինքն նեմչին՝ պրուշին՝ ու սաքսոնիային ժողվրվեցան հուպհուպալուկ բերդը որ տրէղտային մծոիկ է. երկու ամիս խօսեցին ետև՝ 1763. փետրվ. 15 ստորագրեցին հաշտուԹիւն կայսրուհին որ և էր Թագուհի մաճառստանու և պօհեմիայի կամ չէհի, ու պրուշին Թագաւորը. խոստանալով վերցրնել ամմէն ԹշնամուԹիը, Թողալ սեղ վանքը ինչպէս որ էին ծեծին առաջ. գերիները մկմկու տալ։ Պրուշին Թագաւորը խոստացաւ իր հաւանուԹիը տալու որ՝ արշիդուքսը յովսէփ ընտրվի Թագաւոր հռոմայեցոց, իսկ երրորդ արշիդուքսը ըլլայ յաջորդ մտէնայի ու ռէՀՀիօի դքսուԹիւ, որ ադրիապօնայի ժողովին մէջը պիտոր առաջարկվէր։ Պ՚ին օրը պրուշը ետ տրվավ սաքսոնիայի երկիրը իր կայսրընտրին, որ և չէհի Թագաւոր էր. բայց ինչ ըլնաս որ քաշէց սաքսոնիան՝ անհնարին եղավ վճարել տալ պրուշին, Թէպէտև կայսրուհին շատ կըբաղձար առ բանիս։

Պ՚ս պատերազմիս պատճառովը նեմչիկ կայսրուհին խարճեց 134 միլիոն ֆիօրին, աղէկ կարդ մը դրաս իր պարտքը կամաց կամաց վճարելու Թէ իր ժողովրդեան, և Թէ ֆիամինկնէրուն՝ ու պռասպանդնէրուն,

որոնցմէ 25 միլիոն ֆիօռինէն աւելի փոխ ըստակ էր առած։ Պրուշը եօթը տարուան պատերազմի մէջ խարձեց 114 միլիոն ֆիօռինն. ասոնք խարձն չէր կրնար ինքը լեցնել իր երկրին եկամուտովը, կըլեցնէր սաքսոնիայեն եկամուտը յափշտակելով ու սաքսոնիացոց վրայ ծանր տուրք ձգելով, ինկիլիզին տըված օգնութիւնով, և ան ատարով որ իրեն ասպատակ (չարխա) զօրքը կըթալըլէին կըյափշտակէին ուր որ ոտք կըկոխէին, մանաւանդ դուբրինձիա, ֆռանքօնիա, ու մէքլէմպուրկ։ Ասոնք ատոնք ամէնէն մէկ տեղ առնելով կարելի է որ չէին լեցնէր իր կորնցուցած տեղերուն եկամուտները, ինչպէս էր վեսթֆալիա՝ որ ֆրանսըզները առերէին, ու բրունսվիա գաւառը՝ որ մոլկոնիները առերէին, Թող տուր ուրիշ իր ամէն տեղերը՝ որ թշնամիները ավերէին։

Պրուշին թագաւորը ֆեետերիքոս Թէ որ ատ պատերազմով շատ փառք վաստկեցաւ իրեն վարպետութեանը համար, պէտք էր որ՝ շատալ ցաւ ունենայ, տեսնալով որ ամէն ժողովուրդը՝ որ էաքի աղքատութիւնը հասերէին, ու անչափ կորիւններ կոտրերէին, մարդիկ քիչցերէին, ծերեր ու տղաքներ մնացած էին, իսկ երկրագործ չէր մնացած։ Ֆեետերիքոս 1762 սրեկլաւ քաղաքը քիչ մը տկարութեան մէջ կսնալով, իրեն կանչեց Պայլի անուն ինկիլիզ բժիշկը, որ իր ոտքի ցաւին համար խորհուրդ տարցընէ, տեսնալով որ ատ բժիշկը մէկ

կերպով (քեսիմով , կտայով) մը նէրս կրմնար սև խատիֆիկ հագուստ հագած, մնած քեռուքա մը գլուխը գրած իբր վար պէտ հնցած գիտուն բժիշկ մը ցրցընելով գինքը, ծաղը ընելով մը հարցուց իրեն ֆեսէրիքոս : Այնեօա տօքթօռ ըսաւ, իրաւը պիտոր գուրցես ինծի . ինչվան հիմա քանի մարդ ան դիի աչխարհը խրկեցիր: Այժիկին ալ ծռեցավ, իր յարգուքիը տալով պատասխանեց : Ծանգաւոր, աս գիտեմ որ՝ իմ խրկածներս շատ քիչերը են քան որչափ կարիճ որ հրամանքնիդ ան դիի աչխարհը խրկեցիք : Ան ատենը ինքիրեն գալով Թաղաւորը , Իրաւ է ըսաւ , ես սաթրանճ խաղչինի՝ խաղին քարերը բանի տեղ չիսեպեցի . հիմա ան քարերին կրնայիմ որ քիչ մնացերուն : Սաթրանճ խաղ ըսածը իրեն ձեմերը էին , խաղի քարեր ըսածը՝ իրեն խեղճ գինուորներըը էին :

Պրուշին երկրին մէջը անչափ սղութի կար կերակուրի համար՝ որ շէկիայինն մէկ չուալ մը ցորեն՝ 20 ռիալի կրծախվեր , քնակիչքը ու գինուորներըը գեանախնդոր (եէր էլմասին) կուտէին , որ քանի մը տարի առաջ շանպէնտօֆ իշխանը անկել եր տրված : Այսչ մարդկային մնափառութիը շատ է , աս ամէն գիաոր խեղճութիը ժողովրգեան բանի մը տեղ չիսեպելով , միայն իր ըրած քաջութիը մեծ բան սեպելով, ֆեսէրիքոս հաշտութիւնը լինալէն եաև ուզեց որ՝ իբր յաղթանակող մը պէտ լին քաղաքը մտնայ , ամէնինալ փառաւո-

ըն իր ըրած գործքերը. և Թէպէտ փիլէսոփայ և հիւսիսային սողոմոն կըսվեր, բայց իրեն դէմ չկրնար ժողովրդեան շողոքորթները՝ երբոր իրեն Աննդ անունը տըվավ, Աննդ Քեաերէոս կանչելով։

Ֆիլէմնկին դըլի եղածները։

1759 — 1775։

Աեռած ըդհատվղդունին կողակից իր՝ Թամուհին՝ որ կաուավար եղեր Ֆիլէմնկին կին, մեռաւ 1759. պատուանուն Թագաւոր բահայր ու դայեակ իր տղին ու աղջկանը՝ Թողուց Ինկիլիզի Թագաւորը, ու որբեվար իր իշխանուհին օգանժ իրենց մամը. իսկ իրական Թագաւորահայր Թողուց Ֆիլէմնկին Ֆէլտ մաւէշալը վօլֆենպուդել. իշխաննկընալ ուրիշ ուԹը Թագաւորահայր եվէլցուցին, ամմէն մկ գաւառն մկ մկ հոգի, մկմնալ Ֆիլէմնկին աղնուականնէրուն դիացին։ Աիսկայ քրեց Ինչվան 1766, ան աուեները մեծնալ Թեան տարին հասնելով տղան, իշխաննկերը մարտի 8 ըդհատվեդ դեռ դրին տղան, ու ընդհանուր զօրաղլուխ ծովու յանձնքի զօրաց վրայ, Ինչպէս որ իրենց սովորուԹին է, որ ըսվեցաւ Է կուիլելմոս նասսօի իշխան։

Աս տարվանս մէջ 1766 Ֆիլէմնկը խիստ շատ մեծնալ ձեռք ձգեց հնտստանի մէջ. շատնցնին իրեն առած ուներ Ֆիլէմնկը սէյլան կզղին շատ ծովեզերքը, որ իրեն

խիստ շահաւոր էին ազնիւ համեմներուն (պահարնէրուն) համար, բայց կղզիին նեբսի դէն քանտիի Թագաւորը կըԹագաւըբեր, որուն խիստ դէմ էր եւրոպացոց մտիկնալը. շատ հեղ ուզերէր դուրս հանել փիլէմկնկները, բայց չէր յաջողած։ Հիմա Վանէք անուն փիլէմկնկ կառավարը՝ Վանային գլխաւոր քաղաքը կոխեց առաւ. Թագաւորը որ հոն կընստեր՝ փախաւ, իր հետը տանելով Թագը, ու քանի մը Թագաւորական նշաններ անգիւտ քարերով շինված. բայց շատ ոսկիէ արծըԹէ բաներ, շատ ազնիւ կահ կարասիներ (ԹէֆէմիլէԹներ,) ու շատ դանձ (խազինա) հոն Թողուց. որոնք ամէնեսին փիլէմկնկին ձեռքը անցան. քաղաքը առաջին պէս ամբողջ, շատ զօրք դրաւ հոն պահապան։

Այս տարիները փիլէմկնկը դրսըվանց խաղաղԹէ մէջ ձգաց, բայց ներսի տարաձայնուԹիները հակառակուԹիը միշտ կեփեր մէջերնին, ազգը երկուք կըբաժներ. ասհակառակուԹիը աւելի շատցաւ վերոյիշեալ օխտը տարվան պատերազմէն ետև՝ ան յափըշտակուԹեց համար՝ որ ինկիլիզը ըրեր փիլէմկնկին նաւերը ու ապրանքները առնելով առանց վճարելու։ Փիլէմկնկին հարստուԹիը պատճառ էր եղած որ՝ իր դրացի զօրաւոր տէրուԹիները վրան կը հառաչէին, աչք տնկած էին, իրենք փիլէմկնկները հարստնալու ջանք ունէին, բայց ինչ օգուտ որ՝ զօրաւոր ըլլալու ջանք չունէին. ինչվան ատ ատեն ինկիլիզին հետ

կապված ըլլալով, գրեթէ անոր պաշտպա-
նութիւնը ոտքի վրայ կեցած էր Ֆիլէ-
մէնկը։

Ծովու դիացին ինկիլիզն էր իր ապաւէնը, իսկ ցամաքի դիացին աւստրիայ տունը կամ նեմցին, որուն հետալ միշտ կրնանար Ֆի-
լէմէնկը բարեկամութեի պահել, որպէս զի
աս երկուքը Ֆրանսզին ձեռքէն զինքը պա-
հեն, որ առաջուցմէ վեր իր մեծ թշնամին
էր. հիմնալ եղավ որ՝ նոյն Ֆրանսզը նեմ
ցէին հետ դաշնակից ըլլալով իր թշնամին
զօրացաւ, ինքը Ֆիլէմէնկը տկարացաւ։
Սակայ մէկ տարաձայնութեի մը
մնաւ. ինկիլիզին դէմ եղօղները շատցան.
հիմակվան իր ըրած բանները տեսնալով՝ յի-
շեցին նաև իր առջի ըրածները. վասն զի
աս դարուս սկիզբը՝ ինկիլիզը բռնադատեց
ականջ Ֆիլէմէնկնալ ծեծի մէջ խօթեց
սպանիայի թախտին յաջորդուելը համար.
եարը երբոր խաղաղութի եղավ՝ նորէն բռ-
նադատեց Ֆիլէմէնկին ստորագրել տը-
վավ մէկ հաշտութե մը՝ որ բոլորովին շա-
հաւոր էր ինկիլիզի, իսկ Ֆիլէմէնկին՝ որ
անչափ խաղնա խարճեց ան ծեծին համար՝
ոչինչ շահ կրբերեր։

Ամէն մարդկին բերելով, աս ինչ է, մենք
ինկիլիզին գերի ենք եղած լսելով, մէկեր-
նին մէկ կողմը սկսաւ ինկիլիզը ատել, Ֆը-
րանսզը ուզել, աւելի զօրաւոր հաւատա-
լիմ պաշտպան կրնայ կենալ լսելով. մէկալ
կողմը Ֆրանսզը կատէր, Ֆրանսզին հետ
կապվիլը աւելի գեշ կրլլայ լսելով. վասն

զի ինկիլիզը ինչ ընէ թող ընէ, բայց չիկըր-
նար առնել կըսեին մեր ֆիլէմինկին երկի-
րը, առնելուան ըլլայ, չիկրնար պահել,
բայց ֆրանսզին հեշտ էր առնել մեր երկի-
րը։ Ինչ և իցէ, ըզդատհալդեանն տունը
միշտ կապված մնաց ինկիլիզին դէմ. ասկէց
առ ազգը երկու կէրպ թշնամիներ ունեցաւ
իրեն ֆիլէմինկին երկրին մէջ. մէյմը անունք
թշնամի եղան որ՝ ֆրանսզին դէմ էին,
մէյմեալ անունք՝ որ չէին ուզեր վրանին ըզ-
դատհալդեա կամ հրամանատար ունենալ։
Յանկով տարաձվեցաւ ներհակութիւնը ին-
կիլիզ ազգին դէմ, որ աւելի եվեցաւ եր-
բոր ինկիլիզը ուզեց բացարձակ տէր ըլլալ
ամէն ծովուն վրայ։

Մէկ որչափ պաղատելի ընկած էր մէջերնին
ինկիլիզին դէմ՝ ան դիպուածնալ կրցրցը-
նէ, որ երբոր ամերիկային պատերազմը
բացվեցաւ, ֆիլէմինկը չիտրվավ ինկիլիզին
ան նաւը՝ որ շատ ուզեց. ասկէց խիստ կր-
ծու խօսքերով գրուածնէր հանեց ֆիլէ-
մինկը ինկիլիզին դէմ։ Յերբոր մէկ տէրու-
թիւ բարոյականը աղէկ չըլլայ, ան տէրուիր
չիկրնար երկան քշել. ֆիլէմինկին մեծ
պակասութիւնը ան եղավ որ՝ մէջինները խել-
վընին մտվընին հարսանալու տրվերէին.
քանիալ որ հարուստ էին, այնչափալ ան-
տանելի ագահութիւն ու անկշտուն ունէին։
Ժէ. Ժէ դարուն պատմութիւնը կրցրցընէ ա-
մէնց ըրած վնասները որ ագահէ շարժ-
եալ ըրին փօրթուկալներուն և ուրիշնե-
րուն։

Իրենց բաժանորդութիւն (քօմբանիային) հարստութիւնը այնչափ շատ էր, այնչափ նաւեր՝ բերդեր՝ քօնսօլներ՝ ունէին, որ անանց դրօշակներուն (պայրաիներուն) միայն տարեկան խարջը՝ հարիւր հազար ֆիօրինի կը հասնէր. ժողովրդեան մէջնալ այնչափ առանձին հարուստ մարդիկներ կային, որ Թագաւորի գանձ (խազնայ) կըզրանըվեր քովերնին, ինչպէս 200 հազար քեսէ, 400 հազար քեսէ ունեցող մարդիկ կային, չեմէ տէֆթերի մէջ հիսապով, հապա նաղտ ըստակ իրենց մօտենալնուն մէջը պահված, ինչ կերպ ըստակ որ ուզեր մէկը, ան կերպ ըստակը կը հանէին կուտային, բայց իրենց Թագաւորուն խազնան մանաւորապէս հարստուն չէր համեմատեր, անհնարին ծուռը ձգելով ամէն բանին վրը, ինչպէս պատուհանները վրը անանկ մէկ տարեկան եկամուտ մը սահմանէին իրենց տէրութիւնը հաւար. Ալիմաճէկցին որ հարստուն հետ սկսաք և ուժնալ չատցընէ՝ որ դրացի տէրութիւնէն վախ չունենան, չենէ գէրի կըլլան անոնց. իրենց անհատնում ըստակոնին կրնային հնկիլիզին ու ֆրանսզին աւելի զօրք միշտ ոտքի վրայ պահել, իրենք անանց վրայ վախ ձգել տալ. ինչպես որ պրուշը իրենցմէ պզտիկ ու չքաւոր ասանկ ընելով՝ քովի Թագաւորներուն որ իրմէ շատ մեծ են՝ վախ ձգել տըվեր։

Ասոր ասոնց ընելու՝ պզտիկ միաբանութիւն ու խելք կուզէ որ աւելի միապետուէ մէջ կըլլայ, ինչպես որ ըրաւ պրուշը, բայց հասա

բակապետութեց մէջ դժար կըլլայ. Փիլէ-
մէնկերը շատվոր ըլլալով էին միաբաներ
իրենք իրենց ըստակը կըմեղքնային ա-
սանկ հարկաւոր բանի խարճելու. Մկիսլ
դիայհնալ տարաձայնութեները օրէօր կըշատ-
նար, որ ցեց (կիւվէ) մըներ, երբոր մէկ
հասարակութեե մը մէջ կըմտնայ, կամայ
կամայ կրծելով հարկաւորապէս մէկ օր մը
կըմաշէ կրկորսնցընէ, ինչպէս որ եղաւ աս
Փիլէմէնկէն անուանի հասարակապետու-
թեը՝ որ վարը պատմենք։

Պրո՜ւէ, սոֆոճէայէ, ո՜ յովնեէ սրչէդ՜ոն վը-
րայէ եղած դէպո՜ճներըը.

1757 — 1763։

Պրուշի ժողովուրդին մէջէն շատ մարդ-
կար որ՝ Ֆեաերիքոսին մենճնալէն ձանձրա-
ցած էին, իրեն որոգայթ լարելին որ՝ մեռ-
ցընեն, բայց մէկ զարմանալի կերպով մը
խալըսեցաւ։ Մէկ գինուոր մը որ սենեկա-
պետի տեղ Ֆեաերիքոսին կրծառայէր,
1757ին մէկ առտու մը իրեն չիքօլաղ բե-
րաւ, որ սովորութեն ունէր՝ արթնցածին
պէս կրկրմէր Ֆեաերիքոս. ասոր երեսը նայ-
եցաւ՝ տեսաւ քոլորովին այլայլած, ձեռքն
ալ դող եկած, սաստկով մը հարցուց Ֆե-
տերիքոս, ինչ ունիս, շուտ մը պիտոր գըր-
ցես շիտակը. սենեկապետը ոտքը ըչնկելով
խոստովանեցաւ որ՝ ան չիքօլաղը թիւնա-

ւորած (գ.հիբլի) էր. և իրաւ որ՝ փորձեց, մկը հաց թաթխած ճկոյս շանը տըւածին պէս, շունը երկու ժամու մկը տանջըվելով մեռաւ. Փեաերիքոս խրկեց աս գինուորը ըսբանտաւ բերդը ուրիշ յանցանք վրան ձգելով, չիթողուցալ որ վրան քննութիւն ըլլի. բայց տարիէ մը ետքը մեռած գտան անիկայ իր բանտին մէջը։

Ուրիշ հեղմընալ Ալաբքօչ անուն ազնուական մը շէզայի՝ շատ չանք ըրաւ որ նեմոյեներուն ձեռքը գերի ձգէ տայ Փեաերիքոսը, յուսալով որ աս բանիս համար շատ վարձք առնէ նեմոյենէրէն, անով իր եկամտանէրը շտկէ, որ խաղի մէջ կորսնցուցեր էր։ Բայց Փեաերիքոս շվէյտանից բերդին մօտիկ քիչվոր զօրքով կրնաէր, աս վարքօչնալ իժիր կերթայ հոն իր յարգութիւը ընելու, տեսնալով հոն իր զօրաց քիչվորութիւը, ամէն բանը մէկ գինուորի մը ձեռքով կըծանուցանէր նեմոյէի գնդապետի մը (քօլօնէլլօի), որ էր վալլիս կոմսը. բայց ան գինուորը գիշեր մը գինուցած ըլլալով, ամէն բանը պատմեց իր հիկանը, ինչ խօսք ու թուղթ որ կըտանէր կըբերէր։ Բերոր աս մարդս քանի եղալ, հիկիկը թղթերը իր երկանը վրայէն առնելով տարաւ Փեաերիքոսի թագաւորին տըվալ. Փեաերիքոս կարդայ խմայաւ, հիկանը շատ ըստակ ու վարձք տըվալ, խոստացաւալ որ՝ իր երկանը ներուէն տայ, ինչպէս որ հիկիկը կըհնդրեր. վարքօչը բռնել տըվալ, բանտը դրաւ, որ ետքը շատ ըստակ տալով իր

պահապանները, փախաւ եկաւ նեմիկին քով։

Ի սուրհանդակ Թեոդորիքոս Մակեդոնացին մէջ բանտը դրաւ Վրկինք պարոնը որ իր սիրականն էր. վասն զի կասկած առաւ որ՝ շատ բերդին օրինակը (ռեխտը) մոսկով. ներուն էր խրկած, թէպէտև անիկայ շատ Թղթեր գրեց իր անմեղութիւնը յայտնելու համար առ բանիս մէջը։

Աքսորնիային կայսրընտիրը Թեոդորիքոս օգոստոս է, որ և լեհի Թագաւոր էր, շատ վիշտ ունեցաւ աքսորնիային երկիրը ավերելուն համար, մէյմընալ իր զաւկին գըրկըվելուն համար քուռկանտիայի դքսուհի, ինչպէս որ վերը պատմեցինք. հաշտութիւնը ըլլըվելէն ետև՝ երբոր մտաւ աքսորնիա իր կայսրընտրութեան երկիրը, ուսկից օխտը տարի փախած էր պատերազմին պատճառովը, հոն յանկարծ մեռաւ 1763. Հոկտ. 5. երբոր ասոր մեռելը բացին, մկ ուռկեզ մը գտան սրտին մէջը, ու մկ Թանձր քար մը լեղիին մէջը. ասիկայ բարի էր ու առաջաձեռն, բայց անհոգ իր երկիրը գօրացընելու, իր զօրաւոր դրացիներուն դէմ դնելու համար. իրեն ընկեր ունեցաւ Մարիամ Ճիւզէփփինա, յովսէփ կայսեր աղջիկը, ուսկից շատ զաւակ ունեցաւ. առջինեկ զաւակը Թեոդորիքոս քրիստիանոս լէոպոլտոս՝ իր տեղը աքսորնիայի կայսրընտիր նստաւ, որ խիստ ողորմած մարդ ըլլալով իրեն բանակը աքսորնիայի մէջի եղած աղքատներուն կուտար, բայց անիկայալ ծաղ-

կէն բռնըվելով իր երիտասարդութեը մէջ մեռաւ դեկտ. 17։ Իր տեղը սաքսոնիայի վըրայ կայսրընտիր նստաւ Ֆեատերիքոս օգոստոս 3. պզտիկ տղան, որուն կառավար երկան ատեն եղավ քասվերիոս իր հօրեղբարը։

Յովսեփ արշիդուքսը երբոր 18 տարեկան եղավ, բնութէ ըլլալով կարէ՛ տաքարիւն, խնդրեց իր մօրմէն կայսրուհիէ՝ որ ըզօրայ վրայ ինքը գլուխ ըլլայ, որպես զի աւելի կրթէ անոնք ան կրթութէը՝ որով պրուշիոն թագաւորը կըկրթեր իր զինուորները բայց խորհրդականք աս բանիս չհաւանեցան, այլ մանաւանդ կայսրուհւոյն ըսին որ՝ յորդորէ անիկայ կարգըվելու։ Յովսեփայ իր մօրը հնազանդելով կարգըվեցաւ 1760. հոկտեմբ. 14. առնելով փիլիպպոսի բառմայի դուքսին աղջիկը՝ որ կըսվեր մարիամ եղիսաբեթ, բայց երբոր երկրորդ աղջիկ զաւակը բերելու եղավ ծոռղիկ հանեց, ծաղկէն մեռաւ մարիամ 21 տարեկան, 1763. նոյեմբ. 27։

Յովսէփ հռոմայեցոց ընտրուեր կըլլայ, եւ սպեհանի ասպետութէ կարեր կըսահմանվի, և ուրիշ բաներ։

1764։

Լօթը տարի սաստիկ պատերազմելէն ետեւ՝ երբոր վերջըրեալ հաշտութէ լինցաւ, պրեմէ ամէնն եւրոպա հանգչեցաւ, յոր-

նուլթի առաջ մանաւանդ նեմցին. ան ա-
տենը նեմցի կայսրուհին մարիամ Թերե-
զինան ուզեց որ՝ յովսեփ իր առջինեկ զա-
ւակը ընտրվի Թագաւոր Հռոմայեցոց ու
կայսր գերմանիայու, որպէս զի երբոր մեռ-
նի իր հայրը ա ֆրանչիսկոս կայսրը, յով-
սեփ առանց մէկ կռուի մը իր տեղը կայսր
նստի, որուն համար ֆեատերիքոսի սլուշի
Թագաւորին հաւանութիւնը առերեսին վե-
րայիշեալ հուպհոգպուրկ եղած հաշտու-
Թիը մէջ, որ աս բանիս համար իր հաւա-
նութիւնը տըվավ իբրև կայսրընտիր սլրան-
տեպուրկի, ամէն ուրիշ կայսրընտիրներէն
աւ իրենց հաւանութիւնը տըվին. անոնց
եաւէն գերմանիայի ուրիշ իշխաններնալ
հաւանեցան։ Կայց ինդրեցին որ իրենց
իրաւունքը պահէ, վասն զի օրէնք եր որ՝ նոր
պատիվաղը պէտք եր խօսք տալ պահելու
ան արտունութիւնները ու Թէութիւնները՝ որ
շահաւոր էին կայսերութէ զանազան իշ-
խանութեանց, բայց աս բանս կամաց կամաց
անանկ շատցերը որ կայսեր իշխանութիւնը
գերմանիայէն վրայ՝ իբր վենետիկի դուք-
սին իշխանութիւնը դարձերը [1]։

---

(1) Պէտք է գիտնալ որ՝ մեծէն կարոլոսի ցեղը
հառնելէն եաւ՝ գերմանիայի իշխանները միշտ փոր-
ձեցեր որ՝ իրենց մէկ գլուխ մը կեցընեն ղերենք
պաշտպանելու, բայց չունենալով այնչափ զօրութիւն
որ՝ զերենք հպատակի պէս բռնէ, ինչպէս էին
սկզբանը. ու ըստ որում կայսրը երդվընցաւ որ՝ ինչ
կուզեն կատարէ, որպէս զի զինքը կայսր ընեն, ժէ
լուիզ Ֆրանսոյին Թագաւորը կայսր չընեն, որ եաւէ
ընկերէր ինքը կայսր ըլլալու։

Պէլեաւոր թէուրքինները՝ որ նոր պսակված աաենը կայսրը կըխոստանայ, ասոնք են։ Պաշտպան կենայ քրիստոնէութէ ու հոռոմայ եկեղեցոյ, պահէ խաղաղութիը կայսերութէ մէջ, և արդարութէ ընէ օրինայոյը կեօրէ առանց բայաուութէ, պաշտպանէ կայսրընտիրները, ու բռօդխդանդ իշխանները, Թող տալով իրենց դաւանանքը բանեցրնելու, առանց կոտրելու մէկ խօսք մը վխդ ֆալիա եղած դաշնադրութէ խօսքերէն՝ որ եղաւ 1640. ու իբը հիմն եղաւ դերմանական սահմանադրութէ։ Ընդհաս պահէ ամէն հասարակապետութիները ու շրջանակները (գաւառները), որ վայելեն իրենց յատուկ եղած իրաւունքները ու արտունութիները. մէկ բան մը չիփոխէ ան բաներէն որ՝ կըվերաբերի կայսերութէան մարմնոյն կամ ժողովքին, առանց բայաչայտ հաւանութէ ամէն գաւառներուն որ ան մարմինը կամ ժողովքը կըկազմեն. չի պահանջէ կայսր ըլլալու իբր ժառանգ ան պատուոյն, իրաւունք ժառանգութէ փընտրելով. այլ պէտք է անանկ սեպել որ՝ կայսր նատօղը միշտ կայսրընտիրներուն բայցառնակ ընտրութիը կըլլայ։ Ասոնց աս թէուրքինները ձիշդ պահել տկար եղօղներուն համար է. անոր համար վերոյիշեալ լեօրտոսը, և իրեն տղաքը ու յովսէփ, ուշ կարդոս մտիկ չընէլով աս կանոնութիուս, շատ մեծ իշխանութէ բանեցուցին գերմանիայի վրայ, ասոր դէմ է կարդոսին աատենը կայսերական իշխանութիը շատ ընդ

կաւ, անոր համար ու Փրանչիսկոս շատ աշխատեցաւ քիչ մը վեր հանելու։

Այսպէստիրները խօսք առնելէն ետև՝ որ իրենց արտօնութիւնները պահէ, իրենքալ հաւանութիւնին տրվին մարտի 27. Փռանքֆօռդին մէջ յովսէփը հռոմայեցոյ Թագաւոր դրին. վճռեցինալ որ՝ Փրանչիսքոս մեռնելէն ետև՝ ինքը ու յովսէփ կայսր ըլլայ, անուանելով Ա. ըլէքսանտրէյ. Ա. անգլաւոր էլէան Տաճառատանու, պօէհայէ, տալհայէյ, տօսայէյ՝ որ է եըրվէնըէյ։ Ա. յունկով ապրիլի 3 իր հանդէսը (ալայը) ըրաւ, նստելով ուղը ձիով առապային մէջ որ առապան որ կընստէր իր հայրը. իսկ ապրիլի 9 Թագադրութե հանդէսը ըրաւ, եղբը գնաց վինիա։

Իր մայրը մարիամ Թերեզինա կայսրուհին շատ ուրախութե ըրաւ աս բանիս համար, և ուզելով որ՝ աս Թագաւորութե յիշատակը միշտ մնայ, նոր կարգ մը սահմանեց ասպետներու, Ա. սթեֆաննոսի անուանով (1), որ իրեք դաս կըբաժնըվի։ Ա. ջինը կըսվի դաս Ա. էծ խաչի, ուր 20 հոգի միայն կըընդունի գրվիլ. երկրորդը՝ Հրամանատարներ, 30 հոգիի, երրորդը՝ սոսկ ասպետներ,

(1) Ա. ը Ստեփաննոսը տասներորդ դարուն մէջ առաքելական Թագաւոր էր Մատառատանու, ը սերբեսարոսէն հռոմայ քահանայապետէն Թագ առնելով, Ա. էծաւոր կամ կռան մայէսդռս էր եղած, որ իբր անբաժան էր մնացեալ Թագաւորութենէ, եղբը ան անունը ձգեց, որպէս զի Թագաւոր հռոմայեցոց ըսվի։

րու, 50 հոգի, ամէնը մէկէն կըլլան հա-
րիւր հոգի, առանց համրելու եկեղեցա-
կանքը՝ որուն մէջ անսնքալ կրնան դրվիլ։
Ա՛մէն մէկ դատաւոր երկերկու ուրիշ դաս
ունին իրենց տակը, որ կըտարբերին չէ-
թէ միւնակ հագուստով ու նշանով, հապա
նաև տարբեր արտունութեամբ, ասոնց մէ-
ջը կրնան մտնալ ով որ ունենայ ան պա-
դիւնքը՝ որ կըպահանջվի։ Ա՛ս ատենը տըր-
վեցաւ վերջին հաստատութիւնը՝ նաև ան
կարգին մարիամու թերեզիենային, որ
1757ին սահմանվերեր յիշատակ ան յաղ-
թութիւնը՝ որ իր զօրագլուխը Տաւնն ըրաւ
պրուշին վրայ Լ՛ոյնին ըսված տեղը պօհ-
միայի մէջ։

Կայսրուհին մէկ կալուած մը սահմանեց
80 հազար ֆիորին եկամուտ բերող, տա-
րին 1500 ֆիորին բաժնելով ամէն մէկ
հոգիի Ա՛նձ խաչի դասին, իսկ միացածը
ամէն մէկ հին ասպետներու 600ական
ֆիորին բաժնելով, անանց կէսը դարձը-
նելով որբևվարի միացօղներուն վրայ։ Ա՛նչ
հաղարապետ (ուֆիցիալ) որ ըլլայ՝ կըր-
նայ կարգին մէջը մտնալ, միայն թէ վկայ-
ներով պիտոր ցըցնէ իր արդիւնքը պա-
տերազմի մէջ. չինայվի ամենէն ցեղին
աշնուութիւը, կամ մէկի մը միջնորդութիւը,
հապա միայն քաջութիւը ու արդիւնքը։

Ա՛սկեց ետքը կայսրուհին միճնձերուն խոր-
հըրդովը նորէն կարգել ուզեց յովսէփ,
առնելով մաքսիմիլիանոսի պավիէդայի
կայսրընտրին քոյրը, որ էր պզտիկ աղջիկը

Է կարոլոս կայսեր. և թէպէտ յովսէփ չէր ուզէր կարգըվելու, բայց մեծ դուն խորհրդովը 1765. յունվ. մէջ կարգվեցաւ անոր հետ. ըստ որում կայսրընտիրը մանչ զաւակ չունենալով, ինքը յովսէփ ժառանգ կըլլար կամ կէս պավիէդային, և կամ բոլորին՝ երբոր ինքը մանչ զաւակ ունենար։ Ի չնարհակալ մարդիկ կընային որ սրով արիւնհեղութեամբ նոր երկիրներ վաստըկին, բայց կենցաղակիրթ (բօլիդիքօ) մարդիկ կընային որ վարպետութեամբ մը վաստըկին, իրաւունք բերելով. բայց վարը պատմենք թէ ինչ խռովութիւններ եղան տէրութեան մէջ աս պավիէդային ժառանգութեան վրայ։

Կայսրուհին մարիամ Թերեզիան ուրիշ սրտեռանդներէն զատ՝ սկսաւ նաև վանականութիւնը ծաղկեցընել իր երկրին մէջ՝ մանաւանդ շէզուիային մէջը՝ որ շատոնց մընէ խափանված էր. պրուշին հետ խօսք դնելով որ՝ նեմցին կարող ըլլայ 3 միլիոն ֆիօրինի ապրանք խօթելու պրուշին երկիրներուն մէջ չափաւոր տուրքը մը տալով, շէզուիային ձեռագործներնալ իր նեմցի երկիրը բերելու, մանաւանդ իրեն ապխիւ կտաւները։ Այսինքն սկիզբնէրնալ թուղթ մը հանել, թէ ամէն որ նեմցի տերութենէ շատու ըստակ տրված ունի, միշտ հարիւրին չորս շահ առնէ, և ամէնն տուրքին ազատ ըլլայ։ Վաճառատեղիներու հաստատութեանը մասին ուզեց մէկ նոր կանոն մը դնել, որ պէտք չի շատ չերկնցընէն մէկ դատ (տաւա)

մը կտրելու, ասով կը վերջցնեն եր կաշառա-
ռութիւնը, խարդախութիւնը, ու անիրաւութիւնը,
որ կը մտնան երկու դատախազներուն (տա-
վաձինէրուն) ու դատաւորներուն մէջ։
Այսպէս ընչաց որ կըսեն, շատ հեշտ (խօ-
լայ) է աշխարհ ամէն մէկ տէրութիւն մը
տակ ձգել, քան թէ խարդախութիւնները
դատաստանին վերջցնել։

Լեհին դէմ եղած խռովութեան սկզբնաւորու-
թիւնը.

1763 — 1764։

Հաշտութիւնը ըլլալէն ետև՝ չէ թէ միայն
նեմկին երկիրը ասանկ խաղաղութեան
պտուղը սկսաւ վայելել, հապա գրեթէ
նաև ամբողջ եւրոպիա քօռսիքայէն զատ,
բայց մէյմընալ նայիս որ՝ մէկ չկարծած
խռովութիւն մը սկսաւ լեհին մէջ, ան խռո-
վութիւնը չլմնցաւ, ինչպէս որ լեհին տէրու-
թիւննալ չլմնցաւ, տակնուվրայ ընելով
իր հետ նաև ուրիշ տէրութիւններալ, որ և
եղավ ասոր դարուս մէջը մէկ երևելի թուա-
կան մը ամէն եւրոպիայի փոփոխութենէ։
Այս խռովութեան սկզբնաւորութիւնը եղավ
մէյմը քուրլանտիայի դուքսին փոխվելուն
պատճառովը՝ որուն համար մտկովին զօր-
քը լեհին մէջն էին մտած, ձեծի պատրաս-
տութիւն մը կըտեսնէին. մէյմընալ եղավ
լեհի թագաւորին մեռնելովը, որ էր վե-
ըսիեհալ ե օգոստոս. ասոր թագաւորիս մեռ-

նեըովը՝ գրեթէ մեռաւ նաև լեհին թա-
գաւորութիւնը։ Այսպէս ալ մոսկովն ու պրու-
շը վախնալով՝ չըլլայ թէ երկու լեհի թա-
գաւոր իրարու եռանդ սաքսոնիայի կայս-
ըմնտրին տունէն ըլլալով, լեհին թագաւո-
րութիւնը կամաց կամաց ան տանը վրայ
անցնի, անոր համար թ կատարէնկ մոսկովի
թագուհին՝ իր վկայրին խորհրդովը՝ որ եր
Կանին ըսված կոմսը՝ պրուշին հետ 1764
մկ յայտնի դաշնադրութիւն մը ըրավ մար-
տապահ, այսինքն իրար պաշտպանելու, ու
հին բարեկամութիւնը նորոգելու, բայց տա-
կէն ծածուկ միաբան խօսք դրին դէմ կե-
նալու, չըլլայ թէ լեհին թագաւորութիւնը
ժառանգութեամբ սաքսոնիայի ցեղին վրայ
անայ, կամ ուրիշ անանկ ցեղի մը վրայ՝ որ
զօրաւոր եր։ Կարելի եր որ՝ ան առենին
ալ մոլընին դրին իրենք տիրելու լեհին
վրայ, տեսնալով որ՝ մէջի երկպառակու-
թիւնը (ֆռոնտան) ու բաժանմունքը շատ
հեշտ կըներ (կրխօլայցըներ) վրանին իշ-
խելը, անոր համար չըլլայ թէ դուրսի տէ-
րութիւնքին մէկը լեհին պաշտպան կենայ,
չէին ուզեր որ դրսեցի տերութիւնքին մէ-
կը լեհի թագաւոր նստի։

Այս բաներս կենցաղագէտ (բօլիդիքօ)
մարդիկնեը իրենց խելքովը շատերդ մը
հասկընալով, աս դէս ան դին կըզուրցեին,
որոնց վրայ տաքնալով ֆեռերիքոս պրու-
շին թագաւորը՝ ինչպէս նաև մոսկովը՝ ի-
րենց դեսպանները ձեռքովը վարշով
քաղքին մէջը՝ սուտ հանել կըջանային ան

խօսքը՝ որ լեհերուն մէջ հռչակվերը՝ թէ իրենք երկու տէրութիւն ամէն լեզը սիտոր առնեն, իրենց մէջը պիտոր բաժնեն. հաստատելով որ աս բանս ամենեւին մեր մտքէն չէ անցած, ու ամենեւին դէմ է ան բարեկամութէ կապին՝ որ աղդերը իրարու հետ կըկապէ։ Վերեկտեա իրաւի 1772 գործքով ըրին, ինչպէս որ ետևէ ետև սիտոր պատմենք։

Նոկեց զատ մոսկովը կուզէր պաշտպան կենալ լեհի մէջ եղող օտարահաւատներուն, մանաւանդ ռաց ռութենկներուն, որ իր դաւանանքովը էին ու խիստ գանգատ կըվերցընէին։ Ասոնց պատճառներով մոսկովին ու պրուշը շուտ մը հրատարակեցին որ՝ լեհի թագաւոր չենք ուզեր որ՝ դրսի տէրութենները մեզի ըլլայ, տապա կուզենք որ՝ լեհին մէջն մեզի ըլլայ. աս խօսքս վրայ շատ զարմացան լեհերը, վասն զի քիչ մը առաջ թագաւոր ընտրելու ատենը՝ աս վէճերը ըրած էր լեհին ազգը, բայց մոսկովը ան վէճերն դէմ ելլալով արգելերը, լեհին սահմանադրութէները դէմ է ըսելով. հիմա մոսկովը ինչպէս իր ըսածին հերհակը կըհաստատէ, ու լեհին սահմանադրութիւնը աղատութէը ուրիշ կերպով մը կըկապէ։

Ինչ և իցէ, լեհերը օրէնք ունէին՝ քանի ատեն որ դուրսի տէրութեանց զօրքը կեցած ըլլան լեհաստանին մէջը, լեհերը չի կրնան ոչ պզտրիկ ժողովքմընալ ընել, և ոչ թագաւոր ընտրել, բայց մոսկովը

միշտ զօրք խրկելու հետ էր լեհին մէջը, նոյնպէս պրուշը կը խրկէր սահմանակից տեղվանքը. երբոր ասոր պատճառը կը հարցընէին, կը պատասխանէին որ՝ լիթուանիայի մէջ (1) մէկ միաբանութեան մը ըրած կար, անոնք աղաչերէին մոսկովին որ իր զօրքը խրկէ։

Այս լեհին աղգը դաս դաս բաժնըւած ըլլալով ան դասը որ քիչվոր էր, դուրսի տէրութիւնէրուն կրդիմէր որ զինքը պաշտպանեն, շատ հեղալ դուրսի տէրութեանց ոսկին էր՝ որ ասանկ մարդիկներու՝ ասանկ միաբանութիւններ ուաք հանել կուտար, որոնք աղգին անունը վրանին առնելով իրր ամբողջ աղգ զինուոր կրձևացրնէին, ու իրր չէմարիտ հայրենասէր կիւղէին։ Վասնի հեղ որ լեհերը չենկոց կրվերջրնէին մոսկովին զօրքը դուրս հանելու, անոնք ուրիշ բան չէին ըներ որ՝ մէկ տեղէն մէկալ տեղը երթալ, իրր թէ ազատութիւն տան պզտիկ ժողովներ ընելու. թէ որ ան ժողովները մոսկովին ուզածին պես չէին ըլլար, շուտ մը նորէն հոն կուգային զօրքը, ինչպես եղավ կուավտինց, ուր ժողովքին առնէր յանկարծ զարձան եկան մոսկովին զօրքը, փաթթեցին ժողովքին տեղը, ու մենծերուն վրայէն զինքը առին։ Ընդհոր լեհերը կաղաղակէին թէ ասով իրենց անկախութիւը՝ ազատութիւնը՝ իրաւունքը՝ ու սահմանադրութիւնը կրկորսըվէր,

(1) Լիթուանիա լեհին մէկ մեծ կառն է։

մանկտվեները միշտ կըպատասխանէին որ՝ մենք հոս եկեղեցիք ձեր աղօտութիւնը ու օրէնքը պաշտպանելու։

Լսանկ չհասկըցվելու խրթնաբանութիւնէր (սիլլէձիներ) ըսելով լեհերուն մէկ մասը կըսպասէր որ՝ գինք առնէ իրենց աղօտութիւը պաշտպանելու համար, իրենց ուզածին պէս թագաւոր նստեցընէ. մէկալ մասը ձանձնալով իրենց տկարութիւնը, կըխոնարհէր ուրիշ տէրութիւներուն կամքին տակը, որպէս զի բանը աւելի գէշ չերթայ. մէկ երրորդ մասնիկնալ կըսպասէր որ՝ իր առանձին շահին դարձընէ ամէն բանը։ Ցանըմէկ ամէս քշեց ինչման որ թագաւոր նստեցուցին, ան տանըմէկ ամըլլանը մէջ շատ խռովութիւն մէջ ընկաւ լեհաստան մանաւանդ աղանդաւորներուն պատճառովը։ Լսանք ամէնինալ շատ կըձգոհային, ինչու համար մեզ մէկ պաշտօնի մէկ իշխանութիւն մը՝ չեն հաներ ըսելով, մենքալ իրենց պէս լեհ ենք, այս բանս անիրաւութիւն է կըսեին։

Այս վէճը տրտունջը շատոնցմէնէ դադրած էր, բայց նորէն վառվեցաւ բռնկեցաւ երբոր խռովարար դուքսը էրնէստոս պիւռնն գարձաւ, նորէն քուրլանտիայի ու սէմիկալլիայի դուքս եղալ մոսկովին ձեռքովը՝ ինչպէս որ առաջ պատմեցինք։ Լսնոր համար զանազան գաւառներուն մէջ ուղղափառներուն մենծերը աշխարհական ու եկեղեցական բաղմութիւն ժողովներ կընէին, դաշնադրութիւն դնելով մէջերնին

որ զսկէն աղանդաւորներուն ու օտարա-
հաւատներուն յանդգնութիւնը , ազատու-
թիւնը , աս ուղղափառներուն ժողովները
ըսվէցան լատիներէն Վ[illegible]ֆէկէնտ , որ
ըսել է Վատիկանէլ , Վեթանեալ , ամմէ-
նուն ճանուցում հանելին հրապարակաւ
ասանկ՝ „ Վենք ուրիշ միտք չունինք , բայց
„ եթէ անարատ պահելու մեր առջինին
„ բուն հաւատքը , որ էր ուղղափառ հաւ
„ ատկան հաւատքը , անխախտ պահելու
„ մեր հայրենեաց հանգստութիւնը , որ չար
„ մարդիկները տակնուվրայ կընէին . աս
„ չար մարդիկները լեհին հին սահմանա
„ դրութիւնը կըքանդէին , մեկ նոր կա
„ ռավարութիւն մը կուզէին խօթել , որով
„ անմեղները կանարգըվէին , և չարերը ա
„ ռաջ կերթային , ինչ կուզէին՝ կընէին ,
„ ինչպես որ քիչ մը առաջ լըսցան նաև
„ առանձին անդրը մնան , դատաւորայ
„ տներուն պատուհանները քարկոծեցին ,
„ մէջի մարդիկները սպանեցին , նաև դա
„ տաւորները իրենց դատաստանարանին
„ մէջը մեռուցին : Ըսնք զսպելու՝ մեր
„ օրէնքը , ազատութիւնը , կեանքը ու ապ
„ րանքը պաշտպանելու համար կապված
„ միաբանված ենք , խօսք տալով իրարու
„ օգնելու դէմ կենալու ամ որ աս բաներս
„ ավերել ուզէ , ու լեհին հիմնակվան կա
„ ռավարութիւնը փոխել ուզէ “ :
Ըս ամմէն հրատարակած խօսքերուն միա
քը աս էր որ՝ տակէն կուզէին խմացընել
սպառնալով որ մեկուվին դէմ կելլանք :

Լեհերը ծողով կընեն իրենց բախտաւոր ընտրելոս, Տոխովին բռնադատելովը Ռուսիոյ օգնութ. Նոմա բախտաւոր կընտրեն.

1764.

Գանակ խոռով կացութեե մը մէջ ըլլալով Լեհը, Կնեզնային արքեպիսկոպոսը [1] 1764, Մայիսի 7 Թուղթ մը հրատարակեց, մէջը հրաւիրելով որ՝ Լեհին ամէն դաւառները իրենց նուիրակները խրկեն, որպէս զի ընտրելու Հանուր ժողով ըլլայ նոր Թագաւոր ընտրելու Համար, նաև ուրիշ Թագաւորներուն Թուղթ խրկվեցաւ, բայց Թագաւորները՝ մանաւանդ տաճիկը պատասխանեցին որ՝ Լեհին Թագաւոր ընտրելը՝ ժողովին մէջի եղողներուն կրնայ, ինչպես որ իրենց սահմանադրութիւնը կը պատուիրէ, մենք չենք խառնըվիր։

Վօլօ ըսված տեղը՝ որ վարշով քաղքին քովն է, ժողվըվեցաւ մեծ ժողովը, Մէյմը նալ տեսան որ՝ մոսկովի զօրքը չորս դին փաթթեր պաշարեր ժողովին տեղը. Լեհերը սկսան դէմ զուրցել ըսելով, որ ասիկայ ժողովականաց ազատութիւնը կըվերցնէ. բայց մոսկովները պատասխանեցին որ՝ պէտք է որ մենք պահպանենք որպէս զի ժո-

(1) Ընտիպ է եպիսկոպոսապետ ամէն Լեհաստանի ու Լիթուանիայի եպիսկոպոսներուն վրայ. Թագաւորն ետև աս էր Լեհին մենծը։

ղովին մէջը մէկ խռովուն մը չելլայ : Այս-
կովը նման նաև պրուշնալ իր զօրքը խրկե-
լով նոյն խօսքը կըզուրցէր , մանաւանդ թէ
պատճառաբ կըբերէր որ՝ Կրաւտենց տե-
ղը երբոր պղտիկ ժողով եղավ , որչափ որ
զանազան կարծիք ունեցօղ նուիրակներ
կային , Թրով զարկին , եկեղեցնայ պա-
տիւնալ չնայելով որուն մէջը ժողվըվըե-
էին , արիւնով հայհոյութիւնով պղծեցին
եկեղեցնալ ու հոն եղած գերեզմաններն-
ալ : Ան խօսքով աշխարհ ամէն զարմա-
ցաւ Ֆեռերիքոսի պրուշի Թագաւորին
վրայ , որ անոնց մէյմը գրեթէին , իսկ ան
բանիս մէջը կըտեսնային ասանկ նախան-
ձայղղ Ջերմեռանդութիւն մը նաև եկեղեց-
նայ ու գերեզմանի պատուոյն վրայ , և
վրէժխնդրուելու մը հայհոյողներուն վրայ :
Այսչափ օտար զօրաց բազմութիւնը տեսնա-
լով իշխանները խիստ խռովեցան . Մալա-
խօվքի իշխանը [1] առջի ժողվըվիլը ըրավ ,

---

(1) Ան Մալախօվքի ցեղը որ լիթուանիային մէ-
ջը պինա երևելի ցեղերէն է , հայու ազգէն են ին-
չած , ինչպէս իրենք լեհերնալ կըսեն . ան ցեղս ա-
ռաջ կըսվեր Խորխոռունիք , եաքը մեր վաղարշակ
Թագաւորին օրը Մոխաղունիքալ ըսվեցան , որոնք
եաքը լեհ փախչելով , հոն իրենց անունը փոխվե-
լով Մալախօվքի ըսվեցան : Ան ցեղին մարդիկնե-
րը ըլլալով կարծ ու յաղթանդամ՝ իրենց պաշտօ-
նը եղավ հայու Թագաւորին թիկնապահ (սրնեհ-
տար) ըլլալ , հիմակվան մալախօվքեներնալ լեհին
մէջը նոյնպէս սրտոտ մարդիկներ են , ու ամէնինալ
զարհուրելի դէմքով , անանկ որ իրենց դէմքովնալ
կըճանչցվին որ օտար ազգէն են եկած , ինչպէս էին

բայց տեսածին պէս որ ան տաճարին (տէ-
վանխանէին) դռնէրը մօտովն գրեթէ պա-
հապան կեցած էին, ու շատ մօտենալէրնէ
նատէրէին ան նստարանիկներուն վրայ՝ ուր
որ լեհին գաւառներուն նուիրակները պի-
տոր նստէին, աղաղակեց որ՝ ես բան մը
չեմ ըներ՝ ինչման որ Ժողովը չիզանամ իր
ազատութեանը մէջ ինչպէս որ պէտք եր.
մալախովքիին ըսածը գրեթէ խօսքերով
սկսաւ պաշտպանել Աթբրանովքի նշխա-
նը, բայց սաստիկ խռովուն ելլալով խօս-
քը կտրեց. աս դիւին ան դիւին ամենք թու-
ըէրնին հանեցին, վրան վազեցին սպաննե-
լու. անոր իր թուրը հանեց զինքը պաշտ
պանելու: Ժողովը եղաւ թուր խաղցնելու
Ժողով, չէ թէ խօսելու, ցառգօռնոքի ա-
դամ անունով իշխանը մէջ մտաւ, երկու
անգամ խաղաղցուց:

Ին ատենը մալախովքի մտածելը ոտք
ելաւ ըսաւ, որովհետև բաները կանոնին
կէօրէ առաջ չէնք կրնար տանիլ, ես մտ-
ածելութեան գաւազանս կրյանձնեմ ա-
զատ ազգին՝ ուսկից որ առերեմ. աս ըսե-
լով դուրս ելաւ տաճարէն, իրեն հետ մէկ
տեղ ելան բօգօգլի կոմսը, լուպոմիրսքի

Ա՛ազնազունի հայու ցեղը: Ան ցեղս մեր մէջ մնաց Ա-
բեզայ ցեղը լեհաստանեայի մէջ որ նոյնպէս հայու-
ցեղէն են եկած, բլլալով վաղարշակ Թագաւորին
առեղէն, եւրոպայի մէջ ամենէն հին ցեղը կըլլան
1960 տարուան, որովհետև եւրոպայի մէջ որչափ որ
հին ցեղ կրգտնըվին, մեծին կարոլոսին առեղէն ա-
ռաջ չեն, որ 800ին Թագաւորեց:

իշխանը, և ուրիշ նուիրակներ։ Այս թե-
պետ ասչափ նուիրակներուն պակսիլը ան-
վաեր կրներ ամէն խորհուրդը ժողովոյն,
բայց ամէն անկանոնութիւնը բանի տեղ չի-
սեպելով՝ ինացած նուիրակները մասնէշալ
ընտրեցին ժողովին վրայ ցառդօնինսքի
իշխանը, ու օրինաւոր սեպեցին, թէպետև
ոչ առջի մասնէշալին գաւազանը ձեռքը
առած կանոնին կեօրէ։ Այրորդ ասկէ սկսեցին
պատանիքի զօրապետը՝ և ուրիշ միաբա-
նեալքը (քօնֆէտերադոխները՝) իրենց
լեհին զօրքը առին քաղքէն դուրս ելան,
քօեցկենից տեղը գացին, որոնց Թող տրվին
մոսկովին զօրքը. ան ատենը ժողովականք
յարդօնինսքի իշխանը մեծ գնդապետ (քա-
լոնել) ըրին Թագաւորութեան, որպես զի
պատանիքին դէմ դնէ. ասալ միանալով
մոսկովի զօրացը հետ՝ պատանիքին վրայ
վազեց, իրարու հետ զարնըվելով արիւն
եղավ, շատ չերշեց՝ մոսկովի դին եղօղները
կատարեալ յաղթեցին մկկլնոց վրայ։
Այարոլաս ռամձիվիլ իշխանը՝ վիլնայի բալա-
դինոն՝ մկկ միաբանութեի (քօնֆէտերա-
ցիօ) մը ըրած ուներ լիթուանիայի մէջ
եղած միաբանութեանը դէմ, ու զօրք խըր-
կած ուներ ( )լեքա ու Կեսվից երկիրնե-
րուն դէմ, բայց լիթուանիայի միաբանու-
Թիը մոսկովին հետ մկկ տեղ միանալով ա-
սիկայ քշեցին, փախուցին, ու իրեն երկիր-
ները առին բաժնեցին։

Կուրսի տերութեանց մէջ միայն Ֆրան-
սայի Թագաւորը եղավ որ աս բանիս չի-

հաւնիլը ցրցուց. իրեն դեսպանը լեհի եպիս-
կոպոսապետին գնաց ըսելով, որովհետև
լեհի հասարակապետութիւնը իրենց մէջը
բաժնըված էն, վարչով քաղաքը դըսի տե-
րութեց ղօրաց ձեռքը թողուցած, թագա-
ւորս ինձի կըհրամչ ասկէց ելլալու. եպիս-
կոպոսապետը որ բոլորովին մոսկովի դին
վաստրկված էր, ասոր խօսքը բանի տեղ
չնսեպելով մէկ քահանային մը թողուց
որ երթայ, բայց եաքը իր երթալը չուե-
լով ասպարէց որ՝ ձի չիտան բօստանէրուն
մէջ, դեսպանը իր ձիերով ելավ վէննա
գնաց: Պալիսկոպոսապետը շուտ մը երկու
թուղթ խրկեց, մէկը ֆրանսայի թագաւո-
րին, մէկալը բրազլէն դքսին, զինքը արդա-
րացընելով, իրեն ըրածնէրը՝ ու ըսածնէրը
ըստ մէծի մասին ուրանալով, բայց ֆրան-
սըզի թագաւորը ամենևին չհաւնելով ա-
նոր խօսքին, ետ կանչեց նաև դեսպանին
փոխանորդը՝ որ վարչով էր: Մոկո-
վը նոր յայտարար թուղթ հանելով զինքը
արդարացընել կըսպասէր, ամբաստանելով
լեհի մէջ եղած բռնակալութիւնը, և թէ ի-
րեն ըրածնէրը ամէնքը ասոր համար էր որ՝
լեհաստան հանգստութիւն ու ազատութիւն
գտնայ, իմին գրայի ըլլալս զիս կըպարտա-
ւորէ կըսեը ամ բանէրս ընելու, ինչ որ
ինչվան հիմա ըրի: Այս եաքի խօսքը շատ
նոր խօսք մը երևցաւ իրաւագէտներու:
Երկու հոգի անուանեցան լեհի թագաւոր
ըլլալու, ադամ Յաւդօրինսքի իշխանը,
ու ադանիսլավս Կոնիադօվսքի կոմսը, և

որովհետև մնակոնն ու պրուշը իրենց դեսպանները ձեռքովը յանձներկին եպիսկոպոսապետին ու բոլոր ազգին՝ որ քանիապօվքին պիտոր ըլլայ, երբոր օգոստ. 27 ժողովը եղավ ընտրելու համար, եպիսկոպոսապետը առաջարկածին պես թէ արդեօք կրնայ բօնիադօվքին Թագաւոր ըլլալ, ամէնքը միաբան իրենց հաւանութիւնը տըվին. վասն զի գէմ եղողները հեռացեր էին։

Բօնիադօվչին լէհի վրայ խոփաւոր էընօթ, շար ժողէներ էըլլան, բայց լէհին խոռովութիւնը օրէօր կ՚ելլեցայ։

1764 — 1767։

Յանկով տասն ամիս առանց Թագաւորի մնալէն ետև, 1764. սեպտ. 6, լէհի Թագաւոր նստաւ Պիոլէք Բօնիադօվքի կոմսը, որ ըսվեցաւ Պօդանիսլաւոս օգոստոս ա. ասկէց սկսաւ անդա լէհին խռովութիւնը կրկնապատիկ բորբոքել. նոյեմբ. 25 Թագը դրաւ քրաքով քաղքին մէջը, երդվցնելով իրենց օրէնքին վրայ։ Սկիսկայ եր երօսնվերկու տարվան երիտասարդ, գեղեցիկ երեսով, ու աղէկ կրթըված, քանքարաւոր, անանկ որ՝ որին հետն որ տեսնըվեր, զինքը սիրեցընել կուտար։ Իր պատերազմին առենը՝ որին վրայ որ առաջ պատմեցինք, Նամեայ ելավ պըտրտելու Ճեմկըվօղ տէրութեանց մէջ, երբոր վա-

բեզ Հասաւ՝ խաղ խաղալով շատ կ՚ուրախանայ, չունենալով վճարելու՝ բանտը դրվելցաւ, բայց մեկ մենծ մը որուն Հետ շատ կրաեսնվեր, վճարելով խալցուց. ասիկայ բե-պ-ը-օպ-ու-ր-կ-ալ գնաց եղիսաբեթ Թագուհուն եաքի ատեններըը, Հոն իր վարմունքը վը շատ մարդու սիրելի եղավ, նաև մեծ դուքսին պետրոսի ու կատարինէ Թագուհուն, որ ան ատենը դեռ Թագուհի չէր եղած։

Իրեն անձնական աղեկութիւնները Թագաւորելու վայել կ՚երեվին, բայց որովհետև մենծ իշխանութիւն չէր, այլ պզտիկ ազնուականներէն մեկն էր, ու մոսկովի ձեռքովը ակամայ (զօռաբի) դրվեցաւ, անոր Համար շատ չէին ուզեր. աս ակամայ ընտրութիւը եղավ իրենց քար գայթակղութեան մը, նոր նիւթ խռովութեան, որ վերջապես մարել սրվավ ան բարեկից Հին Թագաւորութիւը. ասկից Հետը աւելի սորուկ (քէօլէ) եղավ մոսկովին՝ քան Թէ Թագաւոր։ Իր առջի գործքը եղավ բարեկարգութիւն մտցընել լեհին մէջը, ու դրսի տէրութիւներուն անկախ ընել, բայց զանազան կարծիքները՝ բաժանմունքները՝ զանազան դաւանանքի վրայինները՝ իր ամէն մտքի դրածները խափանեցին, Թէպետև ֆեոդերիքոս պրուշի Թագաւորնալ զինքը կ՚ոգրդուրեր աղեկ կառավարելու Համար, գրելով իրեն 1764. նոյեմ. 12։ „ Կոյն ընտրութիւը Թագաւոր ըլլալով և „ ոչ ցեղի մենծութիւն ունենալով, ամէն

„ աշխարհ կըսպասե քու վրադ գերազանց
„ գործքեր տեսնալու. պէտք է որ ըլլաս
„ պատերազմական, օրէնսդիր, հայը հայ-
„ րենեաց, աղեկ քաղաքացի, երկասիրիտ
„ փիլիսոփայ, խաղաղարար բժշկըվիշտ-
„ րուն: Ա՛ու գլխաւոր առաքինութիւնդ
„ պիտոր ըլլայ. երախտագիտութիւն քու
„ ժողովրդեանդ վրայ, թէ չէ՝ անպատիւ
„ կրնես ոչ միայն զքեզ, այլ նաև քուկին
„ ժողովուրդդ, իբր թէ վիպասան ըն-
„ տրել իրենց աղեկ կառավար“:

Այրէն ժողով ըլլալ սկսաւ 1765. մանկոյն ու պրուշը ապահով ըլլալով որ լեհին նոր թագաւորը իրենց ամէն ուզածը պիտոր ընէ, առաջարկեցին ժողովին որ ազատութեան տան բռնադատանդներուն և հերձուածողք լեհերուն՝ որպէս զի իրենց պաշտամունքը համարձակ ընեն, ու պաշտօնները (մանաւանդ) և պատիւները առնեն, ինչպէս որ ուղղափառները կառնէին, յոհնադաւան եպիսկոպոսնալ ատեանին (սիվանեն) մէջը կարօղ ըլլայ նստելու: Վանկիլիզմալ մէջ մնաւ աս խնդիրքները ուղելուն. ասանկ լսաւորեալ դարու մէջ շատ տմարդութիւն է կըսեր, մէկըզմէկ սխալել չնչել միայն հաւատքի տարբերութեան համար: Այլ ամէն լսօղներուն զարմանք կուգար աս իրեն խօսքին վրայ, որովհետև ինքը ինկիլիզն էր որ՝ աս իրեն ըսած տմարդութիւնները կրբանեցըներ իր երկրին ուղղափառներուն վրայ: Պապաւորը ու ժողովը աս ամէն խնդիրները մերժեցին: Ա՛ս ժողովը

ուրիշ կարգադրութիւն ըրաւ մաքսի վրայ, նոր մաքս (կեօմրիւք) դնելով ամէն ապրանքներու վրայ թէ ներսին՝ և թէ դրսեցոց. ասոր դէմ կեցաւ մոսկովը, շատ թըղթեր գրեցին մէկ դիւանէ մէկալ դիւանէ, անկէցաւ շատ արտունջ ելաւ։ Ուրուրանտիայի աշնուականներնալ որովհետև յոհաննէս պիւռօն կամ պիւռէն դուքսը չէին ուզեր ընդունիլ, մոսկովին հրամայելովը լեհին նոր թագաւորը նորէն անիկայ քուրլանտիայի ու սեմիկալլէի վրայ դուքս դնել տրվավ 1765 (1), դեկտ. 31. ու աս ժողովին մէջը հաստատել տրվավ։

Յետևեալ տարին 1766 ժողովին մէջ նորէն խօսք բացվեցաւ օտարահաւատներուն վրայ. քառաթովին եպիսկոպոսը հոն ցըցուց որ՝ ուրիշ մէկ արտունուն մը չեր տըրված երբեք օտարահաւատներուն, բայց միայն արտունուԹիւնները՝ որ ինչվան հիմա կըվայելէին. ժողովականք վկայեցին Թէ մէկ բան մը չենք խոստացած ուղղափառ հաւատքի դէմ։ Աւագաւորնալ չիկրցաւ բան մը ընել, այլ մանաւանդ եպիսկոպոսներուն գանկատներովը, մեծերուն սպառնալիքներովը, ու ժողովքին բացարձակ վճռովը՝ հաստատեց ինչ օրէնքներ որ եղած էին օտարահաւատներուն վրայ, արգելելով որ՝ ուղղափառ հռոմէական եկեղեցիէն դուրս եղածները ամենևին իշխանութեան կամ պաշտօնի մը վրայ չհասնին, ինքնալ

(1) Ամանք կըդնեն 1764։

իր թախտէն երդվընցաւ որ՝ ուղղափառու-
թէ բաները իր կեանքը գնելով պիտոր ջա-
տագովէ։

Օտարահաւատներըն նորէն դիմեցին քաղ-
քամէ ըրին իրենց հաւատակից թագաւոր-
ներուն՝ պրուշին, տանիմարքային, մոսկո-
վին ու ինկլիզին, որովհետեւ պաշտպան
էին եղած օլվաի դաշնագրութեանը, ուր
տեղ 1660ին սահմանվեցաւ որ՝ հաւատքի
համար չինեղէն զանոնք, ու չիզրկեն ան
արտաւնութիւնեերէ ան իշխանութիւնները
(մանաւանդ), որ կըվայլէին ուղղափառնե-
րը. ասոնք քաւլանտիայի դուքսինաւ դի-
մեցին, որոնց շուտ մը մտիկ դրաւ։ Յաղո-
ւին ասոնց պատասխանելու վճիռ մը հանեց
ալ աւելի խիստ քան առջի հանած վճիռ-
ները, հրատարակելով որ՝ աս օտարահա-
ւատներուն դիմելը ու գանկտիլը ուրիշ
տերութեանց առջին, քամահրել էր թա-
գաւորը ու ամբողջ ազգը, վասն զի առ-
ջի ազգային ժողովներուն մէջը շատ հեղ
վճռըված արգելված էին աս բաներս ա-
նոնցմէ։ Ընանուն մարդու մընալ գրուած
մը եւալ լեհին մէջը, ան գրքին մէջը խո-
րհուրդ քննելով ան ամէնէն դաշնագրութի-
ները՝ ուր տեղ հաստատված են կրսեհին
օտարահաւատներուն արտաւնութիւնները,
կրցրցըներ վկայութիւներով թէ ուրիշ բան
մը չնորհած չէր օտարահաւատներուն՝ բայց
միայն պարզ թոյլտուութիւն մը՝ որ ինչվան
ան ատենը կրսպասվէր։

Յաղովին ասանկ մերժելէն օտարահաւատ-

Ներուն բանը՝ կրակը բըռընկեցաւ, մոսկո-
վը՝ պրուշը՝ գանդատանաց Թղթեր գրեցին
ժողովքին. գժվարնալով իրենց ասանկ
մեծ ժեղուն վրայ, ժողովականքալ շատ ա-
նարգական խօսքեր խօրաթեչին երկու տե-
րուեց դէմ, Թագաւորը վախնալէն դուրս
ելավ ժողովին, եպիսկոպոսապետը հրա-
ժարեցաւ նախագահ նստելու, ժողովին մէ-
ջի ամէնն ալ մէկ մէկ կերպ չիսոթու-
Թեր ալ ընկան։ Ու ատենը մոսկովին զօր-
քը քուռլանտիային ելավ՝ լեհին բրուսիա
գաւառը մտաւ, ու Վիօնն ըսած երեւելի
քաղաքը առաւ, ուր ուղղափառաց առջի
և երեւելի միաբանութիւնը (քօնֆետեռա-
յիօնը) ըսկըսվերը, անկէց երկրորդ ան-
գամ լեհին երկիրը ներս մտաւ։

Անկէց ետքը ներքին խռովութիւնը փոխվե-
ցաւ, հաւատքի վրայէն ուրիշ բանի վրայ
անցաւ, բարձր ձանով կաղաղակէին Թէ
կատարինէ մոսկովի Թագուհին իր ուզածը
Թագաւոր դնելով լեհին վրայ՝ միաբը աս
էր որ՝ լեհին ազատութիւնը վերցնէ, լեհաս-
տան իրեն մէկ գաւառ մը ընէ։ Ընդհոր
մոսկովը լեհին մէջը զօրքը շատցուց, օտա-
րահաւանները ուժ առնելով սկսան միա-
բանութիւներ ընել, առաջ Թօռն քաղքին
մէջը, ետքը լիԹուանիային մէջը, պինտ ետ-
քը աս դիս ան դին լեհին մէջը. ասոնցալ
պաշտպան կեցան վերոյիշեալ հաւատակից
Թագաւորները։

Յովհաննէս Աբեղայ Լեհին վերայ օտարա-հաւատներուն պատճառուածը, նոր ծողով հաւաքելու։

1767։

Ինչպէս որ պատմեցինք Լեհերուն վէճը անհասկընալի բան մընէր եղած, միայն օրէօր տարաձայնութիւնը կըշատցընէր, ան խրթին վէճը շտկելու համար պիտի եւթը վէճեցին որ՝ արտաքոյ կարգի մէկ ժողով մը ընեն, բայց պատրաստուիը կըցրցընէր որ աւելի չփոթուի պիտոր եղլար. ընթուա նիայի մէջ մէկ մենճ ու ընդհանուր միաբա-նութիւն մը ըրած ունէին, ան նոր չփոթու-թիւնները ուրիշ նորէնոր միաբանութիւններ հանել տված էին, որք ըսվէցան Վէտոյոզ կատավարուելը դէմ։ Իմէն միաբանեալ նէրուն միտքը ան էր որ՝ օտարահաւատնե-րուն դին ըլլան, ըլլալու ժողովին դէմ կե-նան, նոյնպէս և Թագաւորին և ուղղա-փառներուն դէմ դնեն։ Մէկ ընդհանուր միաբանութիւնընալ լեհին մէջը եղավ. ա-ռաջինվիլ իշխանը որ 1764 ուրիշ լեհի իշխան-ներուն դէմ թշնամութիւն ընելուն համար փախեր էր, ու իր երկիրները կորսնցուցած էր, հիմա յաղթանակելով վիլնա մտաւ մոսկովի պրուշի ու սաքսոնիայի զօրքով, և ըրեն ապստամբները ձեռք ձգեց, ու լեհի մեծ միաբանութիւնը մտածել եղավ։

Ա՛ս առենս մեռաւ լեհին կաթոլիկոսապետ

ալ, անոր տեղը մոսկովին ուղեկցվը եպիս-
կոպոսապետ եղավ բոտասքի կոմսը՝ որ շատ
իշխաններու դեմ էր. 60 հազար ռուսլի
(պեշլիք) առավ մոսկովին իրեն խարձին
համար։ Այրքոր եկեղեցականք իրմէ խնդ-
րեցին որ՝ ուղղափառ հաւատքին շահը նայի,
պատասխանեց։ „Իմ միաբսալ ան է, բայց
„ միանգամայն պէտք է որ օտարահաւատ-
„ ներուն դին բռնեմ, դրսի տերուեց կամ
„ քերնին կատարելու համար“։ Յաձին-
վիլ իշխանը վարշավիա քաղաքը դնաց թա-
գաւորին հետ տեսնվելեցաւ, անկէց ետքը
շրջաբերական թղթեր հանեց գրեւլով մի-
ջը։ Ինչ որ ընդհանուր դաբանութենց դէմ էր-
նայ, անոնց ընդդէմ կըձանգամ։ Այսանկով ան
միաբանութենց դին անցան պատանիք զօրա-
պետը և ուրիշ շատ մարդիկ, եպիսկոպոս
նէրսես ատորագրեցին, բայց ասոնցմէ շա-
տը՝ օտարահաւատներուն խնդիրքը ժողով-
քին ձգեցին որ մտիկ էր ըլլալու։ Ինչա-
քովին եպիսկոպոսը շրջաբերական թղթեր
գրեց պզտիկ ժողովներու՝ յորդորելով որ
ամենևին դէմ կենան օտարահաւատներուն
խնդիրքներուն՝ որոնց խնդիրքը կարգ
դուրս բաներ էին։

Ինչ միաբանութիւնները թագաւորին մար-
դիկ խրկեցին, որոնց առջին գանկատեցաւ
թագաւորը թէ շատ նեղութիւն կուտան ան
միաբանութիւնները՝ որ չիտակ դէմ էին ժո-
ղովին գերագոյն իշխանութեանը, կուզին
օրէնք տալ՝ որ օրէնքի դէմ էր, ասանկալ
ազատութենէ ազգին՝ ու սահմանադրութեանը

դեմ էին։ Այնչ ատ է կրսեր խմին մեծ Թարուեթիս, որ միաբանութեց մէջն եղող մարդիկները՝ հայրենեաց աղէկութիւնը կուզեն. եսալ օտարահաւատներուն խնդիրքները անանկ ընեմ, ինչպես որ պարագայները բերեն։

Երբոր լեհին ժողովը մեծիկ էր ըլլալու, 1767ին յունիսի 28. Պղեմէս ժէ. սրբազան պապը Թուղթ մը գրեց լեհի եպիսկոպոսապետին՝ որ ժողովքին ցրցընէ. մէջը խիստ կըյորդորէ ուղղափառ լեհերը, որ Թողչիտան օտարահաւատներուն՝ իրենց կրօնքին բաները յայտնի համարձակ կատարել, ինչպես որ իրենք կուզեին, օտար տէրութիւնները իրենց կռնակ ընելով։ Օտարահաւատ ըսածները էին լութերանները, քալվինները, ու յունադաւանները։ Այդ լեհին մէջը ժողովը ըլլալէն առաջ մէկ գրուած մը ելավ, անոր մէջը կըսցցներ ինչ կերպով որ պիտոր որոշէին օտարահաւատներուն խնդիրները, բանը հոս կըլլայը նեը որ՝ ինչ կուզեն՝ ամէնեսնալ պէտք է ընել, ու պէտք է պատիժ տալ անոնց՝ որ կըղպարտեն անոնը, կամ թէ լութերան, քալվինեան կըկոչեն, ատ բաներս դաշնադրութեանց ու բնական օրինաց դէմ է կըսեին. Թեպետ և ինկիւզիսիսիոյն մէջ նաև ուրիշ տեղեր նոյն բաները ուղղափառներուն վրայ կընեին։

Ժողովը 1767. հոկտ. 4 սկսավ վարըվիլ կամ վարչավիա քաղքին մէջը, ուր լեցուած էին մոսկովցիները ու խազախները. հոն ե-

ղած մոսկովի դեսպանը կավեը Ալեքսին, ասոր դարպասը չորս դիէն պահապան դրած էին մէջ առնըված էր, առջևնալ 6 թօփ շարված։ Մոդովլին մէջ կրժողվելին ժողովականք, բայց շատ հեղ հարկ կըլլար 3. 4 օր ուշացընել. շատ վէճ ըլլալէն ետև՝ բան մը չկրցան շահկ շնտակ որոշել, ալ Ճարեցինին հատնելով ռաձիվիլ իշխանը առաջարկեց որ՝ 1/4 երեսփոխան (մուրախասա) ընտրեն, անոնք խօսին մոսկովի դեսպանին հետ։ Այսպիսով ժողովը ձգեցին

1768. փետրվ. մէջ։

Երբեսփոխանները մոսկովի դեսպանին հետ խօսելով հինգ թէ մէկ վէր լմնցուցին. ինչ որ խնդրեցին օտարահատանները՝ անկէց աւելի չսորհեցին անոնց, ուղղափառաց հետ հաւասար ըլլին, մանաւանդ որ աւելի զարմանալին է՝ ուղղափառներուն երկիրները՝ ժամերը անոնց ձեռքը տալին։ Այրբոր ժողովը եղավ երեսփոխանները ատ բաներս ծանուցին, որուն ամենքնալ դէմ կեցան. իրեք շաբաթ հարկ եղավ ուշացընել ժողովելնին, բայց ան միջոցին մէջ ինչ որ պէտք էր հոգացին, ոչ ալ մոսկովին

( )արարհատանները արտոնութիւնը կըտան, նահովին ըրածնները դեմ պահապան դնելու ընդունիլ կեցին չէհին վճիռը. խաղաղը երկնց օգնութիւն կըխնդրեն.

1768։

Երբեսփոխանները մոսկովի դեսպանին հետ խօսելով հինգ թէ մէկ վէր լմնցուցին. ինչ որ խնդրեցին օտարահատանները՝ անկէց աւելի չսորհեցին անոնց, ուղղափառաց հետ հաւասար ըլլին, մանաւանդ որ աւելի զարմանալին է՝ ուղղափառներուն երկիրները՝ ժամերը անոնց ձեռքը տալին։ Երբոր ժողովը եղավ երեսփոխանները ատ բաներս ծանուցին, որուն ամենքնալ դէմ կեցան. իրեք շաբաթ հարկ եղավ ուշացընել ժողովելնին, բայց ան միջոցին մէջ ինչ որ պէտք էր հոգացին, ոչ ալ մոսկովին

ուզածը ըլլայ, նոր մոսկովի զօրք ելլին վարշով քաղաքը։ Մոսկովին դեսպանը բանտարկեալի պէս բռնել տըվավ ամեն նախալնները, նուիրակները, ու պաշտօնատէրերը, անանկ որ վարշովին դուրս չէին կրնար ելլալ առանց իրեն թղթին (passeport)։ Հոկտեմ. 16։ շատ ատենս կանչէ՝ որ մոսկովին ուզածը չընդունեցան Թագաւորին ու ժողովականաց առջին՝ բանի մը մէջ դնել տըվավ, նեղութիւն պահեց, ինչ ծառայութիւն որ պէտք էր իրենց տալու՝ չիտըվավ զրկեց։ Վրաքսովին եպիսկոպոսին տէֆթէրխանէն բացին, իրեն արծաթներըը ու ապրանքներըը թալէցին, ժողովը՝ վարշով քաղաքը՝ ու ամբողջ լէհին Թագաւորութիւը մոսկովի զօրքով պաշարված էր ազգին ազատութեան ու օրինքին դէմ։

Իրեք շաբաթը լմնցալէն ետև՝ հարկ եղավ որ ժողովը ամէն բանին ստորագրէ, լսեանները՝ յունադաւանները՝ խորհուրդի, ժողովի, ու դատաստանի մէջ ընդունելով։ Այս արտօնութիւնները տըվին նաև ուրիշ ջրոս հոգիի, այսինքն՝ Պալհաթովին, որ մոսկովի դեսպանին դիւանադպիրն էր, Աքրաքսին կոմսին, Վիար գնդապետին, ու Ակլոդովսկիին, որունք ջրոնալ մոսկով ըլլալով՝ բայց իրը թէ բուն լէհ եղած ըլլալին, անանկ ասոնց արտօնութիւնները առին։ ապսպրեցինալ որ՝ ամէն եաքը ինչ որ որոշվելու ըլլայ ժողովին մէջը, չաոին հաւանութեը չինայվի ինչպէս առաջ կը-

նայվեր, հապա ամէնուն հաւանութեանը, անանկ որ՝ թէ որ մէկ մոսկով մը՝ մէկ յունադաւան մը՝ ժողովին մէջը կանչելու ըլլար, թէ ես [illegible]-ս, որ աս բանս ասանկ չըլլայ, նոյն է թէ ամբողջ աղգը ջուլէր, բոլոր աղգը արգելէր։

Այս գանազան արատութիւնները չնորհիւ որ՝ մէջերնին մէկ քաղաքական կռիւ մը չէլլայ, և վարշավիա քաղքին մէջ աս թէութիւնները վրայ մէկ գաշնագրութեան կապ մը ըրին լեհին ու մոսկովին մէջը 1768. փետրվ. 24. անանկով մոսկովին զօրքը սկսավ քաշվիլ։ Այայ յայտ էր որ՝ ասանկ խօսքը չիբռնըվեր պիտոր մէկ աղգի մը մէջ որ իր ազատ ձեալուն վրայ մահու չափ ջանք կընէր ինչպէս էր լեհին աղգը. անոր համար աս բանս դէղ ըլլալուն տեղը՝ աւելի չարիք բերավ. իշխանները գանկտեցան որ՝ ասով իրենց շահը ուրիշներուն կանցնէր, եպիսկոպոսները ու բալադինները գանկտեցան որ՝ ուղղափառ հաւատքը գետինը կկ[illegible]նար, ժողովուրդը կըգանկտեր որ՝ մոսկովին զօրքը լեհին էր կիրը նստած ըլլալով ձանձրացեր[illegible]։ Մէկ մասը մտածելով որ՝ իրենց ուժը ոչինչ էր մոսկովին ուժին քով, հնազանդիլը գլուխ խոնարհեցընելը պզտիկ չար կըսեպէր։ Մեկալ մասը ասանկ ցաւծնալը ամէնն ջարդէն գէշ սեպելով զինքի կապաւինէր, ձեռնկրվելու կըվազեր, բայց խիստ ուշ ատեն։

Ամէն տէրութիւն որ կործանելու մեռնե-

լու վրայ էն, իրենց եւթի աստիճանը մէկ արթընալ մը՝ մէկ կորընչուելէ մը կուգայ անօգուտ, ան աստիճանը՝ որ ալ բանի չիգար կորընչուելիւնը. աս աստիճանին լեհերուն սրտոտիւնալ խիստ ուշ ըլլալով, կըլմանի հոգեվարքը մարդու՝ որին եւթի օրերը մէկ ողջուելիւն կորընչուելիւնն մը վրան կուգայ, քովի կեցողները կըխաբէ, կըկարծեն որ ողջընցաւ, բայց գիտցողները աս բանս տեսածնին պէս կըյուսահատին, գիտեն որ մեռնելու նշան է, որուն միջնադարուն համ հոգեգարձ կըսէին. ասանկ եղավ լման հիմակվան լեհերուն անօգուտ զինուորիլը, որոնց պէտք էր որ առաջ արթընային, առաջ իրենց զօրքը շատցնէին, ինչպէս որ մեռնող թագաւորը կըկանչէր, կարթընցընէր, հիմա կըսեն ան բանը, որ ալ բանի չիգար։

Լօտոլիա նահանգին մէջը մէկ քաղաք մը կայ Պառ անունով, հոն մէկ միաբանութիւն (քոնֆէտէռացիօ) մը ըրին, որ Պառէ ֆէքտոռիւմ ըսվեցաւ, որուն գլուխ եղավ Ռուպոմիրսքի իշխանը, Վռասխնսքի կոմսը, և ուրիշ գլխաւորներ, աս միաբանութիւնը ըրին մէկմէկ պատուհաս համար, մէկմէկնալ հատուցի համար։ Հատուցին բանը միշտ զօրաւոր ըլլալով՝ ամէնքնալ ոտք հանեց, նաև անոնք որ՝ իրենց շահը փնտռելու համար էլէրէին, հատուցին պաշտպանութիւնը իրենց պատրուակ (մանհանայ) առնելով նշաններ, դրօշակներ անկեցին, որոնց վրը մէկ արծիւ մը քաշված

կար խոցված, տակը սա խօսքս գրված. Կամ յաղթութիւն, կամ մահ: Ոչ թէ միայն քաղքցիք՝ այլ նաև գեղացիք ոտք ելան մեռնելու մասկովիներու դէմ, որոնց դէմ միշտ ատելութիւն ունէին լեհերը, իրենց հին առջի յաղթութիւնները պատմելով պարծենալով որ ինչվան մոսքվիա քաղաքը մտեր առեւելին մասկովին ձեռքէն:

Ռօտոլիայի ու վոլհինիայի մէջ անչափ վառվեցան՝ որ խըրըվին թաթար խանը իրենց օգնութիւն կանչեցին. թաթարները հին ատելութիւն մը ունին մասկովին հետ. միշտ կըյիշեին որ ատենօք մասկովը իրենց տակն էր, հիմա իրենց վրայ յաղթական էր եղած, անոր համար լեհերը զիրենք կանչածնէրուն պէս՝ բաղմութիւ յարձակեցան քամինից բերդին վրայ, որ պուղտանին վերի դին կիյնի, լեհին մէջն է: Ինչ էր զարմանալին՝ որ սա տաճիկ թաթարներուն ուղղափառ եպիսկոպոսները առաջնորդ ըրած էին եղած. ասոնք երբոր լեհ մտան, շատ ջարդ ըրին, Ճամիւորդները թալանեցին, շատ մարդ իրենց ապրանքը ուրիշ տեղը փախուցին մնայառնդ մնայառատան:

Ի պարշավիայի մէջ եղող լեհերը երկու խոշոր ըրին որ կըսվի Վենգրուս ծնսուլտում. ասոնք քառասնաքի կոմսին պատուիրեցին սպառնալով որ զինքը ձգէ, թէ չէ՝ իբրև խռովարար զինքը կըշանեն ըսին, բայց միաբանվողները հնազանդելուն տեղը՝ մէկ յայտարար թուղթ մը հանեցին, մէջը չի ընելով ինչ չարիք որ ըրին ան լեհերը ազա-

տուԹե՛ ու հաւատքի դէմ. անոր համար ամէն հայրենասէրերը կը հրաւիրէին որ գան իրենց հետ միաբանին, չէ Թէ մինակ հաւատքի համար, հապա 1764 տարիէն վեր սրտէրնին միշտ վախի մէջ էր որ՝ մահ, կոիւ ու պրուշը միաբան ըլլալով մաղձնին առնել բաժնել էր լեհաստանին մէկ մասը, (ինչպէս որ եղբը իրաւ եղաւ)։

Ռոսկովի կայսրուհին կատարինէն ան ատենը դիտես Թէ վախնալով ասանկ միաբանութե՛ մէկ Թուղթ մը հանեց ուղբինն գեսպանին ձեռքովը, Թէ իր միտքը օտարին երկիրը առնել չէր, հապա աղէկ կառավարել իր ժողովուրդը։ „Իմ կանոնս արդարութե՛ն ու մարդավարութե՛ն է կրսէր, ամէն վախը ձեր սրտէն հանելու համար „յայտնի կըզըւրցեմ որ՝ իմ միտքս կամքս „է՝ լեհին հասարակապետութե՛ը հիմակ„ ւան կացութե՛ը մէջ պահել. ոչ երբէք „պիտոր Թողում որ լեհին ազատութե՛ը ըն„կըզոնքը՝ ու երկիրները ինաս քաշէն, „այլ պահէն ինչպէս որ էին 1686 եղած „դաշնադրութե՛ը պէս"։ Մէկ խոստմունք նէր, Թէ որ պահվէին։

Կորէն օգնութե՛ն կանչելին մոսկովին զօրքը միաբանելոց դէմ, սոլդիքով մոսկով զօրապետը եկավ լեհաստան, բայց եկավ միաբանեալները ուժով գտաւ, ամէնհնար վառված ձեծկըվելու հաւատքի ու ազատութե՛ համար, կարգով ու կրթութե՛ կանոնաւորված, ամէնհուն վճարքնալ որվաճ, անանկով ինչվան 20 հազար մարդ

չատցերէին, մէկմէկու հետ սկսան զարմը-
վիլ, բայց մէկ բան մը չորոշվեցաւ։ Երբոր
կարծէին թէ լեհի մէջի եղող յունադա-
ւանքը պիտոր մոսկովներուն հետ մէկ ըլ-
լային՝ միաբանելոց դէմ դնելու համար,
ասոնք իրենք իրենցմէ 20 հազար հոգի ուզ-
զափառներուն ու հրէաներուն վրայ վա-
զեցին, երիկ մարդ՝ կիսիկ մարդ՝ տղաք՝ ամ
մէնը ջարդեցին, անէրնին թալէցին, ու
ամէնն տեղ երեցին. իբր պատուղ ան ար-
տանուԹիւններուն՝ որ իրենց չնորհեցին։
Ամենքալ միաբանեալներու անուն առ-
նելով ասոնց օրինակին հետևեցան, ամէն
լեհաստան արիւնլուայ ըրին։

Ասոնց ասանկ ընելը կարծիք կըբերէր որ՝
տակէն մոսկովն ու պրուշը կզրդռեին ա-
սանկ անկարգուԹիւն ընելու, որպէս զի տակէն
ու վրայ ընեն լեհաստան։ Ասոր միաբա-
նեալները քամինիյ բերդը պաշարեցին,
բայց տեսնալով որ՝ մոսկովը վրանին կու-
գար, Թողուցին փախան։

Յովհաննէս Վրայ։

1754 — 1766։

Սոլտան Յովհան Գ։

Սուլդան Մահմուտին հետև Թագաւորը նըս-
տաւ իրեն պզտիկ եղբարը Գ. սուլդան օս-
ման 1754. (1168 հիճրէԹի.) սկիզբը ամ
սուն 28. 58 տարվան. իրեն մօրը անունը
կըսվեր շէհսիւվար սուլդան։ Այս Թագաւոր

բիս առջև անունը սուլթան հիւսկին էր, բայց ան առենվան պարսից Թագաւորին անուննալ շահ հիւսկին ըլլալով, իրեն դժբաղդութեը համար անուննալ դժբաղդ սեպելով՝ փոխեցին, սուլթան օսման դրին։

Ին տարին սաստիկ եղաւ ձմեռը, անչափ որ ստանպօլին նաւահանգստին ներսի դիմերը սառեցաւ ծովը, հրեհաները իրենց մոռելը պալադէն ինչման խաչպէղ պաղած ծովուն վրայ քալելով համարձակ կըտանէին, ինչպես որ եղած էր նաև ի սուլթան օսմանին առենը 1030 հիճրէթին, Թէպէտ անոր առենը աւելի խիստ՝ աւելի երկան քշեց։

Օսմանիէ Ճամին որ սուլթան մահմուտը սկսերը 1162 հիճրէթին՝ աս սուլթան օսմանը լմնցուց յամին 1755. հիճրէթի 1169. անոր համար իր անունով Նուրի օսմանիէ ըսվեցաւ։ Նոյն տարին 1755 յունիսի 9 կրակ եղաւ սերային մօտիկ, 500 տան չափ երվեցան ու 200ալ մարդ. իսկ հետևեալ տարին 1756. յունիսի 24 աւելի մեծ կրակ եղաւ Ճիւպպալիին դրսէն սկսելով ինչման եալընըզ էքմէքձին՝ մէկ ծայրնալ ինչման տավառա փաշայ գնաց մօտիկ սամաթեայի. վերի դին հասան փաշայ խանը կռթընեցաւ, վարի դին ինչման Ճեռահ փաշան, ոմանց ըսածին պէս 100 Ճամի երվեցան, 40 հազար տուն, 50 հազար խանութ. գետնի տակի եղած ջուրի Ճամիպանէրուն ղուրչիններըը հալեցան. հազար մարդու չափալ

կորսըվեցան աս կրակին։ Ան տարինալ շատ տիրեր եր ժանտախտը։ Ուրիշ երևելի բան մը չեղավ սուլդան օսմանին օրը, բայց եթէ առուտուրի դիացին սուլդան օսմանը մեկ սերմը ունենալով արուսեակին վրայ, ուզեց իրեն մեկ խուցին (օտային) պատերը անով պատել, անոր համար շատ առուտուր եղավ արուսեակի, ով որ ուներ աղեկ վաստակ ըրավ։

Իրեք տարի թագաւորելեն ետև սուլդան օսմանը՝ հիւանդութենէ եկավ վրան, ուրբաթ օրը խիստ տկարացած ըլլալով սելամլըխը ելավ այա սոֆիան, հոն մարելով դարձաւ. 1757. հիճրեթի 1171 մեռաւ. սեպտեմբերին 17. կիրակի օր 61 տարեվան, որուն մարմինը թաղեցին վալիտէի էէնի ճամին, որ մատէ պաղչէ խափուսիին։ Ասոր վեզիրները եղան ասոնք։

Ալեքսիոս Մուսդաֆա փաշայ, ապտիւռահման փաշային տղան, որ սուլդան մահմուտին օրին վեզիր էր եղած, սուլդան օսմանը ասիկայ վերցուց։

Հէքիմ պաշի օղլի ալի փաշան, երրորդ անգամ վեզիր եղավ 1754 (1168). ասիկայ վերուց քիւթահիայի վալի ըրավ, հոն մեռաւ, իր մարմինը տանելով բերին, իրեն շինած ճամին մէջը թաղեցին, որ կըսվի Ալինի ալի փաշայ ճամիսի, սամաթիայի մօտիկ։

Տէֆթէրտար նայիլի ապտուլլահ փաշայ, որ տէֆթէրտարութենէ վեզիր եղավ, 1754. (1168).

Սիլէհտար պէկիքլի ալի փաշայ. 1754 (1168) եղավ վէզիր, 61 օրէն ետև սպանուեց անիկայ սուլդան օսմանի։

Կիրմի սէքիզ չէլէպի մէհէմմէտ սահտ փաշայ, վէզիր եղավ 1755 (1169). ասիկայ 159 օր միայն վէզիր նստաւ։ Ու է որ փառեզ դեսպան (էլչի) խրկուեցաւ. ասոր յանձնուեցաւ ծածուկ խօսքեր ընել Ֆրանսայի թագաւորին հետ՝ որ մտածութիւնէ չի դպչին չիշխասին տաճկի նաւերուն, որոնք ան ատենը շատ միաս կուտային։ Ֆրանսայի թագաւորնալ ասոր փոխարէն հրամայեց ուղեց տաճկի թագաւորին՝ երուսաղէմ եղած իրենց տեղերը շինելու, ու պազի տեղեր առնելու։ Ասոր Ամասպարհորդարանը որ ինքը գրեց, զուարճալի գիրք մընէ, շատ կրգովի փարել։

Ալիբաօռ մուսդաֆայ փաշան վերոյիշեալը որ մծռայէն եկավ, նորէն վէզիր եղավ 1755 (1169). 257 օր վէզիր նստաւ, որուն տեղը նստաւ անուանի բաղիսլ փաշան 1756։

Պուլքան մուսդաֆայ Ը։

Այրորդ սուլդան օսմանէն ետև թագաւոր նստաւ անոր հօրեղբօրորդին Ը. սուլդան մուսդաֆան, որդի Ը. սուլդան ահմէտի 1757. 1171 հիճրէթի, սեֆեր ամսուն 17. կիրակի օր. իր թագաւորութեան սուրճի տարիները պաշտօնները (մանսուպնէրը) փոխելու շատ ետևէ չինկաւ, խըզլար

աղասին փոխեց, որ ամինինուն առելի էր եղած, մյուրը քշել տըվավ, բայց Ջամիան սպանեց: Ըրայընները որ քեռակ գացող հաձիներըը զարկեր թալեր էին, ղրըք խըրկեց անոնց վրայ պատժելու 1758: Ի տարվանս մէջ ստանալոլ ժանտախտ եղավ ու շարժ. դեկտ. 4. կիրերը 8 ժամուն: Հետևեալ տարին 1759. փետրվ. 16 (1). առջինեկ զաւակը եղավ սուլդան մուսդաֆային Հիւսկեթուլլահ սուլդան. և որով հետև երսուն տարվընէ վեր Թագաւորական զաւակ չէր եղած, մեծ ուրախութիւն եղավ ամինինուն, անոր համար հրամայեց եղավ օխտը օր տօնանմա ընելու. կիրերը յորեկ խանութներըը զարդարելէն զատ՝ նաև նաֆ ալայի եղավ մեծ պաքի մէջ. ամինին արուեստաւորները կարգով հանդիսով անցան Թագաւորին առջևէն տիվան եօլուէն. ամինինալ հայ՝ հուռմ՝ տաձկի հագուստներով հարուստ լաթերով զարդարված, ամ մին մէկ արուեստին Թահարրավանը իրենց եաևէն բերելով, կերպ կերպ մարիֆէթներ ցըցընելով: Յողովուրդին ուրախութիւը տեսնալով Թագաւորը՝ եաքէն իրեք օրալ եվէլցուց, ամինինը տաս օրվան տօնանմա եղավ, շատալ առուտուր եղավ. ասոր աւնունը Աեծ տօնանմա կըսեն, որուն նման ուրիշ տօնանմա մը եղած չէ կըսեն:

Ըայց աս ուրախութե եաևէն մէկ դիպուած

(1) Ումանք կըդնեն մարտի 14. ըէձէպի 17. Եչի օրը, հիճրեթի 1172:

մը եղաւ Ներմակ Ծովը, որ նեղուելէն բե-
րաւ Թագաւորին. երբոր 1760 Հիճրիէթի
Իսփահանի փաշան կղզիները կը պտըտցնէր
ըստ սովորութեան իրեն տուրքերը առնելու,
տեղ մը եկաւ 400 հոգիով, նաւուն մէջը
մնացին 300 տաձիկ, ու 70 փայտանոց. ան
փայտանոցները յուսահատած մարդիկ ըս-
կսելով, ու ասանկ բանի վարժած, յանդգ-
նեցան 300 հոգիի վրայ վազելու, որը
զարկին, որը կապեցին, նաւը առին տարին
մակդա, մակդացոց ընծայ տըվին: Սուլ-
դան Մուսթաֆան խիստ նեղուելով ան բա-
նիս վրայ ուզեց մակդացոցմէ նաւը, մակ-
դային ասպետները չուզեցին ետ դարձը-
նել, անոր վրայ տաքնալով պատրաստութեան
տեսաւ պատերազմելու. բայց ֆրանսային
Թագաւորը մէջ մտնալով բանը շտկեց մակ-
դացոց ուրիշ ընծայներ տալով ծախու ա-
ռաւ նաւը, սուլդան Մուսթաֆային խըրկեց:

Երկրորդ աղջիկ զաւակը եղաւ շահ սուլ-
դան անունով 1761. ապրիլի 5 (1). բէմ-
զանին 16, երբոր բէմզանը լմնցաւ՝ չէվ-
վալին երկրորդ օրը Ջէյի ծնանումս եղաւ
օխտը օր: Իսկ դեկտ. 13. 1175 հիճրէ-
թին, 27 Ջէմազիլ եվվելին, Ջէյի ծնաւ սուլ-
դան սելիմ, որուն համարալ օխտը օր ծո-
նանումս ըրին: Ասկէ աղջիկ մընալ ծնաւ
միհրիմահ սուլդան 1176 հիճրէթին, յա-
կին 1762, 18 բեպիլ ախըրին, որուն համար

(1) Ասանք կըզնին հիճրէթի 1174. (1760):

չորս օր տճնանմա ըրին։ Այդ տարին Ձմեռնալ Կվվելին 24 օրը, Եղի. Հոկտ. 24. Ծնաւ դուստրը միհրիշահ սուլդան, որուն տճնանմա չեղաւ։ Այս տարվանս մէջ 1762 պէյօղլու տէօրթ եօլ աղին կրակ եղաւ, որ անտէն ու երրորդ ուրեք ժամէրը երկեցան։

Աղէկ չհնքերալ չհնեց սուլդան մուսթաֆան. 1762 հէնի խանը չհնեց, որ խանէրուն մէջը երևելի եղաւ, շատ խուցկը (օտայնեը) ունհնալով, իրեք խաթ, դիրքնալ աղէկ, անոր քովնալ պզտիկ խան մը չհնեց, երկուքնալ վալիտէ խանին դիմացը կիյնան, որ սուլդան խարահիմին մայրը չհնեբէ։ Ինկ գեղեցկաչհն Ձամիմընալ չհնել սկսաւ 1763. Հինգերեքին 1177, լալելի չհշմին ազաերային մօտիկ, անկեց ելած հողովը լեցուց ան ծովածոյը՝ որ հէնի խաթիւրին առջևն էր, ուր տեղ ծովին մէջնալ հնուցմէ մնացած աշտարակ մը կար աևնուանի, որ Ալէքսէյէոսէ աշտարակ կըսվէր, ատ ծոցս լեցուց որ վրան տրնէր չհնվի, բրնակուերիւն ըլլայ. բայց քիչ մը անցնելնէ ետև լման որ լհնենալու վրայ էր, լսուոսն որ սատիկ կըզարնէ հոն, քակեց տարաւ ամէն հողն ու քարերը որ հոն լեցուցեր էին, այնչափ աշխատանքը ու խարճը ամենևին զուր եղաւ, վասն զի ստանալօղներ հնչման ատենը աղէկ չէյտէին ծով լեցընելը. Ձարտարապետը (խալֆան) լսածին պէս վախէն պահվըտեցաւ։ Սուլդան մուսթաֆան ասոր վրայ խիստ նեղեցաւ բարկացաւ,

բայց խելացի մարդուն բարկութիւնը շատ տարբեր կըլլայ, մտածեց որ՝ աս բանս սըխալանքէն եղավ, աս սխալը նոյն Ճարտարապետը մէջէն անցած ըլլալով ինքը կրնայ շտկել, անոր համար՝ հակըցուց որ՝ Թող դուրս ելլայ չիպահվի, ինչա մը չեմ իտար իրեն, չիփհանալովը ավրեց, հիմա սորվելովը շինէ նորէն անանկ որ չավըրվի: Ան խօսքիս վրայ Ճարտարապետը դուրս ելավ, և իրաւ իր սխալանքովը սորվելով առջինին պէս մինակ Թոյլ հողը չիձգեց ծովին մէջը, հապա մատուհանէրու մէջ լեցընելով հողն ու քարը անանկ մկմկու վրայ կարգավ ծովին տակը ինչէցուց իրը մէկ մեծ քարէր. ասանկով մէկ ընդարձակ հաստատուն գետին մը եղավ. իրեն ծովեզերքնալ մեծ մեծ քարէր շարեց կղզինեըն էն բերել տալով, որպէս զի լօտոսին զարկուածքին դիմանայ (1): Ան գետինը ծա-

---

(1) Մեայն Թէ աս ծովածոցը լենալէն ետև եղավ որ լօտոսը աստկանալու առենը շատ տարի ատան, ոլորին ծովը կուռեր կրկոխեր ցամաքը. Թօփխանայեն մէյտանը՝ զալաթիային ու դիմացի խաչէկնէրը ջուրի տակ կրնային: Աստը պատճառը կրսէին էն որ՝ առաջ լօտոսը զարնելով ան ծովուն մեծ ծոցին մէջը կըծաւալէր, իր բռնութիւնը (խըզը) կրկորեր. անոր լեցվելովը չիկրնալով ծաւալիլ անկէց ետև ցամաքը կոխել սկսաւ: Բայց աս ուռութը ծովուն բարձրութիւնը հիմա շատոցմէնէ գաղրած ըլլալով, յայտնի է որ ան չէ պատճառը, մանաւանդ որ՝ չէ Թէ մինակ ատանպօլ, հապա նաև ուրիշ տեղանքալ ան տեւողները ատան ծովուն ուռիլը յաճախ պատահեցաւ, ուր տեղանք ծովը

խեց բայինեբուն, որ մանաւանդ շատ հայու աղգին առին, շատ անգր խանութները շինեցին, ան վեզիսարիոսին աշտարակին մէկ փառանը քով ընկալ. մէջի բնակիչներուն արտունութիւներ տրվավ, իրենց անեքը բարձր շինելու որչափ որ ուզեն, պօսթան պաշիին դատաւորին տուբը վիտալու։ Այս գետինսալ վախըճ ըրավ նոյն լալելի Ճամիսին, որուն առաջ մէկ մինարե մը շինեբեր, հաքը երբոր դալի կարդացվեցաւ, ան տաճնը երկրորդ մինարէնալ շինել տրվավ նման ուրիշ թագաւորաշէն Ճամիներու։ Հետևեալ տարինալ 1764, մինարէն շինեց սուլդան մուսդաֆան։

Այս շինութիւնեբուն ետևէն 1766. հինկիթի 1179. մայիսի 11. զիլհիճճէ 13. Երկու առաւօտեան ժամ 11. անանկ սաստիկ շարժ մը եղավ ստանպօլ, որ շատ մինարէնեբուն գլուխը տարաւ, տուներ փլցուց, խաներ աւրեց, վէզիր խանը փլուց, չարսուին գոց վաճ տանիքնեբը՝ քաղքին պատերը՝ տեղ տեղ խախտեց, քանի մը Ճամի ինսասեց, սուլդան Մհէմմէտին գմբեթին կէսը վար ինկավ, աս գիս ան դին մարդիկալ մեռան փլածի տակ մնալով շարժէն, որ 4. 5 վայրկեան քշեց ծաւալելով նաև ստանպօլին բոլորտիքը, բայց ամէնն տեղէն նաև զալաթիայէն սաստիկ եղավ բուն ստանպօլ քաղքին մէջը, ուր գոռալով ու ցնցելով

չէին լեցուցած։ Ասանկէնէ ուրիշ պատճառներու տալու է, ինչպես որ կուսան ընաբանք։

սկսաւ. իրեք օր ժողովրդին մեծ մասը վրանի (չատրի) տակ քայ տեղերը նըս-տանք, ինչու որ դրեթէ ժամ չէր անցնէր որ չերերցնէր, իրեք օրէն ետև ցանցառ (սէյրէկ) կըշարժէր, ետքը շաբաթը հեղ մը, ամիսը հեղ մը, ինչվան ուրեն ամիս ա-սանկ հանգստութեի չտնեցանք ստանալու, միշտ վախի մէջ եինք։ Ու շարժը տա-րածված էր անատոլուի գինալ ինչվան իզնիմիտ, ինչվան երզիռում. սանկալ ռու-մելիի դին ինչվան բրէզպուրգ որ մնձառի մէջ է, ինչվան վիննա, բայց ինաս մը չի-տրվավ։

Հինդերեին 1179. շաբաթին 2. նոյեմբ. 28. սուլդան մուսդաֆային դուստր մը ծնաւ Պէյհան սուլդան, որուն համար իրեք օր տոնանմա ըրին. իսկ հինդրեթի 1180, շա-պանին 11. դեկտ. 27. մանչ զաւակ եղավ սուլդան մհեմմետ, որ ետքը 1186 հինդրե-թի, բէնէյլի մէջ մեռաւ։

Սուլդան մուսդաֆան խելոյի թագաւոր-ներէն մէկը եղավ. առաջները բայհներուն աղէկութիւնը չէր ճանչնար, բայց ետքը խիստ աղէկ ճանչնալով շատ բանի մէջ անոնք գործածեց առաջ քերաւ, միայն թէ կուզէր որ հազուստի գիտցին ամէն մարդ իրեն վայլածին կէօրէ վարվի. անոր համար սաստիկ պատուէր (եասախ) դրաւ բայհ-ներուն՝ որ իրենց վիվայլած բան չիհագնին փարթամութեի չիցրցընեն, զէղխութեի չը-նեն. ինքնալ չափաւոր էր խարճերու. խիստ հոգ կըտանէր բարեկարգութեանց

վրայ. Ինքիրմէ յառնալ ծպտեալ (Թէպ-
տիլ) կելլար կըպրտըտէր, անկէց զատ ծա-
ծուկ լրտեսներ (կեօղչիներ) ունէր, ա-
նոնցմով ամէնն գան կիմանար։ Ընգամ
մը երբոր սելամլըխէն կըդառնար, հար-
ցուց եէնիչէր աղասիին, Ինչպէս վերջա-
ցաւ ան կռիւը որ երեկ խաչեղ եղաւ,
երկու մարդ զարնըվեցաւ. եէնիչէր աղա-
սին ամենևին իմացած չըլլալով չիկրցաւ
պատասխան տալ։ Մհադաւորին միտկ ա-
սանկ հարցընելը՝ աղային մէկ մենծ կան-
դիմանութիւն մը եղաւ, ամօթով ընկաւ։
Մհադաւորը դարձաւ զուրցեց իրեն որ՝ ա-
սանկ բաները իմանալու նաև առանց աչ-
խատանքի կըլլայ, դիտես որ ամէնն տեղին
պազար խաբէխին մէջ կըպատմվին ինչ
որ իրենց գեղերը կըլլըվին, մէջերնին եր-
կերկու մարդ դիր, իրիկվան գան քեզի
պատմեն ինչ որ կրլսեն, Թէ որ քառասուն
հոգի դնես, անոնցմով ամէնն գան կիմա-
նաս։ Ես ըսավ, վասն զի ինքը Թագաւորն-
ալ քառասուն հոգի դրած ունէր անոնց
մէջը, շատը անոնցմով կիմանար քաղքին
ու գեղերուն մէջի եղած դիպուածները։
Յետագայ դիպուածնալ լսելու ըլլաս, կի-
մանաս սուլդան մուսդաֆային խելքը ու
արհամն ըլլալը կառավարուե վրայ։ Մէկ
մենծի մը գլուխ կտրելով իրեն ապրանքը
փրթի առավ. ան մենծին վրայ առնելիք
ունէր մէկ հայ մը, որ միայն ոչ արդարու-
Թիը իրեն վկայ կանչելով համարձակեցաւ
աղերսագիր (արզուհալ) տըվավ. Թագա-

ւորը կրկին սպառնացաւ զինքը կախելու, բայց մարդը մեկ չընելով սիրտը երած ըլլալով երրորդ անգամ նորէն խնդրեց, ինչը գրելով որ՝ իմին իրաւունքս է, ան տանաւորութիւնը ինծի կրնան տալ, կամ տուր, կամ իս կախէ, այ դատաստանին կրյանձնեմ։ Թագաւորը, թէ որ աս բանս սուտ ըլլար, աս կերպ համարձակ կութիւնը չէր կրնար ունենալ, պատուէր խրկեց մարդուն առտուընդ կանուխ սեղային սօղուգ էշմէին դրան առջեւն գալ։ Հոն ինքը մինակ ծպտեալ (թէպտիլ) մէջը թուր կապած ահռելի կերպարանքով մը երեւցաւ իրեն, հարցուց ինչ որ պէտք էր հարցընելու, ետքը իրեն ապսպրեց պէկ լերպէյիին հայցադրծէն ասչափ հայ առնելու, խոստացնալ ասչափ միս առնելու, վաղը կանուխ հոն բերել։ Երբոր հետեւեալ օրը մարդը հոն բերաւ, թագաւորը իրեն թուղթ մը տրւաւ որ՝ տէֆթէրտար էֆէնտիին դուռը ցրցընելուն պէս՝ իրեն ըստ կը լման վճարելին, բայց մէյմընալ լսելին որ՝ հետեւեալ օրը պէյլէրպէյիին հայագործն ու խոստպը կախվելան։ Այսով իմացվեցաւ որ՝ անոնց վրայ շատ ամբաստանութիւն լսած ունի եղեր, ստուգելու համար աս անծանօթ մարդուն ձեռքովը բաները առնելով հասկըցաւ որ իրաւ է եղեր անոնց անիրաւութիւնը, անանկով պատժեց։

Ինծ հոգ ուներ սուլդան մուսթաֆան նաեւ պարսըվճած գանձը (խազինան) լեցը-

նելու, անոր համար հանքերու (մատէննե-
րու) վրայալ խիստ հոգ տարաւ, ասոնց քա-
նիս յարմար մարդ գտաւ պէզէնթէնը նըս-
տող խոշաքինեերէն մէկը՝ որ կրսվէր դա-
հիր աղա. ասոնց մարգուն ձեռքովը իմացաւ
թէ քանի հանք (մատէն) կան իր տէրու-
թեանը մէջ չիբանված [1], և թէ որչափ քիչ
կրբանեցընէին բացված հանքերնալ անա-
տոլուի մէջ, որ են կապան, արղանայ, ու
կիւմիշխանէն, որոնք թէ որ աղէկ բանեցը-
վին, շատ ոսկի արծաթ կհլլար: Ասոնց քա-
նեքն սուլդան Մուսդաֆան իմանալով, ու
իրեն ձարտարութիւնը տեսնալով, մատէն
էմինի ըրավ զինքը. դահիր աղան մատէն
էմինի ըլլալով հոն գնաց, աղէկ կարգի դը-
նելովը անչափ շատցուց բանեցընելը, որ
99 տեղ բովք (օճախ) բացաւ, ուսկից
անչափ ոսկի արծաթ կհլլար որ՝ ամէնն ա-
միս իրեք անգամ իսաղնա Ճամիայ կհլլար,
մէկը տեղէն նոր կհլլար, մէկալը Ճամիան
կըլլար, իսկ երրորդը սահանպօլ կրհասնէր.

---

(1) Օսմանցիի հերիրն չիբանված հանքերուն համ-
բանքը խիստ շատ էն, ինչվան ոմանք 400ի կրհա-
նեն. ամէնէն աւելի մանիսային մեծ լեռանը վրայ
է, որ իզմիրէն կռնակը կկնայ. ասկից յառնաց ա-
ւէնը կրբանվէր, կրսվէր զինթի մատէնի, բովք-
րուն (օճախներուն) տեղվանքը դեռ կերևան. ա-
սոր վրայի ոսկին անչափ շատ է, որ գուրսէն գիծ
գիծ (տամար տամար) վրան կրփայլի, յայտնի
կերևնայ. տեղացիք բանեցընէլը չուզելով, վրան
հող կրքաշեն կրգոցեն, բայց քիչ մը անցնելէն ետև
նոր նոր տեղվանք կրփայլին, դեղին գոյնով գուրս
կհլլան:

ամէն մէկ խալխան 100 ուղտ էր, ամէն մէկ բեռը 50 օխայ էր։ Երեք տարի քշեց իր մատէն չմիխութիւնը, երեք տարվանը մէջ շատ բան բուսցուց. և որպէս դի պատրաստ տեղը բեռ ու խարճ չըլլայ, հողոտ չմաքրած հանք խրկելով ստանալու, հրաման առաւ Թագաւորէն, կիւմիւշխանային մէջը զարպխանէ բանալ տրվավ, հոն կրկոխէր, կոխված ըստակ կըխրկէր ստանալու։ Ինչափ հաճոյ եղավ աս բանս սուլդան մուսդաֆային, որ չկրնէ ամէնեղբուն մէջ դնել կուտար կրսէն ամէն կոխված ոսկինէրը, անանկ շարել կուտար կարդով ամանները, որ երբոր ուզենայ՝ ամէնը մէկէն տեսնայ։

Կիւմիւշխանան տեղ մը կայ ջուրի տակ, որ դեսի քով ըլլալով ու վար տեղ, ջուրը հոն վազելով՝ ջուրի տակ կոխված այր (մաղարայ) մընէ, բայց մէջն եղած գետնին ոսկինին առատութիւնը ինքիր զինքը կրցրցընէ իրեն փայլելովը. վարպետները հասկըցուցին որ՝ աս ջուրիս պարսպէը կարելի է վարպետաշէն դուլումայ մը շինելով, անոր համար փարէզ աս դուլումային պըղտիկը շինել բերել տրվավ ստանալու, որ հետքը մինչքալ տեսանք պղնձէ շինված շատ զարմանալի օրհնած, մաքուր, վարպետ բան, որ մինակ գոլոշիքներուն ուժովը կըշարժի, որչափ շատ ջուր ըլլայ՝ կըպարպէ, բայց ասոր ի գործ դնելը կիւմիւշխանայի մէջ չեղավ։ Ի դահիր աղան եղավ որ՝ ոսկինին այարը ցածցընել սկսաւ. վերջ

դրեալ չհնազանդեալ եղեւի խանը ու լալելի
ձախսին՝ դահիճ աղային վերակացութիւը
չհնարեցան։

Սուլդան Մուսդաֆան աշխարհակալն ըլլալով ուզեց նաև սապանձա կեօղէն խառնել իշխիմիի ծովին հետ, ան առեւը շատ աղկութիներ կըլլային. Մեյմը որ՝ անասունի շատ ապրանքը ջրով կհնչնար մարմարա ծովը, անկէց աշխարհ ամէն կրնար հեշտ (խօլայ) երթալ. Մեյմընալ որ՝ ան սապանձա կեօղէն քով անտառ մը կրսկրսի անչափ մեծ՝ երկան՝ որ մէկ ծայրը հինչվան Ճանիկ կըհասնի, անոր փայտը ու տախտակը կը ջրով կրնար գալ սանդալ։ Այդ տեղացիք զանազան կերպէր՝ ոլորակներ բանեցընելով շատ դէմ դրին, Թող չտըվին։

Պատերազմի դիպուածն խաղաղութիե մէջ եր Սուլդան Մուսդաֆան, միայն թէ աս դիս ան դին ապստամբներըը չէին պականեր, կիւրճիի մէջէն, Մոլայ մէջէն, որուն պէյերը մեծ խռովուի հանեցին, Խըպրըսի մէջէն, բայց ամէնէն աւելի ռումելիի մէջ խարատաղցիք մեծ ապստամբուի հանեցին 1181 հիճրեթէն՝ յամին 1767. որոնց վրայ զօրք խրկեց Սուլդան Մուսդաֆան ու 1768 անոնք կոտրեց։ Իսկ քրիստոնէից տէրութիե հետ դրեթէ երսուն տարի կար՝ որ օսմանցին խաղաղութիե կերթար. Մոսկովին հետ 1739 հաշտութիի ըրած առէնին՝ (երբոր անոնա իվանօվիչա Թագուհին էր նստած), անանկ սահմանեցին մէջերնին՝ որ քուսան Թա-

թաբլին երկիրը մէջ տեղը ինայ, որպէս զի հեշտ (խօլայ) ջըլայ մէկմէկու երկիրը յարձրկելու, և աղախ բերդը՝ որ թէն կամ տօնաւիս գետին բերանն է՝ չամրցուցած ինայ, նոր սերվիա ըսուած մոսկովին գաւառին մէջնալ մարդ չիբնակի, անապատ ինայ։

Ու թէպէտ օսմանցին կըտեսնար որ՝ քուպանին դին մոսկովը ետևէ ետև բերդեր կըշինէր սահման դրուած տեղէն աւելի առ դիս, նոր սերվեայի մէջնալ եղիսաբեթ թագուհին ետև նորէնոր ժողովուրդ կըբնակեցնէր, բայց խաղաղութիւնը չէր ալըր, լուռթէ կերթար։ Երբոր լեհին իշխանները մէջերնին չարաչար կռիւներ հանեցին ու մոսկովին տերութեան դէմ դնել ուզեցին, 1766 յատուկ դեսպան խրկեցին սուլթան, որ բազմութեամբ եկաւ սուլթանպօլ պէյօղլուն տէօրթ եօլ աղղին. ասիկայ չիշեցնելով մէկիկ մէկիկ ինչ որ մոսկովը ըրերէր առաջուցմէ ինչպէս հիմա տաճկին դաշնադրութիները դէմ, և ինչ որ կընէր հիմա լեհին վրայ, լալով աղաչանքով կըյորդորէր օսմանցին, որ գայ դիրենք մոսկովին ձեռքէն խալըսցընէ։ Երբոր հետի եղող լեհի իշխանները չատ ընծայներ տալով սերային ու դուրսի աղայներուն, սուլթանին կըբռնկեցնեին, լալով պատմելով աս դիս ան դին՝ ինչպէս մոսկովը լեհին աղատութիները ոտքի տակ առավ ամէն դաշնադրութեց դէմ որոնց պաշտպան էր օսմանցիին մեծազօր տէրութիները. թէ որ հիմա օսման-

ցին լուռ կենալը, վրէժխնդիր չըլլալը, իր մեծ վարկումը (իշխեպարը) պիտոր կորսնցընէր։ Այս խօսքերս իժիր կրզուըցնին ըստանալոցին մէջ մեծին, պզտիկին, ամէնուն, ինչման որ սուլդան Մուսդաֆային ականջն ալ կրհասնէր. որոնց խօսքին իրաւունք տալով նաև ֆրանսոյին դեսպանը՝ որ էր մառքեզէ բուիֆդ, անալ իր մարդիկներով կըզըդաէր տաճիկը։

Սուլդան Մուսդաֆան աս խօսքերս լսելով, տեսնալով որ կատարինէ Թագուհին լեհին մէջը զօրք խօթելով լեհին կառավարութիւնը մէջ կրխառնըվի, կուզէ իր տակը առնել, խիստ ատելութիւն մը ընկաւ սրտին մէջը մոսկովին վրայ, չուզեց փափկութիւն մէջ կենալ ինչպէս իր երկու առջինները, հապա ուզեց իր ուժը ցըցընել, մանաւանդ թէ ինքը առնել լեհաստան։ Ուրեմն որ պատերազմի հասկըցող մարդիկ կային կամ քրիստոնեայ, և կամ քրիստոնեիդմէ դարձած, ապսպրեց անոնց շտկել նորոգել ամրցընելու տեղերը, որ մէհմէտ փաշային[1] հետ Թողմած էին, էնէնչերինկրնալ սուլդան ահմէտին ապստամբուե (զօռպային) հետև տկարացած էին, առջի քաջասրտութիւնը չունէին։

---

(1) Ասիկայ քրիստոնէիցմէ դարձած էր առեջօք, որուն անունն էր կղօդիոս ալէքսանդր կոմս պօնեվալայ. անոր համար քրիստոնէից գրքերուն մէջը պօննեվալ անունով կիշվի, եղալ փաշայ, Թօփճի պաշի, մեռաւ 1647. ասոր գերեզմանը պէյօղուէ Թէբէնի է։

Բայց նեմրիի կայսրուհին մարիամ Թեր-
զինան, որ խիստ բարեկամ էր տաճկին,
ու խաղաղութե՛ սիրող, խաղաղութի՛ կը
յորդորէր զսուլթիկը, վախցընելով չըլլայ
որ երկու ծայրէն զարնէ քեզ Թշնամին ա-
րևելքէն ու արևմուտքէն, մանաւանդ որ
ինքնակ յոքնած ըլլալով պատերազմէն, չէր
կրնար օգնութի՛ մը ընել։

Լեհերը Ռոքսոլանները օգնութեան կը կանչեն. մա-
հուիլ օսմանցւոյն երէսերը կը էրուին. օսմանցւոյն ծեծի
պորտասութիւնը կը բեանայ.

1766 — 1768։

Լեհին ամէն տեղը շփոթութիւն ծաւալե-
ցաւ. ըսդանիսլաւոս օգոստոս Թագաւո-
րը ու ատենակալք երկան ատեն չիգիանա-
նալով ինչ ձամբայ բռնեն, յայտնի խնդ-
րեցին կատարինէ Թագուհիէն մոսկովի՝ որ
աւելի զօրք Լեհի մէջ, որպէս զի եաս-
քի որոշումը տայ։ Գիտնակ կըկարծուի որ՝
մոսկովը դրդռերը Լեհցիները՝ որ իրենք
խնդրեն իրմէ աս զօրաց խրկելը. վասն զի
մոսկովի զօրքը շուտ մը Լեհի մէջ աս դիս
ան դին եկան ցրուեցան, ուր որ կրպտնային
միաբանները (քոնֆետերատներնե՛րը) կը-
պատժէին, կըցրուէին, անանկով քանի մը
տեղ խաղաղացուցին Հնազանդեցնելով, որ
Լեհի մեծերուն խիստ դէմ քան էր. վասն
զի քնաւ չէին սորված Հնազանդելու, այլ

մըշտ երկնք երկնց կամքին կէօրէ կեր-
Թային ։

Յորևելի մենծերէն շատը աս բանիս վըր կատ-
ղելով, ձար չիգտնալով, սկսան ինչպես տաձ-
կին՝ ասանկալ ուրիշ Թագաւորներուն դի-
մել գանկտելով, ու շատ ըստակ ու ընծայ
պարգևելով անոնց մեծ իշխաններուն, որ-
պես զի յորդորեն երկնց Թագաւորները,
զէնք առնեն մսկովին դէմ, ինչպես որ
խօսք տըված էին պաշտպան կենալու ան
դաշնադրութեյը, որ լեհին ազատութեը
համար եղած էին, իսկ հիմա կըսեն մսկո-
վը ամենևին չի պահեր։ Վառասինսքի կոմ
սը որ մեծ մառէշալ էր եղած լեհին, կա-
տարինէ Թագուհիին վըայ խիստ տաքցած
ըլլալով Թէ ինչու կարոլոս սաքսօնիայի իշ
խանը (որ փեսայ էր երէն մծոիկ ազգա-
կանի), քուռլանտիայի դքսուհէ վար ձգեց,
ինչպես որ վերը պատմեցինք, աս դիս ան
դին մարդ խրկեց ֆիլիպկնկ ունեմգետան,
որպես զի զէնք ու ձեպխանէ առնեն, հա-
րուստալ ըլլալով ու շատ մենծերու հետ
ազգականութեի ունենալով, շատ ըստակալ
սփռեց ամէն տեղ, որպեսզի ոմանքալ
ստանալ էկան օսմանցին ոտք հանելու,
ինչպես որ վերը պատմեցինք։ Ինչ ցաւա-
լի վիճակ, ինչ խեղճ կառավարութեի, ին-
քը անհոգ անզօր նսահիլ զօրաւոր Թագա-
ւորաց մէջ, եթքը երբոր գլուխը բան մը
գայ, ան առենը հեռու Թագաւորներու
դիմել, զօրք խնդրել, օգնութիւն մա-
րալ։

Լեհի Թագաւորը 1766 սրբազան պապին մինչեորդ ձգեց յոհաննէս Ֆրանչիսքոս ալ պանի քառտինալը (որ լեհի եկեղեցիէն ըսեն պաշտպանն էր,) որպէս զի սրբազան պապը հրամայէ լեհի եկեղեցականներուն՝ կամաւոր տուրք մը տալու համար. երբոր աս հրամանս եկաւ, լեհի եկեղեցականները շուտ մը տուրք տըվին Թագաւորին: Սըրբազան պապսայ իր դիացին կըբաղձար որ՝ կամ կռնգակները գրեըվ, և կամ ըստակ խրկելով, օգնուի ընէ լեհին, բայց ինքնալ ան ատենը վէճի մէջ ըլլալով Թագաւորաց հետ բառմայնի պատճառովը՝ որ վարը պատմենք, մէկէ մը մէկ յայտնի օգնութիւն մը չիգտան լեհերը, միայն օսմանցիներն յոյս մեծ առին:

Այս միջոցիս մէջ մոսկովները միանալով ան լեհցոց հետ՝ որ իրենց դէմ էին, շատ անգթութիւն գործքեր կընէին մէկալ լեհերուն վըրայ, որ միաբանութիւնք (քօնֆէտէռատի) կըսվէին, ինչպէս որ պատմերենք. վէյսման մոսկովին զօրապետը ամէն տեղ անանց եաւէն կխյնար կըհալածէր ջարդելով, իրենց ապրանքը երեըվ, մանաւանդ բօդոքի կոմսին եաւէն կխյնար, որ ուղղափառներուն միաբանութեցը մէջ գլխաւորն էր ու զօրաւոր: Այսիկայ տեսնալով որ՝ եաւէն առջևէն մոսկովին զօրքը մէջ առեր էին չէր կնար նորէն դառնալ բօտօլիա, ուր էին իրեն ուրիշ զօրքերը, հարկ եղավ իրեն հեռընալ պառ տեղէն, Թողուլ նաև քալիշ ըսված բերդը, փախաւ եկաւ օս

մանգիկն երկիրը, մեռաւ պուղտանկն երկիրը, որպէս զի անկից անցնի երթայ իր ուզած տեղը վօլհինիա. ասոր հոն գալը կերևար որ օսմանցիկն գիտնալովը եղավ, որովհետև իր մտիկ ազգականն էր որ ըստանպօլ ամիհնուն ըստակ կըբաշխեր։

Վէզիրն ասոր միտքը գիտնալով՝ կուզեր ամիհն կերպով արգելել, անոր համար աւանց մէկ հրաման մը առնելու տաճկին, ինքնալ իր խազախներով մեռաւ տաճկին երկիրը։ Պալթա քաղաքը որ գօշա պէկին իրեք օր հեռի է դէպ՝ի հիւսիս, երեց մըրկեց, որովհետև բօղօզքին հոն էր փախած։ Իրեն շատ զուրցեցին թէ պալթա քաղաքին աղան, և թէ մտիկ տեղերուն աղայնները, որ քու ըրածդ յայտնի կոխել է ան դաշնադրութիւնները բարեկամութիւնները որ տաճկին ու մոսկովին միջը կայի, բայց վէզիրն քամահրելով մը պատասխան կուտար, թէ որ մոսկովի թշնամին Թողկուտաք տաճկի երկիրը կոխելու, ինծիալ պէտք է որ Թողտաք ըսելով՝ լեհցոց է տեւէն կ'իյնար։

Հօթունին փաշան աս ամիհն բանը դուռը հասկըցուց, ան ատենը սուլդան մուսդաֆան խիստ տաքցաւ, պատերազմի պատրաստութի տեսաւ, պէյլիկ նաւեր խրկեց սև ծովը. 50 հազարավալ սերասքեր մը խրկեց լեհին սահմանին (սընըրին) դին, ապսպրելով որ երբոր պէտքը ըլլայ՝ Թունա կամ անեոդեր գետնալ անցնի. 10 հազար մարդ խրկեց պուղտանկն վերի դին,

որ Եարը Պուքօվինա ըսվեցաւ. ուրիշ զօրքաւ խրկեց պէնտէրին տակը նաև ա- զախ. անատօլուաւ հրամայեց դնաց ամմէն փաշայներուն, որ իրենց զօրքով պատրաստ կենան: Պատերազմաւ կարգով սկսելու համար՝ բէդրօպուրկ մոսկովին ասանկ պատգամ (խապար) խրկեց: „Ինչպէս „մոսկովը զօրք լեհի մէջ նստեցրնել ու- „րիշ բան չէ՝ բայց եթէ լեհին ազատու- „թիր վերցրնել, և որովհետև դաշնադրու- „թեց դեմ է, որոնց եսալ խոստացած եմ „պաշտպան ըլլալու, կուզեմ որ քու զօրքդ „քաշես հանես լեհին մէջէն, որպես զի „բարեկամութիւնիս չխոտորինք": Լեհ- րուհաւ իշխանութէ մը ու սպառնալով մը ասպարեց որ՝ շուտ մը մոսկովները դուրս հանեն իրենց երկրէն, մէկ նոր ժողով մը ընեն, իրենք իրենց խռովութիւնին շուկեն առանց մէկ օգնութիւն մը կանչելու դըր- սէն:

Բայց պռանիքի զօրապետը զարկաւ ան լեհերը՝ որ Ճէռոյոզ կըսվելին, ու պառ- քաղաքը առաւ. ամմէն դիացէն նոր նոր միաբանութիւններ կելլային, անկէց հարկ եղաւ մոսկովի ու լեհի զօրացը աս դիս ան դին բաժնըվիլ. միաբանեալները քա- քով քաղաքը առին. մոսկովը վրայ վազեց անոնց ձեռքէն եա առնելու, մարդ կորսն ցընելով եա հալածվեցաւ. բայց օգուտ չ6 նորէն զօրանալով, ջրանցքի մը Ճամբայ գանալով, ան Ճամբէն երթալով նաև յար- ձակելով մոսկովը նէրս մնաւ, թալեց,

մեջէ պահապան զօրքը բռնեց. շատ արիւն եղաւ, ու 3 հազար հոգի միաբանեալնե-րէն գերի ընկան. միայն թէ մէկ տեղը զսպեցինին՝ ուրիշ շատ տեղեր նորէնոր ապստամբութիւննեը կելլային. ամէն լե-հաստան մէկ ալեկոծութիւն մը մէջ էր ըն-կած։

Ան միջոցին մէջ երբոր քառաթովին ու քոռ-եավին եպիսկոպոսները՝ ուրիշ մենճերով վարշով քաղքին մէջը գիշեր ատեն խո-րունկ քունի մէջ էին, մոսկովը եկաւ յան-կարծ բռնեց, սխալիր քշեց, ըստ որում ա-տոնք խիստ չատապով էին իրենց ազատու-թեանը։ Ան բանիս վրայ ալ ուեղլի գրգռե-ցաւ օսմանցին. ստանալով եղող լինկիլիզի դեսպանը Աուրըրայի անունով բարեկամ ըլլալով մոսկովին ու օսմանցիին, մէջ մտաւ, շատ չանք ըրաւ որ խաղաղ պատերազ-մը, բայց չկրցաւ։

Վրանսէզները երեսնց զօրքը Հօլոխոյէն կը հանէին, Հօլոխոյ նոր եպիսկոպոս երևլուան պատճա-ռով ձենովէզներուն ընդհարելնին հետևանօք։

1759 — 1760։

Պանք հիմա պատմելու ուրիշ տեղութեց վրայ։ Ֆրանսէզին զօրքը որ քօռսիքա կե-ղերկին, թէպէտ բան մը չէին ըներ, բայց հոն կենալովնին կերևար թէ քիչ մը զսպե-ված կըկենային երկու դիւղնալ, հիմա

ֆրանսային պետք ըլլալով իր զօրքը՝ 1759
քօռսիքային բռօվանս գաւառը բերել
տրվավ. ան առենը երկու դինաւ սկսան
իրարու հետ զարնըվիլ. քանի մը քօռսի-
քացի հերիք կըլլար շատ ձինիվիլներ փախ-
ցընել, վասն զի քօռսիքացիք իրենց ու-
զածը առաջ տանելու համար սրտանց կը-
ձեծկըվիլեին, իսկ ձինիվիլներուն զինուո-
ները վարձքով բռնըված միայն իրենց թո-
շակը (հօլֆին) առնելու համար կըձեծ-
կըվիլեին։ Շատ ջանացին քօռսիքացիք
պապիան առնելու, բայց չկրցան։
Լաօլին որ պատերազմիլին շատ կընայեր
որ քօռսիքացիները մարդ ընեն, զանազան
բարեկարգութիւններ մտցընէ, տեսնալով
եկեղեցական բանները շատ անկարգութիւն
մէջ ընկած ավըրշըվիլած անչափ երկան
ձեձին եռևին՝ որ երսուն տարվընի վեր
կրվառվիր, ժողովուրդին յորդորանքովը
խնդրեց Ժէ կղեմէս քահանայապետէն հռո-
մայ մէկ առաքելական տեսուչ մը իրկել
իրենց կղզին ամէն իշխանութիւն ունեցող,
որպէս զի շտկէ կարգաւորէ եկեղեցական
բանները, ու գեղացի ժողովուրդներուն
սորվեցընի հաւատքի պետք ըլլալը բանէ-
րը, որ խիստ շատ կայնի ամենևին չկրնա-
տեր, սորվեցընող չունենալով։ Ի խնդիրքս
ընդունելով հռոմ 1760 մէկ եպիսկոպոս
մը իրկեց հոն քռէսիդիօ տանձելիս ա-
նունով, ամէն պետք ըլլալու իշխանու-
թիւնները տալով իրեն եկեղեցական բա-
ներու վրայօք, բայց ձինուորական կամ ձի-

Նիվիլին աէրութիւնը անանկ սեպեց որ՝ իբր թէ քաղաքական բաներու վրայալ պիտոր խառնըվէր , ու եկեղեցական բանեըը կարգի դնելով իբր թէ ապստամբ քօռսիքացիները անկախ ձանչնալ կրցըցնէր հռոմ, ասանկ միտքը դնելով Ձինիվիլը՝ խիստ սրգողելով սկսաւ դէշ խօսիլ՝ դէշ գրել հռոմայու դէմ սպառնալով ըսելով որ՝ աս բանով հռոմ յայտնի անիրաւութիւն կընէ ան իշխանութեը դէմ՝ որ Ձինօվալին կամ Ձինիվիլին հասարակապետութիւնը ունի քօռսիքա կղզիին վրայ . աս դիս ան դինալ գանկատ գրեցին , նաև ձանձրացուցիչ յայտարարութիւնե թղթեր : Այ հերիք չէ , պիտ եարը 6 հազար ռիալի խոստացան ալ որ ան եպիսկոպոսը բռնէ , կամ գլուխը կտրէ :

Այրազան պապը մէկ թուղթ մը հրատարակեց կոնդակի պէս , ոչնչացուցանելով ու դատապարտելով Ձինիվիլին ըրած վնասը , նաև նզով սպառնալով Ձինիվիլի կառավարներուն վրայ . բայց Ձինիվիլցիները հանդարտելուն տեղը , ալ աւելի խստացան : Քօռսիքացիք ասոր դէմ խիստ դժարնին գալով Ձինիվիլին ասանկ շարժուածքին վրայ , աւելի պատիւ տըվին հռոմայեն խրկըված եպիսկոպոսին , ու Ձինիվիլցիներուն վրայ աւելի ատելութիւն ունեցան , իրենց ամէն ուժը բանեցուցին ա նոնց դէմ : Քաօլի զօրագլխըներն ու իրենց մնած ատեանը ժողվըվեցան , մէկ Յայտարարութիւն մը հանեցին անանկ մնած մնած

խոշոր խօսքերով որ մէկ մենծ թագաւորի
մը կըվայլէ, ասանկ գրելով։ „Ներ ար-
„ դարութիւնը յայտնի է ամէնուն. անտա-
„ նելի բռնութիւնը ձնխիվիզնէրուն մեր
„ կղզիին ու մեր ազատութիւնը դէմ, մեզ
„ ստիպեց զինք (սիլահ) վերցընել, քանի
„ որ մենք մեզ չափաւորելով վարվեցանք,
„ այնչափիսի ձնխիվիզները սաստկութեամբ
„ վարվեցան։ Այսուհետեւ տարիին աւելի է
„ որ կըճեճկըվինք, որպէս զի վերցընենք
„ մեր վրայէն ձնխիվիզին լուծը, բայց ա-
„ մենևին չուզեցինք իր ժողովրդեան ա-
„ ռուտութիւնն գալով, ցաւելով իրենց խեղճ
„ կացութեան վրայ. վասն զի մէկ կառա-
„ վարութեան մը տակ են, որ ամենասաե-
„ տութիւն ըլլալով ինքիրմէ կըլլայ բռնա-
„ զորական, բայց ձնխիվիզը կաշխատի բո-
„ լորովին ջնջել խափանել մեր թագաւո-
„ րութեան վաճառականութիւնը ծովու վրայ.
„ չէ թէ միայն մեր դրօշակով (պայրախով)
„ գտած նաւերը ամէնենալ կըքռնէ, հա-
„ պա նաև ուրիշ տերութեանց վաճառա-
„ կանի նաւերը կըքռնէ կերէ, որոնք ա-
„ ռուտուրի համար մեր նաւահանգիստնե-
„ րը կըմտնան կելլան. ձնխիվիզնիք ասով
„ կուզեն մեզ ամէն բանէ զրկել, որ իրենք
„ բանեցընեն մատրապազութի մեր վրայ։
„ Հիմա արդարութիւնը կըպահանջէ որ
„ մենքալ ծովու վրայ պատերազմի նաւեր
„ ձգենք, որպէս զի ձնխիվիզի դրօշակով
„ գտնըված նաւերը ամէն տեղ զբռնեն
„ բռնեն. հրամանալ կուտանք մեր ազգին

„ որ ասպատակութի (խուրսանտութիւն)
„ ընեն Ձինովիկին նաւերուն դէմ, հրաւ-
„ րեցով նաև ուրիշ ազգերնալ ասպատա-
„ կութիւն ընելու մեր քօռսիքայի դրօշա-
„ կով “ :

Քօռսիքացիք խուրսանդէ նաւեր կը հանեն Ձովէ վրայ. Ձինովիկները կռիւին հաղթելէ.

1760 — 1762 :

Ա՛րշաւի տարբեր քան մինակ միաբանեալ ազգ մը անմիաբան ազգէն. լեհերը շատվոր ազգ, հարուստ, լեցուն իշխանութով, քան մը չիկրցան ընել, վասն զի մէջերնին տարաձայնութիւնը շատ էր, մէկ խելացի գլուխ մընալ չունէին. իսկ քօռսիքացիք պզտիկ ժողովուրդ մը, աղքատ, բայց մէջերնին միաբան ըլլալնուն համար, ու խելացի գօրաւոր գլուխ ունենալնուն համար՝ նայէ որ ինչ կարգ, ինչ կանոններ մէջերնին մտուցին. ու 30, 40 տարի կրկլայ՝ ինչպէս դիմացան դէմ դրին՝ չէ թէ միանակ Ձինովիկին, հապա նաև Փրանսոզի տէրութեանը :

Քօռսիքացիք վերջերս յայտարարութիւնը հանածնին պէս՝ ասպատակները (խուրսանտները) լեցվեցան ամէն գօսքանայի՝ Ձնօվայի՝ ու սիլէզիայի ծովերուն մէջ քօռսիքայի դրօշակով, Ձինովիկին վաճառականութիւնը խիստ նեղը ձգեցին, որուն հազարաւոր նաւերը առաջ

կերթային կուգային, ամէնէն տեսակ ապրանք առնելով ծախելով շատ բստակ կը վաստըկէին։ Անիվիզը ասպատակները զսպելու համար երկու չէքտիրի խրկեց, հաղարմշնալ զօրք, բայց քօսմքացիք միշտ յարատեւօղ ու քաջասիրտ, իրենց հայրենեացը վրայ վառված, տարիներով դէմ կեցան, այնչափ որ՝ իրենց հալածիչները կոտրըվելով պասթիայի մէջ փախան։

Անիվիզները տեսնալով որ քօսմքացոց հետ գլուխ չեն կրնար ըլլալ, 1761 իրենց ատեանը իրեն բարկութիւը Թողուց, անուշութիւը ձեռք առավ, ներուին խոստացաւ իրենց ամէնն ըրածնէրուն, խօսքալ որվավ որ իրենց բանաւոր խնդիրքները կատարէ. բայց Անիվիզը ուշ սկսաւ ասկերպը բանեցնելու, քօսմքացիները ալ հաւատարմութիւն չունէին ասկէց ետքը Անիվիզին խօսքերուն. առելութիւը ծաւալեր էր անոնց դէմ, անկախ ազատ ըլլալուն համը առէրէին. իրենց ծանր կուգալ նորէն ուրիշի տակը անցնիլ. 1762 քօսմքացի Ֆրանչէսքօ մադռան որ եղբայր էր մեռնօղ մուհօ մադռային, ու հազարապետ էր սառաչնեայի Թագաւորին քով, Անիվիզները իրենց մուհչալ ընելով քօսմքա իրկեցին իրև խաղաղարար. ասկայ երբոր քօսմքա եկավ, մէկ յայտարար Թուղթ մը հանէց, բայց մէկ պատուղ մը չըրավ, վասն զի երկու գինալ իրենց կարծիքը չէին ուղէր փոխել, ամուր կեցեր էին. Անիվիզները կուգին իրենց աերուածիք

քօռսիքային վրայ, քօռսիքացիք կուզէին
իրենց ազատութիւնը։

Ֆրանսըզը օգնում է Ամերիկացիներուն քօռսիքային համար. Ամերիկացիները մարդ կղրկեն որ բաօլին ապաննէն.

1764։

Վերոյիշեալ մադռան տեսնալով որ ՀաւտուԹիւն պիտոր չըլլայ, ուզեց պատերազմով գսպել քօռսիքացիները, և Թեպետ ինքը քալասիրտ մարդ էր ու արուեստը գիտցող, իրեն դինալ մարդ ունէր քօռսիքացիներէն, բայց իրեն զօրքը կարողուԹիւն չունէին. որչափ որ ծեծկրվեցաւ՝ չկաց քաշեց. Ամերիկացիներուն կըզրէր օգնուԹիւն հասցընելու, բայց Ամերիկացիները յոգնած ըլլալով խարէին՝ որ աս երկան ու արիւնահեղ պատերազմը իրենց ընել կուտար, կըմտածէին որ՝ աս կղզին աւելի զօրաւոր իշխանի մը տան, որ կարող ըլլայ քօռսիքացիները իր տակը պահել, անով իրենքալ իրենց վրէժը առնուն։ Ասոր մտածեցին դօսքանսային տալ, հտքը փոխեցին, Նորէն Ֆրանսզին դիմեցին։ 1764. օգոստ. 7 դաշնադրուԹիւն մը ըրին, որով Ֆրանսզին Թագաւորը յանձն առաւ օխտը գունդ զօրայ խրկել Նորէն քօռսիքա, որպէս զի չորս տարուան մէջ պահէ Պասդիան, Ալ Ֆիօռէնցօ, Ալկալեօ լա, Վալվի, ու Այաքչիօ քաղքընները,

որոնք ինայերկին Ձենովայոց ձեռքը։ Ա-
սանկով սեպտ. մկ մարպհոֆ մահեչալը
ֆրանսզ զօրքով քօռսիքա կղզին եկավ,
գլխաւոր զօրանիստը պատդհան ըրավ, իսկ
զօրապետը դօռեզ տիւբէին կոմսը՝ որ նըս-
տաւ այաքչիօն, ֆրանսայի թագաւորին ա-
նունովը թուղթ մը հրատարակեց, թէ
միայն տեղվանքը պահելու համար մտանք,
և ոչ իրը դատաւոր ան կռուին՝ որ Ձենո-
վայոց ու քօռսիքացոց մէջը կայ։

Ձենովայիք գիտնալով որ՝ բաօլի զօրա-
պետն էր՝ որ շատ քաջագործութիւն ընել
կուտար քօռսիքացոց, իրեն մէկ քանի հա-
զարապետներուն ըստակ տըվին, որպէս զի
յանկարծ սպաննեն բաօլին, որ ապստամբ-
ներու գլուխ կըկանչէին։ Վրանք օր մը
մէխանայի մէջ կուռիլ սկսան, կռիւը տաք-
նալով կարելի է թէ նաև գինիէն տաք-
նալով, բերբընեերնէն անանկ խօսքեր փա-
խուցին, որ իրենց մտածածը երևան է-
լավ, մէխանաձին լսելով գնաց մտանէց
դատաւորներուն, դատաւորնէրնալ ասոնք
բռնեցին, բաօլիին ականձը հասուցին։
Բաօլի զօրապլուխը միշտ մահուան մէջ
պտըտած ըլլալով, առանց վախի երկայն-
մտութիւն քննեց խմացաւ բանը, եաբը իր
առջին բերել տալով, ասանկ ըսաւ անոնց։
„Ձուք իս անիրաւութիւն ուզեցիք մեռցը-
„նել, ես հիմա իրաւամբ կրնայի ձեզ մեռ-
„ցընել, բայց չեմ ուզեր իմ իշխանութիւնս
„բանեցընել ձեր վրայ, երկաթնիդ կար-
„ձրկեմ ու կրթողում որ ապատ տուներ-

„ Նիւթ երթալը, հոն մեռածներէն արժանի
„ եմ մեռնելու թէ չէ, թէ որ ասկից երբը
„ վրաս մէկ յանցանք մը գտնաք հայրենի-
„ եացս դէմ, ձեղի հրաման, համարձակ
„ իմ երեսս տրվէք : Այսուհանդերձ ասոնք խօսքերս
„ լսելով զղջումի եկան, ոտքը ինկնալով ամ-
„ մէն բանը խոստովանեցան ինչ որ պիտոր
„ ընէին “ ,

Այս մարդս բաւական լման դիւցազունի մը պէս մարդ եղավ, իրեք կատարելութիւն ունենալով խոհեմութիւն, ձարտարութիւն, ու հաստատութիւն, ամենևին չէր վախնար, չէր շփոթիր փրանսիզներէն, շատ խոհեմութիւն ամբողջուց զօրացուց քօռսիքային տեղվանքը, կասկած երթալով քօռսիքա-յոց վրայ ջըլլայ թէ անհաւատարիմ ըլլան, մեծ ժողով մը ընել տրվավ, 1764ին ըրած երդումին նորոգել տրվավ աւելի զօրաւոր խօսքերով ասանկ : „ Մենք կերդվինք „ նանք, ամէն վկայ կըկանչենք, որ աւելի „ կընտրենք մեռնիլ, քան թէ չհնազանդիլ „ լուծին տակը մնալ, թէ որ եւրոպային „ տէրութիւնները մանաւանդ փրանսան „ չհոգան մեր վրայ, այլ մանաւանդ մեղի „ դէմ գնան վերցընեն մեզ ջնջելու, մենք „ մեր պատգին ջանանք բռնութիւը բռնու-„ թիւն վանտել ճեճկըվիլ ինչման որ ան գին-„ քը ինքիրմէ մեր ձեռքին ինկայ. երբոր „ ամէնն միջոցները պակսելու ըլլան, այ-„ նիկնանք ճեճկըվիլ, կըվճռենք յուսա-„ հատված Պակունդինեերուն պէս մեզ „ կրակը ձգել, որ մեր հայրենեաց ու ազա-

„ տուրքե մէջ ետքի շունչերնիս տանք մեռ-
„ նինք , քան թէ Ձինուվիլին անտանելի
„ բռնութեանը տակ նորէն մանանք “ :

Ու կերպ քաջասրտութիւնը հին հռոմայե-
ցոց ու լակեդէմոնացոց մէջը կրգտնըվեր ,
հիմա ասանց վրայ տեսնալով , շատ մարդ
մանաւանդ ինկիլիզները քօռսիքացոց դէմ
կըլլային : Ասոնց նոր փիլիսոփանալ զար-
մանալով ասանց հայրենասիրութիւնը վրայ ,
երկան գովասանք մը չկրնէց ասոնց համար .
քօռսիքացիք իրեն շնորհակալութիւն յը-
ղընելու համար , յատուկ մարդ խրկեցին
աղաչելնալ որ իրենց կղզին գայ կառա-
վարելու շահելու իրենց նոր կառավարու-
թիւնը խելացի կանոններով , բայց անի-
կայ առանձնութիւնը աւելի սիրելով չե-
կաւ :

Քօռսիքացիք նոր կարգ կըդնեն , բայց շատ
չնորութիւն կընէ . Քրանսէզը նոր ղօրք կը-
խրկէ Ձինուվիլին հետ դաշնագրութիւն
ընելու .

1766 — 1768 :

Քօռսիքացիք իրենք իրենցմէ նոր կարգ
դնել սկսան . մէկ նոր ժողով մը սահմանե-
ցին պատերազմի՝ զանազան գաւառներէն
մարդ ժողվելով . ասոնց պարտքը աս պի-
տոր ըլլար , ինչ կանոններ որ եղված էին
ու պիտոր ըլլըվեին , նային հոգ տանին որ

պահվին, մանաւանդ ան կանոնը՝ որ կը-
գելէր հաղորդակցութիւնը քօռսիքացոց ու
Չինխիվիզին ձեռքի եղած տեղվանքներու
մէջ. արգելեցին ալ որ՝ փրանսզներուն հա-
զարապետները կղզիին նէրս տեղվանքները
չխնդողուն մտնալու։

Խաօլին ամէն քօռսիքացոց դիտցին փր-
բանալի Թագաւորին գանկտեցաւ զօրք խը-
կէլուն համար իրենց դէմ, ան ատենը որ՝
իրենց հետ էր եղած (խօլայցած էր) Չի-
նխիվիզները դուրս հանելու. բայց փրան-
սըզները մեկ չկրնելով 1766ին փիօռէն
ցօ նաւահանգիստը առին, նաև ան տեղ-
վանքները որ առաջ Չինխիվիզները առեր էին։
Խաօլին եղբարը 3 հազար մարդով գնաց
հալածէց ինչվան պօնիֆացիօ տեղը Կա-
դուչի մարդը, որ 500 մարդով այաքչիօին
լեռներուն վրայ ամրցած կեցեր էր. աս
մարդս ուզելով ամէնէնալ անկախ ըլլալ,
կապըստամբեր դէմ կրկնար բաօլիներալ,
Չինխիվիզնալ։

Քօռսիքացիք 1767 գացին քարբայա կըղ-
զին առին, որ 40, 50 մղոն հեռի էր առնօ
գետին բերնէն. աս մեկ հատիկ կղզին էր,
որ գօսբանայի ծովուն մէջ Չինխիվիզներուն
ձեռքը մնացեր էր, փրանսզները իրենց չոր-
րորդ տարին մտիկ ըլլալով լինալու՝ ան-
հոգ եղան աս բանիս դէմ գնելու։ Կայց
բաօլին չէր դադրեր նորէնորը ամրցընել իր
ազգին զօրութիւնը ծովու և ցամաքի վրայ,
նաև քաղաքական բաներու վրայ ազդկ բա-
րեկարգութիւններ կըշնէր, վաճառականու-

Թիը, երկրագործութիը, ծովարուեստը ու բանասիրութիը շատ ծաղկեցուց աս քաղ հայրենասէրս, Թեպէտև պատերազմի ա տենի մէջ եր, բազմամարդութեամբ աղեկ հոգ տարաւ, տեղ տեղ դեղէր, տներ շինե լով դեղացոց համար, նաև պղտիկ քաղաք մը շինեց կարմիր կղզիին մէջ ալկսեօլա տեղէն երկու մղոն հեռի. անբնակ տեղի մը վրայ ուր որ առաջ կենդանիներ կըբնա կէին, հոն մէկ հասարակաց պալատ (սէրայ) մը շինել տրվավ դատաւորներուն համար. մայրգայի մէջ մէկ մենծ շամպէք մը շինել բերել տրվավ. ալիկուռնայիներ նաև շինօղ վարպետներ բերել տրվավ, իր Թէրսանէ նէրուն մէջ բաժնեց։

Պանկով կրկարծրվեր որ՝ ձենովացիք յոգ նած ըլլալով անչափ խարձերեն պիտոր Թողուին քօռսիքան. քօռսիքացիքալ իրենց ուզած ազատութիր պիտոր ձեռք ձգեին, բայց դիպուածը ամէն կարծիքը փոխեց։ Շէնըրհիս մէջ պզտիկը որչափ քաջասիրտ ու խելացի ըլլայ, միշտ մենծին բերանը կկը նայ։ Ֆրանսզին Թագաւորը ժէ լուիզ իրեն զօրքը էտ կանչելուն տեղը՝ նորէն 16 դունդ զօրաց խրկեց, նոր դաշնագրութիւ մը ընե լով ձենովացոց համ՝ Ձինիվիզներուն հետ ուեր ԹէուԹիր 1768. մայիսի 15։

Ա. Ձինիվիզին հասարակապետութիը փը րանսզին կուտայ քօռսիքա կղզին ու Թա գաւորուիը իր ընդդէմովը, որոնց մէջի ձեպ խանէնէրուն համար ինչ որ կարժէ՝ ֆրան սըզը բատակ վճարէ։

ը. Երկրին գլխաւորութիւնը հասարակապետութեան ձեռքը մնայ։

Թ. Կամքն ապրանք որ քաղաքի մէջ առնեն մը հինիվիզիոնէրուն էին, իրենց տըրվի։

Ժ. Քաղաքացիք հպատակ մնան ֆրանսայի՝ որչափ ատեն որ ֆրանսաղը քաղաքին ձեռքը ունենայ։

Ե. Ֆրանսաղը անչափ զօրք պահէ հոն, որչափ որ պետք է ապահովելը հնազանդեցնել։

Ջ. Ֆրանսաղը պաշտպան կենայ հինաւայի կամ հինիվիզի դրօշակին (պայրախին), որ դարապլուսին, հեզայիրին, ու քաղաքացոց ծովասպատակները (խուրսանտները) չիդըպչին, որպէս զի հինիվիզները ազատ առուտուր ընեն իրենց ծովերը, ու շրջակայ ծովերը։

Է. Մահ որ հինաւայի հասարակապետութիւնը ուզենայ նորէն քաղաքային տէր ըլլալ ինչ որ խարհեց ֆրանսաղը քաղաքին հնազանդեցնելու համար՝ հինաւան վճարէ, անոր համար հիշդ (հիսապ) բռնըվի ան խարհըւնուն համար։

Ը. Ֆրանսաղը քարտայա կղզին առաձին պէս, հինիվիզին յանձնէ։

1768։

Վ Ոսպիքայիք գիտնալով որ ասանկ մենծ տերութիւն մը Ֆրանսզին չիկրնան պիտոր դէմ դնել, սկսան օգնութիւն խնդրել օտար տերութիւններէ. առաջ Ինկիլիզին դիմեցին, բայց ան ատենվան Ինկիլիզին վեզիրը Լօռտ Պրուդ անուն՝ պաղ մարդ մը ըլլալով անկամ չկրնար, այլ Ինկիլիզին տերութեան տեղը՝ Պրուսիոյ առանձին հարուստ մարդիկներ օգնութիւն ըրին, զարմանալով բարւոկեան քաջութիւնը ու կառավարութիւնը վրայ, ալիկուռնային վրայէն շատ ըտակ անցուցին իր ձեռքը. բարւոկեալ ան ըտակը առնելով շատ տեղվանք ուժովցուց. 9 հազար նոր զօրք ոտքի վրայ հանեց ամէնինալ կարճ, ամէնինալ խօսք գրած որ կամ յաղթենք, կամ մեռնինք։ Այրիշ գաւառացիքալ 2 հազար զօրք հանեցին երեսից խարճով, բայց ուզեցին որ մէկ զօրապետի մը տակ ինան, ուր որ պետք ըլլայ՝ երթան. ծովու վրայի նաւերնալ ուժովցուցին. նորէն մէկ ընդհանուր ժողով մը ըրին, նորէն հաստատեցին Ինչման եաթի շունչը ձեռնկրվիլ, միայն թէ պերուէթե տակը չինալ։

Ֆրանսզիները բերդերուն աշտարակներուն վրայ սկսան Ֆրանսզի նշան տնկել, որ է

իրեք չուշան, ու Թօփ նետելով ուրախու-
ընելով կանչելը Կեցցե Լուիզ Ժե, ոչ իբրև
օգնական, այլ Թագաւոր քօռսիքացոց։
Ի՛մին կղզին մէջնալ Թուղթ հրատարա-
կեցին ըսելով որ՝ պէտք է հաւատարմու-
ու հնազանդութե երդվընանք ֆրանսզի
Թագաւորին, Թէ չէ՝ իր բարկութե պա-
տուհասը վրանիդ կրտեմնաք։

Քօռսիքացիք կըմտմտային որ՝ հպատակ
ըլլալ մէկ աշխուհապետութե մը՝ ինչպէս էր
Ճէնովան, և հպատակ ըլլալ մէկ Թագա-
ւորի մը՝ ինչպէս էր ֆրանսան, նոյն բան
էր, ու նոյն նեղութե տակը մտնալ։ Քաջ-
վալէ բաօլին աս բանիս վրայ շատ մտածե-
լով որոշեց որ՝ աս փոթորիկը Թէ որ չկր-
նայ ցրուել, գոնէ ուշացընել սայ. նոյեմբ.
առջի օրերը իր քովը կանչեց աւելի բարե-
կամները աւելի հայրենասէրները, Ճարտա-
սանութե մը սասկ սկսաւ խօսիլ։ „Ինչք
„հիմա Թշնամի եղանք մէկ ֆրանսզի տէ-
„րութե մը՝ որ մենծ տէրութիներէն մէկն
„է աշխըրհիս մէջ. ատկն մը մեր ազատու-
„տութե պատճառն էր, մանաւանդ Թէ
„մեզ պատժականելու համար նոյն իսկ Ճի-
„նովիզներուն դէմ ելած էր։ Իրկրորդ
„հինգերեսս ֆրանսային Թագաւորը՝ ինչ-
„ան տաՃիկնալ մեզի օգնութե կանչեց
„մեր քօռսիքացիք ան ատենը յաղթեցին,
„բոլորը կղզին աւին բաց ի քալվի քաղ-
„քէն, անոր համար Ճինովիզները կուզեցին
„Քալվէ *աղա* դիր հաւատարիմ։ Հայց ինչ
„օգուտ, երբոր 1559 քասդել շամպրեսիս

„ տեղը հաշտուի եղավ, Ֆրանսզնեերը փոխ-
„ վեցան, մեզ սահիպեցին Անինվիլնեբուն
„ հետ հաշտվիլը ծանր թեռութիւնեերով։
„ Համառ երբեմն պատահան կենալու ա-
„ նունով երբեմն չեզոք անունով մեկին ի
„ մեկ դարձան եղան մեր գլխաւոր թշնա-
„ մին, ըսելով որ՝ մենք ձեր նեբսի բանե-
„ բուն չենք խառնըվիլը, կուզեն կորնոցը-
„ նել մեր անկախութիւնը, որ անչափ արիւն
„ թափելով վաստըկեբենք։ Այլ ան բանս
„ առատասիրտ Ֆրանսազ ազգին գործըը չէ,
„ հապա իր խորամանկ արքունեացը՝ ու
„ շուազէօլ վեզիրին գործքն է, որ կաշաս
„ (ուպոտեին) կերան մեր հին նենգա-
„ գործ թշնամիներէն (Անինվիլնեբէն), ան
„ եր իրենց խիստ ետքն վրեժխնդրութիւնը,
„ վասն զի արքունեաց մարդիկնեբը միայն
„ իրենց շահը կընային, բայց դուք տեսաք՝
„ ինչպես մեր ծեծկըվելովը ազատ կեցանք.
„ տեսաք խալ ինչպես կատեցայ մեկ հա-
„ սարակ վճռուորի մը պես Հայրենեացս փըր-

„ կութէ համար։

„ Այս կղզին առաջ կըսվեր Երկիր պոծոյ,
„ վասն զի երեւելի փիլիսոփայները հոս կըգըր-
„ չեին. ետքը մեկ ալիկուռնացի կնիկ մը
„ իր անունով Վլօռսէյա անուն դրաւ, թէ
„ որ ան առեղը երկիր պատժոյ ըսվեցաւ,
„ հիմա Երկիր պաղպաղանքէ ու ֆառայ պէտք
„ է ըսվիլը։ 1733ին կօլբեն բերնէն վռնտե-
„ ցինք նեմցիները, 1737ին Պառիանա տե-
„ ղը յաղթեցինք Ֆրանսզի զօրքին՝ որ վազ-
„ ծով բռնըված էին, ասանկ հայրենասիրու-

„ Թէ ընելով վթայ ելանք Ձինխիլիզներուն ։
„ Կայց հիմա կրվախնամ բան մը չիծագի
„ Մեր միաբանութիւը ամբող. անծանօթ չեմ
„ որչափ որ ինծի դէմ որոգայթներ կրլա-
„ բեն. դիտէք մանթիզլին ըրածը՝ որ մեր
„ Աճ դրագրին տղան է, թէ որ չիմաց-
„ վեր՝ ես պիտոր մեռնիի, ինչպես որ իմ
„ ամմէն նախորդ զօրագլխերը, ու ալե-
„ տրոս բսաճ զօրագլխիր մեռուցին
„ 1567ին. իսկ անձիօլէդօն, Ձիաֆէռ-
„ ռօն, չիքալտին, ու իմին Հայրապետ խաբե-
„ լով առաջ Ձինօվային բանտը՝ ետքը սա-
„ վնայինբանտը տարին. կաֆֆօտիոն եղ-
„ բօրը ձեռքովը սպաննեցին . չըլլայ թէ
„ ինծիպէս հիմա սասկ բան ըլլայ ։
„ Այս հիմա ուրիշ բան չեմ մտածեր բայց
„ եթէ փառքը, կարելի է որ՝ մեզ տէրուհի
„ մը խղճայ մեր վրայ, չիթողու որ մենք
„ ջնջվինք, բայց թէ որ ասպէս չըլլայ, մեր
„ քաջասրտութիը՝ մեր դիմանալը՝ թող ըլ-
„ լայ օրինակ ամմէն եաևի եկողներուն,
„ որոնք որ կուգեն Վզատութի " ։

Վ Ո Ա Ռ Ի Ա Ց Ո Յ Ց Ե Ց Ի Ը Լ Ե Ը Ք Բ Ա Ն Ա Ղ Ի Ն Դ Է, Բ Ա Ց Ա Յ Ի Ն Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ա Ս Է Ր Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ա Հ Ա Կ Ա Ն Ը.

1768 ։

Վ Ռ Ա Ս Ի Ք Ա Ց Ի Ք Ը որ արդէն վաւաշտ էին, ա Ս Խօսքերայ լսելով բաւլին բերնէն ա Ւ ելի վառվեցան, ձմռան ցրտութիը չկնայ ելով, ա Ս դիս ան դին Ֆրանսզներուն վը-

բայ յարձակեցան Ջարդեցին։ Հասքվալէ բաօլին 8 հազար մարդով ամէնինալ մէկ սիրտ, ամէնինալ կարիք, կը Ջանար որ Թող չիտայ Արպէօֆի Ֆրանսզ զօրագլխին առաջ երթալ։ Մարտի 14. պարպաձ՚ձիօ տէղին քով մեծ կռիւ մը ըրաւ, որ ուրիշ ժամ քշեց. 1700 մարդ իրմէ կորնսցուց. կուզէր որ՝ պարպաձ՚ձիօ ուր ֆիօռէնցօ ըսուած տեղերուն հազորդակցութիւնը Թշնամիներէն կարէ, քաջօ քօռսօ ըսուած գաւառը մտնայ, մէջինները իրեն դէն դարձնէ։

Անկիլիզները առ մարդուս խելքը ու վարպետութիւնը տեսնալով, մանաւանդ Թէ միայն իր մարքին դրածը խմնալով կըզմայլէին, իգալիայի մէջնալ՝ իգալիային դուրսնալ ամէնինալ բաօլիին վրայ կըխօսէին. կը տեսնային կըզարմանային որ մէկ մարդ մը երբոր վարպետ ըլլայ կառավարութիւն ու զօրավարութիւն արուեստին մէջը, մանչնալ աչքը առած ըլլայ, ինչը կրնայ ընել անանկ եղավ որ՝ բաօլիին պատերը զանազան գովասանքով տպված ամէն քաղաք կըպրըտրէր. իր վրայալ գովասանքներ կըշինէին ոտանաւորով Ֆիօռէնցա, Հռոմ, Նաբօլի, ու վենետիկ։

Արպէօֆի Ֆրանսզը շատ առաջները բաօլիին էվէլօք բաներ խոստացաւ Ֆրանսայի Թագաւորի դիտցին Թէ որ գինքը ձգէ, ու Թագաւորին մեծասրտութիւնը ապաւինի, բայց բաօլին ասանկ պատասխան գրեց՝ որ կըսըրտնէ իր դիւցազնական ոգին։ „Վատ

» կ'ին առաջարկութիւնդ իմ պատուոյս ու
» իմ ոգւոյս դէմ են. իմ արեանս մէջ կը-
» պըտրտի ոգի անկախութենէ ազատութենէ,
» որ ինչվան իմ մահս կենդանի պիտոր
» մնայ. դուք չէք Հանդնար քօսսիքացիներ-
» րը, աւելի կուզեմ մեռնիլ, քան թէ եր-
» դումն կոտրել՝ որ իմ ազգիս երդվընցայ.
» պատուով սկսայ՝ չեմ ուզեր անարգանօք
» լռիցընել, ազատութիւնը կըլմանի առող-
» ջութենէ, ան ատենը կիմացվի իր հարկին-
» քը (խըմիթը), երբոր կորմնցընելու
» կըլլայ։ Լա՛ւ որ տասը կեանք ունենայի,
» ամէնհնար կուտայի ազատութենէ համար,
» մենծութիւնը անոր քովն ոչինչ էն, թէ որ
» մեռնիմ ասոր համար՝ պատուովս կըմեռ-
» նիմ, իմ օրինակս ուրիշներ կըյարուցա-
» նէ։ Ազատութենէ սէրը ոչ երբէք պիտոր
» դադրի մեր երկրին մէջը. մեռնողներուն
» արիւնը ըլլայ մեզ հունտ մը, որ մեզ օր
» մը հարիւրապատիկ պտուղ բերէ, ու
» քօսսիքային մէջէն դիւցազուններ բուս-
» ցընէ։

Ֆրանսիներէն քօսսիքացոց դէմ ծեծկըռտուքը առաջ
կերթան, բայց ին նեղը կ'ինտրվի երբօրը հետ
կռիվ կ'ելլեն։

1769։

Տեսնալով Ֆրանսայը որ բաւական քայքու-
թիւնը չկրնար այնչափ զօրքով յաղթել,
նորէն ուրիշ զօրք խրկեց քօսսիքա, ծո

վուն ՄՀՆալ նաւէր ձգէց, որ քօռսիքա-
յոց ծովասպատակները (խուբասնները)
բռնեն, վասն զի ասոնք բռնել սկսան ֆը-
րանսոյին նաւերնալ որ պաշար (զահրէ)
կառնէին քօռսիքա եղող ֆրանսէսներուն:
Ին ատենը բաօլին նորէն ժողով մը ըրաւ,
երկու բան որոշեց, Մէյմը որ՝ ամէն մարդ
16 տարվընէ ինչվան 60 տարվանը՝ զէնք
առնէ հայրենիքը պաշտպանելու համար.
Մէյմընալ որ՝ ան աղքատ տնվորնէրը՝ որ
իրենց անասուններովը կղզիին նէրսի դին
փախեր պահվերէին Թենամիի ձեռքէն՝ հա-
սարակաց բարկովը պահվին: Այդ դէպը
աս էր որ՝ ամէն կղզեցիք կամ քօռսիքա-
յիք միաբան չէին, ՄՀՆերնին մարդիկ կային
որ՝ ՄՀԿՄԿու ատեղաԹիւն ունէին, ՄՀԿ
ՄՀԿ վրէժ առնելը աւելի կընայէին՝ քան
Թէ հասարակաց բարիքը:

Այդ զօրապետը ֆրանսէսներուն կրսվէր
Պօ կոմս, ասիկայ երբոր հասաւ որ ֆիօ-
ռէնցօ, իր տակը ունենալով 20 հազար
կտրիճ զինուորներ, մայիսին առջի օրերը
չորս դուռնդ բաժնեց անոնք, Ճամբայ դրաւ
ամէնքը ՄՀԿէն վրայ վազել զարնել որչափ
որ զօրաւոր տեղվանք կային քօռսիքացոց
ձեռքը, մանաւանդ ան կամուրջին դիմերը՝
որ կօլօ գետին վրայ էր. ասանկով ֆրան-
սիզները զանազան տեղվանք առին, Թէ-
պէտ շատ ջարդ ուտելով քօռսիքացոցմէ,
որ ինչվան մահ կըճեճկրվէին:

Այսպէս 18 բաօլին սաստիկ պատերազմե-
լով ֆրանսէսներուն հետ՝ նեղը ձգեց անոնք,

անանկ կերևար որ՝ բաօլին կօլօ գետին անդի դին պիտոր անչափ նորէն, բայց լսելով որ՝ մարպէօֆ զօրագլուխը զանազան տեղեր առած ըլլալով իր վրայ կուգար, ետ քաշվիլ սկսաւ, բայց իր քօսիքացիներն որը Ֆրանսզին ձեռքը ընկաւ, որը փախաւ։ Ին ատենը բաօլին իմանալով որ Ֆրանսզին շատվորութիները չէր կրնար վրայ եկլալ, բաւական զօրք ձգեց ռօսդինօ բերդը, ապսպրելով որ գոնէ ամիս մը պաշտպանեն. ինքը 3 հազար մարդով գնաց վիվարիօին դին, որ դավիչիանօ գետին հարաւ ելն դին կկրնայ։

Մայիսի 19. Ֆրանսզներուն վօ զօրապետը ամէն իր զօրքովը քօռդի գնաց մէջի եղած զօրքը թէպէտ շատ հեղ երդվընցերեկին կամ յաղթել, կամ մեռնիլ, բայց առանց մէկ թիւֆէնկ մը պարպելու՝ ինչ որ առաջարկեց Ֆրանսզը ընդունեցան, ու անձնատուր եղան, իրենց զէնքը ամէնհնալ յանձնելով Ֆրանսզին, իրենց անձերը գայլին ինչպէս որ ապսպրեց Ֆրանսզը, ասոր օրինակին հետևեցաւ նաև քասդելլանօն։ Անանկով քօսիքային գլխաւոր տեղը Ֆրանսզին ձեռքը կրնալով, ամէնն իր տակի եղած քօսիքացոց զէնքերնին ձգել կուտար, սաստիկ պատիժ վրանին սպառնալով։ Պալահինի տեղնալ տեղնալով որ չկրնար Ֆրանսզներուն դէմ դնել, անալանձնատուր եղավ, Ֆրանսզը մայիսի 22 պէլկօտհէ երկիրը մտաւ։

Հետևեալ օրը ուղիղ Հարիւրապետ՝ որ

կարմիր կղզին կիշխէին, լսելով որ քօռսիքացիք անձնատուր եղան, տեսնալով ալ որ իրենքալ ֆրանսզի բազմութ պաշարված են, որոչեցին որ ձգեն Թողուն իրենց հայրենիքը, քան թէ տեսնան օտարի ձեռքը, իրենց տնվորները մկ կնկիլիզի նաւ մը դրին որ հոն կըպատրաստեր, իրենքալ նաբօլիի նաւերով փախան եկան ալիկուռնա, գօա քանալի մէջ ցրուեցան. ֆրանսզները մտան կարմիր կղզին, հոն եղած բերդերը քակեցին, որ աղէկ շինած չէին։ Պարօն պէօֆ ֆրանսզ զօրապետ հոսդինօն առաւ, քալեց դէպ ի Լէվէ Վամբօլա ռօ, ասիկայ քանի մը շաբաթ դէմ կեցաւ հոն ըլլալով սալիչէդի հարիւրապետը. ֆրանսզները վիվարիօ բերդնալ առին, ուր Լպադուչչի անունով հարիւրապետը 300 մարդով շատ մեծ քաջութիւն ցրցուց, մինչեան եաբի շունչը կռուելով ֆրանսզներուն հետ։

Այս ամիսն բանը տեսնալով բասքվալէ տէ բաօլին և իր եղբարը կղեմէս, ֆրանսզին շատ ըլլորութիւը, քօռսիքացոց մէջի տարաձայնութիւնը, խօսքի վրայ չիկենալնին, իմացան որ առաջ պիտոր չերթայ իրենց մտածածը, անոր համար 1769. յունիսի 13. մկ գօսքանցի ձկնորսի նաւակ մը մտան, որ բօռգօվէքեօկն քիչ մը հեռու էր, անկէց կնկիլիզի փոխարեն մը մտան, շատ վտանգներուն մէջէն անցնելով ալիկուռնա հասան յունիսի 16. անկէց փիօռէնցա։ Յովսէփ կայսրը հոն գտնվելով,

շատ երկար խօսակցութիւն ըրած երկուքին հետ, մանաւանդ բաւլին հետ շատ հեղ խօսած եմ, որուն զուրցեց ալ կրսեն որ՝ Թէպէտ ես քեզ իմ երկիրս կընդունիմ, ու զօրացս մէջ մեծ պաշտօն մը կուտամ քեզ, բայց ես դեռ բացարձակ տէր չեմ. իմին մայրաքալ կայսրուհին կապված ըլլալով ֆրանսիզներուն հետ, Թող չիտար ան բանս։ Կարելի է որ քանիկ վերնինաւ չեր ուզեր ընդունիլ, կայսրուհւոյն խրատ կուտար Թէ անարժան բան է մէկ միապետութեան երկրի մը մէջ ընդունիլ անանկ մարդ որ՝ ապստամբներու գլուխ կրնայ։ Կրպատմեն որ յովսէփ երկու եղբայրներուն շատ ըստ կի բօլեցա տրված, որ ինչ քաղքէն ուզեն՝ ըստակ առնեն, բայց երկու եղբայրներնաւ չուզեցին, հրաժարեցան ան բօլեցայէն Թուղթը առնելու։ Ինչը գօրքանայէն ելան՝ նեմցիէ երկրի վրայէն գացին հնկիլ դեռևս. հնկիլիզնները շատ մեծ պատուով ընդունելութիւն ըրին ասոնց, մանաւանդ բաւլին, որ Ինչպէս նախապէս կրկան չեին. բայց աշխարհ հասկըցաւ որ՝ ասոնք քաղաքականները ու դիւցազունները միշտ բաղդաւոր չեն կրնար ըլլալ. ամէն միաբանութիւն երբոր մէջերնին կատարեալ համաձայնութիւն չունենան, դրսէնաւ մէկ կռնակ մը չունենան, վերջերնին չիկրնար յաջող ելք ունենաւ։ Ինչ քօռնէքացիներնաւ՝ որչափ որ հնկիլիզնները գացին, շատ աղէկ ընդունելութիւն գտան հնկիլիզներէն։

Ըսանկով 40 տարի սաստիկ պատերազմե-
լեն ետև քօռսիքա կղզին մէկ ամբլան մը
մէջ ֆրանսզնէրուն ձեռքը անցաւ, անոնց
տակը մնայ, որուն դիրքը ըլլալով Ճերմակ
ծովուն մէջ տեղը, իրենց Հարկաւոր է-
ղաւ։

Տանէմառցւոյն Լոգաւորին ՚ի Քեռերէռոսի ըրած-
Ները ու երէն Մահը։

1757 — 1766։

Ա՛ս Թագաւորը շատ սէր ունէր ծաղկեցը-
նել տանիմառքային վաճառականութիւնը;
Թունուզին ու Թարապղոսին հետ խաղա-
ղութիւն ըրաւ, Մաղրըպին հետ նորոգեց
խաղաղութիւնը՝ ուր տեղ որ դեսպանը
(Էլչին) շատ տանիմառքացիներուն հետ
մէկ տեղ գերի մնացած էին, իրենց ազ-
ատեցնել առաքեց։ Ա՛ս Թագաւորս ֆե-
տերիքոս՝ տեսնալով 1757 որ Հանովէրցիք
Հակիլիզին հետ մէկ տեղ բոլորովին պիտոր
կորսըվէին ֆրանսզնէրուն, (ինչպէս որ ա-
ռաջ պատմերնք,) Մէջվընին մնաւ, ուր-
լիւ ֆրանսզին զօրապետին Հաւնեցուց՝ որ
մէկ դաշնագրութիւն մը ընէ քլօսդէնսե-
վէն տեղը քոմպէնհաղընի դքսին հետ, ա-
նանկով խաղցուց Հանովէրցիները։

Այրքոր օխտը տարուան պատերազմը կըր-
լըվէր ուրիշ Եւրոպայի Թագաւորաց մէջ,
(որուն վրայ առաջ պատմած ենք,) տա-
նիմառքային նաւերը պաշտպանելու Հա-

մար մեկ եղավ չվէտին հետ, պզտիկ նա-
ւատորմիղ (տօնանմա) մը հանեց ինկիլիզ-
ին ծովասպատակներէն (խուրսանտներէն)
խալցընելու համար։ Վանաց որ տաճկին
հետավ առուտուրի դաշնագրութիւն մը
ընէ, որ ան ատենը չկայողեցաւ, բայց
ետքը 1763 մեկ արևելեան բաժանորդու-
թիւն կամ ընկերութիւն մը սահմանեց
տանիմառքացոց, որ շուտ մը ծաղկիլ
սկսաւ։

Երեն քաջասրտութիւնը ցրցուց, երբոր
1762 Ֆ պետրոս մոսկովին թագաւորը ու-
զեց ըսկեսվիկ դքսութիւը իրենմընկ առնել,
ասիկայ շուտ մը 60 հազար զօրք ոտքի
վրայ հանեց դէմ դնելու, (ինչպես որ
պատմերնք վերը)։ Այլ 1765 խօսք կա-
ւեց որ քրիսդիանոս տանիմառքայի թագա-
ւորին զաւակը պսակէ քառօրինաւ մաթիլ
տէ իշխանուհւոյն հետ՝ որ ինկիլիզի թա-
գաւորին քոյրն էր, աս խօսքս կապելէն
ետև հետևեալ տարին 1766 մեռաւ 42
տարեկան. 19 տարի թագաւորեցին ետև։
Երբոր աս թագաւորս գովել ուզեն, իրեն
գովասանքի տեղ աս կըզրեն որ՝ ամէնն կեր-
պով իր հօրը նման եղավ։

Սպանիայի նախաձեռնին աղէքսեան կարգադրելը հայոց հոգևոր պղին հետ | Եռեքլուսի : Փիլիպպոսի Բառամայի դէմին մահը .

1769 :

Տատեցմունք 1752ին վեր սպանիան ու նեմչին խօսք դրած էին միջերկին, որ երբ որ ատենը համնելու ըլլայ՝ իրենց երկրորդ զաւակունին միմիկու հետ կարգին, անոնց տան գօսքանային դքսութիը, անանկով անկախ ընեն թէ գօսքանային դքսութիը, և թէ նաբօլիի թագաւորութիը . իրարու հետ պայման դնելով որ՝ աս իշխանութիէ ները ոչ երբէք միանան նեմչիէի կամ աւստրիոյ տանը հետ, ոչ ալ ոլօռպօնեան ցեղին հետ՝ որ է ցեղ հիմակվան սպանիային Թախտը նստող Թագաւորին . ասով դադրի ամէն վէճմունքը՝ որ երկու Թագաւորութեց նեմչիէին ու սպանիային միջը կըլլար , մանաւանդ մէտիչի կամ բժշկեան ըսված տանը սալրանքին վրայ գօսքանային մէջ , որուն ցեղը հատեր է : Հիմա ատենը գալով նեմ ցեխ կայսրուհին խնդրեց սպանիայի Թագաւորէն իր կարօղսէն իր երկրորդ զաւակը մարիամ լուիզա , որ հարս առնի իր երկրորդ զաւկին , որ էր պետրոս լէոպոլտոս արշիդուքսը . ասով ֆիօռէնցային միջը սկըսի մէկ նոր ցեղ մը լօռէնայի տունէն : Խօսքը լմնցաւ 1764 . փետրվ . 16 . ամէնն սպանիայի արքունեաց առջին , հոն ըլլա-

լով նաև քաւութիւնալ պատրիարգը Հնդկաց։

Ա։ Իշխանուհի աղջկան խիստ սիրելի ըլլալով, կարօտցաս իր հայրը հարուստ օժիտ (Հնդկ) տալէն ՚ի զատ՝ իր մեռած կողակցին Հնվահիրնեբուն մեծ մասը ան աղջկանս տըվաւ, Թող տուր ան Հնվահիրները՝ որ առեւնօք պատպէրեան փօրթուկալու Թագուհին էին, որ էր կին Փէրտինանտոսի, նաև իր մանկալ եղնսաբեթ Թագուհին Փարնէզեան՝ իրեն շատ Հնվահիր պարգեւեց. ասանկով Եւրոպայի մէջ քիչ Թագուհի կըգտնըվէր ասոր պէս փարթամութիւն ունեցող։

Հիմա Հարնիքին առեւնը Հասնելով, 1765 գարնան առեւը հայրը ու իրեն եղբարները Համբոյ դրին, պարչելցնա խրկեցին, անկէց մեծ նաւատորմիղով (ոճանմայով) Հնդօվա խրկեցին. Թագաւորը Թուղթ խրըկերը Հնդօվայի առեանին ընդունելու Համար նաև մարիամ լուիզա Թերեզան, որ երկրորդ զաւակն էր փիլիպպոսի՝ բառմայի ու բիաչենցայի դքսին, որպէս զի նոյն նաւերով խրկըվի սպանիա, աստուծոյ իշխանին հետ կարգըվելու Համար՝ որ էր ժառանգ Թագաւորութեան։ Յուլիսի 17. արշիդքսուհի Հարնցուն Հասաւ Հնդօվա, ուր երբոր կըպատրաստըվէին մեծ ուրախութիւնք՝ Հանդէսներ ընելու, մկրմինալ յանկարծ ուրախութիւնին սուգի դարձաւ, վասն զի լսեցին որ մեռերէ փիլիպպոս քառմային դուքսը։

Ի՛ս փիլիպպոս սպանիայի թագաւորին՝ ե փիլիպպոսի տղան էր, իսկ մայրը եղիսաբեթ ֆարնեզեան էր, բառմայի՝ բիաչէնցայի՝ ու կուաստալայի դուքս էր եղած, որմէ առնօք իրեն տրվերեր մարիամ թերեզիա կայսրուհին՝ (երբոր միայն մանաւաղ թագուհի կըսվեր)։ Ի՛սկայ աղէքսանդրիա բալիա ըսված քաղաքը [1] նըստած ըլլալով, սպասելով հոն ընդունելու եկող հարսընցուն, որ անկէց պիտոր անցներ նեմցէտտան երթալու համար, հոն ծաղկի հանելով 1765. յուլիսի 18, մեռաւ փիլիպպոս 45 տարվան [2]. արդարասէր իշխան ըլլալով շատ աղէկ կարգադրութիւնէր ըրաւ ժողովրդեան համար, բարեպաշտ ու առատաձեռն՝ շատ ծաղկեցուց բառմա քաղաքը, ուր 16 տարի իշխեց, խիստ գթած ըլլալով իրեն եկամուտը որ ֆրանսայէն ու սպանիայէն կուգար, ամէնհնալ ժողովրդեան վրայ կըխարճէր, գետուրիները ու աղատական արուեստները կըծաղկեցնէր. Ճեմարան մը սահմանեց տղաքը կրթելու համար, որ կարելի է թէ առջինը եղավ

---

(1) Հոն էր նաև սավոյէյի գքսուհին՝ որ եղբը սառտինիայի թագուհի եղավ, իր ընկերնալ մէկ տեղ, որ էր գուքան վիքտորիոս ամէոէոս։

(2) Վեց տարի առաջ իր ընկերնալ լուիզնա էղիսաբէթ, (որ էր գուքսոր ժէ լուիզնի ֆրանսայի թագաւորին), մեռեր նոյնպէս ծաղկեն. աս ծաղկին ցաւը շատ մարդ տարերէ պօրպօնեան անէն, որ է տուն սպանիայի ու ֆրանսայի թագաւորնեբուն։

խռովքի մէջ. համալսարան մը նորէն բա-
ցաւ, երեւելի վարպետներ բերել տրուաւ
հոն ամէն տեսակ մակացութեր վրայ. քօ-
լօնիս ըսուած թաղաւորական տեղը շատ
դեղեցկացուց, շատ տերութեր բրաւ ան
երեւելի ձիհնիվիղ բանաստեղծին՝ որ կրուվեր
ֆրուկօնի հետևէնցը: Պանկալ երկրա-
գործութիւնը, առուտուրը, ու արուեստներըն
ծաղկեցրնելով շատ սիրելի եր եղած ժո-
ղովրդեան. իրեն տղան Ֆիլիպհանտոս իր
տեղը նստաւ, որ լման իր հօրը բնութիւնը
ունէցաւ:

Այրկու հարմնցուն լսածնին պէս փիլիպպո-
սին մահը, ամէն ուրախութիւր թողուցին
Ֆամիլայ ելան, մէկը ծովով սպանիայէն ե-
կած նաւով երթալով, մէկալը ցամաքով
մանդվայի վրայէն հնսբրուք երթալով, ուր
ժողվրլած կրսպասէին ամէն կայսերա-
կանք, նաև կայսրուհին մարիամ թերեզի-
նան. հոն ժամու մէջ կղեմէս իշխանը սաք-
սոնիայի եպիսկոպոսը օրհնեց պսակը: Այդ
աշխարհս ուրախութիր շատ հեղ տրտմու-
թենով պիտոր խառնրվի. երբոր հարսնի-
քին ուրախութիւնը կըլլրվեր, մէյմընալ
կարըվեցաւ, նորէն սուգ դարձաւ. որուն
պատճառը հասկրնալու համար պէտք է
դիտնալ որ, երբոր մատրիա սպանիայի մայ-
րաքաղաքին մէջ խօսք կարեցին, ստորա-
գրեցին աս երկուքին կարգըվելուն վրայ,
պայման դրեցին որ փեսան լէօբոլտոս ար-
շիդուքսը պսակվածին պէս, հարսը առնէ
մէկ տեղ երթայ նստի Ֆիլոռէնցա քաղա-

քը, իբրև Կառավար ու Օ օրապետ զըլ-
խաւոր Փիօռէնցայի գաւառին վրայ (1) ինչ-
ուան իր հօրը Փրանչիսքոսին մահը, որ կայսր
էր և Միանգամայն գուքս դօսքանայի։
Հիմա պսակը եղածին պէս՝ սպանիայի դես-
պանը Կահօնի անունով ոտք կըկոխէր որ՝
Լեոբոլտոս սպանիայի Թագաւորին փեսան՝
շուտ մը հանդիսաւոր հրատարակվի մեծ
իշխան ժառանգաւոր. կամ Կնիջական
յաջորդ հայրենի ժառանգուէ։

Կայ աս ընելու՝ պէտք էր որ յովսեփ
(որ Թագաւոր էր Հռոմայեցոց, ու առջի
նեկ արշիդուքսը), բոլորովին հրաժարվէր
իր իրաւունքէն, որ իր առջինեկութիւնը ու-
նէր դօսքանային վրայ։ Կրնայ բերանը աս
բանիս դէմ կեցաւ յովսեփ ըսելով, ես
դէմ չեմ կենար աս հրատարակման, և ոչ
առջի դաշնադրութիւններուն, մանաւանդ
ան դաշնադրութիւնը որ եղավ արանքվեղ
1753 աս բանիս համար, այլ աս կըսեմ որ՝
երբոր իմին հայրս Փրանչիսքոս մեռնելու
ըլլայ՝ ես կընամ մէկ իշխան մը միւնակ կայ-
սերական մականուն ունենալով վրաս, բայց
առանց երկիր մը քաղաք մը ունենալու,
ուր տեղ անկախ ուզածիս պէս իմ իշխա-
նութիւնս բանեցընեմ, որով չեղած չիտես
նըվաճած բանը աշխըրհիս մէջ իմին վրայ պի-
տոր տեսնըվի, անոր համար չեմ հրաժա-

(1) Իա՛, կըսվի Կօվհռնագօռէ, ու Քաբիթանօ ձէ-
նեռալէ։

րիը, ես իս չեմ զրկեր դօսքանապի ժառանգութենէ, ինչպան որ բացարձակ իշխան չըլլամ աւագրիական միապետութենէ։

Ըս բանիս համար սպանիայի դեսպաննալ ուրիշներնալ իրաւունք տըվին յովսէփին, անոր համար քաշվելէ վեզիրին խորհրդովը՝ կայսրուհին Մարիամ Թերեզիանան յովսէփին մայրը՝ խոստացաւ իրեն, որ ղինքը ընկեր ընէ իր թախտին ու կառավարութենը, ինչ կերպով որ ըրեր էր իր ամուսինը Ֆրանչիսքոս։ Ըսանկով լեոպոլտոս հրատարակվեցաւ Աեծ էշխան դօսչանայէ, ամէնին նալ սկսան ուրախութենէ ընել։ Բայց ինչ խաղ, ինչ փոփոխութիններ կրնան աշխարքիս ղրնանը (տեվրը)։ իր անունը Ըշխար է, որ գրաբառ սուգ, լայ կընշանակէ, գործքովալ իրաւ սուգ կրբերէ ուրախութենէ մէջ. նեմչիները հազիւ սկսան ասանկ մեծ հարանիքի ուրախութենէ ընել, մչմրնալ տեսնաս որ նորէն սուգի դարձուց նոր դիպուածի մը համար՝ որ վարը պատմենք։

՟ա. Ֆրանչիսքոս կայսեր մահը.

1765։

Ա երոյիշեալ ՟ա Ֆրանչիսքոս կայսրը առաջ մէկ մաղձոտութենէ մը իմմանալով բանի մը տեղ չիսեպելով Թատրոնը (քօմեդիան) գնաց, հոն սաստիկ ուժաթափութ մը իմմանալով չկրցաւ կենալ, դարձաւ իր տունը, գետինը ինկաւալ մէկ քանի վայր-

կենէն էտև՝ իր որդւոյն յովսեփայ դիրկը մեռաւ 1765. օգոստ. 18. 57 տարվան. 8 տարի լօռէնայի վրայ իշխեց. 28 տարի դօսքանայի վրայ, 20 տարի դերմանական կայսերութէ վրայ։

Ըս իշխանս էր որդի երևելի լեոբոլտոսի ա՝ դուքսին լօռենայի ու պառի, իր մայրը եղիսաբէթ՝ քոյր էր բարեպաշտ օռլէանս իշխանին՝ որ կառավար եղավ ֆրանսայի, ասոնք լօռենայ պզտիկ տեղ մը իշխելով, մեծ մեծ թագաւորներու բարի օրինակ տըվին։ ֆրանչիսքոս իրենց զաւակը բարեբաղդ անուն ունեցաւ, վասն զի իր լօռենային տեղը որ 500 տարիէ ջոփ միշտ դրժբաղդութի քաշեց, ֆրանչիսքոսը ան տեղին վերջինը ըլլալով, վերջ տըվավ դժբաղդութէ, վասն զի իր օրը՝ անանկ բերաւ ատենը՝ որ իր հայրենական դժբաղդ երկիրը լօռէնա՝ փոխել տըվավ դօսքանայի երկրին հետ, դօսքանային հետ ժառանգեց նաև մէտիչի բսված հարուստ տեղին ժառանգութիւնը՝ որ ատենօք հոն կըսիրեր, հիմա հատած էր։ Իրեն կողակից ունեցաւ մարիամ թերեզինան, անանկ անուանի կայսրուհի մը, որ բաց ՚ի բնական ձրից գեղեցկութէ ու խելացիութէ, ունէր նաև բարեպաշտութէն կատարեալ։

Ըս ֆրանչիսքոսին բնութէը քաղցրաբարոյ էր, աւելի կըսեմ՝ըվեր վարի աստիճանի մարդիկներու հետ՝ քան թէ արիւնականներու հետ, ամէն չէր սեպէր վաճառականներու և արուեստաւորներու հետ կե-

նակցել։ Երկու բան աղեկ գիտեր. մէյմը վաճառականութեի, մէյմըն ալ հնագիտութի, ազատական արուեստներէն զատ՝ ծաղկեցուց նաև մեքենական արուեստը։

Երեն յիշատակին են վիճնայի մէջ մէյմը բնական պատմութ հանդիսարանը, որ շատ զարմանալիի։ Երկրորդ՝ ամէնն հին ըստակներու հանդիսարանը, շատ հարուստ ու երևելի. մեծն կարողսէն ետև քանի ըստակ որ կոխված կան, ամէննալ հին կարգաւ ժամանակագրութէ շարված կըտեսնաս։ Երրորդ՝ պարտեզները, որոնց մէջը կըտեսնըվին ցանցառագիւտ (Թուափ) ծառեր, պտուղներ, շատ խարձով ամերիկայէն ու հինտիստանէն բերել տըրված։

Վաճառանոցներ՝ որոնք երեն հպատակներէն էին, ուրիշ պակասութի մը չէին գտնար որ՝ իր հեռու կենալը, որովհետև երեն տեղը գրված կառավարները աղեկ չէին կառավարեր. ֆրանչիսքոս առ բանիս դեղ՝ օրինքներ շինեց քիչ՝ բայց աղեկ։ Նոյն վերջուց աւելորդ հանդիսները ու երկան սուպերը՝ որ մեռելներուն համար կընէին ան ատենը գրեթէ՝ ամէնն իդալիա, աղջկերուն համարձակութիը զսպել տըվավ, և առջի թագաւորը եղավ որ՝ հռոմայէն հրամանառավ տօնները քիչցընելու, որովհետև խիստ շատ էին. համարձակեցաւ նաև օրինքը հրատարակելու եկեղեցական կալուածոց դէմ, արգելելով որ՝ ասկից ետքը եկեղեցականք ոչ երբեք կալուած կարենան ունենալ, և կամ ժառանգութի մնալ

հարիւը ոսկիին աւելի, ոչ կտակով Թող-
ւած, և ոչ պարգևով տրւած [1]։

Իբը երկու տարի Ֆրանչիսքոսին մեռնելէն առաջ, մկ բան մը եղաւ որ՝ իր անունը շատ արատաւորեց։ Ինքզքօլօմինի եպիսկոպոսը բիւնցաի՝ որ սանկղին մէջն է, զինուորնեըը եկան իր ժամու մէջի խորանին վրայէն բռնելով տարին, ինչուան Հռոմայու սահմանը քշեցին բերին. եպիսկոպոսանալ հոն հասածին պէս՝ առջի ծառին վրայ որ հանդիպեցաւ՝ մկ նզովքի Թուղթ մը կախեց, ամէնուն դէմ ով որ գործակից եղաւ գինքը բռնութիւ քշելու իր Թեմին դուրս։ Իբ որովհետև Ֆրանչիսքոսին անունովը եղաւ, իր յանկարծակի մահը աս նզովքին եղաւ ըսելով, ձանձրնեցին ժողովըրդեան մէջ. անոր համար մարիամ Թեբեղինա կայսրուհին՝ աղէքսանդը ալէքսանդր քառասնալին ձեռքովը՝ (որ Հռոմայու մէջ իր եբեսիոսան դեսպանն էր), խնդրեց Հռոմայէ՝ որ աս արատս աս անունս իր ամենայն վրայէն վերցընեն։

Մկ պակսութեամբնալ Ֆրանչիսքոսի վրայ կըզնեն, որ քանի պէտաէթ ու մուխադա-

---

(1) Աս օրէնքս մկ չիոթուէթ մը չիբերաւ հիմա գօլքանայի մէջ, որուն պատճառը եղաւ Ճիւլիօ ռուչելլայի առենակալը Ֆիօռէնցայի, որ խիստ առեղակ էր իրաւագիտութիւ, բայց երբոր վէնետիկցիք ըրին 1607, անկէց եաքնալ վիքտորիոս ամեէոս ըրաւ, (որ էր ի. դուքս սավոյայի, եաքնալ սառտինեայի Թագաւոր,) ան առենը շատ խռովութիւն եւալ։

նեը կայնն, քանի ընկերութիւնալ կար որ՝ բանակին (օտարին) ապրուստը կըհոգայ-ին, ամմինուն մէջնալ բաժին ունեը. անոր համար զինքը առջի մուխադաձի կըկոչէին, ասանկով երբոր մեռաւ՝ 60 միլիոն ֆիօռի նէն աւելի ժառանգութիւն թողուց. ասկէց զատ՝ Ձեվահիրնեը թողուց, հին քարերու վրայ փորված մատնիներ, ու վարպետաբան պատկերներ։ Պչտի բստակը շատ թեթեւ-յուց կայսրուհոյն պարտքը՝ որ ըրեր եա-քի պատերազմին առենը։

Պօսքանային եկամուտը երկու միլիոն ռիա-լնէն աւելի էր. ամմէն տարի կուգեր ֆրանսիսքոս որ կէսը իրեն գայ ոսկի ըստը-կով. ասչտի բստակ դօսքանային դուբս հանելով որչտի կրգժվարցնեը առուտու-րին ու բստրկին դառնալը դօսքանայի մէջ, բայց որովհետև դօսքանան աղէկ ապրանք-նեը ունի, բնակիչքը խիստ Ճարտարուհի ու-նին, ու լիվօռնօյին, իր նաւահանգստին վա-Ճառականութիւնը խիստ ծաղկած է, ասանկով շուտով նորէն տեղը կըլեցընէին։

Յովնէփ էր մօրը հետ ժէղ ընկերը էլլայ կոտա-
վարութիւնը, բարեկարգութիւնը էնէր. լեռնա-
պոս էր եղբօրը գօսպոնա կերթայ գոտս
նասիբը.

1765—1766.

Երբոր Ֆրանչիսքոս կայսեր մահուան բո-
թը լսեցրուք քաղաքը հասաւ, ամէնէնալ
տրտմութիւ լցուց. ամէնէ կայսերականք
Ճամիայ ելան վէննա դառնալու, մանա-
ւանդ կայսրուհին Մարիամ Թերեզիանան՝ որ
29 տարվան իր ընկերն էր եղած, շատ
տրտմութիւն ունեցաւ. յովնէփ իր որդին
Թաղման հանդէսը ընելէն ետև՝ իր հօրը
մարմինը խրկեց վէննա, ուր Թագաւորա-
կան դերեզմաններուն մէջ Թաղվեցաւ քա-
փուչիններուն վանքը:

Սկսեց եաքը կայսրուհին իր խոստմունքին
կէօրէ Ֆրանչիսքոսին տեղը զյովսէփ առավ
իրեն ընկեր կառավարութիւ. բայց կայսե-
րուհիը կամ Թագաւորութիւնը ինչպես ա-
ռաջ հիմնալ իրեն պահեց. վասն զի
Առամմադիքա ըսլած սահմանադրութիւ
ուժովը՝ ինքը կայսրուհին պիտոր ունենար
ամէնէ աւագրիոյ երկրին վրայի տէրութիը,
առանց մէկ բան մը քիչցրնելու: Սմէնէնալ
աստնկ Ճանչցան զյովսէփ. մենծերը իրենց
երդումը ըրին, արդէն ամէնէ գերմանա-
կան մենծերը՝ իշխաններուն ժողովը՝ ազատ
քաղքընկերնալ Ճանչցերէնն զյովսէփ իբրև
կայսը:

Յովսեփ Ե. երբոր իր մօրը կառավարուե
ընկերը եղաւ 1765, առջի հոգը եղաւ եկա-
մուտը բարեկարգել, և իր արքունեացը
մէջ որչափ խարճ որ իրեն աւելորդ կերև-
նար՝ ամմինեան վերցընել, որպես զի տէ-
րութէ պարագը քիչցընէ, որ խիստ շատ-
ցած էր։ Իր մօրմէն հրաման առնելով
կարգաւորել ուզեց նաև զօրքը ան կարգա-
վը՝ որ ուզածին պէս շուտ մը կարօղ ըլլան
բանակ (օճաղ) կազմել, պատերազմիլ,
ասոնք կրներ զգուշութէ համար՝ կի՛ իր բազ-
ձանքը կատարելու համար՝ չէ թէ պատե-
րազմի կասկած կար, որովհետև ուրիշ տէ-
րութիներուն մեծ մասը յոքնած ըլլալով
պատերազմական ոգին Թողուցեր էին, տե-
սան որ պարապ խարճ և պարապ տեղը
յոքնիլ մըներ. բայց և անհնարին էր ա-
նանկ հաշտութի՛ մը ընել՝ որ միանգամայն
ըլլայ, ինչպէս որ կառավարիչը՝ որ պէտրո-
սի քահանան։ Այսկ բարեկարգութիւնալ
յովսեփայ եղաւ՝ սաստիկ պատժով արգե-
լել ըստրկով խաղ խաղալը։

Ասկ պէտրոս Լեոբոլտոս օգոստ. 30 իր ըն-
կերովը ինսբրուքէն Ճամբայ ելաւ Փիօ-
ռէնցա երթալու՝ որ դօսքանային մայր
քաղաքն է, ուր շատ հանդէսներ կրպատ-
րաստէին, բայց երբոր Փրանչիսքոսին մա-
հը լսեցին, ամմինը բանը սուգի դարձուցին.
Լեոբոլտոսնալ իբր առանձին մարդ մը մը-
տաւ Փիօռէնցա գեղեցիկ քաղաքը։ Ար-
ղովուրդը խիստ կուրախանար որ՝ բուն
տէրը քաղքին կուգար կառավարելու, և

ոչ փոխանորդները լինչ առաջ, որ սրտանց չէին նայիր, մանաւանդ որ առաջ սորված էին Կ. Պոլսի ցեղին կառավարուելը տակ, որոնց յատուկ ըլլալով ասոր երկիրս՝ իբրև հայր կըկառավարէին զժողովուրդը. եւ քը անոնց տեղը մտնելալ պօդդանը եկեր էր կառավարելու իբրև ֆրանչիսքոսին փոխանորդ. ուսկից խիստ շատ գանգատ ունէին: Հիմա լէորոլտոս եկավ շատ պարգեւներ բաժնելով ընորքներ ընելով. որուն խորհրդակից և իբր երկրորդ կառավար կայսրուհին դրավ անտոն Թուռնեան կոմսը, ըլլալով լէորոլտոս ան ատենը 18 տարեկան տղայ: Լէորոլտոս իր հօրը մահուան սուգը պահելու համար՝ Թախտը նըստելու հանդիսը ուշացուց, 1766 մարտի 31 ըրավ. նոր նոր կանոնաւորութիւններ դրավ քաղաքական ու քրէական դատաւորութեց վրայ, նաւերու վրայ, արուեստանէրու և ձեռագործներու վրայ. նոր նոր Համիւայներ բացաւ շահեց, և ուրիշ կարգեր դրավ: Այն կառավարութիւնները նոր սկսված ատենը ազեկ են, հանդարտ, բարերարօղ, առատաձեռն, բայց խիստ քիչ կըլլայ որ երկան քշեն, շատով կըփոխվին. հիմնալ գօսթանցիք իրենց առջի ձախորդութիւնը տեսան վերցուցեալ Թուռնեան կոմսին վրայ որ մեռաւ. Թող տուր սուր (խրթըխր) որ քաշեցին 1764. ու 1766. իրենց արտուհնութիւն մը ունէին հնուցմէ՝ որ ժողովուրդը պիտոր խառնըվեր կառավարութիւն մէջ, տեսան որ նոր եկած երիտասարդ իշխանը

լեռօքոլտոս կուզէը քոլօրովին ջնջել, թէ պէտ ատ բանիս համար երդում եղած էր պահելու։

Ֆրանսայի դաշինքը Նաբօլէի հետ. Նաբօլէին խեղճ վիճակը.

1764։

Մեկ մեծ փոփոխութիւն մը սեպվեցաւ Ֆրանսայի մէջ երբոր 1764. տարիին 15 մեռաւ բօմբատուր խաթունը 43 տարուան, որ 20 տարիի չափ տիրերէրը Ֆրանսայի կառավարութիւնը վրայ. և ժէ լուիզ թագաւորին սրտին վրայ. միայն թէ շատ ծաղկեցուց գեղեցիկ արուեստներըը. շատ ուսումնական ու արուեստաւոր մարդիկներու թոշակ կապեց, իշխանութիւնէ հասուց. բնութիւն ըլլալով սրտցաւ, բարերարօղ, իր մեռնելէն ետև տալվեցաւ ասոր յիշատակարանը, երկու պզտիկ հատոր, ու իր բարեագիրներըը իրեք հատոր, որուն մէջ կերևայ իր բնութիւնը։

Ասոր մեռնելէն ետև տիւք շուազէօլը որ Ֆրանսային վէզիրն էր՝ կուզէր խարէն չափաւորել, ու եկամուտը կարգաւորել. վասն զի ան ատենը ինչ խարէ որ կըլլար թագաւորին արքունեացը մէջ, շատ աւելի կոչընչացընէր եկամուտը, քան թէ պատերազմի համար եղած խարէները. բայց ինչ օգուտ, իրեն թշնամի ունէր տիւք ռիշլիւն, որ իր մտքի դրածին հակառակ բաներ կընէր, կը

ջանարաշ որ անիկայ ձգէ վէզիրութենէն։ Շ ուազէօլը կխմանար, բայց չկրնալով անոր դէմ դնել, ինչ որ կրնար իր հայրենեացը աղէկութեը համար զանց չէր ընէր առաջ տանելու. մէկ դաշնադրութիւն մը ըրաւ վաճառականութե համար նաբօլիի թագաւորին հետ՝ որ էր ֆէրանհանտոս Գ. պայման դնելով մէյմը որ՝ քանի ֆրանսը ալ դրօշակով (պայրախով) վաճառականի նաւէր մտնան ելլան նաբօլիի ու սիչիլիայի նաւահանգիստները, մէջը չխմտնան, քննութե չընեն, ասանկալ ֆրանսայի մէջ նաբօլիի ու սիչիլիայի նաւերուն քննութ չընեն. երկրորդ՝ ֆրանսէսները որչափ իրիկ, եղ, և ուրիշ ապրանք առնեն բուլեայէն, քասլարիայէն, ու սիչիլիայէն, ազատ ըլլան տուրք տալէն. երրորդ՝ քօստայէն խարճը թղթերու համար իսիա քիչ բան մը ըլլայ։

Նաբօլիի տէրութիը աս ամէնն բանը յանձն առաւ, որպէս ալ ֆրանսըցիսալ իր նաւատորմիղով (տոնանմայով) պաշտպանութիւն ընէ որ՝ նաբօլիին նաւէրնալ Ջերմանէ ծովին մէջ համարձակ երթան դարապլուս ցորեն բերելու համար, ուրիշ ափրիկէի աստատակներնալ (խուրսանտներն) ապահով ձնան։ Պրովհետև անչափ ագահութիւն մտերը ցորենի տիրվըտոյը քով, և անչափ անհոգ կեցած էին նաբօլիի կառավարները, որ երբոր 1764 մեծ սով (խըթըլըխ) եղավ, ամէն ցորենը դուրսէն ուզողներուն ծախեցին խրկեցին. նաբօլիի մէջ

բաւական ցորեն չինայց. փունդրուն առ-
ջեն անչափ խառնիճաղանձ ժողովուրդ կը
դիզվեր որ՝ մենծերը չեին կրնար սուղ գնով
ալ հաց առնել. աղքատները անշահ կե-
րակուր ուտելով մեջերնին փոխադրական
հիւանդութիւն ընկաւ. հարիւր հազարէն
աւելի մեռան ան տերութեը մեջ. տիրացուն
ալ (հիւմման) տեղ տեղ հարիւրէն քա-
սունը տարաւ: Ա՛ս մահերէն զատ՝ դասա-
տուրներնալ մեկալ դիացէն սպսմնել կու-
զեին անոնք որ նաթօլիին մեկ գաւառէն
մեկալ գաւառը ալիւր կամ ուրիշ ուտելիք
կրտանեին. երբոր քալապրիային մեջը ա-
սանցմէ մեկ քանին բանտը դրեր եին որ մեռ-
ցընեն, ժողովուրդը բազմութիւ դիմեցին
բանտին դուրս հանեցին աղաղակելով, ա-
սանք մեր ազատօղներն են. ասոնց տեղը՝
դատաւորները մեռցընելու են:
Ա՛ս բաներուս պատճառը նաթօլիի թագա-
ւորին երիտասարդ ըլլալն էր. դատաւոր-
ները իրմէ վախ չունենալով ամէն տեղ
ուզածնին կընեին իրենց շահը նայելով.
կարծես թէ հայրը՝ (որ սպանիայի թագա-
ւորն էր), հեռուն կեցած ըլլալով ղինքը
կրխաբեին ան կառավարներէն ան դաստիա-
րակները՝ որ երիտասարդ տղին վրայ դրեր-
եր. ուրիշ բան կրսեին, ուրիշ բան կը-
հասկրցընեին:

Ա՛ՀԱ ՊԱՆԱՊԱՆ ԲԱՓԱՒՈՐԱՅ.

1765—1768։

Ը՛Ս տարի 1765 դեկտ. 20 [1] մեռաւ ժէ լուիզի Ֆրանսայի Թագաւորին առջինեկ զաւակը լուիզ, որ կրսվի Տօֆէն [2], շատ երկան ու արտառոց հիւրնտուի քաչելով. ասոր մահուան վրայ շատ լայնի Ֆրանսզնէ ըը, որ եղավ որդի Թագաւորի, եղբօրորդի Թագաւորի, հայր Թագաւորի, բայց ինքը չհասավ եղավ Թագաւոր։ Ասոր մահը իրեն համար աղէկ եղավ որ՝ չհասավ եա քի աղէկտուր դիպուածնէրը՝ բայց Ֆրանսայնէն համար մէկ հարուած մը եղավ. ըլ լալով խիստ խելացի, շատգէտ, աղէկ վարպետ զինուորական արուեստի մէջ, բայց ամմէնէն աւելի մէկ բարեպաշտութիւն մը ունեցօղ զարմանալի, իր մահուամբ զրկեց Ֆրանսան ան բարեկարգութիւն՝ որ կրնար ընել։ Իր բարեպաշտ մօրը խրատովը մեծ ցած ըլլալով չունէր ան մոլութիւնէրը, որ հասարակօրէն կըլլան արքունեացը մէջ. կըցաւէր շատ՝ գէշ կառավարութեանը վրայ՝ որ Ֆրանսայնէն պաշտօնատէրերը ու

---

(1) Ոմանք կըդնեն 1766. սեպտ. 4. ոմանք դեկտ. 10. որ սխալ են։

(2) Ամմէն Ֆրանսայի Թագաւորին առջինեկ զաւակը Տօֆէն կըսվի. իա՛ Տելֆինօ. ըստ որում իշխան կըլլայ մէկ երկրի մը՝ որ Տօֆէն անուն ունի։

մենձերը կընեին. չեր հաւներ իր հօրը վարքին, որ ինքը զուարճութեանց մէջ զբաղեալ ըլլալով կառավարութիւնը ուրիշ ներուն ձեռքը թողուցեր էր, անոր համար հայրնալ իրեն հետ աղեկ չէր։ Այս աղեկ բնաւորութիւնը սկզբ առաքինութեց վրայ պզտիկուց սեռնալով իր մայրը լեցնեցեր Թագուհին, կըսէր՝ ած ինձի մէկ զաւակ մը տրվավ, բայց անանկ զաւակ՝ ինչպէս որ ես կըթաղձայի։

Այս տղին աղքատսիրութիւնը այնչափ էր որ՝ երբոր Թագաւորը իր հայրը ուղեց իրեն Թոշակը (կեղրը) եվեցընել՝ ըսավ, աւելի կըթաղձայի որ՝ ինչ Թոշակ որ պիտոր տաս, ինձի տալուն տեղը՝ անչափ մը քիչցընես ժողովուրդին վրայի տուրքը։ Այ՝ եղածչէն սէրպիներու՝ պարտեզներու՝ օրինակներ (բեսիմներ) կըբաշէր իր ձեռքովը, տես նողները ամէնը հաւնիլ կըցըցընէին դեղեցկութէ վրայ, ինքը պատասխանի կուտար, աւելի հաւնելու բան ան բեսիմներուն վրայ ան է որ՝ ասանք ժողովուրդին վրայ մէկ ծանրութէն մը խարտ մը պիտոր չիձդեն, որովհետև շինելու համար չէին քաշված որ ժողովուրդին տուրքը պահանջվի, այլ միայն աւելն անցընելու համար։

Երբոր ան տօֆչէնին զաւակ եղավ որ պուռնչօյին դուքս ըսվեցաւ, խաղեր ուրախութիւներ ընելուն տեղը՝ առատ ողորմութիւն բաժնեց աղքատաց, ու հանդէս (տոնանման) ընելու խարէն՝ 600 աղչկան հէզ ըրավ։ Որ մը հացի վրայ խօսք բաց-

վելով ըսավ, մկ իշխան մը՝ թագաւոր մը՝ համով հարկինք (գիտցեք) մը ուտելու համար՝ պէտք էր որ ամէն ժողովուրդնալ ան հարկինքը կանչէ. կամ թէ ըսէ՝ իմ ժողովուրդս չեմ ուզեր որ՝ այսօր մկը առանց ուտելու մնայ։ ( )ը մը որսորդուհի (աղվի) երթալով չուզեց շիտակ կարձամփան բռնելով իր ուզած տեղը երթալ, որպէս զի վարուցան եղած տեղվանքը չկոխէ, հապա երկան պտուտ ընելով գնայ. ան առենը խեղճ գեղացիներէն մկը կանչէց, տեսնէք մեր իշխանը, ինչպէս հոգ կրէ տանի մեր ցանած տեղերը չկոխել. տօ գիտնալ դարձաւ իր հետի եղող իշխաններուն զուրցեց. կըսեք ինչպէս գեղացիք կըձանձնան կընային ինչ ալսա որ մենք իրենց

կուտանք։

Ասելու բաներ են իրեն տրված խրատները որ՝ իր զաւկիներուն կուտար. օր մը ժամէն բերել տրվավ ան մատեանը (քիւթիւկը), որուն մէջը կըզրեն մկրտված տղոց անուններըը և օրը. տեսնէք ըսավ տղաքներ ձեր անուններըը ուր գրված են, մկ տղբրաի մը՝ մկ կարօտեալի մը գով, մի զի հաւատքը ու քնութիւնը ամենևին չիզատեր հարուստը տղբատէն. ան՝ որ ձեզ պիտոր զատէ, մեր պիտոր դնէ, միայն առաքինութիւնը պիտոր ըլլայ, կարելի է որ՝ ձեռնէ առաջ գրված տղբատը աւելի մեծ ըլլայ այ առջին՝ քան թէ գուք ժողովուրդին առջին։ Տանիլ կուտար իր զաւկիներըը գեղացոց խեղճ քնակարանները, ցըցուցեք կըսեր ատոնց

ամէն բանը որ խղճալ կըբերէ. այ քոյրիկն Թոզ տեսնան ան սև հայը՝ որ գեղացիք կուտէն, ձեռքովին Թոզ բռնեն ան խոտե մահիճը (տէօշեկը), որուն վրայ կըպառկին. կուզեմ որ իմ զաւկրնիկս լալ սորվին, մեկ իշխան մը որ չկայտէ ժողովուրդին վրայ լալ չկրնար աղեկ իշխան ըլլալ։

Ա. Հիւսփ եր իր աղօթասիրութիւնը որ՝ ինքիմ աղօթքներ շինած ուներ ջերմեռանդական, անանք կըզուրցեր, յատուկ աղօթք շինած ուներ ՚որ լուտովիկոսի Փրանսայի Թագաւորին, որ ամէն օր կրներ Թագաւորութիւն ու իրեն համար. իրենալ օրինակ ան ՚որ Թագաւորը դրերեր հետևելու։ Պատմութիւն կարդալու խիստ սէր ուներ, ու խիստ տեղեակ եր, անչափ ալ համարում ուներ որ՝ պատմութիւնը կանուաներ, Պարտուն կենցաղակերպութիւն. Պատասխաներ եղաւ։ Ե ատ կըցաւեր իր ատենին եղած անկարգութիւնը վրայ՝ որ Փրանսայի մէջ կրծաւալին, պատճառ ամէն չարեայ կրսեր՝ անսահման Թոյլտութիւնը է խօսելու և գրելու, որոնց միտքն է հաւատքը ու Թագաւորական իշխանութիւնը վար գարնել, ինչման Թագաւորը բռնաւոր կոչել. ոմանք յայտնի, ոմանք տակին։ ()ր մը խօսք բացվելնին եկեղեցական ու աշխարհական իշխանութիւն վրայ, (որոնք Թէ ինչպես կըհամաձայնին, գիրք մը շինած ուներ պետրոս մառքան, ան գիրքը իրեն ցըցուցին), ըսավ քանի՞ աշխատանք կուզե մարդիկ իրարու հետ համաձայնեցընելու. հո

վիւ մը ձեռքը դաւաղան մը բռնելով մէկ
տուելու ձան մը հանելով հերիք կըլլայ իր
ամէնէն անբան հօտը միաբան շարժելու. իր
ամէնէն պաշտօնեայները երկու շուն ունե-
նալով կըլլիանայ, որոնք միայն երբեմն հա-
չելով և ոչ խածնելով խաղաղ հանգիստ
կըպահեն այնչափ բազմութիւնը. ինչ պէտք
էր մեր այսչափ անկարգութիւնները վերջը
նելու, նորոգութիւն տալու, բայց եթէ եր-
կու միայն թագաւորութիւն. մէյմը՝ արգէն
եղած անկարգութիւնները վերջցնել, մէկա-
լը՝ արգելել որ նորէն չելլան։

Նրէն խիստ սիրելի բարեկամ մը ունէր
Փլնկրս կոմս Աուրի, ասոնք երկուքնալ
ամէնևին մէկ բնութիւն ունէին, մի և նոյն
մարդասիրութիւն, նոյն առատասրտութիւն,
ազգասիրութիւն, նոյն ջերմեռանդութիւն հա-
ւատքի, նոյն խստութիւն վարուց. ասիկայ
կըխրկէր իր երկիրները քալելու, աչքով
տեսնալու, որ անոր կեօրէ հոգայ. վասն
զի կըսէր որ՝ մէկ երկրին կացութիւնը հաս-
կընալու և դէղ ընելու համար՝ պէտք է
որ իշխանը ինքիրմէ քալէ, աչքովը տես-
նայ, հիմա վերոյիշեալ կոմսին երթալը՝
նոյն է թէ ինքը երթար. որովհետև ամէ-
նևէն իրէն պէս հասարակաց բարին կուզեր,
իրէն պէս աղէկ դատողութիւն ունէր։

Աչ անհնարին իշխանիս միտքն անցաւ որ
կըկասկածին որ՝ ան ատենվան անհաւատ
իշխանները տեսնալով որ ասիկայ թագա-
ւորելու ըլլայ՝ գիտկրնան պիտոր իրենց մաքի
դրածը առաջ տանիլ՝ որ ան ատենէն

կրմնաճէին, որովհետև խիստ յարեալ էր
շիտակ հաւատքի, հռոմայ ազգոյն, նաև
Ճիզվիթներուն, անոնք մէկ կերպով մը դէ-
ղեցին ասիկայ։ Այսր վարքը գրեցին բռա-
եառ ու վիլլիէ. իրեն յիշատակարաններէն
ալ երկու հատոր հանեց Կուիֆֆէն։ Ա-
ռաջ կարգված էր մարիամ Թերեզիոսյին
հետ, որ սպանիայի Թագաւորին աղջիկն
էր, բայց անիկայ մէկ տարիէն ետև մեռ-
նելով նորէն կարգվեցաւ սաքսոնեան մա-
րիամ Ճուզեփիսյին հետ, ասկէց ճնան
իրեք մանչ ու երկու աղջիկ, մինճ զաւակը
որ կրսվեր Պեռռիի դուքս, Թագաւորը
Յօֆէն անուանեց անիկայ, իր հօրը տեղը
դրավ. աս է որ եաքը Թագաւոր նստաւ
ժէ. լուիզ կոչվերով, ու գլխատվեցաւ։ Ա-
երկրորդ կողակիցնալ քիչմը ատենէն ետև

1767. մարտի 13 մեռաւ։

Հռոմայոյ մէջնալ մեռաւ 1766. յունվա-
րի 2. երրորդ յակոբոս ըսգուարդեան, որ
ինկիլզի Թագաւորի մականունը միայն վը-
րան ունէր. (ըլլալով զաւակ ը. յակոբոս
Թագաւորին.) ու հռոմ կրնստէր առան-
ձին Պը գէորգայ ասպետ ըսվելով։ Այս ո-
րովհետև ըսգուարդեան տանը պէս դըժ-
բաղդ տուն չիկայ Թագաւորներուն մէջ,
ասիկայալ դժբաղդութե մէջ ծնած ըլլա-
լով պզտիկուց սկսաւ նեղութիւն քաշել.
պզտիկ երեխայ ըլլալով կոմսուհին վիքդո-
ռիա տավիա (որ ինկիլզի Թագուհիի քո-
վի խաթուններէն մէկն էր), 1688 մէկ բէ-
ռւքայի տուփի (խուրձի) մէջ դնելով, ա-

նանկ հազիւ մեռնելու վտանգներէն խալըս ցուց, ֆրանսա փախուց Աբ գերմանոս տէր. շատ վտանգներէն անցնելէն ետև հռոմ գնաց կեցաւ. հոն կարգըվեցաւ մարիամ քլէմէնդինա սոպեէսքիին հետ, որ լեհի Թագաւորին Թոռն էր, և 1735 մեռաւ։ Ը. Ե. յակոբոս հռոմայոց մէջ բարի օրինակ մընէր եղած. ամենևին փարթամութի չէր ցրցընէր, քանի մը հռոմայոց զինուորներէն ուներ իրեն պահապան, ու երկու իրեք ինկիլիզի սեպուհներ (լօռտ) իրեն ընկեր, իրեն սեղանը չափաւոր էր, ուր ամէն եկողները կընդունուէր. կամայակ կըխօսեր, ամենևին չէր ծիծաղեր,ամէն բանի մէջ կանոնով կըշարժէր։ Ուսոր անէն են կարդացեր եղուարդ, որ ինկիլիզերուա գնաց զօրքով Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու համար, բայց չկրցաւ. և հենրիքոս պենեդիքդոս քառասնալ եօթը, Ֆրաշքադին եպիսկոպոսը։

Այն տարվանս մէջ 1766. փետրվ. 24 մեռաւ նաև ծեր Թագաւորը ըսդանիսլաւոս լեկինսքի, որ Թէպէտ երկու անգամ լեհի Թագաւոր էր ընտրըված, բայց մոսկովի զօրքէն միշտ հալածական ըլլալով հարկադրեր էր հրաժարիլ, միայն մականունը պահելով, որուն ֆրանսայեն Թագաւորը (որ իր փեսան էր,) լօռէնայի ու պառի դքսութիւնը առնել տըվեր էր։ Հիմա 89 տարվան ըլլալով երբոր օր մը կրակին քովը նստած կրտաքնար իր տանը հագուստով լիւնեվիլ քաղքին մէջը ուր սովորաբար կընստեր,

քունը գալով կրակը լաթերուն վրա ցաթ-
կելով անանկ բռընկեցաւ երեց որ՝ խոցե-
րէն տաքութէն (հիւանդ) եկալ վրան, չորս
օրէն մեռաւ. իր մեռնելովը լօռէնային ու
պառէն դքսուհիը վերցրվեցաւ, ֆրանսայի
դաւառներուն մէկը եղալ։

Ըսիկայ 30 տարի շատ աղէկ կառավարեց
ան դքսուհիը, միշտ բարերարուն ընելով ժո-
ղովրդեան. նանսի ու լինէվիլլ քաղքնէ-
րուն մէջը մեծագործ շէնքեր, հրապարակ-
ներ, հիւանդանոցներ շինեց, նաև փառա-
շէն տուն մը առաքելական քարոզութէ,
դպրատունիկը հիմնեց, աղքատ աղջկնէ-
րուն ձեհիզները հոգաց. մէկ օր մը թէ որ
բարերարութէն ըրած չըլլար մէկի մը՝ ան
օրը տխուռ կայսեր պէս կորսըլած օր կրսե-
պէր։ Պզտիկուց սորվեցուցեր էր զինքը
չարքաշութէն. խոտ մահճի պէս բան մը
ունէր՝ միշտ անոր վրայ կրպառակեր, իր ան-
ձին համար մէկ ծառայութէն մը չէր ուզեր
իր տնեցոյմէ։ Կտուրէն անուշ էր, սրտցաւ,
իր ժողովրդեան հետ անանկ կվխօսկր՝ ինչ-
պէս թէ իրէն հետ հաւասար ըլլային, հօր
պէս առնիկնալ կրմխիթարեր։ Կարօտ
պատկերհան մը քաշած պատկեր մը բերաւ
իրէն ծախելու, քովինները սկսան վար վար-
նել, իսկ ըսդանխալավոս թագաւորը շատ
գովելով պատկերհանը առատ վճարելով
խրկեց. ետքը դարձաւ քովինէրուն ըսավ,
չէք տեսնար որ աս մարդս կարօտ է տունը
պահելու. իրէն համարումը պէտք է շատ
ցընել որ՝ ըստակ կարնայ վաստկիլ, ա-

ամանկ վար զարնելով սիրտը կրկոտրի, պէտք
է միշտ օգնել ամէնուն, ինչ որ տալով ինչ
կը շահվի: Լսանկ սիրտ՝ զինքը սիրեցնել
կուտար ամէն ժողովուրդին, որոնք միա-
բերան իրեն մականուն դրին Լսպանխոլոս
Բարերարող: Ըվէտին Թագաւորը ժբ. կա-
րոլոս կրսէր ասոր համար, Թէ մարդ մը
չիտեսայ ամենևին երկու դիտցի բաժնը-
վողները խաղաղցնող ինչպէս ըսդմանիս-
լաւոս:

Սրամիտ էր, շատ տեղեկութիւն ունեցող,
գիտութիւնները՝ արուեստները՝ առաջ տա-
նող. Թէ որ առանձին մարդ մը եղած ըլ-
լար՝ երևելի պիտոր ըլլար մեքենարուեստի
մէջ. զանազան գրուածներ ունի փիլիսո-
փայական, կենցաղակրթական (բօլիդի-
քա), ու բարոյական, որ 1765 տպուած են
Լոնտոն. ան գրուածներուն մէջ կը-
ցրցընէ իրեն ամուր հաւատքը, նորելուր
մոլորութեց դէմ նախանձայուզուիը, մար-
դասիրութիւը, բարերարող բնութիւը, իմաս-
տուն խելացի խրատները: „Ձմսիրիտ փի-
„լիսոփան, կրսէր, պէտք է ազատ ըլլալ նա-
„խապաշարմանէ, Ճանչնալ խելքին աժէ-
„քը, մեծութիւնները իրենցմէ աւելի մեծ
„չիսեպել, պզտիկութիւնալ իրենցմէ աւե-
„լի պզտիկ չիսեպել. պէտք է վայելել
„գուարճութիւը առանց դերի ըլլալու, և
„հարստութիւը առանց սիրտ փակցընելու,
„պատիւը փառքը առանց գոռոզնալու,
„պէտք է ձախորդութիւը քաշել առանց
„վախնալու, անօգուտ սեպել ան ամէնն

„ բանը որ չունի. բաւական սեպել ան ամ
„ մէն բանը որ ունի. միշտ միակերպ մնալ
„ բաղդաւորուե կամ դժբաղդուե մէջ, միշտ
„ հանգիստ ու զուարթ մնալ իբրև բնա-
„ կան, սիրել բարեկարգութիւն՝ ու մտքնել
„ իր ամէն ըրած բաներուն մէջ. խիստ ըլ-
„ լալ իր վրայ, ներողութիւն վրայ,
„ ազատ հարազատ ըլլալ առանց գռեհկուե
„ (գեղացիութե), բարեկարգ առանց ստու-
„ թե, պէտք է սրտով ըլլալ, փառքը ոչինչ
„ սեպել, իր առաքինութիւնները չիմանալով":
Այս էր ըսածներուն կէսօրէ եղած ինքը ըս-
դանիալուիս, որուն պատմութիւնը գրած ու-
նի բռնաւոր քահանան երկու հատոր:

Երկու տարի անցնելէն ետև 1768 յունի-
սի 24 մեռաւ Ֆրանսայի թագուհին, որ կրա-
վեր մարիամ քառասդա սոֆիա լեկինսքի.
վերոյիշեալ ըսդանիսլալոս լեհին թագա-
ւորը էր հայրը ըլլալով նոյնպէս վերոյ յի-
շեալ լուիզ սոֆիենը իր սիրական զաւա-
կը, աս երկուքին մեռնելուն կսկիծը իբեն
մեծ ցաւ բերաւ, ըլլալով ինքը ան ատենը
65 տարեան: Այս թագուհիս իր բարի հօրը
կրթութիւնը մեծցած ըլլալով օրինակ եղավ
ամէն առաքինութեց, բայց մանաւանդ
վեհանձնութիւնը, համբերութիւնը, աղքատա-
սիրութիւնը՝ իբեն իբր բնական էին. թա-
գուհի էր՝ բայց ինչպես որ ուրիշ տեղեր
զուրցերենք, որովհետև ուրիշը տիրերեր
արքունեացը մէջ անիկայ թագուհիի պես
կըվարեր, աս լեկինսքին քաշված կենալով
ամենևին չեր ձգտոհար, այլ զինքը բոլորո-

վին աղօթքի տալով անով կրգտնար իր միխթարութիւնը, ու կրջանար միշտ գինքը կրթել խոնարհութիւն համբերելու. իր սովորական գործքն էին յոկին քաշածնիերը մտածական ընել, խաչելութիւն առջին կրնայ լով լալով ջորհք համբերութիւն խնդրել: Իրեն պէս քանիմրնալ ջերմեռանդ ընկերներ առերեր, անոնցմով կառաջնանար, աղօթքի՝ հոգևոր ընթերցման՝ ու Ջգնուշ հետ կրլլար մարապետի կեանք վարելով, որով բարի օրինակ մրներ եղած արքունեաց մէջ անանկ տուն՝ անանկ տեղ՝ ուր որ ջերմեռանդութիւնը խիստ քիչցած եր. իրեն խոստովանահայրը երբը յայտնի ըրավ իրեն ըրած Ջգնութիւնները:

Մօր մէկ առիթ մրնալ համբերութիւն ան եղավ որ՝ իր առջինեկ տղին ան լեհի թագաւորին աղջիկը առնու որ՝ կըսվեր Ք. օգոստոս սաքսոնեան, ու իրեն հայրը լեցինսքին թախտէն վար ձգելով ինքը անոր տեղը լեհի թագաւոր եր նստած, հիմա միշտ արքունեացը մէջ տեւնալով ասանկ թագաւորի աղջիկը, իրեն մէկ կիրք մը կրնար ըլլալ: Կարգվելուն երրորդ օրը սովորութիւն է որ՝ նոր հարսը անանկ պիլէզիկ մը կրգնի՝ որուն վրայ իր հօրը պատկերը քաշված պիտոր ըլլայ. ասոր բանս լեցինսքի թագուհին խիստ կիրք բերելով, հարցուց հարսին որ՝ ան է քու հօրդ պատկերը, բայց հարմնալ խելացի ըլլալով իր հօրը օգոստոսի պատկերին տեղը, ըսդաւ նիալավոսին պատկերը քաշել տրված եր,

որ իրեն լեցկինաքի Թագուհիին հայրն կը։ Հրամերես առ է իմ հօրս պատկերը ըսելով ցերցուց, անանկով խիստ հաձոյ եղավ Թագուհիին։

Երկու մանչ զաւակ ունեցաւ, ուրոնք աղջկով, ամմինաւ կըհոգար աղեկ կրթուելնին մենծցընելու, իրեն մեկ զաւկընեկնաւ քաղքին աղքատները եղած էին, որոնց վրայ կըխարձեր իրեն առանձին եկամուտը, զինքը զրկելով կրջանար որ անոնց համախ, ան նոր համար երբոր մեռաւ, շատ սուգի մէջ Թողուց ամմէն փարելցին բարեպաշտնէրնաւ, աղքատներնաւ։

Նովասպատակները հըշտկեն. Քրանսա պոռտ կըպահանջեն. պրուշի մէջ բարեկարգութիւն կընեն.

1765 — 1768։

Նովասպատակները (խուբսանակը) յանդգնութիւնը զսպելու համար՝ որ խիստ շատցեր էին Ձերմակ ծովին մէջը, 1765 նաբօլիին տերութիւնը 6 նոր շամպէք շինել տրւավ, 2 չէքտիրլի, 4 ալ մեծ չէքտիրլի որ կալէօդդա կրսեն. Ֆրանսացնաւ իր դաշինքին կէօրէ մեկ պղտիկ նաւատորմիղ (մոնմա) մը հանեց, որ բռնադատեց պարպարըշի ասպատակները նաբօլիի նաւահրուն չխոպչիլ։ Ան ատեն վենետիկցինաւ մեկ նաւատորմիղ մը պատրաստեց Թունուզնները զսպելու, որ իրենց նաւերուն

շատ ճնաս կուտային, ու նեղը ձգեց բռնա-
դատելով որ անունց Տային վճարէ եղած
ճնասը։ Սանկով դաշնիք ըրին խօսք կա-
պեցին, որ պարպարըշներուն ծովասպա-
տահները Մը մարիամ ըսված հրուանդա-
նէն (քիթէն) ինչվան յոյսց հրուանդանը
ընեն իրենց ասպատակութիւը. անկէց ետքը
ապահով ճնային նաբօլիի ու ադրիական
ծովեզերքը։

Յակ 1768 ֆրանսզի Թագաւորը Թուղթ
հանեց Թագաւորութէ պարտքը վճարելու
համար, բայց բառլամէնդները խիստ դէմ
ելան. մանաւանդ փարէղին՝ ռօանին՝ ու
բօին բառլամէնդները, ինչվան Թագաւո-
րը նախատել սկսան. Յարկ եղավ որ՝ Թա-
գաւորը Թախտը նստած անանկ Թախտէն
ապսպրեց մարտի 2. անոր վրայ ան գրուած-
ները՝ որ ֆրանսայի մէջ գրուերէին բառ-
լամէնդներուն դիացին՝ նախատական ու
անվայել խօսքերով ամմէննալ արգելե-
ցին։ Ամանք Թագաւորին ու արքունեա-
ցը սասնկ տուրք պահանջելը պատճառ
կըդնէն ան խռովութը որ եղբը եղավ ֆը-
րանսայի մէջ, երբ Թէ անտանելի տուրք
կըդնեը ժողովրդեան վրայ. բայց եղբ
նոյն խռովութիւն հանօղները շատ աւելի
տուրք պահանջեցին ժողովրդենէ, անով
ցըցուցին որ պատրուակ (մահանայ) մը
էին սոսնք։ Ձմարիտ է խնամանոց բաս-
ծը. Ա՛ւ որ անկարժուն կուզէր դեղ մը ընէլը,
հուշէ անկարժուն, եակ ով որ հուշէ անկարժուն,
հուշէ խռովութի, ապստամբութի։

Պրուշին Թագաւորը է. Ֆեատերիքոս տեսա-
լով որ՝ ինչպէս ինքը ուրիշներուն երկիրնե-
րը ավերելէ պատերազմի մէջ, ուրիշներն-
ալ իր երկիրը ավերելին, սկսաւ բարեկար-
գութիւն ընել շահելէ. որպէս զի եղած հնա-
ներուն ձար մը ընէ: Ուրչի հնասը յօրինի
պակասութիւն էր՝ որուն պատճառը ինքն էր
եղած. վասն զի պատերազմին պատճառո-
վը երկրագործ չէր մնացած, կէս մը ինքը
առեր զինուոր ըներէր՝ որ ծեծի մէջ մե-
ռան, կէսմընալ զինուոր չըլլալու համար
իրենք օտար երկիրը փախեր էին. ասոր Թշնա-
ռութիւնները (որ ծեծի պատուղ էն) վերցը-
նելու համար, հրամայեց հանել ներսէմ տա-
լով ամէն փախչողներուն՝ որպէս զի դառ-
նան դան իրենց երկիրնները բանեցընեն:
Ամէն օր կարօտելոց համար հաց ու ալիւր
բաժնել կուտար. ապահովեցալ որ՝ սաքաս-
նիայէն շատ յորէն բերվի կարօտներուն
բաժնելու համար. անկար երկրագործնե-
րուն ընդհէնէն ու յորէն բաժնեց՝ որ իրենց
երկիրը ցանեն. նաև ան ձիերը՝ որ առա-
պայի կամ հեծնալու չէին իգար՝ ձրի տը-
վավ անոնց. բօմբռանիային ու նոր մտա-
քայէն բնակչացը շատ ըստակ բաժնեց.
իրենց փլած խրճիթներնը յարդնոցներնը
(խօլխանները ու սամանըլըխները) և ախոռ-
ները նորէն շինեց. ինչ քաղքներ որ աւեր
ըլլ նեղութիւն քաշեր էին, անոնց շատ օգնու-
թիւն ըրավ. ով որ կամ պղտիկ կամ մեծ եր-
կիրը ունէր՝ ազատ ըրավ զինուորական ծա-
ռայութէ, միայն թէ կարգըվին, տուն տեղ

ըլլան. բսարկին պարտական որ խիստ ցածցու-
ցերեր ձեձին առենը՝ ջանք ըրաւ որ որչափ
կարելի է՝ շահկ. վասն զի ան բսատակը քիչ
քիչ իր երկիրը կըդառնար։

Ֆիետերիքոս կուիլլելմոս ա. իր նախորդը՝
ան տեղվանքները որ գօրանոցատ տեղվանք
էին, շատ մեծ համբարներ շինել տըվեր էր
ցորենի՝ որպէս զի զօրքը ցորեն ունենան,
բայց ժողովրդեան համար հոգ չէր տա-
բած, հիմա Ֆիետերիքոս ը. ժողովրդեան
հասցընելու համար եռասպատիկ աւելի շատ
ցուց ցորենը՝ մանաւանդ երբոր աժան կը-
ծախվէր։ Ը լեզիային մեծերուն շատը՝ և
անոնք որ երկիր ունէին՝ ան կացուցիր հա-
սերէին՝ որ չէին կրնար բանեցընել տալ
իրենց երկիրները. քիչ մը առաջ անանկ
գէշ կարգ մը դրեր էին՝ որ երկիրնէրուն
տիրվսանքը իրենց ամէն առնելիքը կոր-
սընցուցեր էին, չէին կրնար իրենց երկիր-
նէրը դրաւ (ըռէհէն) դնելով մէկէ մը փոխ
բսատակ առնելու։ Այս բանիս դէմ՝ պարոն
Վաւարհոը որ առջի գատաւորն էր պրեզ-
լաւ քաղքին մէջը՝ առաջարկեց պրուշլի
Թագաւորին մէկ մտատուկ մը սահմանել
փոխ բսատակ առնելու համար, ուսկից կա-
րենայ ամէն մարդ փոխ բսատակ առնել,
դրաւ (ըռէհէն) դնելով իրենց ազատ ապ-
րանքները։

Այսկէց ետքը պարտաւորեց ամէնքը՝ ով որ
տեր էր երկիրներու և կալուածներու,
միաբան մէկ ընկերութիւն մը սահմանելու՝
որով հասարակաց առնելիքները ոտքի վրայ

եղան, այսինքն սահմանել մէկ հասարակաց Պանդխտ մը, որ հայերէն կրնանք ըսել Փողանդ կամ Մանպարան։ Ան ընկերուհէ պրուշին թագաւորը տրվավ 200 հազար ռիալի, որպես զի ասոնցմէ մէկ մասը խարձերվի առնի պէտք եղած խարձերու համար, իսկ մէկալ մասը միայ ան Թանգարանին մէջը, հարիւրին չորս շահ տալով, որպես զի ան շահը բաժնեն հազարապետներուն (ուֆֆիցիալներուն) ու իրենց որբեւայրի կնիկներուն և աղջիկներուն։ Ընչափ հարկիսը ունեցաւ ան Թանգարանը՝ որ քիչ առեւի մէջ չորս դիացին ըստրկով լեցվեցաւ. վերզի ով որ ըստակ կուտար հոն, ամէնինալ կըշահեին։ Սկսեց օրինակ առնելով նաև արևելեան և արևմտեան բրուսիան, և մակտէպուրկեան սահմանը՝ շուտ մը իրենք-ալ Թանգարան սահմանեցին, որով իրենց ապրանքը շահեցուցին, ու աւելորդ գատերը (տավանները) վիճմունքները խափանեցին, որ միշտ կըլլար առնելիք ու տալիք ունեցողներուն մէջ։

Սանկ բարեկարգուելի կրներ ֆեետրիքոս ըստրկի դիացին. միանգամայն կարգացողութիւնը ձեռքէ չեր ձգեր, սիրով ուսման հետ կըլլար, որուն վրայ եաքնալ ուշադրութիւնք պատմելու։ Ան առեներս օսմանեանց նոր թագաւորը գեսպան (էլչի) խրկեց սէզլին. ֆեետրիքոսալ ատանպօլ գեսպան խրկեց։ Հէրմէսիոս անունով բժիշկը ընդունելով իրեն իբր խորհրդական ըրավ, որ ֆրանսայի մէջ եկամուտի վրայ եղած

դատաւորներէն մէկը ըլլալով մէկ ամբաստիչ գիրք մը լեցնելէ հետ՝ Հոփէ անուանով. վախնալով որ դատաւորները գինքը կրգտատապարտեն՝ ինկիզիտուռա փախաւ, հոն անչափ երես չիգտնալով անկէց ֆետերիքոսին քովը եկաւ, գիշեր ցորեկ հետը խօսթալելով իրեն միտքը խօթեց, Ամէ փայտեր ցըցուց տուրքերը՝ մաքսը (կէօմրիւքը՝) ու մախադանները եվելցընելու։ Ֆետերիքոսնալ ասոր խօսքին հետևելով եվելցուց, ու մաքսապետանները՝ մախադաձիները՝ եկամուտին վրայ եղողները՝ ամէն մէնալ դրսեցի ֆրանսըներ դրաւ ըսելով, ասոնք դրսեցի ըլլալով ատելութի ունին, ասատիկ կրնան պահանջել տուրքը, և թէև կելքերնէն քերեն, բայց ֆրանսզ ըլլալով շատ չեն, ինչ որ և ուսկից որ կրցափտտա կեն, նորէն հոն կրթողուն խարձելով։ Այց ասանկ ընելով շատ տրտունջ ելավ ժողովրդեան մէջ. վասն զի կրտեսնար ժողովուրդը՝ որ եկամուտին վրայ եղող դրսեցիները 30 հազար ռիալի կրշահեին. իսկ իրենց մենծերը ու զօրապետները հազիւ 4 հազար կրվաստըկեին։ Ա ատաւականները ալ հեռվանց պտրտելով իրենց ապրանքները կրտանեին. որպէս զի պրուշի երկրին չանցընեն, այնչափ ծանր տուրք չվճարեն։

Ա՛ս բաներս տեսնալով ինկիլիզի դեսպան մը՝ որ պէտքին խրկրված էր՝ ըսավ. „Պրուշները ատեն մը աղէկ սանտրեցին „ֆրանսըներուն գլուխը, երբոր ռօզպաք

» յաղթուԹիւն ըրին , հիմաալ ֆրանսըզներըը
» աղէկ փոշի (Թօշ) կրցանեն պրուչնէ-
» րուն գլխներուն վրայ » ։

Յիեոերիոոն ընաց դէ գրոն պոռճառովը
Խոովորիլ հելայ ընդհոյերիւն ոոչխներուն
դէը, Պէռնա ոռ Ալեղոր։

1769 ։

Երբոր հէնրիքոս օգոստոս 20 տարւան մեռաւ ծաղկի հիւանդուԹենէն՝ շատ ցաւ տրվավ ֆեոերիքոսի . մանաւանդ որ իրեն ժառանգը կուլիելմոս ֆեոերիքոս՝ մանչ զաւակ չունէր , հապա մէկ աղջիկ մը միայն . Թող տուր որ նոյն կուլիելմոս աղէկ չըլլալով իր կողակցին հետ՝ որ էր եղիսաբեԹ իշխանուհին պրունզվիքեան՝ անչափ շատցերը հակառակուԹիւր իրենց մէջը , որ 1769 հարկ եղավ իրարմէ քակելու . անոր համար կուլիելմոս ֆեոերիքոս նորէն պահկելով իրեն առաջ ֆեոերիքա լուիզան , որ հասսիա տարմշդատեան լանկռավիոյին (կամ իշխանին) դուստրն էր , իսկ առջի հնկանը նստելու քաղաք ու պաշտատական (խաս) տրվին ըսդէդդին քաղաքը՝ որ բոմէռանիայի մէջն է։ Ու բանս բռօդէսանդերուն մէջնալ հպիւ երբէք եղված էր ։ Ուրիշ մէկ դիպուած մընալ պատահէցաւ ֆեոերիքոսի Թագաւորին . ինքը մէկ հատառօտուԹիւն մը շինած ունէր ֆլիւռի հե-

ղենակին եկեղեցական պատմութեանը , որուն մէջը շատ անվայել բաներ գրված ըլլալով զգվիցեցիք իբրեւ պէտնա քաղքին մէջը հրապարակաւ երեցին նոյն ֆետերիքոսին ընծաց համառօտութիւնը , ու իբրեւ ամէնն երկիրներուն մէջը արգելեցին ըսելով որ՝ սուտմըտնէ էր գրված մեր պէտնա քաղքին անունը գրքին Ձակոին վրայ , իբր թէ պէտնա տպված էր ։

Աիւշադիլ անունով մէկ պզտիկ իշխանուկ մը կայ , մէջինները կէս մը ֆրանսոզ են , կէս մը ըզվիցերցիք , սահմանակից ըլլալով իրարու . 1707ին զանազան յեղերու մէջ վէճ ընկաւ աս իշխանութիւնս ժառանգելու համար , պրուշին ձեռքը անցաւ , բայց խօսք դնելով որ իբրեւ արտունութիւնը պահեն ։ Աս նիւշադիլցիքալ դէմ ելան աս գրքին արգելեցին , որովհետեւ մէկ քանի գրքաճախ յայտնի կրճախեին . աս բանիս համար քաղքին կառավարը մարդ խրկեց ֆետերիքոսի , բայց անիկայ բանի մը տեղ չիսեպեց ։ Երբոր նիւշադիլ եկավ անուանի անհատաց յակոբ ռուսսօն , քաղքին քարոզիչը մուդիէ դռավէ անուն դէմ կեցաւ , թող չէր իտալ ընդունելու ըսելով որ՝ ասիկայ գլուխ է անհաւատներու՝ չենք ընդունիր . և մեր արտունութեանց մէջը մկնալասէ որ՝ մէկ դրսեցի մը չընդունվի ինչվան որ հրամայ չառնվի մեր դաւանանքին քահանայներէն՝ որ էր ռիֆոռմատ ըսված դաւանանքը ։ Այայց քաղքին կառավարը որ էր լօռտ մառշալը՝ չէր ուզեր դուրս հա-

նել զուսանն. այնչափ եղավ որ Տոքը պրուշի Թագաւորին հրամանովը դիւերանց բռնել տվավ ան քարոզիչը, վեսել բերդը քշեց։

Նիւշադլցիք աս բաներէս գրգռելով նոր վէճ մը հանեցին ըսելով՝ Թէ մեր հին արտունուվճիռները ամմէնալ գետին ընկած են. վասն զի պրուշը ինչպես իր ուրիշ երկիրները՝ ասանկալ նիւշադլին մէջը՝ եկամուտ վրայ եղօղները փրանսզ դրեբեր, իսկ մեր հին օրէնքը կարգելէ կըսէին որ դրսեցի չըլլան տուրք առնօղները։ Ի դատս (տավան) խօսվեցաւ քաղքին դատաւորաց առջեւն, Տոքը պէհնայի մեծ ժողովքի առջեւն, վասն զի երբոր նիւշադլ պրուշին ձեռքը անցաւ, անանկ սահմանեցին որ՝ երբոր քաղքցոց ու պրուշին մէջը վէճ մը ծագելու ըլլայ, պէհնա ըլլայ դատաւոր որոշօղ։

Հայց կավատ անունով մէկմը՝ որ ընդհանուր փաստաբան (ավօքադ) էր պրուշի Թագաւորին՝ անանկ վարպետութեամբ ու չարտասանութիւն խօսեցաւ Թագաւորին դիմացն, որ ամմէն ժողովականք պրուշի դին կարեցին դատը, և պարտաւորեցին որ նաև եղած խարէնը նիւշադլցիք վճարեն. աս խարէնալ այնչափ ծանր դրին, որ թէև հարիւր տարի իրենց ուզածին պէս ըլլար, խարճանին չափ չէին կրնար ունենալ։ Սկսեց անչափ կատղեցան որ՝ չկրնանալով ուսկից առնեն վրէժխնդիր, ան փաստաբանին տունը մտան թալէցին, գինքնալ որ

տօլապի մը մէջ պահված էր՝ գտածնին պէս սպաննելին. իրեն պզտիկ տղաքը ու մէկ քանի հոգի ընտանիքներէն խոցեցին։ Ա՛ս բանիս վրայ Փետերբուրգոս պրուշին Թագաւորը գանգատ գրեց պեհնայի դատաւորներուն, պատժել ապսպրեց յանցաւորները. տեսնալովավ որ՝ նիւշադլ շատ հեռու է ուրիշ իր գաւառներէն, ծախու հանեց, բայց ծախու առնօղ մը չգտաւ։

Պարոնէն մոսկովի Թագաւորը երթալ հեղ էօրէն վար ձգել. յոհաննէս Թագաւորը երեսցնելն.

1764։

Յոհաննէս անուն մոսկովի Թագաւոր կար՝ պզտիկուց շլուսսէմպուրկ բերդը դրած. ասիկայ պետրոս մոսկովի Թագաւորը քեքս հօլմ բերդը տանիլ տրվերը, որ լատօկա լճին մէջ մէկ կղզիի մը վրայ էր. հոն կեցաւ ինչվան 1762, օգոստոս ամիսը, ան ատենը կատարինէն նորէն բերել տրվավ շլուսսէմպուրկ։ Երկու տարի անցնելէն ետև հոն եղօղ պահապաններէն մէկ հազարապետ (ուֆֆիցիալ) մը բարսեղ միրօվից անուն՝ միտքը դրաւ որ՝ յոհաննէսը Թագաւոր նստեցրնէ, կատարինէն Թախտէն վար ձգէ. որպէս զի իր ապրուանքը որ արքունիքը (միրին) առած էին, նոր Թագաւոր դնելով իր ձեռքը ձգէ. երբոր իրեն եկավ

պահպանութիւնէ կարգը, 1764. յուլիսի 15. գիշերանց մէկ քանի հոգի մինճէրէն իրենց դին գարձուց մեծ բաներ խոստանալով։ Ա՛սոնք երդում ըրին մէջերնին՝ որ կէս գիշերը անցնելուն պէս՛ի գործ դնեն, եւ ան դեպ՛ի բանտը գացին ուր էր յովհաննէս, հետերնին առ 50 զինուոր մը առնելով որ իրենց տակն էին. հոն եղող բերդին պահպանութեան մէկը դէմերնին ելաւ հարցնելով ինչ կուզէք, ասոնք չկարծելով որ արթուն գտնուն անիկայ, միրօվիչը ա ռանց պատասխան տալու զարկաւ անոր, ու ընկերներուն տրաւ որ բռնած պահեն։

Ա՛րագ գացին բանտին դուռը ափ առին, հոն եղող պահապանները որովհետեւ դէմ կեցան, ասոնք ալ զարկին, ալ սպաննեցին, հոն հասան ուրիշ խումբ մը խումբապաշինէրու, միրովիչեանը շուտ մը մէկ շինծու սուտ թուղթ մը ցցուցին ասոնց՝ ա ռաջնին (տիվանին) դիացին գրված, ուր կըսէր թէ՝ յովհաննէսը հանվի բանտեն թագաւոր նստի, իսկ կատարինէն վար ձգվի. վասն զի անիկայ լիվոնիա գացած էր բռնիգօվոքի կոմսին հետ պսակվելու համար, որ երբը լեհի թագաւոր եղավ։ Ա՛ս խօսքերս կարդալով ան ռամիկ զինուորներուն խումբը՝ խաբվելով հաւատացին թողուցին, եւ իրենց պզտիկ թօփ մը տրվին որ դուռը կոտրեն։ Երկու պահապանները՝ որոց յանձնըված էր յովհաննէս, աղաղակ վերուցին դէմ կեցան՝ որ ներս չխմնան,

բայց տեսնալով որ մօտիկ էին դուռը կոտրելու, և իրենք հերիք չէին դէմ դնելու, Թուրերը ձեռվընին նէրս մտան յոհաննէսին վրայ վազեցին սպաննելու. խեղճ յոհաննէսը արթըննալով երդում լնել կուտար կաղաչէր որ զինքը չմեռցընեն. տեսնալով որ իր աղաչանքին մօտիկ դնող չկար, սկսաւ հետերնին կռուիլ, երկար ատեն զինքը պաշտպանեց, Թէպէտ և մէկ շապիկ մը միայն վրան էր հագած. մարմինը ամէն դին խոցվեցաւ, աջ ձեռքը կորցուցեց, անանկալ ըլլալով երկրթով մը մէկին անանկ կրցաւ զարնել՝ որ կրխալըսեր, բայց անոնք անատենը սուրերը կուշտը խոթելով սպաննեցին։ Ետքը իրենք վազեցին դուռը բացին, յոհաննէսին մեռելը ցրցուցին միրօվնկին, ու հրամանագիրնալ՝ ուր ապստլված էր իրենց, Թէ որ մէկը գայ խալացընել ուզէ, շուտ մը զարկէք սպանեցէք յոհաննէսը. ան ատենը միրօվնկը զարհուրելով՝ եա դարձաւ իրենցմով։ Ուղուան օրը յոհաննէսին մեռելը հրապարակաւ ժամը դրին որ ամէնուն տեսնան. և Թէպէտ մէկ նաւավարի (կէմիճի) հագուստ մը հագուցերնին, բայց կերևար իր Թագաւորակերպ ըլլալը. վեց ոտնաչափին աւելի իր հասակը, մարմինը ձերմակ, դէմքը վայելուչ, երկար մազերով, ամէն ժողովուրդը լացընել կուտար, իր դժբաղդութեան վրայ ողբալով, որ օրորոցի (պեշիկի) մէջ ըլլալով անմեղ տղայ բանտը դրվեցաւ. իր եաքնալ ծաղիկ հա-

սակի մէջ ասանկ խեղճ մահուամբ վերջա-
ցաւ (1):

Կատարինէն ուիկա էր երբոր ան քանիս ե-
ղաւ, ուր իրաւցընէ բռնիագօվքի կոմին
հետ ծածուկ խօրաթա կընէր. լսածին պէս՝
վեյմար զօրապետը խրկեց քննելու. ասիկ
կայ եկավ մրօվինկին ու իր համախոհնե-
րուն վրայ թուղթ գտաւ կատարինէին դէմ
ու կառավարութեանը դէմ, որ պիտոր դուրս
հանէին՝ երբոր ուղածնին առաջ երթար:
Մրօվինկին գլուխը վէռէյին կարելու,
ինացածները որ 60 հոգի չափ կային, ան-
չափ ծանր պատիժներ չիտրվին, ուղեյին
աւելի գոցել, որպէս զի ամէն բանը դուրս
չելլայ:

Երկրորդ անգամ կատարինէին թշնամինե-
րը եաւէ ընկան սպանելու. իրեն պահա-
պան աղախինը՝ որ իր խուցին առջին կըս-
պասէր՝ իրենց վատրկեցան, որ խօսք տը-
վավ ապստամբներուն երբոր քուն ըլլայ
կատարինէն իրենց մատնէ, բայց ասոնք
սխալեցան ժամադիր ըլլալուն վրայ, վասն
զի ան առեներ ելան եկան ապստամբներին
իրեք հոգի՝ որ առեն որ ուրիշ աղախին մը

---

(1) Ճիհանտէ փատիշահ օլմագ՝ հէման պիր քէթ-
խիւտալըգ սըր,
պու ֆանի սիւնեաաէ պիգայա սուլթանլըգ՝ կէտա-
լըգ սըր:
Պիւթիւն սիւնեաաէ սուլթան սըր, կէտա տէրլէր-
խէ սաաըգ սըր,
պու ճանըն չիւնքի քեաբը՝ ագըպէթ թէհնաէն ճիւ-
տալըգ սըր:

կըսպասեր պահպանելու, ասիկայ երբոր տեսաւ անձնանաչ մարդիկները անանկ տարաժամ ատեն, կանչվռտել չկարալ սկսաւ, ասոնք սերայի չուխատարի հագուստ հագած ըլլալով համարձակ կրցան փախչիլ։ Ասոնց ուրիշ զրպռօղները կային՝ որոնց շատը մեծ մարդիկներ էին, որ կատարինէին ալ և իր հետ եղող իշխաններուն դեմ էին. բայց չէինալ միաբան թէ կատարինէն վար ձգելէն ետև ալ դնեն թագաւոր. ոմանք իր տղան թագաւորեցընել կըսէին, ոմանք չվետի թագաւորի տղան. ասանկով յարմար մարդ չգտնալնուն համար թագաւոր նստեցընելու՝ ապստամբութէն հանելը դժար կըլլար։

Կատարինէն իմացաւ ասապստամբութիը, բայց չունենալով յայտնի նշաններ՝ թէ որոնք էին գլխաւորները, չուզեց շատ խըռտուելի բանեցընելու, որպէս զի ալ աւելի չիծաւալի ապստամբութիը։ Ալեքսիեան իշխանուհւոյն՝ որ վօրոնցօֆին քոյրն էր, մկկ սերալիը թուղթ մը գրեց գովելով ու յորդորելով որ իրեն յայտնէ, որոնք էին արդեօք ասապստամբութէնս գրգռօղ, խոստանալով նէրսէին տալ ամէնուն։ Իշխանուհին կասկած երթալով որ՝ կատարինէն ասոնց բանովը կուզէ իրմէ վրէժ առնել, գրեց իրեն որ՝ ամենևին չեմ գիտեր, իսկ թէ որ կուզէ վճիռը մեռցընել, պատրաստ է մեռնելու։ Ալ ատենը կատարինէն թուղթ մը ծաւալեց յայտ առնելով որ՝ հիմակվան պարագայներէը նայելով ասկէց ետքը մկկ

դի պիտոր Թոզում նէրելը ու գԹուԹէր՝ որ եղիսաբեԹ կայսրուհին սկսեալ՝ի գործ կըդրվէր , այլ ամմէն յանցաւորները իրենց յանցանացը կէօրէ պատժել պիտոր տամ. վասն զի մոհոմմէդը ուրիշ կերպով չէն կրնար զսալրվիլ , միայն Թէ վախցընելով :

Կատարինէին ըրած կենդանագործները :

Պ՝իտնալով կատարինէն որ ասանկ ահա ցուցիչ վախցնող ԹղԹերը քիչ պտուղ կրբերեն , անոր տեղը մէկ հատիկ միջոց ժողովուրդ շահելու՝ է անոնք խրատելը , ա դեկ բարոյական սկզբունքներ մէջերնին մտցընելը , ան խրատները պահող մարդն ալ վարքի պատուի հասցընելը ու մեծամբելը , անոր համար կատարինէն խելացի ըլլալով՝ որչափ որ մէկ դիացէն իր վրայ վախ ունէր , այնչափալ մէկալ դիացէն ան բանէրուս վրայ հոգ կրտանէր , ան միջոցնէրուն ձեռք կրզարնէր առաջ տանելու՝ ինչ որ պիտք էր աղէկ կառավարուէ համար , նաև մանր ու մեծը բանէրու մէջ : Այս իրաւի որ անպտուղ կառավարութէ մէջ ասոր ներհակը կրտեսնանք . շատ ԹղԹեր օրէնքներ կէլլան յանցաւորը պատժելու համար , բայց քիչ միջոցներ կրբռանեցրվին սիրտ տալու , առաքինութիւնները առաջադրելու համար :

Այս բանէրս մտածելով կատարինէն՝ նոր դպրատուններ ու հիւանդանոցներ շինեց՝ վաճառականուԹիւնը արուեստները ծաղկեցը-

նել ուզեց, Թէոսանէնէրուն մէջ նոր պատերազմական նաւեր շինել տրված։ Յետնալով որ մսկովին երկրին կէսօրէ մէջի մարդիկները քիչվոր էին, անոր համար մէջէն քիչ բերք կելլար, Թուղթ մը հանեց հրաւիրելով ամէն դրսեցիները ինչ հաւատքէ որ ըլլան, որպէս զի իր երկիրը գան նստին, և ուզածնին պէս բանեցընեն, իրենց իւրաքանչիւրը Թողլով երկիրը, երբոր ուզեն երթան, իրենց հետ տանելով իրենց վաստկածնին. գիտեր ինքը որ՝ մէյմը բնակելու սկսին, անկէց ետքը դժար կըլլայ իրենց երկիրնին Թողուլ։

Յերկու Ռօֆ եղբարնէրուն վրայ, մանաւանդ գրիգորին վրայ միշտ աւելի սէր ցըցուց, աւելի մեծցուց. վասն զի անոնց ձեռքով աշատեցաւ, ու իր մենծութիւնը անոնց մէջ ունեցաւ, իսկ ուրիշ մէկալ հաղարապետները (ուֆֆիցիալները) որ գինքը Թախտը դնել տրվին, անոնց հաւատացած ընելէն ետև քիչ քիչ հեռըցուց իր աջքէն (սէրայէն), բայց ապստամբութէ ոչին չկրցաւ մէջերնէն վերցընել։ Մօսկովացւոց մետրասպօլտին հետ անոնք (որ անցած ապստամբութէ մէջ գլխաւորներէն մէկն էր), ու իր զաւկին տկարութիւնը քիչ առաջ ջուրերը՝ հերիք պատրուակ (մահանայ) մը նէր ապստամբութէն հանել տալու։

Մսկովին եկեղեցականքը՝ որ աս խոստմամբ վաստկված էին կատարինային Թագաւորեցընելու առնէն՝ Թէ իրենց ապրանքները որ ի պետրոս առեր էր՝ իրենց պիտոյ

գարձնէ կատարինէն, հիմա տեսնալով որ
՝ի գործ չիդրվիր, գրգռեցին ժողովուրդը
ու ձերբոցներու մէջի եղած գինուորները,
երթորդ անգամ նոր ապստամբուն մը հա-
նեցին ընդհանուր, որով կատարինէն շատ
վտանգի մէջ ընկաւ։ Ան իշխանները որ գին-
քը Թագաւորեցնել տըվերէին ռօսօմնօքի,
պեսդուչեֆ, բանին, կլեսլօֆ, քովը եկան
դողդղալով, բայց կատարինէն ասոնց դեմ
աներկիւղ ցըցընելով գինքը, շատ քաջալե-
ըելով ասանկ սիրտ տըվաւ անոց։ Ի՛նչ
նախանձմտոխէը որ կ՚ելլէ կնպէց Թագաւորէնէ, ես
պէտք պահէ՝ պէտրոնիը խաղաղ պահելու համար, և
էր ամենաբօղ չէտրը ամէն պէտք ընէ իմ ընչաք-
ներս։

Երկու օրլօֆ եղբարները իրենց մարդիկ-
ներով բաւական բաժնելով ուրիշ կերպեր
բանեցընելով խաղաղցուցին ամբոխը. շատ
գինուորներ ու 25 հազարապետներ բռնե-
ցին, անոնցմէ չորսը գլխատուը ըլլալով մա-
հապարտ վճռեցին՝ արժանի իրենց ոսկոր-
ները ջարդելու, բայց կատարինէն գԹուէ
ցըցընելով փոխեց պատիժը, սիպիր քշել
վճռեց։ Ուրիշ ազգաց մէջը ամէն մը վախ
մը կայ վատահամբաւ չըլլալու համար, աս
ամէնս չիկար մոսկովներուն մէջ. հիմա
կատարինէն աս ամէնս մէջերնին խօԹելու
համար՝ հրապարակաւ վար ձգել տըվավ
ան չորս հազարապետները իրենց իշխա-
նուԹենէ, ու գահճի ձեռքով ապտակել
(սիլէ զարնել) տըվավ։

Պատարինէն նոր պէտան (պէվան) մը կուտէ առիմանէլ։

Պատարինէն շատ մեծ կըսեպէր Խանին կոմը իր վէզիրը՝ աղէկ խորհուրդ տալուն համար, ասկէ մարդս բարեպաշտ էր ու քաղցրաբարոյ, իր միտքը դրեր էր մէկ նոր ազգ մը հաստատելու. օր մը երբոր տըրտում կեցած տեսաւ պատարինէն, բացաւ իրեն խորհուրդը ըսելով։ Մէկ հարիւր միջոց քեզ խռովէ խաղցընելու, Թախտդ ալ ապահովցնելու՝ ասկէ մսկսիմներուն Թագաւորները ինչման հիմա մէկ իշխանուԹի մը բանեցուցին չափին աւելը, բայց ասկէվերջը իշխանուԹիը է՝ որ զիրենք վտանգներու մէջ ձգել կուտայ. անանկէնէ ըրէք Թագուհի ինչ որ կըսեմ, նուիրեցէք ասձեր բացարձակ իշխանուԹիւնդ, մէկ ազգ մը սահմանեցէք աղնուականաց որ միշտ հնայ, հրաժարեցէք ձեր դիտացէն ու ձեր յաջորդներուն դիտացէն, որ չփոխեք մէջի իշխանները, իսկ Թէ որ անոնցմէ մէկը յանցաւոր դանըվի՝ միայն իրեն ընկերները իրաւունք ունենան զանիկայ դատելու և պատժելու։

Պատարինէն որ միշտ նոր նոր բաներու յօժարուԹիւն ունէր, խիստ աղէկ երևցաւ իրեն ասխորհուրդս. անանկ սեպեց որ իրեն բացարձակ իշխանուԹիւ հրաժարելով, իրեն մեծ փառք կըվաստակէր, ու սէր ժողովրդեան։ Ուստի բանս իրաւ աղէկ կըլլար՝ Թէ

որ ան առեանը (տիվանը) ընտրըված ըլլար ամէնէն դաս մարդոյմէ, մենծերէն նաև հասարակ ժողովրդէն, անալ բաղմութիւ ժողովրդեան ընտրըված ըլլար, բայց ազնուականներուն միայն ժողովքին տակը ձգել անչափ զանազան ազգերը որ մասկովտան կրգոնըվին, ըսել էր որ՝ մեկ տիրոջ տեղ՝ երսուն քառասուն տիրվըտանց տակը ձգել տան։ Վանի իմաստուն օրէնսդիրներ որ եւած են աշխարքիս մէջ՝ ամէնեննալ գրած են որ „ Մեկ ժողովքի մը բռնութիւն որ „ ինայուն է՝ ու ժառանգութիւ որդւոց որ „ դի կանցնի, շատ ծանր է ու անտանելի, „ քան թէ մեկ միապետի մը բռնութիւը՝ „ որ մինակ մեկ հոգի է, ան բռնութիւնալ մեռնելուն պէս կրփոխվի“։

Ինոր հասնը պէսդուչէֆ հէն դիւանագիրը իմացածին պէս աս բանս, գնաց շատ պատճառներով կատարինային միտքը խօթեց որ աս բանս ընել չիտայ. որովհետև բանին վերջիրը կատարինային հաւանութիւը առածին պէս դացէր՝ գրիգոր օռլօֆին բայերը, ըսելով որ՝ գինքը գլուխ պիտոր դնէր ան նոր առեանին (տիվանին)։ Օռլօֆը ուրախացաւ, բայց աղեկ ըրաւ որ ժամանակ խնդրեց ասոր վրայ մտածելու, եկաւ խորհուրդ հարցուց վերոգրեալ պէսդուչէֆին, ասիկայ ըլլալով ծեր հասուն մարդ, հնցած անանկ կառավարութիւ մէջ, և ուրիշներէն շատ աւելի տեղեակ, ասոնկայ էրբոր լսեց որ կատարինային հաւանութիւն տալ վերջը, գնաց միտքը դարձուց։

Է. Վրիսոդիանոս պանխմարչայի նահապետին ըրած նեղը.

1766 — 1771։

Վրիսոդիանոս կամ Վրիսոդիերն Է. 1766 թախտը անցնելէն ետև՝ շուտ մը հրատարակեց իր քրոջը պսակվիլը՝ որ կըսվեր Սոֆիա մագդալենա, և պիտոր կարգըվեր շվետի թագաւորին ժառանգ տղին հետ, որ սեպտեմ. մէջ պսակվեցաւ. քրոջը պսակվելէն ետև ինքնալ կարգըվեցաւ Հոկտ. ։. ըսնտուայի մէջ, որուն համար արդէն 1765 խօսք կապերէին. պսակին առենը իր տեղը փոխանորդ՝ եօթք դուքսը կեցաւ ըսնտուա. Հետևեալ օրը հարսը Վառօլինա մաթիլտէ՝ որ քոյր էր ինկլիլդի թագաւորին՝ Է. Վէորգին՝ Ճամիայ ելավ տանիմառքա գալու, երկուքնալ մանկահասակ, բայց աս իրենց պսակը մէկ աղէկտուր դժբաղդութիւն մը բերաւ՝ որ ետքը պատմենք։

Ու թագաւորս քրիսդիանոս խիստ դէմ էր գաղտուկ պսակվելու. անոր համար արդելեց որ պսակն օրհնութիւնը ուրիշ ժամերու մէջ չըլլայ, հապա միայն ամէնն մարդու իր ժողովրդապետական ժամու մէջ. թէ որ՝ մէկ զաւակ մը իր ծնողացմէ գաղտուկ պսակվելու ըլլայ, կարող ըլլան ծնողքը ան զաւակը ժառանգութէ զրկելու։ Ճատ ջանք ըրավ որ՝ ինչ վէճ որ կար ըսկէզմէկ հօլշդէյն դքսուէ վրայ՝ տանիմառ-

քայի ու մոկովին մէջը վերջացընէ կսրէ. սա բանիս վրայ 1767 դաշնադրութիւն մը եղաւ երկու տէրութեց մէջ՝ որ ամէնն վէ- ճը վերջացուց. բայց ան ատենը դադտուկ ու անգործ մնաց Լինչման որ մեծնար մոսկո- վին մեծ դուքսը, ու Լինքնալ իբրև դուքս Հօլտէյնի հաստատեր ան դաշնադրու- թիւնը։

Այս տարի քրիսդիանոսի մէկ զաւակ մը եղաւ իրեն յաջորդ, որ Փետերիքոս ըսվե- ցաւ, իսկ 1768 Յունիսի ելալ, օգոստ. 11. լօնտռա Հասաւ, ուր շատ մեծ ընդունելու- թիւ ըրաւ Լինկիլիզին Թագաւորը՝ մանա- ւանդ որ իր Էնիշտէն էր. անկէց Հոկտ. 13 փարէզ գնաց, ետքը դարձաւ եկաւ քօ- բէնհայկ իր Թագաւորանիստ քաղաքը։

Ղեզայիրնէրը իրենց դաշնադրութիւը ավրե- ցին, Թշնամութիւն ընել սկսան տանիմառքա- ցոց հետ, անոր համար 1770. մէկ պզտիկ նաւատորմիղ (մօնանմա) մը խրկեց անոնց վրայ, որ խռմպատառա ձգել սկսաւ անոնց քաղքին վրայ. բայց որովհետև չափաւոր պաշար (զահրէ) չէին առած հետերնին՝ շուտով ետ դարձաւ. ետքը ամէնն պատ- րաստութիւը տեսնալով Ձերմակ ծովին մէ- ջը պլտրտիլ սկըսաւ՝ որ տանիմառքայի նաւերը պաշտպանէ։

Երբոր քրիսդիանոս իր Թամիորդութիւնը լմնցուց քօբէնհայկ եկաւ ուղղափառնե- րուն կատարեալ ազատութիւն տրվավ, եկե- ղեցինները բաց Թողլոյ՝ զանգակ զարնելու՝ հրաման տալով, և ուրիշ հրապարակական

բաներ ընելու որ ինչվան ան ատենը արգելված էին։ Ինկ ձիաւոր արձան մը կանգնել տրված է. Ֆեոդորիքոսի մեռած թագաւորին յիշատակ՝ իրեն ըրած աղեկութեանը համար։

Ալեքսիոսէն վրայ եղած վէճը ու հաշտութիւնը Քրանսայէ հետ.

1761։

Տատոնցմենէ դադրած էին եկեղեցական վիճմունքը՝ որ ժէ և ժէ դարերուն մէջը կրլլային հաւատքի ու իրաւունքի վրայ. բայց աս ժէ դարուս մէջն ատենները նորէն սկսան, մանաւանդ Ալեքսիոսէն կարգին վրայ շատ մեծ փոփոխութիւն գալով, անկեց աւելի շատցան, թագաւորներուն մէջնալ խռովութիւն ընկաւ։

Ինկ ձիւղութ մը վազեթ անունով՝ որ մեծաւոր էր մառդինիքա կղզիին մէջ, մտածեց որ աս կղզիին վարուցյանը առուտուրը ծաղկեցընէ, խիստ յարմարութիւն ունենալով ասանկ բանի վրայ, սկսաւ վաճառականներուն ընել՝ մառդինիքա կղզիին հարուստ ապրանքները մարսիլիա խրկել, երկէ վերադարձին մեծաւորնալ հեռու ըլլալով աւելի համարձակութիւն առալ օրէօր մեծցընել իր առուտուրը։ Ան բանս թէպէտ իր կացութիւնը դէմ բան էր՝ բայց շատ անուն հանեց, շատ վարկում ունեցաւ ամէնէն տեղ աս արուեստին մէջ. ամէնէն շահաստան տեղ

իրեն բաժանորդ (օրթախ) ունեցաւ, և ծովու վրայ նաւեր. անչափ որ ուրիշ վաճառականները ասոր վրայ նախանձելով դանգատ գրեցին փարէզ, ամերիկայէն կանչել տալին. բայց աս դանգատը՝ ղինքը կանչել տալը՝ ալ աւելի վարկումը շատցընել տրվավ իր բաժանորդներուն (օրթախներուն) մէջ. ասանկով 1743ին սկսեալ ամերիկայի առուտուրին մէջը իբր վաճառականու Թե հոգին կըսեսվեր վալլեթ։

Ասոց ինչպես որ աշխըրհիս սովորութի՛ է՝ մէկ ձախորդ դիպուած մը Թէ ղինքը՝ և Թէ ամմէն Ճիղվլեթին կրօնքը տակն ու վրայ ընել տրվավ։ Վալլեթ քանի մը նաւ լեցուն բեռներով շատ միլիօններու աժողէքով մարսիլիա խրկերէր երկու հարուստ վաճառականներու վրայ, հետևյալ ձանր գամպիաներ կամ բօլիցաներ քաշելով իրենց վրայ, ան նաւերը լինկիլիզներուն ձեռքը ընկան, մէջի ապրանքներով առին տարին։ Ճիղվլեթին կարգին սովորութի՛ էր՝ որ երբոր քարոզչաց մեծաւորը պարտք մը ընէր, ան պարտքը ամմէն կրօնքին կըլլար. անոր համար իրենց քարոզչաց գործակալը աս պարտքը վճարելու համար քիչ մը բան խըրկեց, բայց չէին օգտեր, պարտատէրնէրնալ չէին ուզեր սպասել. ասկէց ան երկու վաճառականները բայց ելլալու եղան. իրենց պատճառովնալ ուրիշ շատ վաճառականներ գրեթէ Ֆրանսայի ամմէն շահատան տեղերը բայց ելան։

Ճիղվլեթին ընդհանուր մեծաւորը ուիչ

անունով հրաման տրվավ քարոզչաց դոր-
ծակալին մեկ միլիոն լիուե փոխ առնել աս
բանիս համար. վերոյիշեալ գործակալնալ
մարսիլիա խրկեց, բայց պատահմունքը բե-
րաւ որ՝ հին հանելէն օր մը առաջ բայը
ելերկին ան վաճառականները, ինչպես ալ
որ սովորութիւն էր, իրենց տեֆթեներները
յանձնարկին հին եղած ատեանին (տիվա-
նին): Ան ատենը տեսնալով ձիզվիթները
որ բանը մեծցաւ, շատ գեշի կերթայ, եւ
կեցան պարտքը վճարելու, ըսելով որ ի-
րենք պարտկան չեն առանձին ձիզվիթի
մը պարտք վճարելու՝ որ ինքիրմէ ըրերեր,
և ոչ յանձնարարուած և հրամանով ձիզվի-
թի կրօնքին: Բայց պարտատերները աս
պատճառս բանի տեղ չխտպելով դատաս-
տան կանչեցին վալլեթ ձիզվիթը որ բօլի-
ցիանները քաշերեր, կանչեցին նաև քարոզ
չաց գործակալը, որ մանանակից էր վալլե-
թին վաճառականութեր, որոնք դատաս-
տանը վճռով պարտաւորեց որ վճարեն:
Այն որ ձիզվիթին կրօնքը աս պարտքս վճա-
րեր՝ կըգոյվեր բանը, բայց չվճարելովը
լուռ կենալով՝ այնչափ գեշի գնաց եռեւ
եռեւ դատաստանական վճիռնքը՝ որ ֆը-
րանսային թագաւորը ժէ լուիզ՝ բառա-
ձինդին յանձնեց, որպես զի ամէն բանը
հասկընան: Ետ աս վճիռնքը լըլալէն եռեւ՝
բառլամինդը բոլոր ձիզվիթին կրօնքը պար-
տաւորեց, որ ինչ ինաս եղաւ ան երկու
բաց ելլող վաճառականներուն՝ ամէնքնալ
վճարէ, նաև բօլիցիանները որ չեկին վճար-

ված՝ իրենց շահովը վճարել. աս բանս՝ ի գործ դնելու համար՝ քանի ապրանք ու կալուած ունեին հիզվիթները ֆրանսայի մէջ, ամէնհնաղ ծախու հանել վճռեց։ Այս որով հետև ան ատենը ֆրանսային շատ մեծ ճիրը առևթ կըմնտռևին ամէն եկեղեցականը, մանաւանդ հիզվիթները ոչնչացընելը, աս բանս աղէկ առևթ (փռօսմոտ) սեպելով իրենց ուզածը առաջ տանելու, սկսան բանը ալ աւելի բռնկցընել։ Այնու մէնելով թագաւորական, որ ֆրանսայի մէջ եղող հիզվիթները ամէնևին չխոռնըվին առուտուրի մէջ, հիզվիթին կրօնքնաւ իր սահմանադրութիւնը շուտով յանձնէ բառլամէնդին որպէս զի քննէ, մանաւանդ ան որ 1757 տպւած էր բռակա, վասն զի դատաստանի մէջ ան էր որ փաստաբանները վկայուն կըկանչէին. ուստի ձան հանեց բառլամէնդը՝ թէ հիզվիթները ի սկզբանէ հետէ քանի որ եկերէն՝ ետևէ ետև իրենց ուզերէն քաշել թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական իշխանութիւնը։

Այսանկով մէկ վաճառականութեան վէճին առջի բերանը դեղ չիդնելով բանը գնայ ինչման կրօնքին վրայ վէճմունք բացաւ։ Սկսան հիզվիթներուն դիրքերնաւ քննել, որոնց մէկ գլխաւոր դիրքնաւ եղաւ պէլլարմինոսին շինած քրիստոնէական խրատը. ետքը 33 գրեանք գանազան հիզվիթներու շինւած՝ դահճի ձեռքով հրապարակաւ երեցին իբր ապստամբեցուցիչ գրեանք. սկսան նաև հիզվիթին ընդհանուր մեծա-

ՀՈՐԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՆՑԱՆՔԻ ՏԵՂ ԱՆ-ՑԱԼԸ։

ՆՈՒՀԻՒՐԻՆ ԿԱՐԳԻՆ ՎԵՐՅՇՆԵԼԸ ՔՐԱՆՍԱՅԻ ԴՐՔԱՆ. 1763։

ԹԱԳԱՒՈՐԸ ԻՆՉՊ ՈՐ ԱՄԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԱԼ՝ ԿԻՄԱՆԱՅԻՆ ՈՐ ԲԱՌԱՄԱՆԴԸ ՆԻՂՒԼԹԻ ԴԷՄ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԵ ՈՒՆԵՆԱԼԷՆ ԱՍ ԲԱՆԵՐՍ ԿՐՆԵՐ. ԱՌԱՋ ՕՐԱՏ ՄԱՐԴ ԴՐԵՐԸՐ ՅԱՏՈՒԿ ԻՐ ԽՈՐՀՐԴՈՎԸ՝ ՈՐ ՆԻՂՒԼԹԻՆ ԲԱՆԿՐՔ ՔՆՆԷՆ, ՀԻՄԱՌ 1761. ՆՈՅԵՄԲ. 29. ՎՃԻՌ ՀԱՆԵՑ ՈՐ՝ ՔՐԱՆՍԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔԸ ՔՆՆԷՆ ԱՍ ՉՈՐՍ ԲԱՆՍ, ՈՒ ԻՐԷՆ ՆԻՂՔ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՆ ՏԱՆ. Ա. ՆԻՂՒԼԹԻՆԵՐՈՒՆ ՇԱՀԱՒՈՐ ԿԱՄ ՀՆԱՑԱԿԱՐ ԸՆԼԱՆՈՒՆ ՀԱՄԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆԵ. Բ. ՆԻՂՒԼԹԻՆԵՐՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՆԸ ՎԱՅ. Գ. ԻՐԵՆՑ ԸՐԱԾՆԻՆ ԱՐԴԵՕՔ ԴԷՄ ԷՐ, ՀՆԱՑ ՄԸ ԿՐՆԵՐԸՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԿՐՈՆ ԻՐԱՒԱՆՑԸ. Դ. ՆԻՂՒԼԹԻՆԵՐՈՒՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԵԾԱՒՈՐԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՎՐԱՅ։ ԱՒԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ 6 ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ 6 ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՐԻՆ ԱՍ ԲԱՆԻՍ ՀԱՄԱՐ, ԱՍՈՒՆՔ ԴԵԿՏԵՄԲ. 10 ՄԵՂԻ ՁԱՏԱԳՈՎՈՒԻ ԴՐԵՑԻՆ ՆԻՂՒԼԹԻՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ ԱՄԻՆ ԲԱՆԻ ՎՐԱՅՕՔ, ՈՐ 1762ԻՆ ՍԿԻԶԲՆԵՐԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՆ։ ԱՅՍՑ ՆԻՂՒԼԹԻՆԵՐԸ ԱՄԻՆ ՏԵՂ ԻՐԵՆՑ ԹԸՆԱՄԻ ՈՒՆԵՆԻՆ, ՔԱՌԱԵՒԵՆԱԼ ՇՈՒԱՂԵՕՐԸ ՔԱՆԻ ՄԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՎ ԱՍ ՁԱՏԱԳՈՎՈՒԹԵՍ ԴԷՄ ԵԼԱՆ. ԲԱՌԱՄԱՆԴԸ ԱՍՈՐ ՄԻԿԻ ԴՐԱՒ ԵՒ ՈՉ ՁԱՏԱԳՈՎՈՒԸՆԵՐ. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

օխտը Հոգիի ժողովնալ որ Թագաւորը դրեր էր՝ անունքալ Թուղթ մը Հանեցին որ Ֆիզվլիներուն դէն կրկտրեր, ան Թուղթը բառլամէնդին տրվին, բայց բառլամէնդը բանի մը տեղ չխսեպեց անիկայ. վերջապէս 1762. օգոստ. 6. արգելեց որ՝ մկ աշխարհական Ֆրանսզ մը Ֆիզվլիեին կարգը չմտնայ, անոնց հագուստը չհագնի: Ինչն Ֆիզվլիներուն արգելեց պատժի տակ ձգելով որ վարպետութէ չընեն, ոչ եկեղեցական և ոչ արտաքին գիտութէն չխորվեցնեն: Ինչն ծնօղքներուն ապսպրեց որ՝ իրենց զաւկընները որ Ֆիզվլիներուն դարտաւնները կերթային սորվելու՝ վերցրնեն. Ֆրանսայէնալ դարս չխրկեն Ֆիզվլիներուն քով. ով որ խրկէ՝ պաշտօնի վրայ չկրնայ ելլալ, ասանկալ մկը չգտնրվի Ֆիզվլիներուն եղբայրութէ կամ հոգևոր կրթութէը մէջ մտնալ:

Հոս պէտք է գիտնալ որ՝ հին տաճկը երբ որ Ֆիզվլիները Ֆրանսա մտան, 1594ին դարս հանեցին, բայց 10 տարիէն ետև նորէն մտան, բառլամէնդը չէր ուզեր ասանկը ընդունելու, ասպատճառներս բերելով որ՝ Ֆիզվլիները ամէն արքունեացը մէջ իրենց մտերիմ բարեկամներ ունին, ամէն արքունեացը մէջ իրենք խոստովանհայր ըլլալով տիրերէն անոնց վրայ, եբեսի լռեսութէ (չաշուտութէ) կրնեն կըսեին մկ արքունիքէն մկալ արքունիքը, մէջերնէն ոմանքալ վանհատականութէ կընեն: Ինչն տեսնվան Ֆրանսային Թագաւո-

ըը Ֆ. Հենրիկոս՝ մոիկ վիդնելով անոնց, մէկ պատուաւոր հրամանագրով մը ընդունեց Ֆիլիպենները. բայց որովհետեւ ան ատենը անհոգ ըլլալով բառլամենդներուն քիւթիւկը չէին անցուցած ան հրամանագիրը, անոր համար հիմակվան բառլամենդները կրսեպէին որ իշխանութենէ ունին հենրիկոսին հրամանագրին մոիկ վիդնել, Ֆիլիպենները դուրս հանել։

Յունվար իգէ 1763 (1) նոյեմբ. մը թագաւորական վճիռ ելաւ Ֆիլիպենները փրանսայէն վերցնելու համար, հրամայելով մէյմը՝ որ ամէն Ֆիլիպէ ուղը օրվան մը պարպեն ամէն վանք, դպրատուն, նորընծայարան, օթարան, և ինչ տեղվանք որ ունին, դուրս ելլան, զատ զատ երթան ուր որ ուզեն։ Յերկրորդ՝ ասկէց ետքը թագաւորին՝ դատաւորներուն՝ ու եպիսկոպոսներուն հնազանդութէ կատարվելին, ոչ երբէք ընկերութէ մէկ տեղ նստին, չիպահեն Ֆիլիպենին սահմանադրութիները, հագուստը, չիմեղմակեն փրանսայէն դուրս եղած մեծաւորներուն հետ, կամ ինչվիսի Ֆիլիպէ մը հետ, չուխտեն, ընկերութէ մէջ չիմտնան։ Յերրորդ՝ ան Ֆիլիպենները որ 43 տարին անցած են՝ մէյմէկ թոշակ (էօլէֆ) առնեն ինչվան իրենց մահը. իսկ մէկալ Ֆիլիպենները իրենց անները երթան, և եկեղեցական պաշտօններու մէջ կարենան

---

(1) Ոմանք կըդնեն 1764, ոմանքալ 1762։

մանալ, բայց առաջ երդում ընեն հաւատարիմ մնալու թագաւորին, և ուրիշ իշխանութեի մը չհնազանդելու ոչ աշխարհական և ոչ կրօնաւորական։

Կառավարիչները հրամանագիրը ձիզվիթներուն վերցնելու համար՝ խիստ երկար գրած էր իրենք բանի վայօք։ Ըսջի մասը որչափ զրպարտութեի, ամբաստանութեի, վհատնելը որ եղերեն ձիզվիթի դէմ զանազան տեղ՝ ի սկզբանէ ինչվան եաքը՝ ամէնը մէջ կը բերէ կըսիշէ. ասոնք տարինէը պէտք էր որ՝ բառավարիչը ժողվէը, բայց հաղարաւոր յանսենեանք և ուրիշ թշնամիներ ինչ որ ձիզվիթի դէմ շինած գրքերու մէջ կային, ժողվեցին տըվին. իսկ այնչափ վհատնելը որ ձիզվիթներուն դէն ելած էին, կամ չըսիշէը և կամ կեղծաց մը կանգնեի։ Երկրորդ մասին մէջը կըդատապարտե ձիզվիթին ամէն կերպ վարդապետութիները մանաւանդ բարոյականը, ուր մանաւորաց վարդապետութիները կըջանայ բոլոր կրօնքին տալ, և անչափ մոլորութի կուտայ ասոնց՝ որ ամէն կարդացողը կիմանայ թէ թշնամութէն կըխօսի, չէ թէ արդարութէ շարժեալ, վասն զի անանկ կըցըցնէ որ՝ ձիզվիթները ինչվան կառավարութիւն, դաղուն, գինովութէ, մարդասպանութի և այլն՝ կըսորվեցընեն եղեր։ Երրորդ մասը ձիզվիթներուն սահմանադրութիը կըքննէ, անոր ամէնը բանը կըդատապարտե։

Վերջապէս ամէն զարմացան ֆրանսայի աշխարհ ամէնն զարմացան ֆրանսայի աշխարհ ամէնն զարմացան ֆրանսայի աշխարհ ամէն

բուն դեմ, ուր աս դարուս սկիզբները՝ ժէ
լուիզին Թագաւորութէ առեներ՝ այնչափ
վարկում (իմտիսար), այնչափ համարձա-
կութէն, ու ազատութէն ունէին հոն Հիւղիթ-
ները, երբոր լա շէզ ու դէլլէ Հիւղիթ-
ները խոստովանահայր էին Թագաւորին:
Այլ պատճառը աս էր որ՝ Հիւղիթները
եկեղեցականաց մէջ իրենց շատ Թշնամի-
ներ ունէին, մոլեռեանք և մանաւանդ յան-
սենեանք, ալ աւելի շատ Թշնամի ունէին
աշխարհականաց մէջ, վասն զի աս ժէ դա-
րուս հետքերը երևան ելան որ՝ ան նոր ա-
զանդ հանող քաղմութէնը Ֆրանսայի մէջ
որոնք կրքարոզէին չՀանչնալ ոչ Թագա-
ւորական և ոչ եկեղեցական իշխանութէն,
այլ ազատութէ անուանով ինչ չարիք կա-
ղէն ընէն, աս աղանդաւորները շատոնցմէ
խորհուրդ կընէն եղեր որ՝ ինչվան Հիւղիթ-
ները աշխարհէս չվերցընէն, իրենց մտքին
դրածը առաջ չիկրնան պիտոր տանիլ.
որովհետև Հիւղիթները չորս դէն բռնե-
րէն կրսպէին, Թագաւորներուն՝ մեծերուն
խոստովանահայր իրենք էն եղեր, մենք ինչ
որ իրենց սորվեցընենք, մեկալ դիացէն Հիւ-
ղիթները կալբէն, դեմը կրսորվեցընեն,
ասանկ ըլլալով առաջ պիտը է կրսպէին Հիւ-
ղիթին կրծանը աշխարհէս վերցընել: Ա-
իրենց գաղտուկ խորհուրդը եղաբ իրենց
աղանդաւորաց Թղթերուն մէջէն յայտնի
ելավ:

Ասոր համար մեկ երկու Հիւղիթին պակ-
սութիները իրբ բոլոր կարգին պակսութիւն

հռչակեցին, և պղտիկ պակսութիւնը մեծ պակսութեն մը ձեւացուցին աշխըրհիս առջին, անկէց եղավ որ՝ ներհակաբար խօսքերաւ ելան։ Փօրթուկալին մէջէն Ձիզվիթները ջնջեցին ըսելով թէ իրենց առջինները ինչ աղէկ ձամբայ որ գացին, հիմակվանները թողուցերնին. ու իրենց սահմանադրութիւնը ինչ որ կըպատուիրեր, հիմակվանները փոխերնին ան աղէկ կանոնները. իսկ հիմա Ֆրանսայէն մէջէն Ձիզվիթները կըվերցընեն ըսելով որ բուն Ձիզվիթներուն հին սահմանադրութիւնը գէշ էր, եկեղեցական և թագաւորական օրինադրութիւնը և իրաւանցը դէմ էր։ Ու պատճառներուն ու ձեռնարկութիւններուն վրայ ան տեսնվան խմաստունները կըծիծաղէին, գիտնալով որ ադամէ սկսեալ ինչվան հիմա միշտ ան մարդիկ որ՝ գինք ունին, կարողութիւն ունին՝ ինչ կուգեն կընեն ան մարդկանց վրայ որ տակաւ են, ու միշտ իրաւամբք ըրածի պէս կըպարծին անոնց վրայ. իսկ հիմակվան խմաստունները ու ռամիկները պայծառ կըտեսանան պատճառները թէ ինչ չաւ այնչափ խստուէ բանեցուցին Ձիզվիթներուն վրայ։

Շատ գրուածներ ելան բառլամինդին ըրածին դէմ, ու Ձիզվիթներուն ջատագովները. ցըցընելով որ՝ որչափ անվայել էր բառլամինդին ասանկ գիր հանել. իսկ մէկ քահանայ մը խիստ ցաւելով տաքնալով Ձիզվիթներուն ասանկ վերնալուն վրայ, փարեզի մէջ բերնէն անանկ խօսքեր փա-

խուց խոհեմութեամբ դէմ, որ ականջնին հասնելով կուէվէ ըսվաճ հրապարակին մէջ կախել տըվին։

Ն՚ԻՂԻԼՆԵՐՈՒՆ ՊԱՊՃԱՈՒՈՎ ԵՂԱԾ ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐԸ։

1764 — 1767։

Ն՚իղիլներուն Փրանսայի մէջ առնելիք տալիք ունէին. առնելիք ունեցողները մտածեցին որ Նիղիլներուն կարգը ինչ ապրանք որ ունի Փիանտրայի մէջ, անոնցմէ առնուին իրենց առնելիքնին. բայց ան տեղացի դատաւորները դէմ ելան ըսելով, թէ Նիղիլներուն ձրի (պատեհաւոլա) կըսորվեցընէին տղաքը, ուրիշ շատ աղէկութիներ կընէին, հիմա ան բանները ընելու պէտք է ըսարկով ընել, նոր տուրք չենք կրնար ձգել, Նիղիլներուն ապրանքը աս բանէ բուա համար պիտոր բանեցընենք։ Ա՚արդ ասանկ է, երբոր իր ձեռքն է չիմանար, երբոր կըկորսնցընէ՝ ան առեւը կիմանայ մէկ մարդուն աղէկութիը։ Դատաւորնալ մէկ հրաման մը հանեց աս ապրանքներուն վըրայ 27 դլուխ բան. հրամեց որ առնելիք ունեցողները իրենց մէկ դլխաւոր մը դնեն, որ անիկայ խօսի ընէ։ Իսկ Նիղիլներուն մէկ մասը ապրուստ կըլլան ունենալ, մէկ մասնալ ան խեղճուհ հասան, որ մուրացկան եղան։

Ա՚ուասսանի եպիսկոպոսնալ մէկ թուղթ մը

հանեց, մինչ Հիւլիէթ հեղինակներուն շատ նախադասութիւնները կը դատապարտէ, շատ դրբերալ երեց, բայց ասոնք անանկ բաներ կ'ելլեն՝ որ պէտ (տակաւ) եկեղեցին չի-դատապարտած չհներէն ան գրբերը, չե-թէ միայն Հիւլիէթները, հապա նաև ու-րիշ կարգի ծածաքանչերը, որ իբր կարծիք ան առենը իրենց մէջը կրվիճաբանէին։ Հիմա թշնամիները անանկ կը հաչակէին՝ իբր թէ միայն Հիւլիէթներն են որ ասանկ գրբերէին, և իրենք հնարերէին ան կարծիք-ները, ան նախադասութիւնները, ինչպէս որ յատուկ է գրպարտողներուն. բայց մէկ Հիւլիէթ հեղինակ մը չկայ որ՝ եկեղեցին դատապարտելէն ետև անանկ բան գրած ըլլայ։ Ինչևիցէ՝ Հռոմայոց Ինոսէնտ ատեա-նը արգելեց ան վերոյիշեալ եպիսկոպոսին Թուղթը. բառլամինդը Հռոմայոս դէմ ելավ, անանկ բաներ գուրցեց բառլամին-դին դատաստանը՝ որ կը Հակառակի իշխա-նութիւն Հռոմայ աթոռոյն։

Յակ փարեղին արքեպիսկոպոսը 1764. ա-ռաջ մէկ քննութիւն մը հանեց ան դատա-տանին վրայ՝ որ բառլամինդը ըրավ, ետքը մէկ եպիսկոպոսական Թուղթ մը հանեց, որուն մէջը կըբացատրէ քանի յանդգնու-թիւն էր աշխարհական դատաստանի բառլա-մինդին՝ դատել վար գարնել Հիւլիէթին սահմանադրութիւնը՝ որ Հռոմայոց աթոռէն ընդունված էր, ոչնչացուցանել կրօնաւո-րական ուխտը՝ որ Հռոմ սահմաններէր, նոյնպէս դատապարտել Հիւլիէթին վար-

դասետուքիը, աս ըսելով ինքը կը ջատագովէ թէ սահմանադրութիւնը, և թէ չի վիճներըը։ Ջանկ ջատագովութիւնը իրեն դէմ զրգռեց բառլամինդը, որ շատ մեծ պատիժ կը մտածէր տալու արքեպիսկոպոսին. Թագաւորը քիչ պատժով խալսցընելու համար՝ փարեզին դուրս քշեց արքեպիսկոպոսը 150 մղոնի չափ հեռու։

Ջ արքեպիսկոպոսը առաքելական Ձգնաւոր մարդ ըլլալով աղեկ մարդիկներուն յանձնեց իր աթոռին կառավարութիւը, իր ամէնն եկամուտնալ աղքատաց բաժնել ապսպրեց, ինքնալ նօռմանտիա գնաց, ուր մէկ սասսիկ խստակեաց Ձգնաւորներու վանք մը կայ Վառաբբա կըսվի՝ հոն մնաւ. ասոնք միայն ընդեղէն (զահրէ), խաշած խոտ, ու արմատ կուտեն, վրան ամենևին բան մը չիլցանելով. խոտի վրայ կըպատկին, միշտ լռութիւն կըպահեն, անդադար կամ կաշխատին գեաինը փորելով, կամ աղօթք կընեն, ասոնց պես ինքնալ կեանք վարել սկսաւ, բայց հիվընտալով մահուան դուռը հասաւ։ Վանադաւորը սիրելէն իր սեռեան խրկեց, անանկով քօնֆլանս տեղը բերել ուզելով. երբոր ըռընտցաւ՝ իր աթոռը բերաւ նստեցուց։

Վանադաւորը աղեկ կիմանար որ բառլամինդին ըրածը չափն դուրս յանդգնութիւն է. բայց կըտեսնար որ՝ իրեն իշխանութիւնալ դէմ կրկենալին, կուզէին ոչնչացընել, երբոր իր իշխանութիւնը չէր կրնար պաշտպանել աս նոր աղանդաւորներուն ձեռքէն,

եկեղեցական իշխանութիւնը ինչպէս պաշտպանել։ Վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսին նման ուրիշ շատ եպիսկոպոսներ վարդապետանալ ջատագովեցին Ինոքենտիոսը, բայց կամ բանտը դրվեցան, և կամ քշվեցան։ Հետևեալ տարին 1765, Ֆրանսայի եկեղեցականաց ժողովը եղավ որ նորին վճռեց Ինածին կոնդակին համար՝ թէ հաւատոյ բանի մէջ Անսխալական օրէնք եկեղեցւոյ չէ, շատ դէշ գրքեր դատապարտեց՝ որ նորաղանդ անհաւատները Ֆրանսայի մէջ կրծահալեին, ու եկեղեցական իշխանութիւնը իրաւունքը պաշտպանեց։ Խառնամիտը ասոր վրայ տաքնալով մերժեց վճռելով, բայց Թագաւորնալ բառնամիտին վճռնելը մերժեց ընդդէմ. եկեղեցական ժողովքին Թուղթ մը խրկեց խոստանալով որ եկեղեցական իշխանութիւը պիտոր պաշտպանէ։ Ուղղափառ եպիսկոպոսները ժողովին մէջը վճռեցին որ չհաղորդակցին հերձուածող եպիսկոպոսներուն հետ որ եկին յանանէնականք, և ոչ ան եպիսկոպոսներուն հետ՝ որ հետագայ ընդհանուր ժողովքին բողոքում ըրեր էին։ Հոկտեմբերի սկիզբը ժողովը արձրկվեցաւ, խօսք դնելով որ գալ տարվան մայիսին մէջը նորէն ժողովին։

Արքազան պատնաշ շատ եպիսկոպոսներուն աղաչանքովը՝ որ զանազան տեղերէն աղաչեցին 1764. յունվ. 7. կոնդակ մը հանեց, որ Լաւդեկեան բառով կըսկըսի, անով կըհաստատէ ու կըջատագովէ Ինոքենտիոսին

ըուն սահմանադրութիւնը և Ձիզվիթները. իրենք թուղթալ դրեց զանազան եպիսկոպոսներու. մէջը կըգովէ ան եպիսկոպոսները՝ որ արդար դատաստանը պաշտպանել ուզերէին, ու կըյանդիմանէ վար կըզարնէ անոնք որ մէկ եղերէին անոնց հետ որ՝ անիրաւները ու կրօնքը կըդատապարտէին։ Ըս խօսքերս որովհետև դատապարտել կը բառնամէնդիներուն ըրածները (զոնէ անուղղակի) որ ըրին Ձիզվիթին կարգին դէմ, անոր համար կենդանալ ու իրենք թղթերնալ մերժեցին. Թագաւորին խիստ դէմ եին ասոնց բաներս, բայց վախէն լուռ կըկենար։

Վերջապէս կարգալով ասոնց պիսպուածներս աղէկ կիմանաս՝ ինչպէս կամաց կամաց հինն (թէ մէջ) ձգեցին նոր աղանդաւորները կամ անհաւատները ան խառնուրդներ՝ որ ասոնք եաքը յայտնի բռընկցուցին, որոնց միաքը միայն Ձիզվիթը վերցընել չէր, հապա ամէն եկեղեցականքը, նաև Թագաւորնէրը ու օրէնքը, և այլն։ Պատուական կամ բռնալ փորթուկալին վերջինը՝ որ եկեղեցականքը հալածողներուն գլխաւորը եղած էր՝ հասկընալով որ ասոնք կոնդակս իրենց փորթուկալին տերութեն դէմ էր, ջանաց՝ Թագաւորէն Թուղթ հանել որ ան կոնդակը ոչնչ հրատարակեց։

Ըս տարվանս մէջ փիլիպինկի մէջ եղող յանսենեանները ուզելով աւելի զօրանալ, մէկ գաւառական ժողով մը ըրին, ու ջանացին որ փրանսա եղող յանսենեանց հետ

մանան, բայց Ֆրանսայի Թագաւորը խմա-
նալով վՃիռ մը հանեց որ՝ իրենց մտքի
դրածը ոչնչացուց։

Յակ 1767ին ատենները Ֆրանսայի մէջ
սկսան մէկալ կրօնաւորներուն քիչցընել,
շատոնցմընէ կուզէին ամէն կարգ վերցը-
նել, որպէս զի իրենց ապրանքը առնեն,
հիմա ժողով մը սահմանեցին աշխարհական
ու եկեղեցական մարդիկներով, որպէս զի
քննեն ամէն կրօնաւորաց սահմանադրու-
թիները. որոնց առջի պատուհերքը աս եղաւ
որ՝ ամէն վանքերու մէջ տասը կրօնաւոր
պտնըվին։ Ասկէ զինուորութէ որ աս դա-
րուս մէջը Եւրոպացոց սիրտը մանալ սկսեր-
ը, կամաց կամաց ներսիդինին բանելով՝
կրբռնադատէր կրօնաւորներուն վանական
կեանքը վերցընել, որ անոնց տեղը նոր վա-
նականները չնեն աշխարհական զինուորնե-
րու. կրօնաւորներուն ըրածը իրենց պա-
րապ բան կերևար, իսկ զինուորներուն ըրա-
ծը՝ շատ ըրուելը՝ խիստ հարկաւոր։ Այդ
աս բանիս վճռանելուն վրայ՝ Եւրոպացոց
օրէնսգէտներուն ողբը պէտք է կարդալ
որ ինչպէս կուլան կողբան։

Սպանիային ըրած մաղըբային հետ հաշտութիւնը, և նոր աղմուկը.

1766։

Սպանիային ու մաղըբային մէջը շատոնցմէ նէ թշնամութիւն կար, անկէց շատ զարնը-վինէր շատ արիւնհեղութիւն կըլլար, աս տարի հաշտութիւն ըրին իրարու հետ. մաղ-ըրսինները խիստ մեծարելով ընդունեցան սպանիային դեսպանները, իրենց Թագա-ւորնալ անունց առջին գնաց ինչվան մէքի-նէզ քաղաքը, ամմէն սպանիայի ու նաբօ-լիի գերիները ետ տվին, ասանկ մեծարանք-ալ սպանիացիք ըրին մաղըբալի դեսպա-նին՝ որ ան տարի մատրիտ եկավ։

Ըսկիզ եաքը ծաղկազարդին օրը մէկ աղ-մուկ (վելվելէ) մը ելավ մատրիտի մէջ. բազմութիւն մէկտեղված եկան հասան ին-չվան Թագաւորին գարպասին (սեբային) առջին, շատ հայհոյութիւններ գէշ խօսքեր խօսելով, չարսուի մէջ խանութներու մէջ ինաս տալով. ասանկ աղմուկ ելավ եաեւէ եաեւ նաեւ արակօնա ու քադալօնիա գա-ւառներու մէջ։ Կարծես սպանիային Թա-գաւորը արանքվեզ տեղէն՝ (ուր շատ կեր-Թար որսորդութիւն համար) եկաւ՝ անու-շութ խօսելով ժողովուրդին հետ՝ խաղաղ-ցուց։

Ըս խռովութիւն չետակ պատճառը վնաց-վեցաւ, մանաւանդ աս էր զարմանալին որ՝

ան բաղմութիւնը եաւէն անձանաչ մարդիկ
ներ կուգային, ինչ ինաս որ ասոնք կու-
տային խանութներուն մէջը, ամէնինալ
բաներ տալով կրկնարեին։ Հասարակաց
կարծիքը աս եղաւ որ՝ գրիգոր մարքէզ
բաբվիլլաէան կար՝ որ հասարակ մարդ մը
ըլլալով՝ թագաւորը հազարապետ եր ըրեր
իր եկամուտներուն վրայ՝ նաբօլիէն հետը
բերելով, ուր շատ կողոպտաերեր ժողո-
վուրդը. ասիկայ սպանիայի մէջալ անանկ
ուղեց ընել, բայց սպանիացիք չկրնալով
դիմանալ՝ աս աղմուկս հանեցին։ Իմանք
տեղով աս բանս, ըսին որ՝ ուրիշ մեծերը
նախանձելով անոր վրայ, ամբիսները դրդ-
ռեցին ան աղմուկը հանելու. անոր համար
թագաւորնալ անիկայ հեռացուց մատրի
տէն՝ վենետիկ դեսպան խրկելով. մատրիտի
մէջ շատ դրսեցիներ ժողվվեր եին պարապ
մարդիներ աշխարհական և եկեղեցա-
կան, անոնցալ դուրս ելլալու վճիռ մը
հանեց։

Այդ աեղի խորհնակ պատճառ ունի դաղ
տուկ, որ եաքը դուրս ելավ. շատոնցմէնէ
կուզեին Ֆիլիպին կրծքը վերցնել տա-
լու սպանիայի մէջէն, առանտա կոմսը որ
սպանիայի վեզիրն էր՝ խիստ նեղքին բա-
րեկամ ըլլալով քանտօսեին հետ՝ միշտ
կըպարտեր աս բանս առաջ տանելու. վե-
րոյիշեալ բաբվիլլաէը աս բանիս մէջ իրենց
հետ համաձայն ըլլալ չուզեց. կարծելոս թա-
գաւորնալ կըտեսնային որ բարեպաշտ մարդ
եր, չեին կրնար իրենց դէն քաշել, բայց

եթէ զրպարտուեցի ու վախ ձգելով ձիւ-
վիճեներուն վրայ, իբրև ապստամբ ու ամ-
բարիշտ ցրցրնելով իր աչքին, անանկ հաս-
կըցընելով որ կրնայնան Թագաւորը մեռցը-
նելու, անոր համար աս աղմուկս հանել
տրվին, անանկ որ՝ ինքը կարողսալ կասկած
երթալով ասոնց մնքին վրայ, ան աղմուկ-
կին առնը զուրցեց պատանիչերի ձիւվի-
թին՝ որ արքունեացը խոստովանահայրը
էր. Վ աղը պիտոր ըսեն որ՝ դուք ձիւվի-
վիճեիդ էք աս խռովութիւնս հանել տը-
վող։

Ֆրէսոբէլի ընդունելութիւնը Մադրիտ.

1766։

Յուլիսի 5. մեռաւ եղիսաբեթ Ֆարնէ-
զեան՝ գրեթէ յանկարծակի մահուամբ որ
վերոյիշեալ Է կարոլոսի սպանիայի Թագա-
ւորին մայրն էր. ասիկայ եղավ էսքի ինա-
յածը Ֆարնեզեան ցեղին, որ Է պօղոս քա-
հանայապետ նոյն անկն ըլլալով ասիկայ
բառմայի ու բիաչենցայի Թախտը դրեբեր.
1714, կարգըվերը Է փիլիպպոսի պորպո-
նեան սպանիայի Թագաւորին հետ. բնու-
թիք ըլլալով արեթուն, Ճարտարամիտ, աչ-
քը բաց, քանքարաւոր, վեհանձն, բայց և
փառասէր տիկին, իշխեբերը իր երկանը
սրտին վրայ. ան առնը սպանիան Թուլցած
ու ցած տէրութիք մը եղեբեր, բայց աս
Թագուհիս քառասնամեայ ալեկոծութիւն ու

բադիյոսիին [1] սկզբունքը ու խրատները պահելով 32 տարի անանկ խելքով կառավարեց սպանիան որ՝ մեծ տերութենէ կարգը անցուց : Ինկ եղական անուանի հին մը եղավ, որ իդալիացիի բարակութիւն ու ձարպիկութիւն ունէր կըսեն, ֆրանսզի աշխոյժ ոգելիր բնութիւն, խնկիլիզի քաջասրտութիւն համառձակութիւն, ու հին սպարտիական դաժանութիւն. իր մտքին դրածը ընելու համար միշտ կամաց կամաց առաջ կերթար, մկկ ձար մը չիկար որ՝ անիկայ իր մտածածէն ետ դարձընէ. իր օրը եղածներէն մկկ դիպուածմը պատմենք, անով հասկընաս:

Դրբոր 1734. մատրիտին թագաւորական դարպասը (սերայը) երեցավ, է փիլիպոս սպանիայի թագաւորը կանչեց եուվարա բսված սիջիլիացի երևելի ձարտարապետը սառտենեայի թագաւորին քովէն, ուր շատոնցմէ կըբանէր ան տաճը, հրամեց որ մկկ կաղպար (բէսիմ, մտաելլօ) մը շինէ : Ան բանս եղեսաբեթ թագուհիին դէմ եկավ, վասն զի ան տաճը միտքը դրեր էր ձեռ բանալ տալ, ոյ զի կարողս իր զաւակը իդալիայի մէջ մկկ տեղ մը թագաւոր նատեցընէ, ան շինքին խարէն մեծ արգելք կըլլար աս ձեռը բանալու, բայց եղիսաբեթ խորագէտ ըլլալով խափանելուն տեղը կըյորդորեր եուվարան՝ որ շուտով լմնցընէ:

---

(1) Ասոնք երկուքնալ եուէհ եուս սպանիայի վէգիր եղան :

Երբոր միամիտ Ճարտարապետը որ բանին տեղեակ չէր արտորալով լինցուց, եղիսաբեթը բացկինաօ վեզիրը Թագաւորին խրկեց ըսելու՝ որ եուվարան մկ կաղպար մը հանէրը պալատի (սերայի) համար՝ խիստ նեղ ու պզտիկ, անվայել սպանիայի Թագաւորին, անոր համար ապսպրեցէք որ մկ մեծաշէն պալատի մը օրինակ հանէ, ինչպես որ կըվայէ, փիլիպպոս Թագաւորնալ որովհետև ինչ կըսեր եղիսաբեթ Թագուհին, մտիկ կըդնէր, անանկ ասպպրեց։

Եուվարան միամիտը մկ դիացէն ուրուխացաւ ասլ ըսելով, որովհետև անանկ շինք մը պիտոր շիներ՝ որ իր ամէն վարպետութիւնը, Թագաւորինալ մեծութիւնը՝ հարստութիւնը՝ պիտոր ցոյցներ։ Երեք տարի վրան աշխատելով մկ կաղպար մը հանեց, որուն փառաւորութիւնը ամէն Թագաւորին մարդկինները հաւնեցան. բայց երբոր խարճը լսեցին իրմէ՝ Թէ 500 միլիոն ռիալի էր օգտեր, եղիսաբեթ Թագուհին ու իր վէզիրը ըսին, Թագաւորին խաղնան չկրնար ասլ խարճիս տակը մնալ, անոր համար ասպպրեցին որ մկ երրորդ կաղպար մը շինէ ոչ առջինին պես պզտիկ, ոչ երկրորդին պես մեծ։ Խեղճ եուվարան ձղակտոր մնացՀոն, բայց դէմ կենալ չէր ըլլար, երրորդը սկսաւ շինել, ան ատենը ծեծ բացվեցաւ, որուն համար շատոնցմընէ պատրաստութիւն կըտեսնային, շինքը մուրցվեցաւ, եուվարան հազիւ կրնար շինքի վրայ խօրանալա

բանալ [1], և ամէնէն անպատուն որ՝ իրեն շինած կաղպարներէն մէկը կրցրցընէր Թագաւորին, բադիչոս վէզիրը անչափ դժուար րուԹիւնէր ընդդիմուԹիւնէր կրցրցընէր, որ եուվարա երևելի Չարտարապետը մեռաւ հնհընուքէն, իսկ բադիչոսն Թագուհիին կամքը առաջ տարաւ։

Անվէրնէրը սպանիայէ երթալէն դադրա հանելը։

1767։

Վերոյիշեալ եղիսաբեԹ սպանիայի Թագուհին ընդհանրապէս պաշտպան էր ՁիզվիԹներուս, մանաւանդ որ՝ բադիչոսն որ ՁիզվիԹներուն կարգէն դուրս էր ելած, իրեն միշտ ըստակ կրգտնար խարՁելու. բայց երբոր եղիսաբեԹ մեռաւ՝ առանուս կոմսը սպանիայի վէզիրը համախոհ էր քառվալհօ բօմպալ մարքէզին հետ՝ որ փօրԹուկալի վէզիրն էր, նաև շուազէօլ դքսին հետ որ ֆրանսայի վէզիրն էր, և դանուչի մարքէզին հետ՝ որ նաբօլիի վէզիրն էր, ասոնք ամէնննալ մհուչափ Թշնամի ըլլալով ՁիզվիԹներուն դէմ; առանուսանալ գէշ աչքով սկսաւ նայիլ ՁիզվիԹներուն վրայ, անոնց հետ մէկ եղավ։

Սպանիայի Թագաւորը Ֆ. կարոլոս երբոր

---

(1) Կիւչէ կիւշ էԹաիրէմէզ, եօգ էէրէ պիւլպիւլ ինչէր,
վէրմէզը մինչի վէֆայը քիմ օգուբ, քիմ տինչէր։

նաբօլիի Թագաւոր էր՝ աւելի Ձիզվիթնե-
րուն դէն էր, մէկիմընալ չէր գալած առանց
պատճառի, բայց չիգիտցուիր ինչ պատճա-
ռով 1767. փետրվ. 17. վճիռ մը իրկեց ա-
ռանատա կոմսին՝ ապսպրելով որ ամէն Ձիզ-
վիթները դուրս ելլան սպանիայի երկրէն
որչափ որ կան վերի և վարի աշխարհ, և
իրենց ապրանքը՝ արքունիքը (միրիին) առ-
նըվի։ Առանատա կոմսը անանկ կարգով
խելքով աս հրամանս ի գործ դրաւ որ՝
մէկ ձայն մը չելավ, աշխարհ ամէն զար-
մացաւ. ամէն տեղ ասիա՝ ափրիկէ՝ ամե-
րիկա՝ մէկ օրվան մէջ գիր իրկեց, ապըս-
պրելով որ՝ գիրը չիբացվի ինչվան ապրիլին
առջի օրը, մարդումընալ չըսվի ինչվան ա-
տենը գայ, բացվելէն ետև մէջը ինչ որ
գրած է, ի գործ դրէք։

Ամէնէն առաջ մատրիտին մէջ մարտի 31.
գիշեր ատեն վանքերը կոխելով, դռնեքրուն
պահապան դնելով, իրենց սեղանատունը
ժողվեցին կրօնաւորները, հոն կարդացին
Թագաւորական վճիռը իրենց քշվելուն հա-
մար, եղբը տաս տաս հոգի իրենց խցերը
տարին պահապանիներով որ իրենց պէտք
եղած լաթերը ու ժամագիրքը առնեն
միայն, ուրիշ գիրք կամ Թուղթ ամենևին
արգելեցին առնելու. ըստակ Թողուցին առ-
նելու՝ բայց գիր անցընելով որչափ ըստակ
որ կառնէին ամէն մէկը։ Ամէն դռնեքը
գոցելէն ետև՝ չորս չորս հոգի առաջայ
գրին, ամէն մէկ առաջայնին երկու ձիա-
ւոր զինուոր պահապան, անանկ քառդա-

ձենա ինջեցուցին, հան նաւի մէջ գնելով
ասոնք չխլիդա վէքքեա խրկեցին, որ Հռո-
մայու նաւահանգիստն է։ Այդ թէ յա-
մաքի և թէ ծովու ձամբուն մէջ թագա-
ւորին ապսպրեցուածը նայեցան որ իրենց ամ-
մէն պիտանաւորութենին հոգացվին, մէկ
թագաւոր մը ասանկ հանգիստ ձամբայ
չիգրաւ ձիզվիթները։ Ի կարգով ըրին
գրեթէ նաև ուրիշ ամէն տեղ։ Ձիզվիթ-
ներուն դիացին մէկ ընդդիմութ մը չելաւ,
ամէնեննալ թագաւորին հրամանքին հնա-
զանդեցան. ան տունը յայտնի խնացան
թշնամիներուն ստութիւնը, որ կրսկին, կա-
զմէթաներուն մէջը կըգրկին, թէ ձիզվիթ-
ները զատ թագաւորութէ մը ունին ամե-
րիկա բարակվայի մէջ, գլուխ կըքաշեն,
զատ տէրութէ մը կրնեն։

Յարիւն 2. Մաւրիտիոն ամէն տեղը դրած
թղթեր գնել տրվաւ թագաւորը, որուն
մէջը կըսեր թէ „Ինչպէս պատճառներ
„ունեի ձիզվիթները դուրս հանելու՝ որ
„միայն ինձի յայտնի է՝ իրենց ապրանք-
„ները առնելով. ամէն ձիզվիթ քահա-
„նայներուս 100 ղուռուշ տարին կտրվի ինչ-
„ւան ի մահ (իրենց ղուռուշով,) իսկ եղ-
„բարներուն 60 ղուռուշ, վեց ամէն վեց ա-
„միս վճարելով իրենց վանքերուն ապրանք-
„ները, միայն օտարական եղօնքերուն աս
„եկամուտս չտրվի։ Ամենեննալ հռոմայու
„երկիրը խրկեցի, թէ որ մէկը ինքիր կամ
„քովը անկից ելլայ՝ կրկորնցնէ, ան եկա-
„մուտը, ասանկալ կրկորնցընեն որոնք

» որ իմ ըրածիս դէմ բան մը գրեն։ Կար-
» գելունք որ՝ ոչ երբեք մեկ ձիզվիթի մը
» մանայ մեր երկիրները, թէև իր կացու-
» թիը փոխած ըլլայ, ուրիշ կրօնք մտած
» ըլլայ, կամ աշխարհական եղած ըլլայ։
» Ինկ մարդ մը իմ երկրիս կարօղ ըլլայ
» ձիզվիթի եղբայրութիե թուղթ մը ունե-
» նալու, և ով որ ունի՝ բերկ չանձնէ։
» Ընդհն մարդ լուռ կենայ, մեկ բան մը
» չիգրէ ոչ վար զարնելու՝ և ոչ ջատա-
» գովելու աս ըրածս, թէ չէ՝ պատժի տակ
» կիյնայ։

Հռոմայէցւոց մը թուղթ գրեց նոյն թագա-
ւորը ։. կարդաց ըսելով. «Թագաւորական
» պարտքս ըլլալով իմ երկրիս խաղաղու-
» թիը՝ թախտիս պատիւը՝ ժողովրդեան
» ներքին հանգստութիը հոգալու համար՝
» բռնադատվեցայ շուտ մը ձիզվիթներըը
» դուրս հանել իմ երկրէս, ձեր եկեղեցա-
» կան երկիրը խրկել, որ ձեր խմաստուն
» կառավարութիե տակը ինձան առանց մեկ
» ծանրութիի մը տալու ձեզի խարձի դիա-
» ցէն, բաւական եկամուտ իրենց կապե-
» լով։ Ու բանս որովհետև աղեկ մտածե-
» լէն ետև ըրի, հոմ ինձի իրաւունք պի-
» տոր տայ"։ Հռոմայոց դիացէն քառտի-
նալ դօռւիձիանին որ դիւանադպիր էր,
խիստ ցաւ ցըցընելով աս բանիս վրայ,
կրկնդրեր որ յայտնի թող գրէ սպանիան,
ինչ էր ձիզվիթներուն յանցանքը, որով-
հետև ընդդէմ օրինաց ազգաց էր բռնա-
դատել ուրիշ թագաւոր մը՝ որ այնչափ

քշված օտարականները իր երկիրը ընդ-
ունի։

Սպանիան միշտ աս կըսեր որ՝ սրբազան պապը ըլլալով գլուխ եկեղեցյայ՝ պէտք էր որ քշված Հրեվներն իրեն իր որդիքն-ը ընդունի, մանաւանդ որ դեռ մէկ նոր կոնդակ մը խրկեր է 1765, ուր Հրեվներն արդիւնաւոր եկեղեցյայ անուանելով շատ մեծ շնորհքներ ու արտունուչներ կուտար անոնց, անոր համար ան կոնդակը դուրս հանել չտրվին ոչ Ֆրանսան, և ոչ փօրթուգալը, ինչպէս որ վերը պատմեցինք։ Կղեմէս ժԴ. ալ երկան ու յաւագին Թուղթ մը գրեց սպանիայի Թագաւորին Դ. կարոլոսի 1767. մայիսի 16. Թէ ինչպէս դունալ աս բան նիս մէջ մտար, իմ ծերուներս յաւի մէջ խօ-
Թեցիր, առանց քննութե պատժեցիր Հրեվներըը, առանց չտրվիր որ գրկենք արդա-
րացընեն, ինչպէս որ օրէնքը ամէնուն կու-
տայ, հիմա անոնց քարոզչութե տեղվան-
քը քանի՞ հոգիներ ալիտոր կորսըվին, եաքը կըյորդորե որ նորէն ընդունի Հրեվներ-
ըը։ Նայց սպանիայի Թագաւորը նորէն պատասխանեց յունիսի 2. կարճ լակոնացի ոճով գրելով, Թէ ես անանկ պատճառներ ունիմ, որ ոչ պատասխանին առջին կընամ Համար տալ, իսկ Հրեվներուն պակասած տեղվանքներըը ուրիշ քարոզիչներ խրկե-
ցի։

Երբոր Հրեվները սպանիայէն դուրս ե-
լան, առանց կոմը ամէնն իրենց գրուածք-
ները՝ տէֆթերներըը քննել սկսաւ. ան ա-

տեղը քամբօմանէս անուն մէկ իրաւագէտ մը կար, ասիկայ գիրք մը շիներ էր՝ որ շատ անուն հանեց, շատ լեզու թարգմանվեցաւ, աս գրքով ուզից ցըցընել թէ ամէն կրօնաւորներ՝ բայց աւելի Ֆրանչիսքեանները, իրենց քաչէլու հետ են եղեր ընդդէմ սպանիայի օրինացը։ Ու մարդուս վրայ մեծ վարկում ունենալով թէ առանտան և թէ թագաւորը, իրեն յանձնեցին հիմա որ քննէ Ֆրանչիսքեանուն տէֆթերները՝ թղթերը՝ ու գրքերը. բայց որչափ որ քննեց՝ բան մը չգտաւ ան զրպարտութիւնէրէն՝ որ Ֆրանչիսքեաներուն վրայ կըձգեին, հապա պատճառը ան էր որ՝ ամէն մարդու աչքը կրօնաւորաց հարստութեան վրայ ձգվեր էր, թէ ինչու կրօնաւորները աշխարհ բան պիտոր ունենան, իսկ անոնց ըրած ողորմութիւնը արգիւնքը ոչինչ երևցան աչքերնին, ասոր նեղ կաց վինուորները շատցընելը խիստ հարկաւոր երևցաւ։ Ու բաներս ալ աւելի կրգրգընկցընեին խօսելով գրելով անհաւանութեան ֆրամաղօններուն ժողովները՝ որոնք գրեր էին որ ուզածնին առաջ տանելու համար առջի հարկաւոր բանը կրօնաւորները վերցընելն է։

Որոնք եռանդ եռանդ լսելով աս պատմագրութեան մէջ, աղեկ կիմանաս թէ՝ ինչպէս շատոնգմընէ գաղտուկ սկսեր են եղեր կամաց կամաց հիմն (թէմել) ձգել ան խաւարութեան անհաւատութեան, և սուտ աղատութեան, որ աս դարուս եռքերը աչքի բլբլկոց հանեց, որոնք եռքը պիտոր պատմենք։ Ան

պի ան ատենը իրաւի չմտացվեցաւ պատ-
ճառը, մէկ խորունկ գաղտնիք (սրտ) մը
եղաւ Հիզվլենէրուն ասանկ սպանիային
դուրս քշվելուն վրայ. որովհետև սպա-
նիայի մէջ ոչ յանսենեանք կային, և ոչ
նորաղանդ անհաւատներ եկեղեցւոյ դէմ,
ինչպէս որ կային փօրթուկալին ու Ֆրան-
սայի մէջ. Թող տուր որ Ֆ կարդայ սպա-
նիային Թագաւորը անսանկ խղճմտանքաւոր
ու բարեպաշտ էր, որ եկեղեցական բանե-
րուն մէջ միշտ կանոնով կըշարժէր, Հիզ
վլենէրուհուն անսանկ յարեալ էր իրեն
պատկերուն պէս, անսանկ կըսիրէր՝ մինա-
ւանդ նաբօլի եղած ատենը՝ որ երբոր նա-
բօլիեն եղաւ սպանիա գալու եղաւ, խոս
տացաւ Հիզվլենէրուն զիրենք պաշտպա-
նելու, գիտնալով իրենց օգնութիւնը՝ ու
Թշնամիներուն ըրածները։ Այսանկ Թագա-
ւորը ինչպէս եղաւ որ ասչափ խստութիւ
իր ամէն երկրին քշե, ու հոգը ինքը հանէ
ւրիշայ սրբազան պատճին որ՝ բոլոր Հիզվլե-
նին կարգնալ աշխարքիս ջնջէ, ամէնինալ
կըզարմանայինք։

Այլ հոգը յայտնի խմացվեցաւ որ ան
Ֆռանսացոցներուն գաղտուկ գրգռիչն էր՝
որ սպանիային մնծներուն սիրտնալ դար-
ձուց. անոնք Հնազանդներ, ոլորտակներ, նեհպու-
Թիւններ բանեցուցին, որոնց մէկ քանի
ըրածնին ասոնք են։ Առաջ քանք ըրին՝
Թագաւորին խոստովանահայրը փոխեցին,
անսանկ մէկը դրին որ Հիզվլենէրուն դէմ
էր, ասոր ձեռքով հաւատացրնել կուտային

Թագաւորին՝ ինչ որ իրենք սուտ զրպարտու-
թիւնէր կը հնարէին Հիզվիլենէրուն վրայ,
ու մէկ խորամանկ կերպով մը կրգունատա-
րէին։ Այդքը սուտ թղթեր հանեցին Հիզ-
վիլենէրուն ընդհանուր մեծաւորին բերնէն
գրված, ուր թագաւորին անձին դէմ քա-
ներ էր գրած, ու ժողովուրդը ապստամբե-
ցնել կըսորդորէր. ասոնք թուղթերս ուրիշ
պահարանի մը մէջ առնելով մէկ անմեղ միա-
միտ Հիզվիլենի մը յանձնեցին, որ տանի տե-
ղը հասցընէ, ան միամիտ Հիզվիլենցի չի-
գիտնալով առաւ իր մտածուկը գրաւ, եր-
բոր Ճամբայ ելաւ Հեռանա տեղը հասաւ,
Հիզվիլենը բռնեցին, թղթերուն հետ մէկ
տեղ թագաւորին առջին հանեցին; ակա-
նատես վկայներով ցրցուցին որ ան Հիզվի-
լենի մտածուկն ելաւ։

Այսանկով միտ թագաւորին ականջը կը-
լեցընեցին որ՝ ինչ խռովութիւն կելլան սպա-
նիայի ընդարձակ երկրին մէջ վերի աշ-
խարհ ու վարի աշխարհ, ամմինեան Հիզ-
վիլենէրուն գրգռելուին է. ինչպէս որ ըսին՝
փօքթուկալին թագաւորը ուզեցին մեռ-
ցընել, ասանկալ ամմին թագաւորներուն
կեանքը Հիզվիլենները կուզեն վերցընել,
մեռցընել։ Այդ ասանկալ գրգռելով չեր
հատատար թագաւորը, եւթը ան ազմուկը
հանել տրվին որ վերը պատմեցինք. ան
օրը թագաւորին ըսելին մէկ Հիզվիլենի մը՝
թէ վաղը ձեր վրայ պիտոր ձգեն աս ազ-
մուկը՝ Հիզվիլենները արթընցան, հասկը-
ցան որ թշնամիները իրենց հետևէն որո-

գայթներ կըբանեցընեն զիրենք կորսնցը-
նելու՝ սկսան ոմեքըվիլ, բայց չար կենցա-
ղագէտ (բօլիդիքօ) մարդկանց մէջ, բարի
մարդ մը չկրնար կենցաղագիտութեի բա-
նեցընել։ Այսաքվիլ անուն ձիզվիլեը՝ որ
կռանագաի գուքս էր՝ ու խիստ առաքինի
սրբակաց կրօնաւոր, սպանիայի Թագաւո-
րին առջինալ խիստ յարգ (իմտիպար)
ունէր ու համարձակութե, յանձն առաւ
Թագաւորին հասկըցընել, որ ինչ վախ
մէջ էին ձիզվիլեները իրենց Թշնամինե-
րուն նենգագործութեցը համար, անկէց
Թագաւորին աղաչել որ՝ յայտնի ընէ ի-
րենց ան սուտ ամբաստանութիները, ժա-
մանակ տայ իրենց որ արդարացընեն։ Այ-
վան Հոս մտածածը աղէկ, բայց շիտակ Թա-
գաւորին գնալու հասկըցընելուն տեղը՝
միամիտ ձիզվիլեը առաջ առնատա կսմնէն
գնաց, որ իր ազգականն էր [1], ու սպա-
նիայէն վէզիրը, անոր բացաւ իր ամէնէն
սիրտը խորհուրդը, չիքիանալովը ձիզվիլե-
նէրուն գլխաւոր Թշնամին ան էր։ Այ-
տան կէղծաւորը աս բանէս խիստ վախցաւ,
բայց իր վախը ամենևին գոցելով շուտ մը
սկսաւ քաջալերել իր ազգականը ըսելով։
„ Չպէր իմ աս բանս ընելդ անօգուտ է
„ նաև վնասակար ձիզվիլեներուն, ինչ կը-

(1) Կ՚ենէ միշտ ալ վէֆա ուսմամբ՝ ձիհանըն ալ-
վէֆաըընան,
քիշինին միհիթպալի սաղրգը՝ եէյ ալը ագրապա-
ընտան։

„ վախնաք, ռամկին խօսքերուն ականջ մի
„ տաք, Թագաւորը խիստ համարում ունի
„ Ձիզվիթներուն վրայ, հիմա անոնք ար-
„ գարացընել ուզելը՝ ամբաստանել կըլ-
„ լայ, դուն կըհաւատաս որ՝ ձեր կարգին
„ դեմ բան մը ըլլար, ես ձեզի չէի խնայը-
„ ներ. չես տեսնար որ՝ քանի մը օր առաջ
„ նոր քարոզիչներ խրկեցինք Ձիզվիթնե-
„ րէն ամերիկա, ինչպէս կըհաւատաս որ
„ Թագաւորը մտածէ Ձիզվիթները ջնջե-
„ լու“: Ընկերջ Ձիզվիթը խոխաքվէջ՝ իր
դիմացինին անկեղծ շիտակ կարծելով,
ամէն խօսքին հաւատալով, չիգնաց Թա-
գաւորին զուրցելու:

Ամէնքին Ձիզվիթներ դուն ասանկ հաւ-
ատացուցին, իսկ Թագաւորինալ անանկ ը-
րին՝ որ վերջապէս հաւատացուցին իրեն Թէ՝
օր մը մեկ Ձիզվիթ մը կամ Ձիզվիթներէն
դէղէվօղ մարդ մը յանկարծ քեզ պի-
տոր մեռցընէ, ասանկ անհանգիստ ընելով
անոր վրայ Ձիզվիթին կարգը վերցընելու
վճիռը ըրերէ: Ռանտալին լսածը իրաւ
է որ՝ Ձիզվիթ քարոզիչներ խրկերէին ա-
մերիկա, բայց խաբէլու համար խրկերէին,
անոնց եռևէն հրաման գացերէր՝ որ ա-
ռանց դուրս հանելու նաւէն՝ խեղդերը
բանտարկեալ ետ դարձուցին եւրոպա:
Ղազած ամբաստանութենց ստութիւր եաքը
իմացաւ կըսեն Ֆ. կարոլոս Թագաւորը, նը-
շան ասս կուտան որ՝ առաջ աւհնևէն չի-
յայտնեց Ձիզվիթներուն յանցանքը՝ որչափ
որ ստիպեց դօռնիձհանի քաւտինալը,

ինչպէս որ փոքր Թուկալը՝ Փրանսան՝ սուտ կամ իրաւ յայտնեցին, այլ միշտ կը գոյեր ըսելով՝ Թէ ինծի յայտնի է անոնց յանցանքը։ Հարկաւորապէս խիստ մեծ յանցանք ըլլալով Թագաւոր սպանանելու յանցանքը՝ չէր ուզեր յայտնել, կամ անուններին չվիատրելու համար, և կամ չըլլայ Թէ արձնցընէ, աւելի Թշնամիներ իրեն հանէ. իսկ իր եղբի ատեններըը հասկընալով ստուԹիը՝ ՁիզվիԹներըը կանչեց, շատ բարերարուԹիւ ըրաւ նոյն, հեռու օտար տեղեր գիրք շինող ՁիզվիԹներուն վարձ տրվավ, անոնց իրաւունքը չատագովեց, ու ամէնն տեղ իր պաշտպանուԹիւ տակը առաւ, Թէ որ իրենց վրայ գրած յանցանքին մէկը իրաւ ըլլար՝ ասանկ չէր արդարացընէր։

Ֆրանսայի մէջ եղած բէպռօԹեստանԹները, ՁիզվիԹներըը հոնէն հաբօլիէն ու մայրայէն.

1766 — 1768։

Սաստիկ սով եղաւ ամէն իդալիայի մէջ 1766. ասոր տարի և հետևեալ տարին 1767 վեսուպ լեռը նորէն բռնկեցաւ, երկրորդ անգամուն շարժալ մէկ տեղ եղաւ, անոր համար նաբօլիին արքունիքը բօռդիլի տէրէն եկաւ նաբօլի գալուքը գնաց։ Ֆրանսայի տարինալ բազմուԹի Ձերմանկ մարախներու լեցվեցան առնօ գետին քովերը։

Իսկ 1768 ինչպէս որ սպանիա՝ անանկալ նաբօլի ՁիզվիԹներըը վերուցին, որուն պատ-

Հաւը ասանկ եղաւ։ Արկը կտակով Հիզ-
վլեթներուն Թողուցեր Սօսա քաղաքը,
բայց կտակ ընողին քեռորդին պետրոս ուն-
ցի անունով կուզէր ինքը ժառանգել, սա
բանիս համար 1762. օգոստ 31. արքունա-
կան խորհուրդ եղաւ, ուր քննելով ուն-
ցին դին կտրեցին, և վճռեցին որ ասկէց
եաքը Հիզվլեթները չկրնան կալուած ու-
նենալ, ու ժառանգութիւն մնալ։ Ա-
դիսուածէս եաև 1768. նոյեմբ. 21. որ-
ջափ տեղ որ Հիզվլեթ կային նաբօլի, բօա-
դիչի, և անոնց շրջակայքերը, գիշերանոց
զինուորներով մնան, գրեթէ 500 Հիզվլեթ
մէկ տեղ գոյեցին, ասանկալ բրին ամէնն
նաբօլիի տերուձը մէջ ու սիջիլիա կղզիին
մէջ. առապանները դնելով ոմանք բօղօլօ,
ոմանք քասդելլօ կնջեցուցին, նաւերով տա-
րին Հռոմայու երկիրը Հանեցին։

Օր մը եաև Թուղթ եկաւ ասանկ. „Ա-
„գաւորին միտքը աս էր որ՝ Հիզվլեթնե-
„րուն եղած ապրանքները բարի գործքե-
„րու բանեցընէ, նաև ողորմութեն տայ Թէ
„ան տնանկ աղքատներուն՝ որոնց կու-
„տային Հիզվլեթները, և Թէ ան հասա-
„րակ աղքատներուն՝ որ ամէնն օր Հիզ-
„վլեթներէն ողորմութիւն կառնէին“։ Ասանկ
Թուղթը Հանելով ժողովուրդը Հանդարտե-
ցուցին՝ որովհետև իրենք կառավարները գա-
տաւորները ուտեն, բայց եաքը ուրիշ ա-
նուն մը Հնարեցին, ամէնն Հիզվլեթներուն
ապրանքը ան բանին բանեցուցին, այնչափ
որ՝ Հազիւ կրնար քիչ մը բան՝ քշլոզ Հիզ-

վիճակները տարեկան եկամուտը տալու, որուն վրայ նաև Ֆերտինանտոս Նաբօլիի թագաւորը իր մենծերուն առջին շատ հեղ կըգանկաներ ըսելով, Ինչվիճակըն այնչափ ապրանքը յափշտակողայ ձեռքը խնայելով, ես մեկ բոտակ մը անկէց չհաեայ։ Ինչվիճակըն դպրատունները մեջ կրօնաւորներէն չիդրէին վարպետ՝ այլ աշխարհականներէն. ասոնք իրենց անվորհոտով եկան նստան, ասանկով ան դպրատունները զուարճասիրութենէ ղեղիւթենէ ծաղրաբանութեան տեղվանք եղան, և ոչ բարեկարգ կրթութենէ, ինչպես որ կըլլար Ինչվիճակըն առեջը, հոգը կամայ կամայ յաջորդեց տգիտութիւն. առջի հմտութիւնները գիտութիւնները անհետ եղան։ Ինք Նաբօլիի մայր քաղաքը մեկ քանի տարիէն ետև՝ Ինչվիճակըն տեղը Օսմանցի ըսված կրօնաւորները դրին դպրատուններուն վարպետ։ Ինք ուրիշ թուղթ մըն ալ ելավ թագաւորական, որ մեկ Ինչվիճակ մը ինչ ազգ որ ըլլայ՝ առնելին ոտք չկոխէ Նաբօլիի տերութենէ հողը. առնելին թղթակցութենէ չըլլալվ Ինչվիճակըն հետ, և մեկ ձամփորդ մը կամ առապարձի մը չկրնայ Ինչվիճակ մը թուղթ բերել կամ տանիլ։

Ալեքսիս Ժէ. շատ յաւելով գանգատանքի թուղթ գրեց Նաբօլիի մանկահասակ թագաւորին, թէ ինչու քրեց Ինչվիճակըը, և ինչու քշածնէրը հոմայու հողը չտանեց առանց իրեն հարցընելու։ Իր նուիրակին ալ գրեց որ՝ առ գանգատս ընէ Նաբօլիի

վեղերին մարքեղ դանուչչին, և թէ ինչու ( )ռեթա ըսված տեղին ապրանքնալ առնին, որ Հռոմայու գալոցներուցին (սեմինառիոին) յատուկ էր։ Գանուչչի վեղերնալ պատասխանեց նուիրակին՝ որ կըսվեր Վալերիանին, թէ նաբօլին ուրիշ սահմանակից չունի իրեն՝ ուր իրկէ քշվածները, բայց եթէ Հռոմայուն հողը. ետքը օձսինի քառասնալնալ (որ Հռոմ կընստեր պաշտպան նաբօլիի տերութեը՝) մէկ թուղթ մը գրեց գանուչչին իսիատ խօսքերով իբր պատասխանի քալքանինին ըրած գանգատին, քանիմընալ գաղնդ զօրաց իրկեց սահմանապլուխ տեղերը, որ չըլլայ թէ Հռոմայեցիք քշված Ձիզվիթները հետ դարձընեն. ուրիշ զօրքալ իրկեց պէնեվէնդօ ու բոնդե քօռվօ ըսված տեղվանքը՝ որ սրբազան պապին յատուկ երկիրները էին նաբօլիի հողին մէջ։ Ուրչափալ արծրթեղէն զարդեր արձանները ունէին Ձիզվիթներուն ժամերը՝ ամէննալ զարպանէն իրկեց, բատակ կոխել տրվավ։

Պալեթայի մէջ Ձիզվիթի վանք կար՝ ուր 20 հոգիի չափ կային, աս վանքն իբր Ձիւղ մը սեպված էր սիջիլիայի գաւառին՝ անկեց կախում ունէր. անոր համար նաբօլիի թաղաւորին անունովը գրեց գանուչչին մալթայի մեծաւորին՝ որ դուրս հանէ քշե, և թէպետ մալթային շատ ասպետները ազաչեցին որ աս բանս չըլլայ, բայց մալթային մեծաւորը մէկ նաւ մը գրաւ զանոնք անքօ նա իրկեց՝ որ հռոմայու հողն է, և իրենց

ապրանքը առաւել սպահեց ինչվան որ նոր հրաման գայ։

Այս բաներուս ծանօթանալէ յետոյ Ֆերտինանտոս նաբօլիին Թագաւորը, տղայական բաներու և զբօսանքներու մէջ կըզբաղեցնէին՝ որ չիմանայ. սպանիային ալքուն նիքը կըկառավարէր ան ատենը նաբօլիին ամէնէն բանը։

Աստղայէ դուրսը եր երէկէն դուրս կըգանէ ձիւ վինները, սպանիային ու Ֆրանսային պատերազմնուն կըսկսէր։

1768։

Առաջին դուքսը Ֆերտինանտոս՝ ըլլալով սպանիայի պօռպոնեան Թագաւորին յեղէն, անալ սպանիայի ու նաբօլիի իր ժեղրուն ըրածին հետևելով 1768. փետրվ. մէջ Պիզվիթինները վերցուց բառմային ու բիաչենցային։ Այն ատենը Ֆերտինանտոս դուքսը պզտիկ ըլլալով ամէնն բանը կըկառավարվեր տիւ գիւղ բսված վեղերին խրատովը՝ որ Ֆելինոյի մառքիզն եր։

Պիզվիթինները վերցնելէն ետև քիչ մը անցաւ՝ մէկ օրէնք մը հանեց բառմային դուքսը ապստրելով մէյմը որ՝ իր ժողովրդէն մէկը չկրնայ մէկ դատ (տալա) մը օտար երկրի դատաստաններուն ձգել և ոչ հռոմայի՝ առանց իրեն բացայայտ հրամանի։ Երկրորդ՝ մէկը կարօղ չըլլայ դրսի իշխաններու դիմել սրտէս դի եկեղեցական

եկամուտ կամ ընդհանք մը ունենայ բաւ-
մայի ու բիւզէնդայի մէջ առանց իրեն
հաւանութիւնը ունենալու։ Յորդորդ՝ ամէն
եկեղեցական եկամուտ կամ պաշտօն մի-
կը չկրնայ ունենալ, բայց եթէ իր ազ-
գային ժողովուրդը՝ անալ դուքսին հաւա-
նութիւնը։ Յորդորդ՝ ինչ դրուած՝ վճիռ՝
կնդակ՝ և այլն, հռոմայեցւոց կամ մէկ դուք-
սի երկրէն որ գայ՝ ի գործ չդրվի՝ ինչ-
ւան որ դուքսին դրուած հրամանը չու-
նենայ։

Այս օրէնքը շատ շփոթութիւն հանեց ասկից
որ՝ կղեմէս ժէ խոստ վերաւորվելով մէկ
թուղթ մը հանեց 1768. մարտի 3. որով
վերոյիշեալ բաւմայի դուքսին օրէնքը
ոչինչ կրհանէր, կապանքալ կրսպառնար
հանողին՝ ու մանաւանդ եղողին, անանկ
որ մէկը չկրնայ արձրկել (մեռնելու ատե-
նէն զատ) բայց եթէ ինքը։ Բաւմայի
դուքսնալ ուրիշ թուղթ մը հանեց ամէն
եւրոպայի հասկրցնել ուզելով, թէ իրա-
ւունք ունէի ընելու, ինչպէս որ իտալիայի
մէջ ըրինք նաև ուրիշ տեղերայ, մանաւանդ
բիւմոնդէի ու գօսքանայի մէջ ըրին վիք-
դորիոս ամեդեոսը. կայսրը, ֆրանչեսքոս ա.
(որ և էր մեծ դուքս գօսքանայի)։ որոնք
ընելէն ետևալ մէկ յանդիմանուի մը չիլը
սեցին հռոմայէն։ աս թուղթս հանելէն ետ-
քը պաշտպանութիւն խնդրեց իր ցեղին թա-
գաւորներէն։ Յորդորել ժե. լուիզ պօրպօ-
նեան ֆրանսայի թագաւորը՝ կարոլոս գ.
պօրպոնեան սպանիայի թագաւորը՝ շատ

մը խօսք տալվին իրենց պաշտպանութիւնը ընելու, ուրիշ Թագաւորնեռուան գրեցին Թէ բառնայի դուքսին ըրած օրինքը ամէնեն նալ կընայելին ժամանակաւոր ու քաղաքական կառավարութէ վրայ, և ոչ եկեղեցական իշխանութեը վրայ, որ միայն Հոգևոր բաներու պիտոր խառնըվի։

Պ՚ս առենները միշտ մշնալ ան կրօնաւորներուն՝ որ քանի մը կալուած ունեին ու կրմուրային, արգելեցին մուրալը ապրսպրելով Թէ որ կալուածներուն մշին բաւական ապրուստ չելլար իրենց համար՝ Թագաւորական դիտցին Հոգացվին, միայն Թէ իրենց կալուածները ու ըստակները աշխարհականի ձեռք չանձնեն։

Պ՚օտինայի դուքսնալ խնդրեց Հռոմայէն՝ որ կրօնաւորներուն պղտիկ վանքերը վերցրնէ, Հռովմ առաջ չիհանեցաւ ասանիկ վրայ, բայց ետքը ըստ մասին տրվավ իր Հաւանութիւը։

Պանիան եկեղեցական կարգաւորութէն էրնէ. Հոն մը պէրութէ Պ՚ընդրէ հն ըսված Հոնդակ կարդալը կըվերջացընեն։

1768։

Պ՚ս առենները եւրոպային Թագաւորնեռուան վրայ ուրիշ բան չիկարդացվիր՝ բայց եթէ կրօնաւորները վերցընել, եկեղեցական իշխանութէը ձնշել, քիչցընել։ Հիմա սպանիանալ փլանսային հետևելով

ինքնաւ ուզեց քննուի ու նոր կարգադրու-
թի ընել կրօնաւորներուն և ուրիշ քահա-
նայներուն վրայ, Հռոմայէն անօրինութիները
բերելուն վրայ՝ և այլն. աս բանիս համար
մէկ նոր խորհուրդ կամ ատեան մը սահ-
մանեց՝ որուն մէջը եպիսկոպոսներեալ կային,
աստոնց տասվերկու գլուխ աստնկ բաներ ա-
առաջարկեց որ քննեն։ Այդ թագաւորա-
կան խորհուրդի մը մէջնալ վճռեց սպա-
նիան՝ որ թագաւորական պատիւը տեղը
դնելու համար՝ Հռոմայէն պահանջվի հա-
տուցում ընելու ան ամէնն նախատինքնե-
րուն՝ որ կրեալար թէ երբած են պօղպօնեան
տանը, (որ է սպանիային ու ֆրանսային
թագաւորին տունը,) և ուզվի որ ձիզվիթ-
ները բոլորովին վերցվին. ձիզվիթներուն
ընդհանուր մեծաւորը ռիչի անուանով՝ ու
քառասնալ գօռեէձիաներն Հռոմայու դէ-
ւանագիրը յանձնեն ան տերութեց՝ որ
ձիզվիթներուն բանին մէջն են, որպէս զի
ինչպես կուզեն անանկ տրամադրեն անոնց
վրայ. ինչվանալ որ աս խնդիրքներս ըլլը-
վին՝ մնտրիտի մէջ Հռոմայու նուիրակ
չկանգնվի, նաբօլիին գօրքնալ մնանան պէ-
նեվենդ քաղաքը՝ նաև Հռոմայու հողը թէ
որ պէտք ըլլայ։

Այսանկով սպանիային մայր քաղքին մէջը
որ է մատրիտ, Հռոմայու նուիրակին չամ-
փայ տըվին, իր դարպասնալ (սէրպայը)
դոցեցին. ֆրանսային թագաւորնալ դուռնդ
մը գօրաց խրկեց առալ ավիկնօնը, քառա-
քէնդասը, ու վէնասէնսնը, որ ֆրանսային

բռօվանս գաւառին մէջն էն, բայց սրբա-
զան պատկին յատուկ [1] : Նաբօլիի զօրքն-
ալ գնաց՝ պէնէվէնդօ ու բնդդէքօռվօ
քաղքնէրը միրապետեց, որ Հարիւրաւոր
տարինէրէն վեր Հռոմայոց յատուկ էին.
որոնց կառավարը որ էր եպիսկոպոս, Հարկ
եղավ Թողուլ երթալ:

Կառտինալ գօռնիձիանին որ Հռոմայոց
դիւանադպիր էր, ուղեւոր եկեղեցական
իշխանութիւնը ջատագովել, պօռպօնեան
գեսպաններուն հետ խօսեցնելի Հռոմայոց
իրաւանց վրայ, միշտ վկայ կրկոչէր անուա-
նի կռնդակին Հեղինակութիւը որ կըսկրսի
Ընդրէ՛ ան խօսքով, ու ամէնն ալ եղե
օրը կըկարդացվի: Ընտքալ սկսան ան
կռնդակը քննել, սպանիայէն՝ փօրթուկա-
լէն ու ֆրանսայէն մէջ վերջացուցին կար-
գալը. մարտիի մէջ ըսին որ՝ ժ՛. գրիգոր
քահանայապետին՝ ու ը. փիլիպպոս Թա-
գաւորին առէնէն սկսեալ ան կռնդակը
գժվարութիւնէր հանէրէր, և կայսերքնալ
կարոլոս Է. փիլիպպոս գ. ը, նաև Է, չէին
ուզած՝ ի գործ դնել տալ: Եպիսկոպոսնե-
րէն ոմանք աս բանիս դէմ կեցան, քվէն-
քային եպիսկոպոսը գանգատ գրեց Թագա-
ւորին խոստովանահօրը ըսելով, Թէ Թա-
գաւորին պաշտօնեայքը հալածեցին եկե-

---

(1) Ա՛ քաղքնէրուն համար կըսեն Թէ 1347 գրե-
ված են Նաբօլիի Թագուհիէն, որ էր ա. յօհաննա
անձին ցեղէն:

ղեցին, յափշտակեցին իր ապրանքը, ոտքի տակ առին եկեղեցականաց պատուհասը. բայց Թագաւորը իր ձեռագրովը պատասխան ղրեց արդարացընելով, Թէ իր ըրածները միջի կիսկար ամենևին հալածանաւն։

Ի նկնալ Ֆրանսայեն բառլամէնդին մէջէն երկար ըսած որ ան կոնդակը ապստամբեցուցիչ ժողովուրդը իր Թագաւորին դէմ հնչակես որ առաջ Ձիզվիթներուն համար կրսեին աս գրպարտութիւնը. ասոր խօսքը մտիկ դնելով բառլամէնդնալ վճռեց որ՝ ինկ եպիսկոպոս մը կամ աւագ երէց մը չկրնայ հրապարակաւ կարդալ տալու ան կոնդակը։

Այսպէսկան երեսփոխանանալ միանուագ աւարտութիւնը միջ որ էր Ֆիւմիան կոմսը՝ Թուղթ խրկեց լսմպարտիայի մէջ եղած ամէն եպիսկոպոսներուն՝ որ ասկէց ետքը ծանօթացնէին մէջէն վերցնեն չկիշեն Ներբէ՛ն ըսած կոնդակը. անոր օրինակները աւանդատուներէն վերցնեն։ Այս ասոր վրայ շատ եպիսկոպոսներ դէմ ելան, մանաւանդ միլանու քառտինալ արքեպիսկոպոսը՝ ու բաւիայի քառտինալ եպիսկոպոսը վճռնա գրեցին, իրենց ընդդիմութիւնը ցըցուցին։

Այս բաներուս վրայ կղեմէս ԺԴ. խիստ խոց ված ըլլալով յունիսի 30 ին կաւագին ու երկան Թուղթ մը գրեց կայսրուհուին ու իր որդուին յովսեփ կայսեր՝ որ պաշտպան ու միջնորդ ըլլան աս բաներս շտկելու. կայսրուհին պատասխան գրեց մխիթարե-

լով ու հասկցընելով որ խոյը սաստիկ ըն-
լալով, դժար էր դէղ մը գտնալ բուժնա-
ցընելու. վասն զի իրենքալ կխմանային որ՝
մէկ ուրիշ ոգի մը մտերեր, եկեղեցակա-
նաց ամէն ըրած բանը իշխել կերևնար
աշխարհականաց առջին. ան աղանդը՝ որ
կրմտածէր ամէն եկեղեցական իշխանու-
թիը վերցընել, կամաց կամաց ամէն տեղ
աս միտքս խօթել կուտար, ինչվան որ դա-
րուս ետքը ամենևին երևան հանեց։

ԱՅ ԷՆԷՓԻՆ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԱԷՐՈՒՆԵՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ՁԱՆԷՐՈՒ ՎՐԱՅ. ԹՔ ԿՂԶԻՉ ԱՐԲԱՂԱՆ ՊԱՏԿԻՆ ՄԱՀԸ.

1768 — 1769։

Ա ատենները նաև վենետիկի հասարա-
կապետութիւնալ նոր կարգաւորութիւն հա-
նեց իր եկեղեցականաց վրայ, որուն գլխա-
ւոր խորհուրդ տվողը եղավ անդրէաս
Թռօն անուանի սեպուհը (ռիֆալը), հրա-
մայելով որ ասկից ետքը մէկը վիկնայ բան
մը ընդհէ կրօնաւորներուն, եկեղեցական-
ներուն, կամ եղբայրութիներուն, ոչ կեն-
դանութիե և ոչ մահուան ատենը։ Յամ
1768 (1), սեպտ. 7. աւելի սաստիկ վճիռ
հանեց կրօնաւորներուն վրայ, թէ վենե-
տիկի պատրիարգը ու եպիսկոպոսները

(1) Ամանք կըգնեն 1767։

խառնըվին վանքերու վրայ, մեծաւորները միայն օրվան պէտք եղած բանները նային, վենետիկցի մը չկրնայ օտար եկեղեցի մտնել հաղորդուհի հաղորդել, ուխտել, ու ուսումի սորվիլ, այլ վենետիկի սահմանին մէջը ըլլալվին. մէկ եկեղեցական մը չկրնայ ամենևին ըստակ խրկել դուրսի եկեղեցիները, ու հաշիւ (հիսապ) տան ան գատաւորներուն՝ որ վանքերու վրայ դրված են եւ. ասկից եառքը ան վանքերը որ աւելորդ կերևային՝ վերցուց, անանկով ինչվան 1772 տարին՝ 60 վանքեր վերցուց վենետիկի տերութենէ մէջէն։

Այսիկայ մէկ օրինակ մը եղավ որ՝ եառքը նեմչիներ, դօսքանիներ, ֆիանտրա, ու նաբօլիներ ըրին։ Ֆրանսայի մէջնալ որ խորհուրդ կընեին կրօնաւորներուն վրայ, առաջ որոշեցին որ՝ վենետիքդեան ըսված կրօնաւորները կարգաւորեն, թէ որ ուրիշ պատճառ չկար, աս պատճառս միանակ հերիք կըլլար որ՝ ամենուն ալ՝ ամենէն աւելի հարուստ անունց վանքերն էին։ Փօրթուկալի տերութենէն 1764 արգելեր որ՝ ինչվան տասը տարի մէկը վանք չիմանայ, քահանայ չձեռնադրվի, աս տարի 1768 օգոստոսեան ու դոմինիկեան կրօնաւորներուն հրաման տրվավ քանանական հոգի առնել վանքը։ Իսկ հետևեալ տարին 1769, պօրպօնեան արքունիքը (որ սպանիայի ու ֆրանսայի թագաւորին ցեղէն են), նորէն սկսան խնդրել սրբազան պապէն՝ որ Քլեմենթինոս կրօնքը աշխարքէս վերցնէ, ըստ որում

ծանր պատճառները ունէին. իսկ սրբազան պապնալ կուզէր ան Թագաւորներուն հասկրցընել Թէ Ձիզվիթներուն Թշնամիները են՝ որ Ձեզ խաբել կուզեն, ես չեմ կրնար անանկ անիրաւութիւն ընել որ՝ այ առջին պարտկան ըլլամ։

Այս նեղութիւններէս խիստ վշտանալով սրբազան պապը ժէ. կղեմէս, որ վենետիկի սենուհներէն էր ռեցցօնիքօ մականուամբ, 1768ին վերջի օրերը Թուղթ գրեց վենետիկի պատրիարգին, և ուրիշ Թուղթ մը նալ գրեց վենետիկի ատեանին առ բանիս վրայ. իսկ 1769. փետրվ. 2. երբոր աղօթք կընէր խաչելութիւն առջին դիշերը պառկելու առենը՝ իբր յանկարծ մահուամբ քանի մը ժամու մէջ մեռաւ 75 տարվան, տասը ամսվան։ Կենդութիւն խիստ անուշ էր ու ողորմած, իրեն ունեցածը աղքատաց կրբաժնէր. մեռած առենը գրեթէ ըստակ մը չիգտան քովը, ըստրկին տեղը Ձեռնադիրները (Թեմէսիկնէր) գտան առ ան աղքատի, որ իրմէ հազարաւոր ռիալի ողորմուի առած էին։ Անպէտ իր քահանայապետութեան տարիները ցաւագին էղան, բայց անանկալ ըլլալով իրեն յիշատակ Թողուց շինութիւններ ընելով. Հռոմայոց նաւահանգիստը չիվիդա վեքքիա ըսվածը՝ որ շատոնցմէնէ անհոգ ձգելով լեցվել սկսեր՝ շակեց. անքօնայկն նաւահանգստին ամբարտակը, (որ է խալտրըմ) խորունկ ծովի մէջ մեծցուց երկնցուց, որ եղավ մեկ երևելի մեծագործութիւն մը, ասանկալ

Հասարակաց Համբարձնեաց մեծ տուց. երբոր 1764 տասնիկ տով (խրթելով) եղավ հառաջ; շատ օգնութեն հասաւ խեղճերուն: Երկու շրջաբերական թուղթ հանեց արգելելով եկեղեցականաց վաճառականութեն ընել, վանգաւառը խնդիրներու վրայ վիճաբանել:

Ասոր չիշատակը պահելու համար՝ իրեն ազգականները նոր առեներս մեծաշէն շիրիմ կամ գերեզման շինել տվին Մրմիռ քարե անուանի վարպետին՝ որ կրսվի քանօվա, զարմանալի փորուածով:

ԺԲ. Աղէքս Հովհաննէսպեկին նոսիլը, իրեն Լոհեմոսիխանը, Նաբօլէին ու Թօսքանային երած եկեղեցական բաները.

1769:

Վառտինանները ըստ սովորութեն ժողով ընելով նոր քահանայապետ ընտրելու՝ ըսպասեցին որ Փրանսզի ու սպանիայի քառտինանները գան, իրենց տերութեն կամքը բացատրեն. վասն զի առանք չէին ուզեր ընտրելու մեն քառտինանները՝ որ Ձիվիվիթի չարեաւ էին: Երեք ամիս տասը օր անցնելեն ետև՝ մայիսի 19 ընտրվեցաւ քառտինաւ Յովհաննէս Լօռէնցօ անտօն Վանկոնելլի, որ մեկ հատիկ կրօնաւոր էր այնչափ քառտինաներու մէջ քօնվէնդուալ կարգին, և իրեն անուն առավ Աղէքսանդր ԺԲ: Ասիկայ իր կրօնաւորութեն առեներս երբոր

օր մը աստիճի քաղաքը կերթար, Համիան մկ գեղացի մը իրեն ընկեր ունեցաւ, ա-սիկայ հետը վարվելով աշխատասէր եղ-բայը կարծեց՝ ըսավ իրեն, վախ որ ուսում չես սորված, քահանայ չես եղած, թէ որ դուն սորված ըլլայիր՝ կրնայիր է. սիքսդո-սին պէս պապ ըլլալ, անոր պատկերը մեր տունը ունինք, քովկին երեսդալ գլուխդ-ալ լըմնան անոր շատգետ գլխին կլմնալի: Ընած եր հոտմայու ուռպհնօ գաւառին մէջ, քնութիւն երաժշտուն ներգաշնակուն կրսիրեր, վասն զի իր հոգւոյն կարողու-թիւնէրնալ ներգաշնակաւորեալ ըլլալով մկկին ըսածին պէս՝ քնութիւնը ինքիրեն ան բանին վրայ կըվազեր: Պղտիկուց ու-ներ մկ շտակ կտրուկ զուրցրված մը, բայց աւելնին մարդու սիրտ չեր խօսեր. իր կրօնաւորութիւնէ առենը պենետիքդոս ժէ, այնչափ սեր ուներ վրան որ՝ օր մը ձեռքը գլուխը դնելով յանձնեց իր մեծա-ւորին՝ որ աղէկ հոգ տանի անոր վրայ, եա-քը սրբաքնութիւնէ առեանին խորհրդական ըրավ ասիկայ, որուն շատ հեզ խորհուրդ կըհարցըներ: Շատ զարմացեր եմ կրսէր կանկանէլլին երկու բանին վրայ, մէյմը որ մկ ծովածաւալ հմտութիւն մը ունի ու դատուին հասուն, գինքնալ անանկ կրցրցը-նէ որ՝ իրը թէ աւելնին բան մը չկայէ. մէյնալ այնչափ զուարթ է՝ որ գիտես թէ աւելնին առանձնութէ մէջ մեծցած չէ: Մկկ առեն մը աթոռը նստաւ որ՝ շատ նէ-զութիւնէ մէջ եր եկեղեցին, փոքթուկալը

հռոմայէն կտրըվիլ ուզելով կընայէր որ իրեն մէկ պատրիարգ մը սահմանէ. սպա-նիան՝ ֆրանսան՝ ու նաբօլէին՝ նեղած էին որ իրենց նախորդը ինչու բառնայի դուքսին ըրածին դէմ կըկենար. վենետիկը կրճնա-ւորաց վրայ նոր նոր կարգադրութիւն կընէր առանց բան մը հարցընելու հռոմայու. լե-հին ալ՝ նաև հռոմայու մէջնալ տըր-տունջ կար աթոռոյն վրայ: Բայց աս ժէ-կղեմէսին խելքը խոհեմութիւնը անանկ թա-գաւորնէրուն սիրտը առավ, խաղաղցուց, որ աշխարհ զարմացաւ, պատրաստ ցըցը-նելով վինքը իրենց կամացը կէօրէ ամէն բան շտկելու: Ցորս պօրպօնեան արքունիք-նէրը՝ (որք են ֆրանսա՝ սպանիա՝ նաբօլի՝ բառնա՝) ձեռք առնելու համար, հռոմայու դիւանադպիր ըրաւ քառասնաւ բալլավի վինին, որ առաջ սպանիայի նուիրակն էր. առջի դիւանադպիրը քառասնաւ դօռւի-շնանին փոխեց, ու որպէս ալ աւելն չի պրգռվին արքունիքնէրը, Ինոբէնտ բսաներորդ կոնդակին կարգալը վերջացընել տըվավ: Ճատնցմընէ կուգէր սպանիային արքու-նիքը երանացուցանել յոհաննէս բալաֆօք-սը՝ որ անձէլօքօլօին եպիսկոպոսն էր, բայց ձիզվիթի դին եղօղնէրը խիստ դէմ կէ-լալին աս բանիս. անկէց պզտիկ բանը մեծ դատ (տավա) եղած էր, մեծ կիրք բերել տըվէրէր. քահանայապետը որպէս ալ խաղաղցընէ ինքը վրան առաւ աս դատը տեսնալու. անոր համար սպանիայի Թա-գաւորնալ յունիսի 20, շատ շնորհակալուն

ընելով պատասխան դրեց, ու մանաւանդ ուրախութիւն ցոյց տուց իրեն ընծայուելիքը վրայ։

Այս քահանայապետս կընայէր որ՝ ժէ. պէ. Նեոփիքդոսին Ճամիան երթայ, սեր կըցոյցը նեղ Թագաւորնէրուն վրայ, ասով զինքնալ սիրելի կընեը անոնց, շատ բանը սէք գոյելով լուռ կենալով խաղաղցուց. ասանկալ լուռ կեցաւ երբոր Վանուչ չի նաբօլիին վէզիրը (որ խիստ կըսիրէր նոր նոր բաներ ընել,) Թագաւորին անունովը՝ քանի պզտիկ վանքեր որ կայրն նաբօլիին հողը՝ ամրհնալ վերցուց, արգելեց որ դրսէյի քարոզիչ չկրայ նաբօլիին երկիրը, չըլայ որ ասով դուրսի տէրութեց սկզբունքը նաբօլիի մէջ խօթվի, հոգևոր տեղվանք կալուած մը չառնեն, ուրիշ ասոնց նման պատուէրքներ դրաւ եկեղեցականաց վրայ դանուչ չին 1769, մարտի 11. և օգոստ. 3։

Լուռ կեցաւ քահանայապետ նաև երբոր դօսքանային մեծ դուքսը օրէնք չինելով (որ բոլորովին ներհակ էր առջի դրած հին օրինացը մտիչի իշխաններուն,) նոր եկեղեցական օրէնքներ դրաւ, թէ հոգևոր տեղվանք ըստակ չիթողուն, ան յանցաւորներ՝ որ եկեղեցիները փախած պահված էին, հրաման որ մէկ դիւերլան մէջ դուրս հանեն։ Այսոնց նման բաներ էին նաև հինչ որ բառնա ու միւսն ըրին։

Այս ամէն բաներու վրայ խոհեմութեի ընելով լուռ կրկենար սրբազան պապը անչափ որ՝ հռոմայեցիք իր անունը Պաղերդ

Լոուինի դրին. բայց առակաց ըստածին պէս՝ Շատ հեղ լեռնել կայ որ խօսել է, խօսքէն առելի խօսօղն է, երբոր չէխօսելուն բանը առաջ գանօղ է։ Ինչափ սիրելի եղաւ քահանայապետը սպանիայի Թագաւորին Ֆ. կարոլոսի, որ երբոր առջի զաւակը եղաւ Ֆ. կարոլոսին՝ ուզեց որ ինքը մկրտէ, և առ բանիս յիշատակը մնալու համար՝ նոր կարգ ասպետութեան դրաւ Ոսկեայ յղութենէ անուանով, որուն մեծաւորը ինքը եղաւ, և ուրիշ Թագաւորազունք կարգակից եղան։

Պատնէշին ու ինկիլիզին մէջ եղած վէճը, Քրանսըզի նաւատորմին նոսանը հարնելը, ինչպէս ղոռոլէօզ վէճերին բնութիւնը։

1766 — 1770։

Ձեր առեղնեբս քիչ մնաց որ՝ ձեռ բայվիը սպանիային ու ինկիլիզին մէջ առ պատճառով որ ամերիկայի հարաւակողմը կղզի մը կար ֆալքանտ անունով, կըսվէը նաև Մալվինա, ու Ակմինդ նաւահանգիստ, ինկիլիզը առ կղզին առաւ։ Ինչպէս սպանիան իրեն գանկատ գրեց, ինկիլիզը պատասխան տըվաւ որ՝ մեկ երեսէ ձգած առնպատ դարձած կղզի մընէ, ով որ կուզէ կրնայ առնել, ասոր վրայ Թէպէտ ժվարցաւ սպանիան, բայց լուռ կեցաւ, չուզեց ձեռ բանալ ըստ որում դեռ նոր դադրած էին պատերազմէ։

Ինչպէս որ վերը պատմեցինք, որովհետև

քիչ մը առաջ Ֆրանսայի Թագաւորին առ-
ջեւնեկ ղաւակը, անոր երկրորդ ընկերը,
նաեւ Թագուհին՝ իրարմէ եռաւ մեռեր էին,
ասչափ մեռնողներուն տրամութիւնը փարա-
տելու համար՝ տիւք չուապէօլ վէզիրը խոր-
հուրդ տրվավ Ֆրանսայի Թագաւորին, որ
նոր ժառանգը Թագաւորութիւն Ջօֆէն ըս-
վօղը՝ (1) պսակէն, ուրախութիւն հարմիք
ընէն. իրեն ընկեր առնելով արշիդքսուհին
աւստրիոյ Մարիամ՝ անդօնիկդան՝ ինչպէս
որ խոսք դրեր էին, որ էր դուստր Մարիամ
Թերեզիայա կայսրուհւոյն, և քոյր ը. յով-
սէփ կայսեր, որպէս զի ասով աւելի կապ-
վին աւստրիոյ տանը հետ, Թէպէտև փե-
սան ան առենը դեռ պզտիկ էր 16 տարվան
ըլլալով: Հարսը 1770 ապրիլի 21 Չամիպայ
եկավ, մայիսի 14 Ֆրանսա հասաւ, Թագա-
ւորը ու փեսան առջեւը դացին ընդունե-
լու, աս հարսնիքին յիշատակ և պատիւ
հարսին՝ միատ տպեցին 1770. ապրիլի
19. հարսը առին տարին փարէզին արքու-
նի պալատը (սէրայը), որ վերսայլիւ ըս-
վաճ տեղն է, հոն շատ ուրախութիւ, հան-
դեսներով, գովասանքներով հարմիքը կա-
տարեցին մայիսի 16. գովէլով հարսը ու
մեծցընելով: Այդ ամ կըսեր որ՝ քանի մը

---

(1) Լուիկայ Ֆրանսայի Թագաւորին Թոռն էր,
հաքը Ֆրանսայի Թագաւոր նստաւ, յիշ լուիզ ըսվե-
լավ. 1793. յունվ. 21. գլխատվեցաւ, ինչպէս որ
հաքը պիտոր պատմենք: իր ընկերոջ Մարիամ ան-
դօնիկդան՝ նոյն տարին հոկտ. 15 գլխատվեցաւ:

տարի անցնելէն ետև՝ ան բարբառուցած հարցնալ փեսանալ չարագործներու պէս մէկիկ մէկիկ փարիզին հրապարակը սիտոր բերէն, գլխընին կարէն, ինչպէս որ եաքը ունինք պատմելու։

Ա՛ռ ձախող դիպուածը մընալ եղավ որ՝ ասոնց հարմնիքին ուրախութիւնը շատ ավելեց, փարիզին մէկ հրապարակին (մէյտանէն) մէջը՝ որ Տօֆինա կըսվի, փիշէնկի խաղերը ըլին շատ վարպետ խաղերով մայիսի 30։ Պատահողները թողուցին որ՝ ժողովուրդը համալձակ մնայ, որպէս զի ամէն մընալ տեսնան. բայց անչափ շատցաւ հոն ժողովուրդին բազմութիւնը, որ մէկզմէկ ուռապայներէն կոխկռտըվելով 500 մարդ դէն աւելի ձմրելեցան մեռան, իսկ խոցվողները աւելի շատ եղան. անչափ էին ուռապայներուն բազմութիւնը՝ որ շատ մարդ խալըսելու համար ձիերը դանկով կըսպանէին, մէկ առապաձիմընալ սպանեցին դանկով՝ որ վեց ձիով բազմութեան մէջ կըջանար մնալու. ան առեներ ուրիշ մէկ խռովութիմընալ գողերը (եան քէսիհներըը) կըհանէին, ասկէց անկէց գողնալով։ Այսոր վրայ շատ ցաւելով փեսան, կըցածին չափ ըստակ խրկեց մենծ դատաւորին առանկ դրելով իրեն։ „ Խիստ տրտմութիւն „ բերաւ ինծի աս ձախորդ դիպուածը՝ որ „ իմ հարմնիքիս պատճառովը փարիզին „ մէջը եղավ դատաւորներուն անհոգ կե„ նալովը. հիմա ինչ ըստակ որ հայրս ինծի „ ըրվավ խարձելս ընելու, կըխրկեմ քե-

„ զի որ բաժնես ան ցաւագարնէրուն՝ որոնք
„ աւելի կարօտ են“ : Այս բանով աւելի
սէր կապել ժողովուրդը փեսին ու Հարսին
վրայ, տեսնալով իրենց սրտցաւութիւնը,
բայց ժողովրդեան մէջ ոմանքալ գանգատ-
ցան, որ աս ձախորդ դիպուածս գէշ գու-
շակութի մը սեպելին փեսին ու Հարսին
վրայօք, ինչպէս որ եղբը իրաւ ելաւ:
Դանք որ Ֆրանսայի մէջ Թագաւորին
վարմունքը շատ խռովութե ու անկարգու-
թե պատճառ կըլլար. առաջ ամէնն կա-
ռավարութիւնը Թողուցեր էր բօմբատուր
խաթունին ձեռքը, երբոր անիկայ մեռաւ
1764ին, ուիշլիւ դուքսին խորհուրդները
միւս պարբի խաթունը անոր տեղը անցընել
տրվավ, որպէս զի անոր ձեռքով ինչ որ
ուզէ՝ ընէ (1): Այսիկայ շատ ոգելիր վառվռ-
ուն ու խորամանկ կին ըլլալավ հալևոր
Թագաւորին սիրտը բոլորովին իր ձեռքը
առեր էր, անանկով շատ նոր նոր գործեր
բերել տրվավ Թէ արքունեացը, և Թէ
ամէնն Թագաւորութեանը: Գագաւորին
Ժառանգ եղողը (որ Տօֆին կըսվի,) ասոր
չէր հաւնիր, վհատնելուն համար միւս
պարբին անոր հետ Թշնամութի կապեց,
միշտ կրխորտակէր զանիկայ Թագաւորին
առջին, նաև տօֆինին կողակիցնալ մա-
րիամ անդօնիեդդան կընախատէր, և որ-

---

(1) Այս կինը ան է որ 1793. ռօպէսբիէռին հրա-
մանովը գլուխը կտրվեցաւ:

պէս զի աղէկ մը աչքէ հանէ առ անդօնիկդ-
դան, եւեւէ ընկաւ տիւ պարբրի խորամանկ-
կը՝ որ ան բարեկամութիւնը ու դաշնադրու-
թիւնը որ նեմկէին ու Ֆրանսոյին մէջը կային,
վերցնէ կամ քիչցընէ: Այլ ասիկայ ա-
ռաջ տանելու համար՝ պէտք էր որ տիւք
շուազէօլը իր վէպիրութէ ձգվէր, անոր
համար կերպ կերպ Ճամիայներ՝ բարակ
խորամանկութիւններ չէթողուց որ չիբանե-
ցընէ, որպէս զի առ Թագաւորիս առէնը
շուտով պաշտօնէ ձգել տայ ան բազմա-
բախտ ու խելացի վեզիրը: Որ շատ հեղ իր
տիրասիրութիւնը ցրցընելով խրատ կուտար
Թագաւորին եւ կենալ տիւ պարբրիէն, ո-
րուն վատահամբաւութիւնը զինքը Թագաւո-
րը քամահրել կուտար, և որուն համար
կըսէին որ՝ իր ծնօղքը դեղելով մեռցուցեր
էր. տիւք շուազէօլին քշվելուն խորհրդա
կից եղան նաև ռիշլիւ դուքսը, ու շառդռ
դուքսը [1]:

Այնչափ Թագաւորին եւեւէ ընկաւ առ տիւ
պարբրի խաթունը՝ որ Թագաւորը անոր Թա-
խանձանքին չիդիմանալով մէկմէկ կըստորա-
դրէր տիւք շուազէօլին քշվելուն վրայ,
մէկմեալ քիչ մը անցնելէն եւեւ ինքիրէն
կուգար, իր ձեռք դրած Թուղթը կըպա-
տըռտէր, գիտեր որ իրեն խիստ պէտք ըլ-

(1) Ասիկայ է ան ախտաւոր մարդը՝ որ էջը բա-
վեցաւ Օռլէանս դուքս, որ ֆրանսայի խռովութիւնը
Հանօվերոյն մէջ երեւելին եղավ, իրեն անուն դնե-
լով Փիլիպպոս, Հաւասարութիւն:

լալու մարդ էր անիկայ: Այլ իրաւ է ա-
ռակայ ըսածը. Աշխարհիս գիշը ինը բաներէն վախ
նալո՞ւ է, որոնց վերէն վախնալուն՝ Աստիան արդուն-
է: Մատաւորը ասանկ շատ հեղ մկրմը
ձեռք դնել՝ մկրմը պատռել ընկերէն եւս՝
այնչափ ըրաւ տիւ պարբերին՝ որ վերջապէս
1770. դեկտ. 24. իբր թէ բռնի (զօռով)
Թագաւորին ձեռք դնել տըվավ ասիթիս՝
ուր ասանկ գրված էր տիւք շուազէօլին:
„Վռւկին ըրածնէրդ իս անանկ սրդոզ-
„յուցին՝ որ զիս բռնադատեցին շանդե-
„լուք տեղը քշել զքեզ. քսանըչորս ժա-
„մու մէջ ելլես հոն երթաս, աւելի հեռու
„տեղ քեզ կըքշեի, թէ որ քու կողակիդ
„դքսուհիին ողջութիը չխըմնայիր, նայի-
„անանկ բան չընես որ՝ զիս հարկադրես ա-
„ւելի պատիժներու տակ ձգել զքեզ [1]:
Տիւ պարբերին Թշնամութիը աւելի եղավ
անգօնիդդային հետ, միշտ կընայէր անկ-
կայ քամահրել որպէս զի Թէ Թագաւորին
և Թէ ժողովուրդին աչքին հանէ, աւելի
ընէ, անոր ամէնն ըրածնէրը դէշ տանե-
լով. Թէ որ մկկի մը հետ անուշութիը կը-
վարվէր, Թէվեօլնկ կըկանչէր, Թէ որ
մկկի մը բարեբարութիը կընէր, չար մտքի
վրայ կըտանէր. Թէ որ ծանր կընստէր,
փրանսիզներուն չիհաւնիր կըսէր. Թէ որ

(1) Տօղրուեա իհախար եօքտուր չիւնքի, իհան-
պար եալանէ,
Օնուն իչին եայը գուշար, օգու աթար եա-
պանէ:

մեկը՝ մանաւանդ պիտոյնները կրնեծարեր կրպատուեր, պիտոյն չեղողները կանարգեր կրսեր։ Եւ որովհետեւ կնկան կուրը շատ գեղեցկութեան ու տգեղութեան վրայ կրլսայ, ասոր դիտցնալ շատ ծաղր կրներ, մանաւանդ (լաղապղներ) կրկոչեր վրան՝ մազերը գեղին ու շատ ըլլալուն համար, նաեւ պարսաւագէտ նախատական գրքեր հանել տրվավ անդօնիկեդդային վրայ, ու իրեն բարուցը վրայ, ոչ միայն գինքը կրնայեր անարգելու, այլ նաեւ զանոնք՝ որոնց որ տեր պաշտպան կրկենար անդօնիկեդդան։ Գիտնկով թէ ասոր իշխանութիւնը անդօնիկեդդան, և թէ իր ընկերը տօֆինը չորս տարի շատ նախատինք քաշեցին տիւ պարբերին ձեռքէն, որուն հետ ուրիշ կերպ չէին կրնար գլուխ ելլալ, բայց եթէ բանի տեղ չխեղելով։ Գիտէր թէ ասոր պզտիկ քամահրանքները՝ բանի տեղ չխեղված պզտիկ տարաձայնութիւնները՝ շատ մեծ վտասակար հետեւութիւններ հանեցին, որ երկան կրպատմվին ժէ. լուդովին, տիւ պարբերին, ու ռիչլիւին վարուց մէջերը։

Գիտնք պէտք է հիմակուընէ աղէկ միտք առնել, որ ետքը աղէկ իմանաս պատճառները՝ թէ ինչպես եւլավ Ֆրանսային զարհուրելի ամբոխութիւնը (վէվէլէն), որ դարուս ետքերը այնչափ բլբըլկոց հանեց։

Յունուարվգիք ասոր տարի 1770 թէտամութիւն ընել սկսան Ֆրանսոյի նաւերուն վրայ, մանաւանդ քօռսիքացոց դէմ որ Ֆրանսային տակն էր, անոր համար Ֆրանսան նաւերը

Խրիմեց Թուխուդին քաղքինները Թօփոտե-
լու, անկեց Թուխուդի տային խնամարհեցաւ,
հաշտութեի ըլաւ։

Փօրթուկալի ու Հոռոմայու մէջ եղած դիպ-
ուածները։

1769—1775։

Փօրթուկալին Պազական ըսլած տեղին վրայ վաղեցին մաղըբսնները 1769. մէջկինեկ-ը երկու ամի չափ դիմացան, բայց որով հետև քիչ զօրք կային, չիկրցան աւելի դիմանալ՝ ձեռնլնին տըվին։ Յորս օրվան պինաղուլ (միլեթարէքէ) ընելով։ Պին միջոցին մէջ փօրթուկալները պատուէրի ունէցան դուրս տանիլ բանէրնին՝ որչափ որ կրցան, բայց մաղըբսնները իրենց սովորութիը կեօրէ անհաւատարիմ գտնըվելով նեղութիւն տըվին փօրթուկալցոց, ուզեցինալ որ աւեհնն առաջ նէրս մտնան, բայց շատ փնաաակար եղավ իրենց, վասն զի տեղին կառավարը՝ ախան (լաղըմ) էր փորել տըված, ելլալու աուենը ֆիթիլները բռընկցուցած կը, ինացած թօփերնալ չափին աւելի լեցուցած էր, լաղըմները պատռելով, թօփերը ձախելով, մաղըբսներն շատ հոգի տակը մնացին թաղվեցան։ Պակեց էաքը պինադուլ (միլեթարէքէ) մը սահմանեցին մաղըբսին կայսէր՝ ու փօրթուկալին մէջ, որ շատ շահաւոր եղավ փօրթուկալի վաճառականներուն։

Երբոր 1769 կղեմէս ԺԴ. Տասաւ Հռոմայ աթոռը, Հռոմայու և փօրթուկալի մէջի դժտութիւնը վնաս բոլորովին փոխվեցաւ, մէկ խաղաղութ մը եղաւ որ աշխարհ զարմացաւ. ալմատան դարձաւ նորէն Հռոմայու դեսպան եղաւ, քօնդէ եպիսկոպոսաւ, Հռօմայէն նուիրակ գնաց փօրթուկալ: Այսիկայ երբոր դակօ գեաին քովը հասաւ, Թագաւորը իր նստած նաւը խրկեց խիստ զարդարված, երբոր լիզպոն քաղքին առջին հասաւ, Թագաւորական զարդարուն առապան խրկեց, ուրիշ երեք առապանէրալ մէկ տեղ անանկ մեծարելով տարին բերին, ասանկով խիստ փառաւորութ Թէ բացվեցաւ նուիրակին դարպասը վեղպոնին մէջ:

Լիզպոն քաղաքնալ 1755ին եղած չարժէն եաև օրէօր կըշինվեր առջինէն աւելի գեղեցիկ շինուածնէրով, լիզպոնցիք Թագաւորին ընօրհակալութ յիշատակ մէկ պղնձէ ձիաւոր արձան մը կանգնեցին, բայց քառվարէօ վեզիրը իրեն պատիւնալ նայելով պատուանդանին վը իր պատկերնալ փորել տրվավ: Ասկ պատերազմի դիացին Թէպէտ ասանկնէրս հանդարտրված եր փօրթուկալին տէրութիւնը, բայց իր նեբսի դին մեծ անկարգութ մէջ եր վեզիրին բռնաւորութիւնը հասար՝ որ եր վերապրեալ քառվարէօ ծանրալ մտքերը, ինչ կուզէր ինքը կընէր, Թող չեր իտար Թագաւորին բանի մը մէջ խառնըվելու, որ եր ա. յսպէս, մարդ ակարամիտ. և որպէս վի ջըլայ որ մէկը

քառավալՀօին վրայ երթայ դանկոի թա-
գաւորին, մարդու մը թող չէր իտար ա-
մենևին թագաւորին հետ տեսնըվելու,
ոչ իր ընտանեացը հետ, նաև ոչ իր առ-
ջինեկ աղջկանը հետ, որ պրասիլու իշ-
խանուհի կըսվէր, և թագաւորութիւնը ժա-
ռանգ պիտոր ըլլար։ Այն որ երբեմն մարկ
չընէր թագաւորը իր գարպասին (սէրպային)
նէրսի դէն դոցված կենալ, ինչպէս որ կու-
գէր քառավալՀօն, ան առենը զինքը կրվախ-
ցընէր սուտ բաներով, թէ դուրսը մարդ
կըսպասէ քեզ մեռցընելու, կամ թէ խօսք
դրերեն մէկ ապստամբուի մը հանելու։
Այս իրաւցընէ 1769 տարւոյն հոքերը՝ եր-
բոր թագաւորը առտուընոյ դուրս ելավ
օրսի (ավի) երթալու, մէկ նեղ ու մութ
կամարի մը տակէն անցնելնիսին իր գար-
պասին մօտիկ, մէկ գեղացի մը պատին
հետևը կզկըտած պահված ըլլալով, մէկ
հատ գաւազանով մը ուղեց թագաւորին
գլխին զարնել, թագաւորը հագիս խալըսե-
ցաւ. շուտ մը գեղացին բռնեցին բանտը
դրին, շատ տանջանքներ տվին որ գուրցե,
թէ զինքը գրգռեց ատ բանս ընելու, պինդ
հոքը ասանկ հասկըցան, կամ մանաւանդ
ասանկ հասկրցընել տվին որ՝ խենթ մըն է
եղեր, չկայ եղեր իր ըրածը։ Այդ ատ
բանս հերիք եղավ թագաւորին ալ աւելի
զինքը գոց պահելու, մէկի մը հետ խօսիլ
որ պետք ըլլար, առաջ նայիլ կուտար
վրան՝ որ զինք մը չմնենայ, հոքը մէկ պա-
տուհանի (փէնճերէի) մը պես ծակ շինած

ունէր, ան պատուհանէն կը խօրաթէր։ Ը-
կէզ Եռքնալ 1774. Մկ հիւանդութէն մը
եկաւ Թագաւորին վրայ, որով ամենևին
անկար եղաւ կառավարելու. հետևեալ
տարին ինջուածքալ ինջաւ վրան, շատ վախ
տրվաւ մեռնելու, եռքը քիչ մը վրայ գա-
լով անանկ հիւանդոտ մնաց։

Հռոմայու երկրին մէջնալ 1771ին շատ
պակսութէն եղաւ ցորենի գիսացին, ան ա-
տեննալ մատրապոլիտները շատնալով ինչ-
պես որ սովորութէն է, ալ աւելի սղութէն
ձգելու պատճառ կըլլային. աս խմանալով
կղեմէս ԺԴ. կանկանէլլի՝ շատ ըստակ փոխ
տրվաւ կարօտ եղօղներուն որ ցորեն առ-
նեն, արգելեց որ մկկը վիկրնայ մատրապա-
զութէն ընել ցորենին գինննալ ինջնեցուց,
ամէն մկ գաւառին գլխաւոր քաղքին-
րուն մէջ համբարներ շինել տրվաւ, ցորե-
նով լեցուց, սառտինեայներն բերել տալով
աղքատաց ու գեղացոց բաժնելու համար,
որպես զի չխարձեն ուտելու և ցանելու
համար։ Ը-ս բանս շատ գէմ եր վարձառա-
կաններու, բայց կանկանէլլին գիտեր որ՝
նաբօլի 1764ին, Թօսքանան 1767ին աս ըզ-
գուշութիւնները չընելով սովը (խրթիլըխը),
ու սովէն հետևեալ հիւանդութիւնները որ-
չափ մարդ մեռցուցերէին ան տեղերը։

ՅՈՒՅՐԱԿ ԳԼՈՒԽՈՑ

ՀԱՏՈՐՈՑՍ·

ԵՐԵՍ·

Աստրիկային պատերազմին պատճառը, ու սկզբնաւորութիւնը· 1
Պրուշին կռուվնիւը ինկինիային հետ· 5
Ալեմդեին կռուվնիւը Քրանսուզին հետ· 8
Ֆիւզիլիները ձնէպատերին հետ ծնեծ կռնէնայ, եւ րոպայի ծնծին ռնիը չէպռ՛ կըմնայ· 11
Ֆրանսուզը վինօռա հղուզին կառնէ· 14
Ինկիւզը ամերիկայի ռնի ուղ կըէրթայնըն, իր կառավարութիւնը կընորփէ· 19
Մոսկովին պատրաստութիւնը պրուշին դէմ, պրուշին հնարքները պատերազմ բանալու համար· 21
Պրուշը յանկարծ կըմտնայ ասպօնիան կառնէ· 26
Ալեմդեին պրուշին վրայ կերլայ· 32
Ֆրանսուզին եւ ուրիշ ընփառութիւնքն պատրաստութիւնը պրուշին դէմ, ու պրուշին ըրածները· 34
Պրուշը պօհեմիա կըվառնէ, նեմդեին հետ ծնեծ կըվէնըվ կըյաղթէ· 39
Պրուշը բառկա պօհեմային մայր ռաղաքը կըպաղարէ, նեմդեին պրուշին կըյաղթէ· 45
Պրուշը պօհեմային դրուս կերլայ· 50

Պրո՞ւը հէյաղիւնէվ, նէմդէն ձէնձիան հէմա-
նայ, պէ՞ւէն հէվաղէ.
Ցերանայը պրո՞ւէն դէմ հէվաղէ, չո՞մդէ-
լանդէն դո՞չայը հէֆնախդէնէ.
Ախոխվը պրո՞ւէն դէմ հէւէլայ, ղիղէը հաո-
նէ.
Ե՞ւէրը պրո՞ւէն վրայ հէւէլայ, պրո՞ւը
ֆնէսա նէպո՞ւնէ ղէչ հէյնայ.
Պրո՞ւը ֆրանսէրէն ու գէրմանացէան պօրայ
վրայ հէվաղէ, ղեձ յաղնո՞ւնէ հէնէ ո՞օ-
պաչ.
Նէմդէն Պրէձլաո ձէնձիացէն մայը չաղաչը
հէտանէ.
Պրո՞ւը նէմդէէն վրայ ղեձ յաղնո՞ւնէ հէնէ
Լ ֆսա պէղը, ու Պրէձլաո հէտանէ.
ՖանՈվէրցէչ նորէն պաչերայղ հէօհէօէն
ֆրանսէրէն հէտ.
Պրո՞ւը ( )լմո՞ւ մօտավէճէն մայը չաղաչը
հէպաղարէ. նէմդէն յաղնէվէէտվ դո՞ւ-
հէլայ մօտավէճէն.
Ախոխվը պրո՞ւէն հէտ հէձէձէվէ, ՝Ո՞օ-
նէճաղէր և ո՞ւրէղ պէղվէան չ հաո՞նէ.
Ֆօչէրչէն գէղէն չով ղեձ ձէձ հէլայ. նէմ-
դէն պրո՞ւէն հէյաղնէ.
Տրէզպա չաղչէն ընդհատո՞ւնը, ու հանՈվէր-
դոց ձէձհէվէլը.
Նէմդէն ֆրանսէրէն հէտ նորէն դաղէն չ հէդէ-
նէն. լավօնը մոսկովէն հէտ հէմէանայ.
՝Ո՞ւանէտպօրգ էզաձ ձէձը, պրո՞ւէն յաղ-
ընէլը.
Ախոխվը էտ՞ւէր պրո՞ւէն դէմ ձէձհէ-
վէլ.

Ա՛յնցեղները որբևայս հառնեն, պրո՛ւշին
քինո՛վ վշտապետը իր ամէն վշտո՛վ գերբ
հընեն. 106
Յիրանուհիները առա՛ջ հընչեցնեն հանուագերդոց,
եւ՛ր հընչեցընվին. 112
Ա՛ւագին կանգնեցան պեղ հա՛յրուն հընեն, Աստ
հառնեն. Տաճարը որբևայս հընպաշտ-
պանե՛. 116
Ա՛ւագինն ընդհանուրները որփևայն հընշրջեն,
պրո՛ւշին յեղո՛վը հո՛ւշն տանեցե՛. 121
Մո՛ւհովը ո՛ւ նեմցին պեղո՛ւշին հաղա՛վը հընձա-
նան, տո՛ւբ հառնեն. 126
Ա՛յնցեղն ո՛ւ պրո՛ւշը որբևայսին հո՛վը հընծեծ-
հընվին. 128
Յիրանուհը հանուագերդները հընկորբե, ղվնո՛ւ
հանի՛մ պեղ հառնե պրո՛ւշին. 131
Ա՛ւագինը էր վշտո՛վ հընվհոյընե հանուվի վշտայը
հնեւ. ղվնյանիկ բերդը պրո՛ւշին հառնե.
պրո՛ւշը հաղտու՛ւն ընեն հո՛ւշե. 132
Պրո՛ւշին դաշնադրո՛ւթը տաճկին հնեւ. եղբայա-
բերնի հանուվի ընտանո՛ւթին հանը. երբերդ
պեպրանին ընտանը նապրնը, ո՛ւ երբեն անկար-
գո՛ւնները. 139
Պեպրանին երջանիկ բարեկարգո՛ւթները, ո՛ւ
անկարգո՛ւթունները. 144
Ա՛ապարնին ընտանո՛ւթին որպեսո՛ւթը, ո՛ւ էր
երգինեն տաշտանները. 148
Ա՛ապարնեցին ընտանը նապրնը. 152
Երբերդ պեպրանին բռնըվնը ո՛ւ ղեռնելը. 156
Մո՛ւհովին երջանիկ եղբայրո՛ւթը՝ եռանըվնը
ընհի վերայ. 162
Պրո՛ւշը ղվնյանիկ բերդը հառնե, փրան-

Ընդհանուր հասկացող վերայ յաղթութիւն երգնէ. 166

Յերանութեան ծովուն վերայ կոտորածելը. 168

Ինքնէնէրէն ղէչի եղանակները. Ինքնէնէրէուն գանազան առնելը ամերիկայի ղէչ. Ինքնէնէրէ նաւագործութիւն ուսանելը. 170

Ինքնէնէրը հնդկաստանի ղէչ գանազան պեղերը հաւաքէ, տանուանդ գուարդիներ, որ քրանազին անուանի գաղտին էր. 175

Պոնիանի քրանազին կերպարանելը ծեծ երբեմն ինքնէնէրէն դէմ, ծօրնուհալին երկիրը երկնոյ հավերէ. 182

Ինքնէնէրը վերէ աշխարհ հավանաս գաղտը հաւաքէ պոնիանայի յետոէն. հինգերորդ տանիլաս երկրէն հաւաքէ. 187

Պոնիանի քրանազան ինքնէնէրէն հետ հաշտութիւն երգնէն. 190

Հաշտութեան ընթացքները. 195

Ինքնէնէրէն ղէչի նաւագործութիւնը. 198

Լեմիէն, որ ըրը, ու ապրծնիան հաշտութիւն երգնէն. 201

Յիւնգինէրէն ղէչի եղանակները. 205

Որ է, ապրծնիայի, ու յոնէնէ արշէրգէն վերայ եղած դէպրաձները. 210

Յոնէնէ հաւատացող նաւագործ երգնայ, որ ապէքանոս ասպետ է հարգը երգնգնան վէ, ու ուրիշ բարեգործութիւններ. 213

Երկրին ղէչի եղած նաւագործութիւն սկզբնաւորութիւնը. 219

Երկերը ծողով երգնէն երբեմն նաւագործ ընդ երգը, տանուանդ բանադրութիւնը ծանր դօշնի հոմը նաւագործ երգնորէն. 225

Ա՛ծնէպաշտօնէին լեհի վրայ ըսածները կը նսեմացնեն, ըսելով, թէ լեհին խոստովանութիւնը օրէօր կ՚ենթադրուի. 230
Խոստովանութիւնը աւելի կը շեղանայ լեհին հնչը օտարամոլութիւններուն պատճառովը, նոր ծողով կ՚ըլլայ. 236
Պարագաներուն արտասանութիւնները կը փոխուին, տակովին ըրածներուն դէմ պնդացողին հաւանութիւնները կ՚ելլան լեհին հնչը. նախադրը երբեմն օգնութիւն կ՚ընծայէ. 239
Յամանեանց վրայ. 245
Յուլիան Յամանի՛ն. անդ
Յուլիան Խոսրովեա՛ն. 248
Լեհերը նախադրութիւնը օգնութիւն կ՚ընծայէն. Խոսրովը յամանցոյն երկիրը կ՚երթայ. յամանցին ծնեալ պարբասպութիւնը կ՚ըմբռնայ. 262
Յրանուհիները երբեմն չորրորդ հոլովոյն կ՚ընծայէն, հոլովս նոր եպիհոդս երբեմն պատճառովը՝ ձեռնվէրներուն ընծայմանը կ՚ընդունայ. 267
Հոլովոյ խորհրդաւոր նաւերը կը հանդիպին ծովի վրայ. ձեռնվէրները հոգւոյն հաղորդվիլ. 271
Յրանուհիը օգնութի՛ւն կ՚ուզայ ձեռնվէրներուն հոլովոյին համար. ձեռնվէրները մարդ կ՚ընդունի ոչ բաւական ապացոյցներ. 273
Հոլովոյ նոր կարգ կ՚ընդունի, բաւական շատ ընդհանրութիւն կ՚ընէ. Քրանուհը նոր չորս կ՚ընծայէ ձեռնվէրին հետ դրացնորդութիւն ընելով. 276
Հոլովոյ օգնութի՛ւն կ՚ընդարձակուի ոչ միայն ա-

բո՜ւրնենրէ. Բաօլին երկան յորդորակ կը-
պ՜ըրդէ Խօսախտացոյ. 280

Խօսախտացոյ ծեծկըվելը Քրանսպէրն դէմ,
Բաօլէին հայբենասիրական պատասխանը. 283

Յրանսպէրը Խօսախտացոյ դէմ ծեծկըվելվ ա-
ռաջ կերթան, Բաօլին նեղը էնսլավէր եղ-
Բօրը հետ Քնկէլէ՜ա կըժախէ. 285

Տանկատ՜այի Լափա՜որին ե Քեռերէռոսի ը-
րածներըը ո՜ երբեն Տահը. 290

Պանկայի Լափա՜որին աղջկան կարժբվելը
հայսրու՜հուհին պղին հետ | Էռբոլոսոսի.

Փելէպոսի Բա՜տայի դ՜ռին Տահը. 292

՚՚. Յրանկէռա՜ հայսեր Տահը. 297

Յովնեի էր Տօրը հետ Ռկի պեղ ընկեր կըլլայ
հառա՜վարու՜Քի Ռչ, Բարեկարժո՜Քի կընկե.
լէռբոլոսոս էր եղբարը դ՜օսհանա կերթայ
դ՜ռ՜ս նապէլը. 302

Յրանսային դաշնակը նաբօլէի հետ. նաբօլէին
Խեղճ վիճակը. 305

Ո՜ՀՀ պանապան Լափա՜որայ. 308

Օ՜վատպարհնէրը կըվարէն. Քրանսա դա՜րձ
կըպահանջէն. պրո՜չէ Ռչ Բարեկարժո՜Քի
կընկեն. 319

Յեռերէռոսին շինած Ռկի գբ՜ռին պարձառա-
վը Խառվո՜Քի կելայ ըշվէյցըերին ժողըս-
նէրո՜ւն Ռչը, Պէ՜ռնա ո՜՞ կ,է՜շարէ. 325

Պարբինէն Տանովէր Լափա՜Քին երկո՜ հետ
կո՜ւքին վար չեթէլ յոհանէս Լափա՜որը կը-
ռե՜ոցընէն. 328

Պարբինէին ըրած կենցաղօվա՜ գործ՜երը. 333

Պարբինէն նոր պրեան (թվան) մը կո՜ւքէ
սահմանել. 336

Է. Վրէժխնդրութեան պատմագրչին նպատակը 338
Ա՛ինվէրնէրուն վրայ եղած վէճը ու ժնուելութիւնը Քրանսայի մէջ. 340
Ա՛ինվէրնէրուն կարգին վերջնական Քրանսայի հպատակ. 344
Ա՛ինվէրնէրուն պատճառով եղած դէպքերը. 350
Պանիայի երթած մաղրիդցին հետ հաշտութիւնը, և նոր պատերազմը. 356
Լղեհաբելի նպատակին մահը. 358
Ա՛ինվէրնէրը սպանիայի երէցին դուրս հանելը. 361
Ալբայէի մէջ եղած դէպքերը, ձինվէրնէրը դէպի Նաբօլէն ու մալորկան. 371
Նաւային դուրսը էր երէցին դուրս կըհանէ ձինվէրնէրը, սպանիային ու Քրանսային պատերազմութիւնը կըսկսէր. 375
Պանիան ենկղեցական կարգաւորութիւնը կընէ. Յանի մը պերութիւն Պոնիէ ին ըսված կնոջ կարդալը կըվերջացնէն. 377
Ի ենեպուկի և ուրիշ պերութեց կարգաւորութիւնը վանդերա վրայ. ծէ կղզիս սրբոցան պապին մահը. 381
ծէ. Կղզիս յանկանայալեքին նոպիլը, երբեմն խռնհմութիւնը, նաբօլէնի ու գօդանային երթած ենկղեցական բաները. 384
Պանիային ու ինկլելնի դէպի եղած վէճը, Քրանսըզի նպատակը նորանը կարքնէրը, պուրպոնցւոց վերադարձը էմիլը. 388
Փօրթուկալէ ու հոլոյոս դէպի եղած դէպքերը. 395